

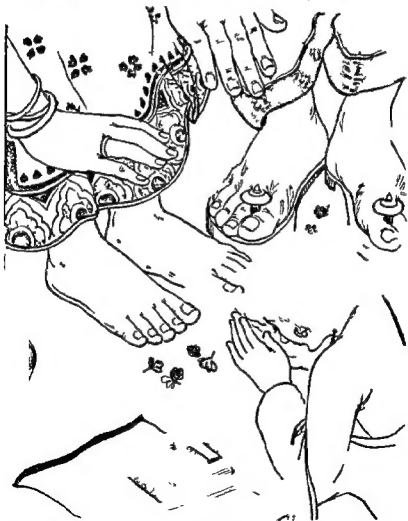
મા તૃદેવો ભવ

પિ તૃદેવો ભવ

૭ | હસ્થ ભુવનનું પરમ મંગલ કયું એમ જો
જો કોઈ પૂછે તો કહેવું કે આ મંત્રોનું
દ હૃદય-ગુંજન. માતા-પિતાને પુત્ર-પુત્રી
'દેવના દીધેલા' લાગવાં જોઈએ ને પુત્ર-પુત્રીને
એના માતાપિતામાં જગત સમસ્તના તિર્થસ્થા-
નોની પ્રવિત્રતા ભાસવી જોઈએ. જે ઘરમાં અને
જે-કુટુંબમાં આ ભાવનાનાં ફૂલો ખીલતાં હશે
તે ઘરમાં સાચે જ દેવોનો વાસ હશે.

ॐ नृद्वयोभावा पितृद्वयोभाव

મં યુ ક્ત કું ડું ળ

જનમંથાની ન્યાપના પછી સુયુક્ત કુંડુંજની ભાવનાનો ઉદભવ થયો હતો. હજારો વર્ષ પહેલાં અમલમાં મૂકાયેલી આ ભાવના સાચોસાચ અદ્ભૂત છે. એની ખરોબરી કરી શકે એવી કોઈ યોજના આ વિજ્ઞાનના જમાનામાં પણ નજરે પડતી નથી. માનવજીવનમાં પ્રેમ, સહકાર, ત્યાગ, આનંદ, સંરક્ષણ, વિનય, આદર વગેરેનું જન્મસ્થાન આ કુંડુંજભાવનામાં રહેલું છે. ભારતવર્ષના પ્રાચીન સમાજશાસ્ત્રીઓએ નિરૂપેલી આ ભાવનાને આપણે જીવંત રાખીએ.

દિવાન બહાદુર
 કૃષ્ણસુતાલ મોહનલાલ ઝવેરી
 ગ્રાંર ગ્રંથક
 ગુજરાતી નાટ્ય પારિષદ

૨૩૧૧ | ૫

પ્રેમ અને પુરુષાર્થ

[સત્સારચક્ર ગ્રંથાવલિનાં મનોહર અને
માર્ગદર્શક બાર પુસ્તકોનો સંપૂર્ણ]

લેખક

સો પા ન

જીવન સાહિત્ય મંદિર

ગાંધી રોડ . અમદાવાદ

આવૃત્તિ પહેલી : ડીસેમ્બર ૧૯૪૮

આવૃત્તિ બીજી : જાન્યુઆરી ૧૯૪૯

નકલ - ૨૧૦૦

મને લોક કૃતોને આપીને

મૃદ્ય

૭-૮-૦

[ટપાલ ખર્ચ દસ આના]

મુદ્રક : જયનિવાસ દલાલ, વસંત પ્રેસ, શ્રીકાંતા રોડ, અમદાવાદ
પ્રકાશક : રમણલાલ મેટ, જીવન સાહિત્ય મંદિર, ગાંધીરાંડ, અમદાવાદ

॥ લેખકનાં પુસ્તકો

૧૫૬૬૫

- ૧ સંજ્ઞવની
- ૨ પ્રાયશ્ચિત બા. ૧
- ૩ પ્રાયશ્ચિત બા. ૨
- ૪ મંગલમૂર્તિ
- ૫ જાગતા રે'ને-પૂર્વાધે
- ૬ " કિનરાર્ધે
- ૭ ફૂટેલાં સુરણપાંચે
- ૮ વનવાસ
- ૯ ૯ ઓગરડ

૧૫૬૬૬

- ૧ અંતરની વાતો
- ૨ અંતરની વ્યથા
- ૩ જાંઝવાંનાં જળ
- ૪ ત્રણ પગલાં
- ૫ અખંડ જ્યોત
- ૬ વિદાય
- ૭ છેલ્લો પ્રયોગ

ચિંતન

- ૧ સમ-એક મમરયા
- ૨ સમ સાધના
- ૩ પ્રેમ અને પુરુષાર્થ

રાજકારણ

- ૧ ગાંધી-ઝીંઝા-મંત્રાગ્રા
- ૨ ચલો દિલ્લી
- ૩ અમિ પરીક્ષાને અંતે
- ૪ મુબારકશાહના- લેખો, પ્રવચનો
- ૫ આસામ, અગદર સિંધ, અને પંજાબ

પ્રાસિદ્ધાન

જીવન સાહિત્ય મંદિર, ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

પહેલી આવૃત્તિ

‘મંસારચક્ર ગ્રંથાવલિ’નાં બાર પુસ્તકો ‘ત્રેમ અને પુરપાર્થ’ના નામે ગ્રંથગ્રંથ થઈ પ્રગટ થાય છે. ‘પતિદેવ’ અને ‘અ. સૌભાગ્યવતી’— ગ્રંથાવલિનાં પ્રથમ બે પુસ્તકોએ, જ્યારે પ્રગટ થયાં ત્યારેજ સમાજના મોટા ભાગ ઉપર કંઈક મુઝા મનોપનું આકર્ષણ ઉપજાવ્યું હતું. પતંગ-લીમાં અંકાયેલાં આ પુસ્તકો, જેમ જેમ પ્રગટ થતાં ગયાં તેમ તેમ પ્રત્યેક પુસ્તક કંઈક નવીનતા, કંઈક મુખદ કૌતુક, કંઈક જિજ્ઞાસા ને એ બધાં તરવોને ચૂંચી લેતો અંગત મંત્રધનો દોર સંધાનો ગયો ‘પતિદેવ’ કોઈના પતિને તબું જીવન આપ્યું છે તો ‘અ. સૌભાગ્યવતી’ એ કોઈના ગૃહમંદિરમાં ભાવનાનાં અજવાળાં પૂર્ણ છે. તેથી જ રીને કોઈ પિતા અને કોઈ પુત્રને પણ એ જ પ્રકારની નવી દિશા લીધી છે. આમ આ બાર પુસ્તકોએ કુટુંબના સાતાદાચી વડલાનું ધ્યાન લીધું છે.

હિંદુ સમાજની ઉપર ખૂબ કડવી દીકા થતી આવી છે, પણ કેવળ દીકા કરતાં જ્યાં હૃદય જ બોલે છે તે મામે જ્યારે સામાજિક અનેક મુશ્કેલીઓ ને પ્રતિઢગ્નતાથી મૂંઝાયેલું ભૂખ્યું હૃદય એ વાચે છે ત્યારે એની અસર ગીંધી સપાટી ઉપર થવાના બદલે હૃદયમાં જ થાય છે ને જીવનને એના હાથાણમાંથી નવીન સ્વરૂપ સાંપડે છે. આવી જ ઘેરી અને રચાળી અસર મંસારચક્ર ગ્રંથાવલિના એક એક પુસ્તકે ઉપજાવી છે. માહકોની ટપાવથેલીમાંથી, વાચકોના આત્મા પરો ઉપરથી, કાર્યાલયમાં પ્રત્યક્ષ આવી દિલ્લની અનેક વાનો દાતવતાં ‘મંસારચક્ર’ના કેટલાક માહકોને સાંભળતાં એક વાત તો સ્પષ્ટ થઈ જ છે કે આ પુસ્તકોએ ગુજરાતના ઘરઘરમાં સુવાસ ને પરિમય પાથર્યો છે. વધુ મુખદ તો એ છે કે એટલા હિંદુ સમાજમાં નહિ પણ મુસ્લિમ, ક્રિશ્ચિયન, પારસી અને બોદ્ધ મમાજમાં પણ આ પુસ્તકો દિનના આ ૧૧ પ્રેમથી સતકારાવા છે.

પુસ્તકના પ્રકાશનની સાધ્યતાનો એ જ હોઈ શકે કે એ પુસ્તક વાચકના હિતને છતી લીધું હોય અને જીવનમાં એની રચાણી. ઉપકારક ને મંગળ અસર નિષ્પન્નની હોય. આ બાર પુસ્તકો આવાં જ છે એની પ્રતીતિ વાચકોએ જ એની બીજી-ત્રીજી આવૃત્તિ દ્વંદ્વ ગાળામાં કરાવી કરી આપી છે. આટલા રિચરાણુ પુસ્તકો છટાં છવાયાં રહે તેના બદલે એક જ ગ્રંથમાં ગ્રંથસ્થ થાય એ અનિવાર્ય લાગ્યું. સમ-પગમ ને જન્મદિન-દરેકના જીવનમાં જેની દંધક વિશિષ્ટતા છે, બાઈ-બીજ, નૃનનરૂપ, અને વર્ષનાં કેટલાંક બાવનાપૂર્ણ પર્વો વગેરે જીવનના મંગળ પ્રસંગોએ આ ગ્રંથ બેટ આપી શકાય તેવો રૂપકકો, રચાણી, ને આકર્ષક રૂપમાં તૈયાર થાય એવી સતત માગની પણ વાચકો તરફથી રહી જ છે, ને અમને સંપૂર્ણ અહા છે કે વાચકો રંગ. રૂપ ને વસ્તુથી જરૂર સંતોષ પામશે. અમારે માટે પણ એ સંતોષનું કારણ છે.

આવા પુસ્તકની સાધ્યતા ને ઉપયોગિતા માટે પ્રકાશકોને લેગ પણ શંકા નથી.

પ્રકાશકો

બીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે

આ પુસ્તકને ગૂજરાતે પોતાના પ્રિયજન જોડલા જ પ્રેમથી આપકાર્યું છે. અનેક ધરોમાં એને એક વહાલા સ્વજનનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

આ પુસ્તકની નાની-મોટી આવૃત્તિઓની પંદર બજારથી પણ વધુ નકલો ખપી ગઈ છે, છતાં એની સતત માગ ચાલુ રહે છે.

પુસ્તકની શોભામાં વધારો કરવા, આ વખતે સુંદર ખોલ આપ્યું છે, છતાં કીમત તો એ જ રાખી છે. પુસ્તકની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ કરતાં આ આવૃત્તિને પણ ગૂજરાત એટલા જ પ્રેમથી સત્કારશે એની મને ખાતરી છે.

અમદાવાદ તા.૫-૧-૫૬

રમણલાલ શેઠ

પૂજ્ય બા. શ્રી જી. કાને
કે હું બે સેના જિવ્યક માં

પ્રવેશક

પ્રિય વાચક,

તું પુરુષ હો કે સ્ત્રી, યુવક હો કે યુવતી, કુમાર હો કે કુમારિકા— તને ઉદ્દેશીને આ પત્રો મેં લખ્યા છે. ખાતરી આપું છું કે પ્રત્યેક શબ્દ લખતી વખતે આપણાં કુટુંબો પ્રત્યે પ્રેમ અને સહાનુભૂતિની લાગણી જ મેં અનુભવી છે. જે લખ્યું છે તે ઉપદેશ જેવું છે છતાં ઉપદેશ નથી; સમાજનું અને પોતાની જાતનું અવલોકન કરતાં જે વિચારો આપ્યા તે શબ્દબદ્ધ કર્યા છે. પત્રની કસા આમાં હો કે ન હો પરંતુ હૃદયના ભાવો તો એમાં છે જ એટલું કહ્યા વિના રહી શકતો નથી.

આ બધા પત્રો લખાયા છે છેલ્લા દોઢેક વર્ષમાં, પરંતુ એનો વિચાર પાંચ સાત વર્ષનો જૂનો છે. 'લગ્ન એક સમસ્યા' જે દિવસોમાં લખતો હતો તે દિવસોમાં આવા પત્રો લખવાના વિચારો આવેલા. આ દૃષ્ટિએ તે પછીના વર્ષોમાં સમાજનું અવલોકન કરવાનું પ્રાપ્ત થયું. વચ્ચે 'લગ્ન-સાધના' લખ્યું ત્યારે એ અવલોકનમાંથી કેટલુંક એમાં ઠલવાયું, પરંતુ એ પુસ્તકને ચોક્કસ મર્યાદા હતી એટલે બાકીનું મનમાં જ પડી રહ્યું.

વિચારો આવતા હતા કે બધું કાંઈ એવી પદ્ધતિથી લખવું કે જેથી અસરકારક થાય. બહુ વિચારતાં પત્રો લખવાનું જ યોગ્ય લાગ્યું. 'લગ્ન-એક સમસ્યા' અને 'લગ્ન-સાધના' ને મળેલો આવકાર એમાં કારણભૂત ગણાય. લખવાનો આરંભ કરતાં એમાં થે ફેરફારો કરવા પડ્યા. કાંઈ પત્રો પત્ની રૂપે ને કાંઈ પતિ રૂપે લખ્યા. કોઈમાં વાર્તા જેવું બનાવ્યું. ક્યાંક સત્ય ઘટનાઓને પત્રોની માળામાં ગૂંથી દીધી. ક્યાંક સમાજના પ્રેક્ષક બની અવલોકન કર્યું. ક્યાંક સાચા ને ક્યાંક કલ્પિત પત્રોનો જૂમિકા રૂપે ઉપયોગ કર્યો. આમ શક્ય તેટલી વિવિધતાથી આ પત્રો મેં લખ્યા છે.

‘સંસારચક્ર’નાં બે ત્રણ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં ને એ વિશે અભિપ્રાયો નહીં ત્યારથી આ બધા પત્રોને મંથરપે મૂકવાની ઇચ્છા થયેથી પ્રકાશક મિત્રને એ પુસ્તકોએ ઉત્સાહ આપ્યો. એટલે એમના તરફથી જ એવી દરખાસ્ત આવી. લેખક-પ્રકાશકના મીઠા સંબંધના પરિણામ રૂપે નાની પુસ્તિકામાં વહેંચાયેલા આ પત્રો આવું મંથ-સ્વરૂપ પામી શક્યા.

પણ આ તો હું ઇતિહાસ કહેવા લાગી ગયો. મારે કહેવું તો એ છે કે આ પત્રો પાછળ મેં જે દષ્ટિ રાખી છે તે તું લક્ષમાં લેજે. મંથનું નામ નક્કી કરતી વેળા એ દષ્ટિ જ મને મદદરૂપ નીવડેલી. ‘પ્રેમ અને પુરુષાર્થ’ નામ મને ચોતાને તો આ પત્રો માટે ખૂબ ચુચક લાગ્યું છે, કારણ કે કુટુંબભાવનાને જાગૃત કરવા ને પોષવા માટે એ બે તરવો અનિવાર્ય છે એમ મેં માન્યું છે અને આ પત્રોમાં ફરી ફરીને કહ્યું છે. પ્રેમને વિચારણ અર્થમાં લઈએ તો પુરુષાર્થનો ભાવ એમાં આવી જ જાય, કારણ કે પ્રેમ એ નિવૃત્તિ નથી. નિષ્ક્રિય તત્ત્વ નથી, પરંતુ પ્રવૃત્તિ છે અને સક્રિય તત્ત્વ છે. આ પત્રોમાં પુનરુક્તિનો દોષ વહેંચીને પણ મેં વારંવાર કહ્યું છે કે પ્રેમની પરીક્ષા થવી જોઈએ અને એ પરીક્ષા વર્તન દ્વારા જ થાય. પ્રેમ હોય તો પ્રગટવા વિના રહે જ નહિ.

ફેટલાક એવું બોલે છે કે મને અમુક વ્યક્તિ કે રાષ્ટ્ર-પ્રત્યે પ્રેમ છે. આની કસોટી કરવાનું અધરું ન હોય. એમાંથી જો શુભ પ્રવૃત્તિ નીપજે તો તે તેમની કસોટી અને તે જ પુરુષાર્થ. આ દષ્ટિએ આ પુસ્તકના નામની પસંદગી યથા છે. મેં પ્રમથો જ સ્વીકારી લીધું છે કે આપણા સમાજની મોટામાં મોટી સાધનાનું કૃણ સંયુક્ત કુટુંબ છે. આ કુટુંબમાં માનવતાના સર્વ ગુણો સહજ રીતે વિકાસ પામે છે. લાગના જ્ઞાન વિના લાં ત્યાગવૃત્તિ કેળવાય છે. સંયમ અને નિયમન પણ ત્યાં જ ધાયમ અને સરલ અને છે. સેવા અને વિનય પણ સ્વાભાવિક

રીતે ત્યાં ખીલે છે. કુટુંબની આદર્શ સ્થિતિ કલ્પીએ તો જો કાંઈ સારું છે તે બધું ત્યાં નજરે પડે છે.

પરંતુ આ કુટુંબો આજે છે ક્યાં ! જૂના કાળમાં આદર્શ સ્થિતિ-એ આપણે પહેલ્યા હતા એમ કહેવાનો આશય નથી. માનવજીવનની પેઠે એની રચેલી સંસ્થાઓ પણ સર્વસંપૂર્ણ હોઈ શકે નહિ. એમાં હમેશાં પુરુષાર્થ અને વિકાસને અવકાશ હોય જ, પરંતુ તે કાળની સામાજિક રચના એવા પ્રકારની હતી કે જ્યાં આ મુશ્કેલી ખીલવાનું અને કુટુંબ સંસ્થાને સજીવન રાખવાનું સહેલું બને. આજે સમાજની રચના બદલાઈ ગઈ છે. સહસ્રપ્રિય માનવી માટે જગતના અનેક પ્રદેશો જીધડ્યા છે. જગતની ભિન્ન ભિન્ન સંસ્કૃતિના પ્રવાહો એકબીજાને મળી રહ્યા છે. કોઈ કોઈ સ્થળે ઉચ્ચ અધ્યાત્મભાવો પણ ચાલે છે. આ બધાને પરિણામે આપણી કુટુંબસંસ્થા જોખમમાં મુકાઈ ગઈ છે.

જતાં એ સંસ્થાનો નાશ હજી થયો નથી અને હું માનું છું કે થશે પણ નહિ, કારણ કે એના પાયામાં કલ્યાણની ભાવના રહેલી છે. માનવીના ઉચ્ચ મુશ્કેલી જ્યારે મૂર્તિમંત થવા ઇચ્છે ત્યારે એને કુટુંબની જરૂર પડશે જ. આજની બદલાયેલી સમાજરચનામાં લાંબે સંયુક્ત કુટુંબોના આશ્રનો ડોલવા માંડ્યાં હોય, પરંતુ એ ઊપડી પડશે નહિ અને આપણે થોડો પુરુષાર્થ કરીશું તો એને આજે જ, આ યુગમાં જ સ્થિર પણ કરી શકીશું.

પરંતુ એક પ્રશ્ન ઊભો થવાનો સંભવ છે. આજની સમાજ-રચનાને સંયુક્ત કુટુંબો અનુકૂળ છે ખરાં ? હું તો દા કહે છું. સંયુક્ત કુટુંબનો અર્થ, કોઈ પણ સંયોગોમાં બધાએ સાથે જ રહેવું એવો હું કરતો નથી. એ અર્થ પ્રમાણે આજની રચનામાં સંયુક્ત કુટુંબને કદાચ સ્થાન ન હોય, જો કે ગામડાંની સંસ્કૃતિ આપણે સજીવન રાખી શકીએ તો એ ખત્રી શક્ય છે, પરંતુ સંયુક્ત કુટુંબને એક ભાવના

સમજાવે, પ્રેમભાવના સમજાવે તો આજે તો શું, સર્વ કાળે એ ઈષ્ટ છે અને શક્ય પણ છે, કોઈ પણ પ્રકારની સમાજરચનામાં, સમાજવાદ, સામ્યવાદ કે અરાજકતાવાદમાં પણ એ સ્થાન પામી શકે એમ છે.

મેં એક પત્રમાં કહ્યું છે તેમ સ્વદેશી ધર્મના પાલન જેવું આ છે. હું ત્યાં રહું છું, વિશાળ અર્થમાં કહું તો જે દેશનો હું વતની છું તે દેશ પ્રત્યે મારો જેમ વિશેષ ધર્મ છે તેવું જ કુટુંબનું છે. આફ્રિકાના આદિવાસીઓનાં દુઃખો હું જાણુવો હોઈ છતાં મારા દેશની ગુલામી ફેડવાના કાર્યમાં જ મારે મંડી રહેવું જોઈએ; તેવું જ કુટુંબ વિષે છે.

પરંતુ આવી ભાવનામાં, સંકુચિતતા ન પેસી જાય તે તો જોવું જ જોઈએ. મેં આ પત્રો દ્વારા એમ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે કે આખા જગતનાં હિતાદિત ઓછાવતા પ્રમાણમાં એક સાથે જ સંકળાયેલાં છે. સમાજની દુર્દશા થાય તો કુટુંબ બચી શકે નહિ. દેશની દુર્દશા સમાજને સ્પર્શ્યા વિના રહે નહિ. એ જ રીતે અન્ય દેશનાં દુઃખોથી વહેલો મોડો આપણો દેશ પણ દુઃખી થાય જ. આજની લડાઈ એનું મોટું ઉદાહરણ છે.

એટલે સમાજને અવિરોધી હોય તેવી જ કુટુંબભાવના સાચી ભાવના ગણાય. આ ભાવનાને જીવનમાં ઉતારવા માટે કુટુંબનાં સંકુચિત અને સ્વાર્થી તત્ત્વો સાથે અયકામણમાં પણ આવવું પડે. પરંતુ એ બધું પ્રેમપૂર્વક થાય. અંતરમાંથી પ્રેમનું ઝરણું વહ્યા જ કરતું હોય, પ્રેમ હોય ત્યાં સન્નવટ હોય, જાતે સહન કરવાનું હોય, તપ હોય, સેવાની ભાવના હોય, આ બધું હોય તો જે માર્ગે વ્યક્તિ જવા ઇચ્છતી હોય તે માર્ગે આપણું કુટુંબ ઉવટે જાય એવી મારી થદા છે.

આ લાંબા લાંબા પત્રોમાં એ ભાવનાને મેં જુદી જુદી રીતે ઓળખવાનો અને ઓળખાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પુરુષાર્થનો ઉદ્ભવ

પ્રેમમાંથી ચાલ જ છે એમ ઉપર કહ્યા છતાં એ વિષે થોડી સ્પષ્ટતા કરવા ધારું છું.

સમાજનું અવલોકન કરતાં જે અનેક ગૂંચો મેં જોઈ તેનો ઉકેલ કેમ થઈ શકે તેની વિચારણા આ પત્રોમાં, મારી જુદી અનુસાર મેં રજૂ કરી છે; આ વસ્તુને હું પુરુષાર્થ કહું છું. મારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે કેવળ પ્રેમથી, કેવળ શુભાશયથી, કેવળ ત્યાગ અને સહનશક્તિથી આ ગૂંચો ઉકેલી શકે નહિ. એ બધું તો જોઈએ જ, ઉપરાંત કુનેહ-પૂર્વકતું વર્તન પણ જોઈએ. આ સમજાવવા માટે દરેક પત્રમાં મેં પુષ્કળ વ્યવહારિક સૂચનો મૂક્યા છે.

હું જાણું છું કે સમાજના ને કુટુંબના પ્રશ્નો હજાર-લાખ પ્રકારના હોય છે. એ બધાને આવરી લે એટલાં સૂચનો તો હું મૂકી શકું જ નહિ. મૂકવાનો યત્ન કરું તો મૂર્ખાઈ ગણાય, પરંતુ એ હજાર-લાખ પ્રશ્નો જેમાં સમાઈ જતા હોય તે વિષે તો કંઈક ઉકેલ બતાવી શકાય. શરત એ જ હોઈ શકે. એ હિસાબો ક્ષત્રપનિક ન હોવા જોઈએ તેમ જ સંકટમાં સપડાયેલા સામાન્ય માનવીની શક્તિ બહારના પણ ન હોવા ઘટે. આ બંને વસ્તુ તરફ મેં સતત ધ્યાન આપ્યું છે. ‘મંસારચક્ર’નાં છટાં પુસ્તકોના વાચન પછી વાચકો તરફથી જે વિચારો મને જાણવા મળ્યા તેણે મને આ સૂચનો વિષે સંતોષ આપ્યો છે.

કુટુંબને મેં એક શરીરરૂપે કદખું છે. કુટુંબના સભ્યોને અંગરૂપ ગણ્યાં છે. આ અંગોને કેમ નિર્દોશી રાખી શકાય તેની સૂચના આપતી વખતે શરીરશુદ્ધિ અને સમગ્ર શરીરની જલવૃદ્ધિ તરફ ધ્યાન રાખવું જ જોઈએ. આત્મ ધ્યાન રાખવા જતાં કોઈ કોઈ વિચારો ને દલીલો બેવડાતાં હોય એવું પણ લાગશે. હું ધારું છું કે આવા પુસ્તકો માટે એ દોષ નિવારવાનું કાલુ છે. મારી શક્તિ અનુસાર એમાંથી બચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે છતાં જો કોઈને આ પુનરૂક્તિઓ કંટાળો આપે તો મને માફ કરશે એવી આશા રાખું છું.

આ પુસ્તકનું લેખન એક એકે થયું નથી. પાંચ-સાત વર્ષની વિચારણા પછી છેલ્લા દોઢેક વર્ષમાં એ કટકે કટકે લખાયું છે. આમ છતાં વિચારનો દોર એક સરખો જ રહ્યો છે એવી મારી માન્યતા છે.

એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી દેવા મગ્યું હતું. આ પાનાંઓમાં જે લખાયું છે તે સમાજના સામાન્ય વર્ગને લક્ષમાં રાખીને જ લખ્યું છે. મારી ધારણા પ્રમાણે તો આમાં સામાન્ય માણસને નજર નાખવામાં થયે પડે એવું લિંગાણ ન હોય તો તે તેનો દોષ નહિ. પણ શુણ્ણ છે આવાં પુસ્તકો કોને-ક્યા વર્ગને હોદ્દાને લખાયાં તે લક્ષમાં રહે તો તેના વિષે યોગ્ય અભિપ્રાય બાંધી શકાય. અલગત, એમ કહેવાનો આશય નથી જ કે આ પુસ્તક સર્વાંગ સંપૂર્ણ છે. કેટલીક ત્રુટિઓ હું જાણું છું, બીજી ત્રુટિઓ મને બતાવવામાં આવશે તો હું આભાર માનીશ.

મોહનલાલ મહેતા

મુ'બઈ

૩૧ : ૧૨ : ૪૪

નવી આવૃત્તિ વેળાએ

સંસ્કારક મંથાવલિના પ્રથમ વર્ષનાં છૂટાં તથા બાંધેલાં ૧૨ પુસ્તકોને ગુજરાતે અત્યંત પ્રેમથી સત્કાર્યાં છે. ગદ્ય ઓછાં પુસ્તકો આવું ને આટલું રથાન પામ્યાં હશે. આજે 'પ્રેમ અને પુરુષાર્થ'ની નવી આવૃત્તિ છપાય છે ત્યારે વાંચકવર્ગ પ્રત્યે હું આભારની લાગણી અનુભવું છું. આ પુસ્તક છેલ્લા એકાદ વર્ષથી અપ્રાપ્ય હતું. 'જીવન સાહિત્ય મંદિર'ના સાહસિક ને ઉત્સાહી સંચાલક શ્રી. રમણલાલ શેઠે આનું પ્રકાશન હાથમાં ન લીધું હોત તો પ્રકાશનમાં હજી બે વિકલ્પ થવાનો સંભવ હતો. એ મારા મિત્ર છે એટલે આભાર માનવાના શિષ્ટાચારથી દૂર રહેવાનું યોગ્ય સમજીું છું.

મુ'બઈ

૭ : ૧૨ : ૪૬

સોપાન

અનુક્રમ

૧—પતિદેવ

૧. શા માટે
૨. અભિલાષા
૩. અંતઃપુરમ્
૪. કેવો પતિ બને !
૫. સહચાર
૬. આખરે

૨—અખંડ સૌભાગ્યવતી ૫૬

૧. આકર્ષણ
૨. પુરુષનું હૈયું
૩. પ્રેમની સ્થાપના
૪. કડવું સત્ય
૫. કેટલુંક આવશ્યક

૩—તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રી ૬૫

૧. આપની જવાબદારી
૨. અમારો ઉછેર
૩. બે યુગોનું જોડાણ
૪. આઝાદીના મર્્યાદા
૫. પ્રાણપ્રશ્નો
૬. કેટલુંક અગત્યનું

૨૩

૪—ચિરંજીવી કુમાર

૧. યુવાનીમાં પ્રવેશતાં
૨. શક્તિ અને સંયોગો
૩. અધૂરી આશાઓ
૪. લમનો સવાલ
૫. સદગુણોનું જન્મસ્થાન
૬. છેલ્લાં વચનો

૫—માતૃશ્રી

૧૧

૧. મહત્તા અને જવાબદારી
૨. માતા થતાં પહેલાં અને પછી
૩. સંસ્કારનું સિંચન
૪. શરીર-મનનું ઘડતર
૫. કુટુંબનો વડલો
૬. આધુન્યને આરે

૬—ચિ સુકન્ધા

૧૦

૧. તું કોણ છે !
૨. જીવનનો આદર્શ
૩. જે નજરે જોયું
૪. મનોવિશ્લેષ
૫. ગંભીર પ્રશ્નો

૧—નણુંદખા	૨૪૫	૧૦—પુત્રવધુ	૩૫૧
૧. ધીમું ઝેર		૧. સંકલ્પ કરી લે	
૨. પહેલી નારાજી		૨. આપઘાત અથવા સામનો	
૩. અધિકારની અથડામણ		૩. ત્રાસ અને ઉપાય	
૪. માતા અને ભાગિની		૪. આધુનિક પુત્રવધૂને	
૫. ભાવભર્યું આમંત્રણ		૫. આદર્શ પુત્રવધૂનાં લક્ષણો	
૨—ભાભી	૨૮૪	૧૧—ભાઈ અને બહેન	૩૮૭
૧. પ્રાર્થનાવિક		૧. પ્રાર્થનાવિક	
૨. તારું સાચું સ્થાન		૨. જંખના	
૩. દિગેર અને જોડ		૩. ભાવના	
૪. પ્રેમ અને નમ્રતા		૪. ભેડ	
૫. ભાભીનું અવલોકન		૫. સ્પષ્ટતા	
૬. વ્યવહાર માર્ગ		૬. આખરે	
૬—સાસુજીની સેવામાં	૩૧૧	૧૨—સૌ સગાંને	૪૨૭
૧. દરિયાદ		૧. કાકાભત્રીજ	
૨. સંસ્કારનું પ્રાગલ્ભ્ય		૨. મામાભાણેજ	
૩. યશ અને અપયશ		૩. સાસુસસરા	
૪. છૂંટાયેલી પુત્રવધૂ		૪. જમાધને	
૫. મારું મને આપો		૫. વેવાધને	
૬. નવા કુળની તાસીર		૬. સૌ સગાંને	

પતિદેવ

[૧]

શા માટે ?

પતિદેવ ।

તમને હું જાણજી હું
અને છતાં યે નથી જાણ-
ખતી. તમે પણ મને
જાણખો છો અને છતાં યે
નથી જાણખતા. હું શા
માટે આવી વિચિત્ર વાણી
ઉચ્ચારું છું તેનું તમને
આશ્ચર્ય થશે, પરંતુ ખરું
પૂજા તો એમાં આશ્ચર્ય
પામવા જેવું કંઈ છે નહિ.
તમે પુરુષ છો, હું સ્ત્રી છું;

તમે પતિ છો, હું પત્ની છું; આપણા બંનેના સંયોગ ઉપર જ
આ સૃષ્ટિના આધાર છે: સૃષ્ટિના જન્મદાતા જ આપણે બને છીએ.
આપણે ન હોઈએ તો ? જવા દો, આપણે સાથે જ ન રહીએ તો ?
ગ્રે. પુ. ૧

આવા સૃષ્ટિના આદિ, મધ્ય ને અંત જેવાં-આપણે આ પૃથ્વી ઉપર ફેટલું ગોઠું મહત્ત્વ ધરાવીએ છીએ ? અને છતાં એ આપણે એકબીજાને જોળખતાં નથી શા માટે આવી ગિચ્છિ દરો ?

મારું વચન તમે ખરું માનશો ? તો હું આ રિચ્છિનાં સાચાં કારણો આપું. હમરો અને લાખો વર્ષથી આપણે સાચે રહીએ છીએ, હમરો અને લાખો વર્ષથી એકબીજાને પ્રેમ કરીએ છીએ, પૂજીએ છીએ. ભોળીએ છીએ, ચૂસીએ છીએ, તિરસ્કારીએ છીએ; ધણું બધું કરીએ છીએ; પરંતુ કોઈ દિવસ આપણાં દેવાના હમણે પૂરું ઉઘાડતાં જ નથી, જોલો, મારી વાત સાચી છે ને ? જ્યારે આપણે પ્રેમ કરીએ છીએ; સારે એજ લાગણી વહેવા લાગે છે અને ઈર્ષ્યા, દેવ, ધિક્કાર કે મલિન વાસનામાં પડીએ છીએ ત્યારે એ લાગણી આપણા જીવનનું મુખ્ય ઝરણું હોય એવું દેખાય છે. એક સાચે આપણી તમામ લાગણીઓ તો જાણે કદી પ્રત્યક્ષ થતી જ નથી.

અહો ! એક શરીર, એક મન અને એક હૃદયમાં કેટલેકલાં સ્વરૂપો આપણે ધરાવીએ છીએ ! પહે પહે આપણા જીવન-આકાશમાં કેટલેકલાં રંગો બદલાયા કરે છે ! ક્યારેક તો જાણે આપણે પ્રકાશથી ઝગહળી બીડીએ છીએ, અને ક્યારેક કોણ જાણે દેવા ય અંધકારમાં ડૂબી જઈએ છીએ ! જીવનની ઉણ અને સંધ્યા, પ્રભાત અને મધ્યાહ્નનો પણ ફેટલીવાર આપણે અનુભવ કરીએ છીએ ! આવી આપણી ચિત્ર-વિચિત્ર રિચ્છિમાં એકબીજાની પૂરી જોળખાણ પણ શી રીતે થાય ? તેમાં વળી આપણી નિર્જળતાઓ, આપણું અહંમે, આપણા સ્વાર્થો, આપણી વાસનાઓ આપણા સાચા સ્વરૂપને સદાક્ષણ ઢાંકી ગમવાનો પ્રયત્ન કરે. સામાજિક રીતરિવાજો પણ આપણાં અંતર આડે પડાઓ ગોઠવે આમાં શી રીતે આપણી જાત પ્રગટ થઈ શકે ? શી રીતે આપણે એકબીજાની પિજાન મેળવી શકીએ ?

મને ખાતરી થઈ ચૂકી છે કે આવી જોળખાણ-સાચી જોળ-

ખાણુના અભાવે, આપણે બંને, હવનનાં અમૃતને ઘણી વાર
ઝેર બનારી મૂકીએ છીએ આપણા પ્રેમ આ ઓળખાણના
અભાવે જ ઘણી વાર ખૂરીખૂરીને છેવટ તિસ્કાર કે અણુમમાના
રૂપમાં ફેરવાઈ ગયે છે. અંતરનું ખરું દર્શન ન થયું હોવાના કારણે
જ આપણે એકબીજાની ઇચ્છા, આકાંક્ષા, આશા, અભિલાષા કંઈ
જાણતા નથી. એકમેકને મંત્રોષ આપવાના આપણા પ્રયત્નો ઘણી
વાર આ કારણે જ મિથ્યા જતા હોય એમ લાગે છે.

હું આશા રાખું છું કે મારી આ વાત તમને સાચી લાગશે.
અને તમે કમૂલ કરશો જ કે તમે મારા પતિ હોવા છતાં મારી સાચી
સ્થિતિ જાણતા નથી. મારું સુખ અને મારું દુઃખ સામાં રહેવું છે
તેની શોધ કરવામાં તમે નિષ્ફળ ગયા છો. તમે શુદ્ધબુદ્ધિથી મૂનો
મુખી કરવાના પ્રયત્નો કર્યા છે છતાં તેમાં તમને સફળતા મળી નથી.

અને તમને એમ પણ લાગ્યું હશે કે હું તમને પિંછોની શકી
નથી. તમારી લાગણી સમજતી નથી. મારા માટેની તમારી ઝખ-
નાઓની હું કદર કરતી નથી. તમારા દેવામાં જે પ્રેમઝરણુ વહે છે
તેમાં મારા દેવાને ઝમેગતી નથી.

જો આ બધું ખરું હોય તો શા માટે આ પત્ર હું લખી રહી છું
તે તમે સમજી શકશો અને એની કદર કર્યા વિના પણ તમે રહી
શકશો નહિ.

આ પત્ર હું ન લખત. આટલા બધા વર્ષો વીતી ગયા, મેં
કઠી આવો પત્ર તમને લખ્યો છે ના; આજે મને ખાતરી થઈ છે
કે મારા અને તમારા, અરે, આખા મંસારના સુખ માટે મારા દેવાને
તમારી પાસે હવે ઉધાડી દેવું જોઈએ. તમારાથી જાનું રાખવા જેવું
મારી પાસે છે શું? જ્યાં મારી, મારા સર્વસ્વની માલિકી જ
તમારી છે ત્યાં મુક્તિવાને સ્થાન જ ક્યાંથી હોય? મને લાંબી રાખતા

૭ પડદાઓ મેં ગાખ્યા છે, સમાજ અને સંયોગોએ રખાવ્યા છે તે મધ્ય બાજી ચારી નાખવા ચાહું છું અને તમને મારું સાચું સ્વરૂપ મતાવવા ઇચ્છું છું.

અને એટલે જ આ પત્ર લખું છું.

પણ મને એક લાય છે: આ સ્વરૂપ તમને કદાચ આકર્ષક નહિ લાગે. તમારી પુરુષવૃત્તિને કદાચ ફટકો લાગશે, કદાચ આંચકો લાગશે, તમે નારાજ થશો, રાગે બરાસો, મને તિરસ્કારી કાઢવાનું તમને મન થશે. કારણકે મારું સાચું સ્વરૂપ એ વેદનાનો પરિચય છે. હું આત્મ અને નિશ્વાસની જ મૂર્તિ છું એમ કહું તો મેં જોડું નથી. સમાજમાં હું રૂપવતી ચર્ચાને ફરું છું. પરંતુ એ રૂપ મને કેવું કારી ખાય છે તે હું જ નહીં છું. હું તમારા ઘરને શોભાવું છું, તમારી જાતને પણ કદાચ શોભાવતી હોઈશ. પરંતુ એ શોભા મારા હીરને તો ચૂસી જ લે છે. હું તમારી પત્ની છું. એ જ એક આશ્વાસન આ જગતમાં જીવન ગુમારવા માટે મારી પાસે હોય છે. એ સિવાય મારી પાસે બીજું છે પણ શું? સ્વમાન, જે જીવનનો પ્રકાશ છે, પ્રાણવાયું છે, તે તો તમે રૂંધીને બેઠા છો. સંયમ, જે મારા જીવનનો મેરુદંડ છે, તે ઉપર તો તમે સદાય ફટકા લગાવો છો. સ્વતંત્રતા, જે પ્રાણીમાત્રની પ્રકૃતિ છે, તેને તો તમે બંધનમાં નાખેલી છે. સહકાર, જે વિના જીવનનો પંથ કાઢ બેઠી રહ્યું નથી, તે માટે તો મારે રાતદિવસ તમારી ગુલામી જ કરવી પડે છે.

આનું બધું મારા જીવનમાં પડેલું છે. કાંઈ દિવસ મારું આ સ્વરૂપ તમે જોયું છે? મારા નિશ્વાસ કદી સાંભળ્યા છે? આ સ્વરૂપમાં મુદરતા નથી, ઉદ્વેગ નથી, પ્રકુલતા કે પ્રકાશ નથી. આમાં તો અંધકાર, નિરાશા, જડતા, કુરૂપતા અને દુર્મંથ બરેલાં છે. જોલો, એ સ્વરૂપને તમે ક્યાં ક્યાં કરશો? કરી રહ્યો છો?

પરંતુ હું છું કાણુ? અને તમે પણ કાણુ છો? અને આટલાં બધાં દુઃખોના ઓખ વચ્ચે હું લાખ્ખો વર્ષોથી જીવું છું શી રીતે? આ પ્રશ્નો તમને બિડશે. મને પણ બિડે છે. એનો જવાબ હું હમણાં જ તમને આપું છું.

જુઓ, પહેલાં તો છેલ્લા પ્રશ્નનો જવાબ આપું. હું અને તમે લાખ્ખો વર્ષો થયાં જીવીએ છીએ તેનું કારણ મારી અને તમારી પ્રજા જિજિવિષા છે. આપણે જાને કાષ્ટ પ્રકારે, કાષ્ટપણુ પ્રયામે જીવવા ચાહીએ છીએ તે જ આજના જીવનનું કારણ છે. અને મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જીવનને ટકાવનારું જે પ્રેમતત્ત્વ છે તે પણ હજી મૃત્યુ નથી પામ્યું. તમે મને તિરસ્કારી છે, મારું સ્વમાન હણી નાખ્યું છે, મારા સ્વત્વનો તમે ભોગ લીધો છે. તમે મારા પર કથું મેં કરવામાં કમીના નથી રાખી છતાં તમે મને ચાહી છે. કાઈ કાઈ વાર તો ખરા અંતરથી પણ ચાહી છે.

અને એ ઉપરાંત આ જીવનની હસ્તીનાં બીજાં પણ કારણો છે. હું સ્ત્રી છું. પ્રકૃતિએ મને માતા બનવાનું અહોભાગ આપ્યું છે. તમારા દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા નવા જીવમાં મારા જીવનના આસો રણી હઉં છું અને પછી જીવું છું. મારી આસપાસ એક સૃષ્ટિ બની હતી છું અને પછી જીવવા માટે જે આનંદ અનિવાર્ય છે તે મેળવી લઉં છું.

પરંતુ એ કશામાં તમારો હિંમ્મો નથી એટલું તો તમે સમજી જ ગયા હશે. હા, તમે ત્યારે મને પ્રેમ કરો છો, સાચો પ્રેમ કરો છો ત્યારે જે જીવનબળ મને પ્રાપ્ત થાય છે તે તો તમારા જ પ્રનામે હોય છે, પરંતુ એનું પ્રમાણ કેટલું બધું અલ્પ છે? અને કગડા નારીઓમાં કેના સદ્ભાગ્યે એ જીવનબળ નોંધાય છે?

હવે એ પણ કહું કે હું કાણુ છું અને તમે કાણુ છો. તમે પતિ છો. આ પૃથ્વી ઉપરના તમામ પતિઓના તમે પ્રતિનિધિ છો. હું તમામ પત્નીઓની પ્રતિનિધિ છું. મારામાં વિધવાઓનાં રૂસકાં છે,

ત્યક્તાઓના નિશ્વાસ છે, અણુમાનીતીઓનાં આંસુ છે. હું કોઈની પ્રિયતમા છું, કોઈની ગૃહરાણી છું, કોઈની દાસી છું, કોઈની વાસના છું, કોઈની પાપમૂર્તિ છું અને મુઠ્ઠીલર પતિઓની જીવનસહચરી પણ છું.

આવી હું આજે તમારી સમક્ષ આવી છું, મારા અંતરને ઉઘાડવા. મેં જોમ માન્યું છે-આટલાં બધાં દુઃખોની વચ્ચે પણ જોમ માન્યું છે કે મને દુઃખી કરીને તમે સુખી નથી થઈ શક્યા. માત્ર તમે નહિ, આખી માનવજાત આ કાગળે સંકટમાં આવી પડી છે. કારણ કે હું પણ માનવજાતનું જ અર્ધું અંગ છું. મારા વિના માનવજાતની હસ્તીનો સંભવ નથી. તમારો પણ સંભવ નથી. હું અને તમે શરીરથી અને મનથી બિન્ન દેખાઈએ છીએ, પરંતુ ખરેખર તો જોમ છે જ નહિ. શરીરને જોમ જીવનનાં લક્ષણોથી જુદું કદી જ ન શકાય તેવું મારું અને તમારું છે. શ્વાસોચ્છવાસ એ શરીર નથી છતાં એ વિના શરીરનો સંભવ જ નથી. આપણો સંબંધ આંખ અને પ્રકાશ, નાક અને સુગંધ, કાન અને સ્વર, ત્વચા અને સ્પર્શ, જીભ અને સ્વાદ એવો છે. આપણામાં કાણ આંખ છે અને કાણ પ્રકાશ છે તે કહેવા. હું નથી ધમ્મજી: તે તમે જ નક્કી કરજો. પરંતુ પ્રકાશ અને આંખ વચ્ચે વેર સંભવી જ ન શકે એ તો તમે સ્વીકારશો જ. આંખ પ્રકાશનો વિરોધ કરે તો? પ્રકાશને રૂંધે તો? પછી આંખને કરવાનું જ શું રહે છે? એથી તો આંખને જ હાનિ પહોંચે. એ જ રીતે તમારો વિરોધ કરી હું કેમ જીવી શકું? અને તમે પણ મને દુઃખી કરી શી રીતે સુખી થઈ શકો?

હું આમ માનું છું, દટતાપૂર્વક માનું છું અને તેથી જ આ લાગો પત્ર લખવા માટે પ્રેરાઈ છું. આ પત્ર દ્વારા મારે તમને બતાવવું છે કે તમે મનસ્વી રીતે વર્તો છો ત્યારે મારા જીવનમાં કેવી અને કેટલી વેદનાઓ જન્મે છે, એક સ્ત્રી પોતાના પતિ પાસે શું માગે છે તે હું આ પત્ર દ્વારા તમને બતાવવા ઇચ્છું છું. તમે જો

ખરેખર મુખ ઇચ્છતા દશો તો આ પરિસ્થિતિ પ્રત્યે બેદરકાર રહી શકશો નહિ. મારું, તમારું, આપણી સંતતિનું, કુટુંબનું અને સમસ્ત સંસારનું સુખ આ પરિસ્થિતિના ઉકેલમાં જ રહેવું છે.

[૨]

અભિલાષા

તમે જાણો છો કે સમને વિચાર ત્યારે પલેપલેસે આમારા અંતરમાં ઝાબલ થાય છે ત્યારે અમે કેરો સત્તમજર્થો આનંદ અનુભવીએ છીએ ! સમની મસ્તીનો અમને વિચાર જ નથી આવતો. નવા યુગની કાર્ષ્ક કુમારિકા તમાગ જેવી, પુરુષો જેવી મસ્તીનો કદાચ અનુભવ કરતી હશે, અમે તો સમર્પણની ભાવનામાં જ તરભોગ રહીએ છીએ. તમારો વિચાર, તમારી કષ્ટપના સુધ્ધા અમને અસર કરી જાય છે. તમે આ ધામણી ક્યાંથી સમજો ?

તમે પૂરે પૂરે સાંખ્યો વર્ણની સમાજરચના, જે તમે જ રચી છે તેણે તમને મદાન બનાવ્યા છે તમારે મન સમ એ સમર્પણ નથી, સ્વીકાર છે તમે અમને સ્વીકારો છો. જો તમારું મે સમર્પણ થવું હોત તો કદાચ આમારા મનની સ્થિતિ તમે મમજી શકત. તમે જાઓ છો ત્યારથી સ્થિર રહો છો, ત્યારે અમે તો અચિરતામાં જ ઊઠીએ છીએ. અમને અને આમારા માનાપિતાને ક્યાં ખગર દોષ છે કે ક્યાં અભાવના થરને અમારે અમારું જીવનભરનું શુદ્ધ બનાવવું પડશે ! અને આમારા બાઈબિડેન અને માનાપિતાને વિદગી પર્વત છોડો છો કાર્ષ્ક અભાવનાઓને જ આમારા દેશમાં બંદન બાઈ અને માનાપિતાને ગ્યાને સ્થાપવા પડશે ! ત્યાં અમે ગે.ગી.

છીએ, ત્યાં અમે રમીએ છીએ, જે મેરીમાં અને આંગણમાં અમે નાચીએ ફેલીએ છીએ, જે ખોળો અમે ખૂંદીએ છીએ તે બધું એક સમય આવતાં અમારે છોડવું પડે છે.

તમે ટ્રાઈ વાર અમારી આ સ્થિતિનો વિચાર સુધાં કર્યો છે ? જે દિવસે અમે તમારા ઘરમાં પત્ર મૂકીએ છીએ ત્યારે તમને એવું થાય છે કે 'આ તો પોતાનું સર્વસ્વ તજીને મારી પાસે આવી છે ?' હવે ઉપર હાથ મૂકીને આ પ્રશ્નનો જવાબ આપો.

આ બધું લખીને અમારો ત્યાગ કેટલો ભવ્ય છે એવું તમારા મન ઉપર હસાવવા હું નથી ઇચ્છતી. ખરી વાત તો એ છે કે અમને ત્યાગનું જ્ઞાન પણ નથી હોતું. અમારો આ ત્યાગ સાવ સ્વાભાવિક હોય છે. તમે એટલું તો બણી શકશો કે જે ત્યાગની પાછળ એના કરતાં બે મહાન વસ્તુની પ્રાપ્તિની આશા રહેલી હોય તે ત્યાગમાં આનંદ બિજરાય છે. એ ત્યાગ કદી ખૂંચતો નથી. અમારો ત્યાગ એમના હોય છે. તમારા વિષેની અમારી કલ્પના એટલી તો મનોરમ હોય છે કે એની પ્રાપ્તિ માટે કશું જ છોડવું અમારા માટે વિસાતમાં નથી. અમે પ્રેમપૂર્વક અને જાના હર્દના આનંદપૂર્વક બધું છોડી દઈ તમારી પાસે આવીએ છીએ.

હવે તમે સમજી શકશો કે તમારી પાસે અમે શા માટે મોટી મોટી આશાઓ રાખીએ છીએ અને તમારી પેઠે લગ્નની મસ્તીમાં જ અમે શા માટે મસ્ત નથી રહેતાં ? અમારી સ્થિતિની એક ખીજ બાજુનો પણ તમને ખ્યાલ આપી દઈ. આપણાં કુટુંબોમાં કન્યાની કેટલી કિંમત હોય છે તે તો તમે જાણતા હશો. હમણે કુટુંબોમાં તો અમે ભારરૂપ જ હોઈએ છીએ. છેક બાળપણથી અમને જ્ઞાન ચર્ચ આવે છે કે અમે આ ઘરમાં અણુનોતર્યા પડેલા છીએ. અમારા કુમળા અંતર ઉપર અમારી અને અમારા બાઈ વચ્ચે થતા ભેદની ભારે અસર પડેલી છે. અમારા પ્રત્યે જે બેદરકારી બતાવવામાં

આવે છે તે અમારી શક્તિઓનો તો દ્વાસ કરે છે પરંતુ અમારી કેટલીક સુમધુર લાગણીઓને પણ સફળી નાખે છે. તમે જાણો છો. આમ શા માટે થાય છે ? હજારો-લાખો માતાપિતાઓ એમનાં જ લોહી-માંસ ને આત્મા દ્વારા સરળથેલાં અમે-તેમની પ્રતિ શા માટે આતું નિષ્કુર વશ થવા લાગે છે ? શું તેઓ જંગલી છે ? ધાનકી છે ?

ના, પરંતુ જે ભવિષ્યમાં બનવાનું છે તેની અસર તેઓ પહેલેથી જ અનુભવે છે. તેઓ અમારા જ-મથી જ અમને ‘પારકું’ ધન’ માને છે અને એમાં ખોટું પણ શું છે ? અમે પારકું જ ધન છીએ ને ? અમારા બાઈ માટે તેઓ જે કંઈ સહન કરે છે, જે કંઈ ત્યાગ કરે છે, જે કંઈ ખર્ચ કરે છે તે સૌનો સામે ઉત્તરવળ ભવિષ્ય તેઓ જોઈ શકે છે. એ બાઈ જ એમને ગદગદાર થાય છે. એ જ એમના ધરને ટકાવનારો મોભીઓ બને છે. અને અમે ? અમે તો પંખીની પેઠે એક દિવસ ત્યાંથી ઊડી જઈએ છીએ. અમે એમને ત્યાં અવતરોએ છીએ માત્ર તમારા જ માટે. તેઓ જે કંઈ-કરે છે તે તમામનો લાભ તમને, માત્ર તમને જ મળે છે. કહો, તમારા માટે જીવનનો પહેલો ત્યાગ લેતાં જ અમે જે સહન કરવા માંડીએ છીએ તેનો હજારોમાં અંશ પણ તમે ભોગવો છો ?

કોઈ સંસ્કારી અને પ્રેમાળ માતાપિતા આવો બેદ નથી કરતાં અને કોઈ જૂજ દાખલામાં અમે કન્યા છીએ એટલા ખાતર અમારા પ્રત્યે વિશેષ મમત્વ પણ બતાવવામાં આવે છે, પરંતુ આવાં કુટુંબોની સંખ્યા અતિ અલ્પ છે એ તો તમે પણ કબૂલ કરશો જ. પરંતુ જાણવા જેવું તો એ છે કે આવાં પ્રેમાળ કુટુંબોમાં પણ જીવનનો રસ તો અમે મેળવી શકતાં જ નથી. સમજણાં થઈએ છીએ ત્યારથી અમને ખાતરી કરાવવામાં આવે છે કે આ ઘર અમારે ઊડી જવાનું છે. કહો, જેનો વહેલામેહો ત્યાગ જ કરવાનો છે તેમાં કોઈ પણ માણસ લઈ લઈને પણ કેટલો આનંદ લઈ શકે ? અમારો દરિ

ભાવીના અગ્નિપ્રદેશ ઉપર જ હમેશાં મંડાયેલી રહે છે. અમે તદ્દન સામાન્ય નહિ, પણ શિક્ષિત કે સંસ્કારી કન્યા હોઈએ છીએ તો પણ અમારા મનની સ્થિતિ એ જ હોય છે. જીવનનું કાર્ષ્ણ્ય, કાર્ષ્ણ્ય, કાર્ષ્ણ્ય, કાર્ષ્ણ્ય સિદ્ધાંત નક્કી કરતાં અમે ડરીએ છીએ. અમને 'ક્યાં ખબર હોય છે કે કેવા વાતાવરણ વચ્ચે અમારી જિંદગી પસાર કરવાની છે ?' એ, અમે એમ પણ ક્યાં જાણીએ છીએ કે ક્યાં શહેરમાં ક્યાં, ગ્રાંતમાં, ક્યાં કુળમાં અમારો વાસ થવાનો છે ?

આનું નિશ્ચિત પરિણામ શું આવે છે તે તમે જાણો છો ? એ જાણવા માટે જ આટલા વિસ્તારથી અમારી આ સ્થિતિ મેં જણાવી છે. આનું પરિણામ અમારા જીવનમાં અદ્ભુત એવી એક તૃપ્તિ જન્માવે છે. માતાપિતાને ત્યાં અમે કરાચી તૃપ્તિ અનુભવતાં નથી. અમારાં સુકુમાર દેખામાં એક ઝંખનાં જાગે છે. પ્રચલિત ભાષામાં કહું તો અમે એટલે જ 'કાંઈક કન્યા' જાણીએ છીએ. જીવનની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ દરેક બાબતમાં અમારી આસા તમારા પર-એક સાવ અજણ પુરુષ ઉપર મંડાયેલી રહે છે. બોજનથી માંડીને જીવનના પરમ ધ્યેય સુધીની તમામ વસ્તુઓ વિષે અમે એમ વિચારીએ છીએ કે 'લગ્ન પછી 'એમની' સાથે હું બધું બોગવીશ, બધું કરી લઈશ.'

આવી અજૂઠા અને અદ્ભુત આસા, આકાંક્ષા, ઝંખના સાથે એક દિવસે અમારો હાથ તમારી હથેલીમાં મુકાય છે. પતિદેવ ! અંતરને જરા પૂછી જુઓ. એ વખતે તમે શી લાગણી અનુભવો છો ? મને સમા કરજો. તમે, તમારામાંના ઘણાખરા તો ત્યારે એમ જ માનો છો કે આજે તમારી વાસનાઓને પુરત્તદારમાં માર્ગ આપવાનું એક મુદ્દર અને સ્વતંત્ર સાધન તમને પ્રાપ્ત થયું ! જવાબ આપો, તમે માનો છો ખરા કે તમારા હાથમાં શરીર નહિ પણ એક તૃપ્તિ અંતર સોંપાયું છે ? કહો, જીવનની પળેપળે જે 'મધ્ય' તે સધળું તમને સોંપવા અને તેમાંથી જ તૃપ્તિ થવા કેઈ આવ્યું છે એમ તમને લાગે છે ખરું ?

‘હિ જે આવી અભિલાષાઓ સાથે અમે આવીએ છીએ. તમે, તમારા-
મીએ જે કાંઈ એ સમજી જાઓ છો તેમના અમે સ્વેચ્છાએ ગુલામ
બનીએ છીએ, ભક્ત બનીએ છીએ, સિવનાં પાર્વતી બનીએ છીએ.
અમારી તમામ શક્તિઓ ખીલી જોડે છે. લાગણીઓ નવું જીવન
મેળવી શુદ્ધ થાય છે. ત્યારે જ અમે સેવામૂર્તિ, સાગમૂર્તિ, મંગલમૂર્તિ,
પ્રેરણામૂર્તિ બની શકીએ છીએ. દાંપત્યનું અર્ધું અંગ બીજા અંગને
ત્યારે મળ આપે છે; એનો બોજ હળવો કરે છે.

અને એમ નથી થતું ત્યારે ? અમારા શરીરનો જ માત્ર સ્વીકાર
થાય છે ત્યારે ? આ પ્રશ્નોના જવાબની જરૂર છે : હું ધારું છું કે
જવાબ તમે જાણો છો. આપણાં લાખો ધરોમાં ભૂતાવળની પેઠે એ
જવાબ ઘુમ્યા કરે છે. મારે ફરીતે એ દૃશ્ય રજૂ કરવાની જરૂર નથી.

અમારી આ અભિલાષા, આ મનઃસ્થિતિનો તમે જો ખ્યાલ કરી
શકો કદર કરી શકો તો મને લાગે છે કે જીવનને પહેલે જ પગલે
આપણે સફળ થઈએ. આવી અભિલાષાઓ તમારા દ્વારા અમારે પૂરી
કરવાની હોય છે એટલે અમે તમારા વિશે કેવી કેવી કલ્પનાઓ કરતાં
હોઈશું તેનો ખ્યાલ આવી શકે છે : અમે તમને જીવનસાથી તો માનીએ
જ છીએ, પણ સ્વામી માન્યા વિના પણ અમારાથી રહી શકાતું
નથી. અમે નિર્જળ કે ગમાર છીએ માટે આવું માનતાં હોઈશું એમ
કૃપા કરી ન ધારતા. અમે આશાઝર્યા હોઈએ છીએ માટે જ એમ
માનીએ છીએ. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે તમે અમને દાસી
માનો તો તે અમને સારું લાગે અથવા અમે સહન કરી શકીએ. ના, ના,
અમારી લાગણીની વિચિત્રતા જ એ છે કે અમે તમને પ્રભુ માનીએ
પણ તમે અમને પ્રભુ ન જ માનવા દો—એમાં અમાને આનંદ હોય
છે. અમે તમને ચાહીએ છીએ અને તમારામાં જ લય પામી જવા
દેખીએ છીએ તે જ આ લાગણીનાં મૂળ કારણો છે.

આ લાગણી અને આ સંબંધનો આજે પણ તમે સ્તરાર કરો.

તો આપણા જીવનમાં નવી જ સુગધ ઉમેરાશે લાગે, અ
ન હોઈ અને લગ્નજીવનને વધે વીતી ગયાં હોય, જનાં મારી જીંદગી
અને મારી એ અભિલાષા તો એટલાં જ મગૂત છે. આજે તમે એને
નૃમ કરવાનો પ્રયત્ન કરો તો હું લમના પ્રથમ દિવસે જેવી તૃપ્તિ હતી
તેવી જ બની જઈશ અને તમે જો નિર્મળ રસનું પાન કરાવશો તો
તમારું અંતર પણ એથી બીનું બનશે, શીતળ બનશે અને નૃમિ અનુભવશે.

[૩]

અંત:પુરમાં

હું કન્યારૂપે શી શી ઇચ્છાઓ રાખું છું તે તો મેં તમને કહ્યું.
પરંતુ તે સાથે મારા મનમાં લયની લાગણી પણ વ્યાપેલી રહે છે તે
જણાવતાં તો હું બૂલી જ ગઈ. કન્યાકાળમાં જ પુરુષોના સ્વભાવ
વિશે અમે જે કંઈ સાંભળીએ છીએ તેમાંથી જે અર્થ નીકળે છે તે
અમને લય પમાડે છે. તમે અમને દાસી બનાવી મૂકશો, તમારી
આજ્ઞાનું ઉક્લંધન થતાં તો અમારું મોત આવશે. તમે તમારી ઇચ્છાઓ
બળાત્કારે પણ પૂરી કરશો, અમને તમે રમકડું બનાવી મૂકશો; આવી
આવી લવકારક કલ્પનાઓ પણ અમારા મનમાં દાખલ થઈ જાય
છે, અને તે કેટલી બધી સાચી છે ! લગ્ન પછી અમારામાંની સેંકડે
નેત્રું કન્યાઓને એ સિવાય બીજું શું પ્રાપ્ત થાય છે ?

એ લય અને પેલા કાંઈ સાથે અમારા લગ્ન-જીવનનો આરંભ થાય
છે. એક બાજુ અમે તમારામાં એતપ્રેત થવા માટે ઉત્સુક હોઈએ છીએ,
ત્યારે બીજી બાજુ અમારું મન, અંતર, ભુદ્ધિ બધું ચંક્રાથી મૂંઝવું
હોય છે. તમારા એકેએક હાવભાવ, ઉચ્ચારણો, વર્તાવ, ઇચ્છા,

દષ્ટિ એ સૌ તરફ આવી પ્રેમ અને શંકાલરી નજરે અમે નિહાળી રહીએ છીએ. એટલે જ 'પહેલી રાત' ધણીવાર અમારા જીવનના અધકારનો આરંભ કરનારી જ બની જાય છે. તમે અમારી રાત જોઈને જ તમારી લાલસાઓ રોકી બેસો હો એમ વર્તવા લાગો છો. મુખેથી વાણી પ્રેમની ઉચ્ચારો છો, કેટલીક બેટો આપો છો અને શ્રદ્ધા બેસાડવા માટે કેટલાંક આશ્વાસનો અને વચનો પણ આપી દો છો. પરંતુ એ બધાંને વોંધીને તમારો આંખની જગ્યાના અમને ઝડપી લેવા તકલ્પની હોય છે તે અમે જોઈ લઈએ છીએ. તમારી બેટો, વચનો, આશ્વાસનો લાલચરૂપ બની રહે છે અને તમે અમારા ભયની બધી કલ્પનાઓને સાચી પાડી દો છો.

હું-અમે કંઈ દેવીઓ નથી. અમે પણ સંસારમુખની ઇચ્છાઓ રાખીએ છીએ. લગ્નના ધર્મો અમે પણ સમજીએ છીએ. તમારો વૃત્તિની કદર કરવાનું પણ અમારા ધ્યાન બહાર નથી હોતું, પરંતુ તમારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે અમે માત્ર તમારી વાસનાઓનું પાત્ર છીએ એવી અસર અમારા મન ઉપર પહેલેથી જ દૃઢ થયેલી છે તેને તમે દટિભૂત કરવાને બદલે જૂંસી નાખવાનો યત્ન કરો તો જ અમારું દેયું તમારા સ્વાગત માટે તત્પર બને. આ વિષેની અમારી વૃત્તિ વિષે તમારા શાસ્ત્રોએ અમે તે વાતો કહી હોય, પરંતુ હું પોતે તમને કહું છું કે અમે મર્યાદાપ્રિય છીએ. અમે શાન્ત અને સ્વસ્થ પ્રેમ ઉપર અમારું સર્વસ્વ નોખાવર કરવા ચાહીએ છીએ.

એટલે તમે બાદ રાખો કે અમે તમારા પ્રેમને ઝંખીએ છીએ તેને બદલે તમે તમારી જોની એ મનોવૃત્તિનું પ્રદર્શન ન કરતા. અમે પ્રેમ માગીએ છીએ અને સાથે સંબંધ પણ માગીએ છીએ. સાધુઓનો સંયમ નહિ, ગૃહસ્થોનો સંયમ. એ સંયમ જો તમે નહિ જતાવી શકો અને તે ખતી અમારા માટે આ પૃથ્વી ઉપરની તમામ મુંદર વસ્તુઓ હાજર કરશો કે અમારી જોઈએક ઇચ્છા પૂરી કરવા તત્પર થશો, તો

પણ અમારા માનસ ઉપર તો તમારા અસંયમની, બળાત્કારની, લોહપતાની, શ્વાનવૃત્તિની જ અસર રહેશે. સયમહીન પ્રેમને અમે પ્રેમ ગણતાં જ નથી: એ તો લાલચ છે, ખુશામત છે, મોઢાની વૃત્તિ છે.

તમે પ્રેમભર્યા શબ્દો બોલો છો કે અમારા માટે કંઈ સહન કરતા હો, કંઈક પરિશ્રમ કરત હો એવું દેખાવ છે ત્યારે અમે લળી પડીએ છીએ. આ અમારી દુઃખદ નિર્જાળતા છે. અમને એમ થઈ આવે છે કે તમે સાચો પ્રેમ કરી રહ્યા છો, પરંતુ તમારા પ્રવર્તનોનું પૂર્ણ વિરામ ત્યારે અમારા દેહ પાસે આવી જાય છે ત્યારે અમે સખત આંચકો અનુભવીએ છીએ. અમારું પ્રિયજન, અમારા પ્રાણરૂપ સ્વજન, જે કરતાં વહાણું આ સચરાચર સૃષ્ટિમાં કશું જ નથી તેનું મહત્ત્વ અમારી નજરમાંથી ધટી જાય છે. આવા પ્રસંગો જેમ જેમ વધતા જાય તેમ તેમ અમારા હૃદયમાંથી પ્રેમનું અને રસનું અમૃત ટોળાનું જાય છે. વર્ષો પછી અમે પ્રેયસી કે પ્રિયતમા મટીને તમારા મટેનું એક ચંત્ર માત્ર બની જઈએ છીએ. તમે પોતે જ કબૂલ કરશો કે ઘણી વાર થોડાં વર્ષોમાં જ તમે અમારામાંથી જીવનનો રસ (એ ખોટો શબ્દ છે, ખરો શબ્દ તો તમારા વિષયનો રસ) ગુમાવી બેસો છો, કોઈ પણ ચંત્ર સાથે માણસ રસ અનુભવી શકે ખરો !

અને પછી તમારી આંખ ન્યાંત્યાં લટકવા માંડે છે. આ વિષે મારે તમને, પુરખને ઘણું કહેવું છે, પરંતુ એ હું પછી કહીશ. અત્યારે તો આટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે મારામા સ્વભાવથી જ પ્રેમની જે જુખ છે તેને સુયોગ્ય રીતે સંતોષવાને બદલે તમારી વાસનાતૃપ્તિ માટે તેનો ઉપયોગ ન કરો. મારામાં આવી જુખ છે અને તમારાથી વિશેષ તેનાં કારણો હું આપી ચૂકી છું. હું કન્યા છું એટલે મારો તમામ તૃષ્ણ તમારા દ્વારા હિંપાવાની અપેક્ષા રાખતી હોઈ છે. એ જ છે પ્રેમ અને સ્નેહની જુખ. મારી લાગણીનો તમે દુરુપયોગ ન કરો એટલું પગે પડીને માગી લઉં છું.

આનો અર્થ એ નથી કે આપણાં દાંપત્ય જીવનમાં શરીર-સંબંધને સ્થાન નથી. અથવા તો એ સંબંધ ઉપરનું નિયમન માત્ર મારું જ હોવું જોઈએ. મારું કહેવાનું આટલું જ છે: આ સંબંધને આપણે નિર્મળ, સદા ચેરસયુક્ત અને નિરોગી રાખવા ઇચ્છતાં હોઈએ તો એક પ્રતિજ્ઞા પહેલે જ દિવસે લઈ લેવી જોઈશે કે અનેની હર્ષપૂર્વકની સંમતિ વિના આ સંબંધ થઈ જ ન શકે. મને દુઃખદ રીતે એમ જણાયું છે કે તમે અમારી સંમતિની કદી પરવા કરતા નથી. તમારો થાક કે કંટાળો ઉતારવા માટે પણ તમે અમારો ઉપયોગ કરો છો. ઠાઈવાર તમારો અધિકાર સિદ્ધ કરવા માટે પણ આ પગલું ભરતાં તમે અચ્છાતા નથી. અમે તમને વસ થઈ જઈએ છીએ અને ફટલીક વાર હર્ષ પણ બતાવીએ છીએ, તેનો તમે હમેશાં બિડટો જ અર્થ કરો છો. તમને એમ લાગે છે કે અમે સયમનો ડોળ કરીએ છીએ. એમ નથી જ. અમે તમારા સામે ઝૂઝી નથી શકતાં એટલે જ વશ થઈએ છીએ અને ક્યારેક જો હર્ષ બતાવીએ છીએ તો તે પણ નિષ્ણાઈને તામે થઈને જ. એ સ્વાભાવિક લાગે જ હોય છે.

વારંવાર અમે તમારી માગણીને વશ થઈએ છીએ તેનું એક પરિણામ-અંતરૂપ બની જવાનું મેં તમને જણાવ્યું. ખીરું પરિણામ અમે પણ તમારા જોવાં જ બની જઈએ તેનું આવે છે. મેં અગ્નિ બેગા થયા પછી સર્વનાશમાં કશી ચે ખામી રહે ખરી? એ પછી એકપ્રીયને ચૂસવાની, મેં તેવી શારીરિક કે માનસિક સ્થિતિમાં પણ બોળ ભોગવવાની વૃત્તિ આજ્ઞા મૂકે છે. એમાંથી માંદગી, ક્લેશ સંતતિનું દુર્ભાગ્ય અને ભયંકર રોગોનો જન્મ થાય છે. હું કમ્પલ કરું છું કે કોઈ દાખલામાં સ્ત્રી પણ આનું કારણ હતું, પરંતુ મુખ્યત્વે પુરુષ જ આક્રમક હોય કે તેની તમે ના પાડી શકશો?

અને તમે તો વિકૃતિઓના ભોગ બનો છો. અમે જોઈ-કાર કરીએ તો તેમાં તમને રસ આવે છે. સ્વાભાવિક રીતે તમે ગુમાવી

બેસો છો. બળાત્કાર અને અનાયાર એ જ તમારો રસ બની ગય છે. એક બાબુ અને જડ બનતાં જઈએ છીએ અને ત્રીજી બાબુ તમે શ્યામ બનતાં જાઓ છો. આ સ્થિતિનો અંત આવતો જ નથી.

એક બીજું દુર્ભાગ્ય પણ અમારી સાથે કુદરતે જોડી દીધું છે. આ અતિભોગના પરિણામે અમારે ભોગવવા પડે છે. અમે માતા બનવા માટે કંઈક હોઈએ છીએ. કન્યાકાળમાં પણ એનાં સ્વપ્નાં અમને આવી ગય છે. આ માતૃત્વ કેટલું કીમતી અને કેટલું પવિત્ર છે તેનો ખ્યાલ તમને કદી પણ આવશે ખરો ? તમે તો સદા એ નશામાં જ ચક્રચૂર રહો છો. જોમાંથી અમને બાળકની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ બાળક ન્યારે અમે પોપીએ છીએ ત્યારે અમારું આખું ચિત્તતંત્ર બદલાઈ જાય છે, તે તમે ક્યારે સમજી શકશો ? એ વખતે અમારા ઉપરનો અધિકાર તમારો નહિ, પેટમાં સૂતેલા બાળકનો હોય છે. એ વખતે અમારી આખ તમારા ઉપર નહિ પણ એના ઉપર ફરેલી હોય છે, પરંતુ તમે એ ક્યાં લક્ષમાં લો છો ? તમારી દૃષ્ટિએ અમારું સ્થાન કદી જાણે બદલાતું જ નથી.

અને એ પ્રસંગ ઉપર કોઈ દિવસ વિચાર કરો છો ? લગભગ મૃત્યુના મુખ મુઠ્ઠી જઈ આવીને અમે એક નરા જીવને જન્મ આપીએ છીએ. એ અપાર વેદના ભોગવવાનું સામર્થ્ય અમને ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ? એક પવિત્ર અને પ્રબળ લાગણી અમને તાકાત આપે છે, પરંતુ તમે એ જ લાગણી ઉપર ધા દરવાનું ચૂકતા નથી. કૃપા કરી અમારા માતૃત્વનું તો સન્માન કરો !

એ પછી અમારાં બાળકો અને અમારી ત દુરસ્તીનો સવાલ આવે છે. હું જાણું છું કે દવાઓનાં નિલ કારવા તમે તૈયાર રહો છો. મને સારી કરવાનાં બીજાં ફાંફાં મારવામાં પણ તમે પાછું વાળી જોતા નથી. પરંતુ જે ઉપાય તમારા હાથમાં છે તે લેવા માટે જ તમે આનાદાની કરો છો.

હવે જવા દઉં એ વાત તમે મારી વેદના સમજી ગયા હશે
હુ તમારા પ્રેમની જૂખી છું. એ જૂખ એટલી બધી પ્રખળ છે કે તમારી
અયોગ્ય ઇચ્છાને પણ સમજી શકતી નથી. એ જૂખને તમે અમળે
અને તમારો પ્રેમ, તમારું હૃદય મને આપો. હુ શુ માગું છું તે વધુ
સ્પષ્ટ કરું ? મને તમે તમારા જ જીવન તરીકે સ્વીકારો તમારાથી
લિત એવા કોઈ સાધન તરીકે નહિ એટલે કે તમારી જાત તમે
મને અર્પણ કરો. મેં તો માગી જાત તમને આપી જ છે તમારા
જીવનની એકેએક વાતમા મને ગસ લેતી હશે તમારો આનંદ અને
અસોસની, સુખ અને દુખની, પરિશ્રમ અને આરામની મને ભાગી-
દાર બનાવો. હુ રાત-દિવસ તમારો સુખતો, તમારો આરામનો અને
તમારી ઉત્તિતો ખાસ કરી છું તમે પણ મારા વિષે એમ જ કરો
મને અણુ એ અણુમા ખાતરી કરાવી આપો કે માગ્યો વિશેષ આ
જગતમા તમને કશું જ વધુ પ્રિય નથી

હું તમાને પાસે જો અયોગ્ય માગણી કરું તો તમે જરૂર ઇન્કાર
કરજો પરંતુ યોગ્ય માગણી સ્વીકારવામા નાનમ જણતા નહિ. મારી
ઇચ્છાઓ જો તમને બાધક ન હોય તો હું મહેર કરું તે પહેલા
સમજી જઈને પૂછું કરજો. માન મુખેથી બોલાવનારો પ્રયત્ન ન
કરજો જો બોલાવજો તો મને લાગશે કે તમે હિપકાગ કરી રહ્યા છો
અથવા તો ધણી ચર્ચને ખુશ કરના આહો છો જે કરે તે દિાથી
કરજો વચનથી એ કાર્યને અભકાવશે નહિ ખાતરીપૂર્વક માનજે કે
પ્રેમને હુ સમજી છું તમારી લાગણીને પણ હુ સમજી છું. મને
તમારી આખમા જ મધું વાચના દેજો કશું શખતા નહિ, વધુ
બોલના નહિ હૃદયે હૃદયને ઘાવા દેજો

ઈશ્વર પાસે માગુ છું એટલું જ પ્રેમ આપજો અને સવમ
પણ આપજો રસ આપજો અને મર્મદા પણ આપજો
પ્રે. પુ ૨

કેવો પતિ ગમે ?

હું કેવો પતિ પસંદ કરું એવો પ્રશ્ન તમે કાંઈ વાર મને પૂછો છો. આજે હું એનો જવાબ આપવા ધારું છું. હું નહિ, પરંતુ અમારી સમગ્ર નારી જાતિ કેવો પતિ ઇચ્છે તે મારા જવાબમાંથી તમે જાણી શકશો.

જે વાન મેં આગલા પત્રોમાં કહી છે તે તો તમને વાદ દશે જ. એ શુણ્ણ અમારા પતિમાં કેવા જ જોઈએ. ઉપરાંત દરેક સ્ત્રી-દિલમાં જે ઇચ્છા હોય છે તે દ્રઢમાં જણાવી દઉં.

પુરખના મનની દદતા વિશે દરેક સ્ત્રી સંકાશીલ હોય છે તે કદાચ તમે નહિ જાણતા હો. કેટલીક વાર કશુંયે ન હોવા છતાં સ્ત્રી સંકા જીદાવી પતિને દુઃખી કરી મૂકે છે તે હું જાણું છું. પરંતુ ધણા દાખલાઓમાં સ્ત્રીની સંકા સાચી જ હોય છે તેનો તમે ઇન્કાર કરી શકશો ? આજના ધણા જુવાનો એમ માની બેઠા છે કે સ્ત્રી રંગીલા જુવાન તરફ હમેશાં આકર્ષાય છે. આ માન્યતા જુદી છે. સ્ત્રી દરેક પરાક્રમ તરફ ખેંચાય છે. કાંઈ મક્કા જુવાન એનું ધ્યાન અવશ્ય જોએ છે, પરંતુ એ મનનો નિર્નજ જણાયો કે આકર્ષણનો અંત આવ્યો. જ્યાં નિર્નજતા પ્રગટી આવવાનો સંભાવ હોય ત્યાં પણ જો પુરુષ દદ રહે તો સ્ત્રીનું હૃદય એના પ્રત્યે નમી પડે છે. સ્ત્રીને બહુ જાસુ સ્થાન આપવા માટે હું આ નથી લખતી. તમે પુરુષો પણ દદ મનની સ્ત્રી તરફ જ આકર્ષાઓ ના એમ હું માનું છું, પરંતુ તમારું અભિમાન તમને ધણી વાર પજાડે છે. એવી દદતા તોડવાનો તમે પ્રયત્ન કરો છો એ શરમજનક પણ સાચી હકીકત છે. દદતાનું, સ્ત્રી સન્માન કરે છે. આવી દદતા હું તમારામાં ઇચ્છું છું.

આતો ખીજો અર્થ એ થયો કે તમે ચારિત્ર્યશીલ હો એવી ઇચ્છા મારા મનમાં અગ્રપદે છે. ખીજી બધી ઇચ્છાઓ એ પછી આવે છે. જે પુરુષ ખીજો લમે છે તેની સ્ત્રીના હૃદયની કરુણ સ્થિતિનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. સ્ત્રી બધું સહન કરી શકે છે પરંતુ પતિની આ બિચૂપ કદી સહન કરી શકતી નથી એને એમ જ લાગે છે કે પતિની પાસે એના વ્યક્તિત્વની કશી કિંમત નથી, એ મુઠ્ઠી બધારે બધારે પતિની ઇચ્છાને વશ થવા એ તત્પર થાય છે. ત્યારે ત્યારે પોતાનું શરીર બગપૂર્વક આગમાં ફેંકતી હોય એવા લાવડાનુભવે છે. પ્રેમ તો નષ્ટ થઈ જાય છે. આશાઓ અને અભિલાષાઓની રાખ થાય છે. જીવનનો સામાન્ય રસ પણ એ સ્ત્રી માટે સુકાઈ જાય છે. એ સ્ત્રીનું જીવન બોમ્બડેપ જ બની રહે છે.

પોતાનો પતિ ખીજી પત્ની કરે એમ કોઈ સ્ત્રી કદી ઇચ્છે નહિ, પરંતુ હું એમ માનું છું કે કોઈપણ સ્ત્રી પતિના જાના અનાચારો કરતાં તો શીકવને વધુ પસંદ કરે. એટલી મર્યાદા પણ એને થોડી સહત આપે એમ હું ધારું છું. પુરુષ સ્ત્રીના દિલને ઓળખવાનો જો કોઈ દિવસ પણ પ્રયત્ન કરતો હોય તો એના ઉપર કેવા કારમા જખમો થાય છે તે એ સ્પષ્ટ રીતે બાઈ શકે.

જેમ અંજલ રીતે તેમ બહેર રીતે પણ સ્ત્રી પોતાના પતિના ચારિત્ર્યની સદાયે પ્રતિષ્ઠા રહે એમ ઇચ્છતી હોય છે. કારણકે એમાં જ એની પ્રતિષ્ઠા હોય છે. પત્નીનું મૂલ્ય કેટલું છે તેનું માપ પણ ચારિત્ર્ય ઉપરથી નીકળી આવે છે. એટલે તમારા પ્રશ્નનો મારો પહેલો જવાબ એ કે જો તમે મારી સાથે લગ્ન કર્યાં છે તો હવે તમારી આંખને મારા ઉપર જ સ્થિર કરો. જેમ તમારા સિવાય કોઈના પ્રત્યે મારી નજર પડે તો તમને અસહ્ય થઈ પડે તેવું જ મને થઈ પડે છે એમ ખાતરીપૂર્વક માનો. તમે બળવાન છો એટલે મારા દોષ બદલ મને સિક્કા કરી શકો છો. હું નબળી છું એટલે

રફું હું પરંતુ યાદ રાખો કે માગ નિઃશ્વાસો વૃથા જતા નથી.

મારી બીજી ઇચ્છા તમાગ સ્વભાવ અંગેની છે. તમે ધણા હોશિયાર પણ લુચ્છા હો તે કદરતાં સરળ હો તે મને વધુ સારું લાગે. તમે ધનવાન હો પરંતુ મારી સાથે જેસવાની નવરાસ જ ન મેળવી શકો કે એમાં તમને રસ જ ન આવે તે કદરતાં તમે ગરીબ હો અને જો ગરીબાર્થ મારા શ્રમના પરમેવાથી હું દરરોજ ધોઈ શક્તી હોઉં તેમાં મને આનંદ છે તમે એવું માનશો જ નહિ કે અમે સ્ત્રીઓ ધન પાછળ ગાંડી બનીએ છીએ કેટલાક દાખલાઓમાં એવું હશે ખરું, પરંતુ અમે ગાંડી તો બનીએ છીએ. તમારા સાચા પ્રેમ પાછળ-હૃદય પાછળ. ધન અમને વહાણું છે, પરંતુ તમારાથી વિશેષ નહિ. ગરીબાઈમાં તો અમે અમુક પ્રકારની મધુરતા પણ અનુભવી શકીએ છીએ. અમને એ સ્થિતિમાં અમારું કંઈક મહત્ત્વ સમજાય છે. અમે તમને સુખ આપી શકીએ, તમાગે થાક ભિતારી શકીએ, તમારી ગરીબાઈનું ઢાંકણ બની શકીએ તેમાં કેટલો ગર્વ અને આનંદ લઈએ છીએ તે તમે ક્યાંથી જાણો? ગરીબાઈનો અમને કદ જ નથી. એવી સ્થિતિમાં અમારી માગણી એટલી જ હોય છે કે તમે અમારી નિઃશ્વાસ નહિ અમને પરિશ્રમ કરવા દેજો.

તમારા કરતાં વિશેષ અમને કાંઈ પણ હોય ! કાંઈ વાર તમે એવું જુઓ તો ખચિત માનજો કે યુગની આગર સાચવવા કે એવા જ કાંઈ કારણસર તમારા પ્રત્યે દુર્લક્ષ થયું હશે. તમારું અપમાન કરવાનો કે તમારાથી વિશેષ જીંચું રચાન કાંઈને આપવાનો અમારો ઇરાદો કદી હોય જ નહિ. અમારા હૃદયસિદ્ધાસનનું સ્વામિત્વ તમારા એકમાત્ર જ છે તેનો તમને વિશ્વાસ આપું છું. આ વિશ્વાસ ઉપર તમે નિર્ભર રહો એવી भारी માગણી છે.

ઉપરાંત, તમને હું સદા એ પ્રસન્ન જોવા ઇચ્છું છું. જે સમાજ-રચના વચ્ચે આપણે જીવીએ છીએ ત્યાં સદાકાળ મનની પ્રસન્નતા રહ્યાનું શક્ય નથી તે જાણું છું પરંતુ આપણા ગૃહજાનમાં તો પ્રસન્નતાનું જ વાતાવરણ જોઈએ. એ વાતાવરણ જ તમને જગતના ઝંઝાવાતો સામે ઝૂઝવાનું બળ આપશે અને જો પ્રસન્નતાને કારણે આપણા ગૃહમાં જે કાંઈ હશે તે નવી શક્તિ મેળવશે તમે જો ઉદાસીન હશો તો હું ઉદાસીન બનીશ. વડીલો અને બાળકો પણ એની અસરમાંથી મુક્ત રહી શકશે નહિ. આ ઉદાસીનતા આપણા સૌની શક્તિઓને ક્ષીણ કરશે. આશાનો પ્રકાશ ઘટી જતાં ઝૂઝવાનું બળ પણ ઓછું થઈ જશે એટલે તમે ઘરમાં પગ મૂકે ત્યારે બહારની ચિંતા સાથે સાવતા નહિ. ઘરને અંગે તમારે કરી એ ચિંતા નહિ વેદની પરે તેની હું તમને ખાતરી આપું છું. ગૃહના ચાન્ત, મધુર અને કેન્દ્રોલભ્ય વાતાવરણમાં તમારું આગમન સુખરૂપ નીવડે એવી હમેશા હું ઇચ્છા રાખું છું.

અને આરોગ્ય તમારા અંગેશબંધી તરવરણું હું જોવા ઇચ્છું છું. મુંદરતાની બાખ્યામાં બીજું જે સમાઈ શકતું હોય તે બધે સમાય, પરંતુ આરોગ્ય વિનાનું સૌંદર્ય હોઈ જ ન શકે એમ હું માનું છું. એવી કંઈ સ્ત્રી હશે જે પોતાના પતિને મુંદર જોવા ન ઇચ્છે ! અને એ સૌંદર્ય નિરોગીતાનું, સ્વચ્છતાનું હોય ત્યારે કેટલો આનંદ પામે !

ધ્મિરે આપણા દેહનો ઘાટ ધડ્યો હોય તેવો આપણે નિભાવવો જ પડે છે પરંતુ આરોગ્યની જાળતમાં તો એમ નથી જ. એ વિગે તો તમામ આધાર આપણા પુરુષાર્થ ઉપર જ હોય છે. કદરૂપતા હોય તો તે પણ નિરોગીતાથી જ દંધાય છે અને આ આરોગ્યની અસર પ્રથમ મારા ઉપર અને તે પછી આપણી બાવિ પ્રજા ઉપર પણ થાય છે. આ સૌના ભાવિતો આધાર જો આપણે જ આરોગ્ય હોય તો તે વિગે આપણે જેદરદાર કેમ રહીએ ? અને નિરોગીતાનો તમે જો આનંદ જોમવી શકો તે તો વિશેષમાં.

હું તમને હંમેશાં નિર્બંસની પણ જોવા ઇચ્છું છું, રજો માની ખેસતા કે હું સાધુડી છું. ના, નહિ જ. હું તમામ રસો આપવા ઇચ્છું છું. મારે પણ જિંદગીની મોજ લૂંટવી છે. પરંતુ કાણુ જાણે કેમ વ્યસન તરફ મને બારે આકર્ષે છે. મને સમજાતું જ નથી કે લોડો કેમ એમાં ફસાતા હશે ? પ્રથમ તો એમાં મને ગુલામી જણાય છે. બીજું એથી આરોગ્યને હાનિ પહોંચે છે. ત્રીજું, એમાંના ઘણા ખર્ચા વ્યસનો અંદા હોય છે. દા. ત. તમારું મોં તમાકુવાળું, પાન આવેલું અને સિગારેટથી વધારું હોય તો મને નજીક આવવાનું રૂએ જ નહિ. ધૂમાડાથી હું ભારે ત્રાસું છું. એક બીજી અસર પણ નિર્બંસનની મારા મન ઉપર થાય છે. મને એમ લાગવા માંડે છે કે મારો પાત દદ મનનો છે; એ કદી અયોગ્ય માર્ગે ખેંચાશે નહિ.

આ વાદીને હું હજી દેટલીયે લંબાવી શકું ? પણ તમે મારું મન સમજી ગયા હશે. હું તમને દદ મનના, નિરોગી, પ્રસન્ન, શાન્ત, સ્વસ્થ અને સરલ ઇચ્છું છું. તમારું શરીર, તમારું મન, તમારી વાણી અને તમારું વર્તન કોઈ સંસ્કારથી સદા ચે સુવાસિત રહે એ મારી મનોકામના છે. હું એવા પતિની પત્ની થવામાં દેટલો બધો ગર્વ અનુભવી શકું તે તમે જાણો છો ? અને એવા પતિની પત્ની કેવા બાળકોની માતા બને ? મારા જીવનના અને છેડાઓ પવિત્રતા,

પ્રેમ અને શક્તિ-સંયમથી શોભી જોઈ તો મારું જીવન મને ધન્ય લાગે. હું માનું કે આ પાર્વતીનું તપ આખરે ફળ્યું ખરું.

કહો, આમ કરશો ? એવો પ્રયત્ન પણ આરંભશો ? કે માત્ર પૂજીને જ સંતોષ માનશો ? અમારા મુખેથી ખુશામત સાંભળવા માટે તો તમે આવા પ્રશ્નો નથી પૂછતા ને ? તમે જોવા છો તેવા ચે વહાલા તો છો, પરંતુ એ વહાલ શાશ્વત નથી. એમાં ભરતી-ઝોટ આવ્યા કરે છે. તમે જ્યારે ચલિત થાઓ છો ત્યારે પ્રથમ દુઃખ થાય છે અને એવા પ્રસંગો જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ અણુમત્રે અને છેવટે તિરસ્કાર પ્રગટે છે. એક સ્ત્રીના દિલમાં પોતાના પતિ માટે તિરસ્કારની લાગણી પ્રગટે એ જેવું-તેવું દુર્ભાગ્ય નથી હો ! એવી લાગણી સહજ રીતે કદી પ્રગટે નહિ. જ્યારે અંતર બળીને ખાખ થઈ જાય ત્યારે એ ખાખમાંથી એ લાગણીનું જૂત પેદા થાય. મારું એ ભ્રૂત જન્મતાં પહેલાં જ મૃત્યુ પામે એમ હું ઇચ્છું છું, તમે એ ઇચ્છા પૂરી કરશો ને ?

[૫]

સહચાર

એમ થાય છે કે તમારી ધીરજ હવે ખૂટવા આવી હશે. તમે પુરુષો અમારી વાતો ક્યારે ધ્યાન દર્શાવે સંભળો છો ? અમે તો તમારે મન ટાપલા કરનારીઓ જ છીએ ને ? પરંતુ આજે હૈયું ઉધાડ્યું તો બધું કહી જ દઉં એમ થાય છે. એક વાર, માત્ર એક વાર તો ધીરજ રાખી આ બધું વાંચી જ જાઓ. જો લક્ષ આપશો તો મને વિશ્વાસ છે કે મારા પ્રત્યે તમારામાંથી એક લાગણીનું ઝરણું પ્રગટવા વિના રહેશે નહિ.

હવે બહુ ચવાયેલી અને ગવાયેલી કેટલીક વાતો કહેવા માગું છું. ખૂબી તો એ છે કે આ બધી વાતો આજ સુધી મુખ્યત્વે પુરુષોએ જ કરી છે. સ્વતંત્રતા, સમાનતા, આદર, સહકાર, સન્માન એ બધું સ્ત્રીને મળવું લેઈએ એમ તમે લોકો હમણાં હમણાં બોલો છો. તમારા વચનોમાં કોઈ વાર દાન કે ઉદારતાનો ભાવ આવે છે. કોઈ વાર દયાથી તમે રોલી જાઓ છો અને કોઈ વાર સાચેસાચ તમારું અધુરું અંગ પક્ષાગ્રાતથી પીડાતું હોય એવી વેદના સાથે સાચી વાત ઉચ્ચારી દે છે.

તમારી આ વાતો સાંભળી સાંભળી અમે સ્ત્રીઓએ પણ એવી વાતો કરવા માંડી છે. અમારામાંથી કેટલીક સ્ત્રીઓ તો અમારી સ્થિતિથી સળગી જીડી હોય એવો પણ દેખાવ કરે છે. હું 'દેખાવ' કહું છું; કારણ કે ખરેખર જળાં જીડેલી સ્ત્રી તો મને લાગ્યે જ દેખાય છે. મધ્યમમાર્ગી સ્ત્રીઓ સ્વતંત્રતા-સમાનતાના આદર્શ સાથે થોડાક મુધા-રાઓ જ વાંછે છે. જે વિશેષ જાગ્રત છે તે સમાન અધિકારની માગણી કરે છે અને ઉપર દબી તેવી સળગી જીડેલી જે સ્ત્રીઓ છે તે તો લાંબાએ વર્ષોની શુદ્ધાભીનું વેર લેવા આહે છે. એમને મન તમે પુરુષો તો જાલિમોની જમાત છો. જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં તમારી હરીફાઈ કરી, તમને મદાત કરી, ઉપર આવવાના તેમના પ્રયત્નો છે. એમ કહી શકાય કે જે સ્થાન આજ સુધી તમે બોગવ્યું છે તે સ્થાન હવે તેઓ બોગવવા આહે છે.

હું આમાંથી કયા વર્ગમાં છું ? ખરું કહું તો હું એ સર્વની વતી બોલી રહી છું. મારે તમારી પાસે એટલું જ કહેવું છે, જેટલામાં અમે સૌ એકમત છીએ. માટે જ મારા આ વચનોનું ગંભીર અને બળ વધી જાય છે. તમે આક્રમણની અટારીએ ખેસીને એક અરજ સાંભળતા હો. એમ જ જે આ વાર્તા સાંભળશે તો અમારાં અંતરને કદી નહિ સમજી શકે. અમે આજે જે દશામાં પડેલાં છીએ તેમાં

તમારો હિસ્સો જોવોતેવો નથી. બધા દોષોનું કારણ તમે જ છો એમ તો હું નથી કહેતી, પરંતુ એટલું જરૂર કહું છું કે અમારી નિર્જનતાનો તમે ભારે ગેરલાભ ઉઠાવ્યો છે. અમારામાં જીવનબળ હોત તો તમે અમને આવી દયામાં ન જ રાખી શકત. તમારા એવા પ્રયત્નો સામે અમે જનના જોખમે બંધ બેસી જઈએ છીએ. પરંતુ અમારી નિર્જનતા તમારા દોષને દબાવે તો બનાવી શકે નહિ એટલે તમે પ્રાયશ્ચિત કરવાની પ્રતિધી આ પ્રશ્ન સમજશો તો એનો ઉકેલ સરળ રીતે આવી જશે. હિંદુઓ અને હરિજનોનો પ્રશ્ન લગભગ આવો જ છે ને? અમે તમને વચન આપીએ કે વેરની વૃત્તિ રાખીશું નહિ, તમે વચન આપો કે, દયાની વૃત્તિ નહિ રાખો. આમ થશે તો જ અમારો અને એમાંથી જ આપણો ઉદ્ધાર થશે. એ સિવાય બીજો કાર્ષ રસ્તો અમને દેખાતો નથી.

આ ઉદ્ધાર કારણો ફરીને વાંચુ છું. એમ થાય છે કે, મેં મારી આજની સ્થિતિ બૂલી જઈને જ આ બધું લખી નાંખ્યું છે. હું કેટલી અસાન અને કેટલી નિર્જન છું? તમારા વિના જીવવાનું જ મારા માટે કેવું મુશ્કેલ જણાય છે? તમે મારું ચિરંજીવ છો. તમે જો ન હો તો આ ભર્યા જગતમાં મારું કેણું? ઓહ! યાદ આવે છે મને વિધવાઓ અને ત્યક્તાઓની સ્થિતિ. ભયથી ધૂણી બેસી જાય છે. અધિકારની વાતો તો કરું છું, પરંતુ તમે એથી નારાજ થઈ જશો તો? મારા તરફ તિરસ્કાર લાવશો તો? મારી જ કાર્ષ બહેન તરફ જોવાઈ જશે તો? મારા પ્રત્યે દૂર બેઠેલાં કોઈ કોઈ જણવશે તો? વિચારતાં કંપારી છટે છે.

વિધવાને એક પરમ પુરુષે ત્યાગમૂર્તિ કહી છે. હશે. મને તો એના જેવી દુઃખમૂર્તિ આ પૃથ્વી ઉપર દેખાતી નથી. સૌની દયાનું એ પાત્ર, જે ઘરમાં એ રોય, ત્યાં માણસ અમંગળને જ ગણે, વાસ. એના કિસ્મતમાં તો છનાંછનાં આંસુ સારવાં અને રાતદિવસ કામને

દસરડો કરવો. આનંદ જેવું, જીવન જેવું, આશા જેવું કંઈ મળે જ નહિ. શા માટે ? એનો પુરુષ ચાલ્યો ગયો એટલા જ ખાતર ને ? આખી અમારી સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી તમારા પાસે અમે અધિકારની માગણી કરીએ તો તમે દસી કાઢો એમાં નવાઈ પણ શી ! તમે બરાબર જાણો છો કે તમાગ વિના આ જગત હિપર અમારા માટે અધિકાર અને અરણ્ય જ છે. આ સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવાની તમને લાલચ થાય તે હું સમજી શકું છું.

અને વૈધવ્ય તો કિસ્મત અપાવે છે. તમે જીવતાં જાગતાં અમારી સ્થિતિ વિધવાની કરી મૂકા છો તેનો વિચાર એથી જે વિશેષ બયકારક છે. એ સ્થિતિમાં તો અમારી દશા નહિ વાટના, નહિ ઘાટના કૂતરા જેવી જ થાય છે. પિયરથી અમે પરવારી એકાં હોઈએ છીએ. ત્યાં રહેવામાં અમારું અપમાન છે અને અમારા માતાપિતાની અપ્રતિષ્ઠા છે. તો અમે રહીએ ક્યાં ? અમારા પ્રત્યે કોઈ જગ્યાએ દયાલાવ જાગે છે છતાં જે એમાંથી તિરસ્કારની ગંધ જિઝ્યા વિના રહેતી નથી. અમે માનવ તરીકે, સ્ત્રી તરીકે, પત્ની તરીકે, ગૃહિણી તરીકે આ જગતમાં નાલાયક સાબિત થઈએ છીએ. વૈધવ્યનું દુઃખ આ કરતાં ધણું ઓછું હોય છે.

અને તમે આ સ્થિતિ જાણો છો. તમે અમને ધક્કો મારવાની ધમકી એટલે જ આપો છો. અમે કંપી બેઠાં, નમી પડ્યાં, અમારા માતાપિતા પણ તમારી પાસે લાચાર થઈને બોલો પાથરશે એ બધું તમે સમજો છો એટલે અમે જો માયું જિંમું કરીએ તો તમે અમને ધરનો દરવાજો ખતાવી શકો છો.

પરંતુ આટલું જ નથી. આ કરતાં ય કાતિલ શસ્ત્ર તમારા હાથમાં છે. એ છિ કૂર બેઠકારીનું. એથી તમારી આબરૂને પણ હરકત નથી આવતી. તમે બધું સલામત રાખીને અમારા હિપર ત્રાસ ગુજારી શકો છો. તમારા માટે બહારની વિશાળ દુનિયા પડેલી હોય છે. ત્યાં તમે આનંદ લૂંટી શકો છો. અમારા માટે નાનકડું ઘર હોય છે. એ.

ધરનો દીવો તમે જ. એટલે ઇચ્છો ત્યારે અંધારું કરી શકો છો તમે ઘેર આવો છો. રહો છો, જમો છો, સૂઓ છો; પણ સાવ અભણની પેઠે જ. અમે પડછાવાની માફક તમારી આસપાસ લૂંટીએ છીએ. તમારો ખોલ ઝીલવા, તમારી સેવા કરવા તત્પર રહીએ છીએ. પરંતુ અમારા નસીબમાં પડછાયો-માત્ર પડછાયો જ હોય છે. મૃત્યુ કરતાં યે આકરી વેદના અમે ભોગવીએ છીએ. ધરમાં રહેવું અમને આકરું લાગે છે, પણ જઈએ ક્યાં ? આંગણમાં બાંધેલા પશુની પેઠે પેટ ભરીએ છીએ અને તમારી આકરી કરતાં કરતાં નિંદગી મુગરીએ છીએ.

આ બધું તો તમે જગ સમજી અને આગરૂંથી કરનારા હો ત્યારે. જો એવું કશું તમારામાં ન હોય તો ? તદ્દન કંગાલ, બરીબ, અશક્ત, પામર હોવા છતાં તમે અમારા ઉપર ઘા કરી શકો છો, ગાળોનો વરસાદ વરસાવી શકો અમારાં માતાપિતા, બાઈ-બહેન એ સૌને બાંધી શકો કે અને અમારા દેહ ઉપરના તમારા આનંદ-અત્યાચારો પણ આંધુ બની શકો છો.

અમારી આ સ્થિતિ હું જાણી જવા છઠ્ઠું તો યે કેમ જાણી શકું ? તમારું બુદ્ધિમાં કોઈ કોઈ સ્થળે અમે તમને મૂંઝવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પરંતુ ત્યાં યે આખરે તો તમજ ફાટી જાય છે. અમે ગમે તેમ તો યે આગરૂંથી કરીએ છીએ. અમારા માતાપિતાની બેધજન્યતીનો પણ અમને ભય હોય છે. અને ખરું કહું તો અમારું પંગુપણું પણ અમને લાચાર બનાવી મૂકે છે.

પણ આ બધું 'જતાં મને એમ થાય છે કે જે કાંઈ મારા અંતરમાં પડેલું છે તે બધું તમને દેખાડી આપુ. તમે માનો કે ન માનો, હું યે હજી મઠ કાલ સુધી નહોતી માનતી પણ હવે મને દીવા જેવું દેખાઈ ગયું છે કે જે દુનિયા તમે રચી છે તેના પાયા હલી ગયા છે. જડ પથ્થર જેવી સ્ત્રીઓ કાંઈ રામના સ્પર્શે ગ્રાણવંતી થતી હોય એવું દેખાય છે. ચેતનાનો હજી પહેલો જ અજકારો થયો છે, પણ એણે

વિશ્વાસ આપ્યો છે કે ચેતનાનું અને પ્રકાશનું અસ્તિત્વ છે જ. એનો નાશ આંત્રો પોતે પણ કરી શક્યા નથી અને તમે પણ કરી શક્યા નથી. ઈશ્વરી પ્રેરણાએ જે ચેતના આજસુધી સલામત રાખી છે તે હવે જાગી હોય એવું હું જોઈ રહી છું.

અને તેથી જ આટલાટલા ભયોની વચ્ચે તમને ન ગમે તેવા થોડાકે શબ્દો હું બોલી જાઉં છું. એ જ મનોભાવના સાથે મારે તમને સાફ શબ્દોમાં જણાવી દેવું જોઈએ કે પતિદેવ જાગે, ચેતો, નવા ઝંખકારાને આંખમાં ઝીલી લે. અમે તમારી પત્નીઓ, પ્રિયતમાઓ અને ખીજા સંબંધે ભગિનીઓ, પુત્રીઓ, માતાઓ નવા અવતારનો અનુભવ કરી રહ્યાં છીએ. તમે એનું સ્વાગત કરો. આપણે અને એથી સુખ પામશું.

કોઈ દુર્ભાગ્યે તમે તમારા ગર્વમાં મસ્ત રહેશો અને અમે તમને પ્રેમથી આ નવા અવતારનું દર્શન નહિ કરાવી શકીએ તો કેવી વિપદા સ્થિતિ આવશે તેનો તમને ખ્યાલ આવી શકે છે ? મેં અગાઉ લખ્યું છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ આ સ્થિતિથી સજાગી જાડી હોય એવો 'દેખાવ' કરે છે. આ દેખાવ 'દેખાવ' મટી જઈ સાચી સ્થિતિમાં પહોંચી જશે અને જેની સંખ્યા આજ અતિ ઓછી છે તે તમામ સ્ત્રી સમાજમાં વ્યાપી જશે તો ? આનાં માઠાં પરિણામોથી તમે, અમે કે કોઈ પણ નહિ બચી શકીએ ? તમે વિચાર તો કરો, મારી અને તમારી વચ્ચે, માતા અને પુત્રની વચ્ચે, બહેન અને બાઈની વચ્ચે જે દિવસે ઇર્ષાના ભાવ જાગશે તે દિવસે આ પૃથ્વી ઉપર શીતળતા ક્યાં સાંપડશે ? તે દિવસે જીવનને મધુર રસ આપનાર પ્રેમનું તો મૃત્યું થયું હશે. ઉદારતા, સ્વાર્પણ, ત્યાગ, ક્ષમા, દયા એ બધા ગુણોનો લોપ થઈ જશે. આ સ્થિતિ મારે અને તમારે કોઈ પણ બોગે અટકાવવી જોઈએ. અમારા તરફથી જે કોઈ કરવા જેવું છે તે કરવા માટે અમે તૈયાર છીએ. તમે તમારું કર્તવ્ય જાળવવા માટે તત્પર છો ?

જો તમારી તત્પરતા હોય તો કૃપા કરી આટલું તો ધ્યાનમાં રાખી જ લો.

વૈધવ્ય હવે અસહ્ય છે. તમે પ્રતિજ્ઞા કરો કે જો મારું મૃત્યુ થશે તો તમે વિધુર રહેશો. એમ ન બની શકે તો તમારી પેઠે જ મને પણ લગ્નની છૂટ આપો. અમે સ્ત્રીઓ એ પગલું ભરતાં અચકાઈએ તો અમને ઉત્તમ્મન આપો. અમારો ભય નિવારો. સંગમને સ્વાભાવિક બનાવો. અમારા ઉપર બળાતકારે સંયમ ન લાદો. સ્વેચ્છાએ તો અમને અને તમને બંનેને સંયમમય જીવન ગાળવાની છૂટ છે જ.

કાયદામાં તમને જે લાભ પ્રાપ્ત થાય છે તે જ્યાં સુધી કાયદો ન બદલે ત્યાં સુધી તમે તમારી ઇચ્છાથી છોડી દો, એટલે કે એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાનો કે એવો વિચાર કદી કરો જ નહિ. કાયદો છૂટાછેડાની છૂટ ન આપે ત્યાં સુધી કોઈ પણ હાલતમાં અમને નિલાવી લો અને જ્યારે એવી છૂટ મળે ત્યારે પણ અમારો ત્યાગ કરતા પહેલાં અમારા ભવિષ્યની ગોઠવણુ થઈ જવા દેજો. અમને મદદ કરજો. અંતરિયાળ રાજીનામતા નહિ.

માફ કરજો, અમારી સાથેતા તમામ વર્તનમાં તમારે ધરમૂળથી ફેરફાર કરવો પડશે. તમારી કલ્પના જ તમારે બદલી નાખવી પડશે. અમારા ઉપર હાથ ઉગ્રામવવાનું અમારપણું તો કદી કરતા જ નહિ ગાળો ઉચ્ચારતાં પહેલાં તમારી જીભ એવી લેવાનું પસંદ કરજો. અમારાં માતાપિતા કે ભાઈબહેનને એક પણ ખરાબ શબ્દ બોલશો તો અમારું અંતર તમારાં સ્વજનો માટે શાપ ઉચ્ચારવા જેવું પતિત થઈ જશે. એ સિધ્ધિમાંથી તમે બચજો, અને અમને પણ ઉગારજો.

ફૂર બેદરકારી પણ તમારે છોડવી જ જોઈશે. એ મૂંઝો માર વધુ કાતિલ હોય છે. અમે કેવી લાવનાઓ સાથે તમારે ત્યાં આવીએ છીએ તેનું મતલ્લ અસ્પષ્ટ રાખશો તો એ બેદરકારી તમારામાં ફટી આવશે જ નહિ.

આવી આવી શ્રેયનાઓ તો અનેક આપવી છે પરંતુ તમે જે સમજવા મગ્જશો તો આટલામાં સમજી જ જશો એવી મને શ્રદ્ધા છે. અને જે ન સમજવાનો જ તમારો નિર્ણય હશે તો હું ગમે તેટલા વિસ્તારથી મારી વેદના વર્ણવીશ તો ય તે મિથ્યા જ જશે. તમે જે તમારી કલ્પના બદલી નાખશો તો આરંભમાં ક્લેશ તમે તમારી સત્તાનું સુખ ગુમાવી બેઠા છો એમ લાગશે પરંતુ એ નશો દૂર થતાં પ્રેમનું વાતાવરણ પેદા થશે. તમે જોઈ શકશો કે તમારા સુખ માટે જે સદા સર્વદા તૈયાર જ હોઈશ. એ જ રીતે તમે પણ તમારી જાતને મારે માટે તત્પર રાખતા થઈ ગયા હશો. જરૂર છે તમારે મારા વિષેની-એ વિષેની કલ્પના જ બદલી નાખવાની.

તમે નિશ્ચય કરો કે હવે મને તમારાથી નીચી કક્ષાની કદી માનશો નહિ. હું તમારાથી ઓછું બોલેલી હોઈ કે ન હોઈ, મારા માતાપિતા ધનવાન હોય કે ગરીબ હોય, મારી શુદ્ધિ તેજસ્વી હોય કે મંદ હોય. પરંતુ તમે મારી માનવતાનું, મારા અસ્તિત્વનું, મારી જાતિનું સ્વમાન જાળવશો. સમાનતાના સિદ્ધાંતનું એના વિશાગમાં વિશાળ અર્થમાં પાલન કરશો.

એટલું થયા પછી સ્વતંત્રતાની માગણી મારે કરવી જ નહિ પડે. જે તમે સ્વતંત્ર છો તો હું છું જ. કાયદેસર કે રૂઢિગત જે સ્થાન અને અધિકાર તમારા છે તે જ મારા છે તેનો તમે સ્વીકાર કરી લો પછી મારે બીજું શું જોઈએ ? હું જાણું છું કે આપણે વિશાળ કુટુંબના વડલા નીચે જીવતાં હોઈએ ત્યારે આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર આપણે મર્યાદા મૂકવી પડે છે. એ વિષે તમે કદ ન રાખશો, અમારા સ્વભાવમાં જ એ મર્યાદા રહેલી છે. એવી મર્યાદાનું પાલન તમારે પણ કરવાનું છે એટલું તમે બૂલતા નહિ

બીજી શી માગણી કરું ? આટલું બધું પ્રેમ વિના તો શક્ય જ નથી

એટલે તમારો સાચો સહકાર મને સમગ્ર જીવનમાં પ્રાપ્ત થશે જ.

હું અંતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે એથી વિશેષ મારે બીજું કંઈ જ નોંધવું નથી. આટલું પ્રાપ્ત થતાં મારું હૃદય પ્રેમથી છતોછત્ત ભરાઈ જશે. કન્યાદાનમાં રમેલાં બધાં સ્વપ્નો તો એ પછી સિદ્ધ થશે જ થશે.

[૬]

આખરે

મારા આ લાંબા પત્રનો છેલ્લો હિસ્સો હવે લખી નાખું. જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે તે છૂટક છૂટક આ પત્રમાં લખીને હું તમારા સમક્ષ મુકી દેવાની પહેલગીરી. તમે આમાં મને, મારી જાતને, મારા હૃદયને અવશ્ય લાંચી શકશો. મને આ શબ્દો લખતાં એવી શ્રદ્ધા પ્રગટે છે કે તમે જરૂર આની કદર કરશો જ. કેમ નહિ કરો ? હું કોઈ પરાઈ બ્યક્તિ છું ? મારાથી વિશેષ તમારે છે શું ? ક્ષણે ક્ષણે તમારું જ ચિંતન કરનાર મારા મિત્રાચ બીજું કાણુ છે ?

મને અત્યારે, હાલે આંગળીને વેઢે ગણી શકાય એટલા અદ્ય હોય, પરંતુ જે સાચા પ્રેમીઓ છે તેમનું સ્મરણ થાય છે. તમે ને હું એમનાં પણ પ્રતિનિધિઓ તો છીએ જ ને ? એ જીવનમાં કેટલો રસ અને કેટલી પ્રસન્નતા રેલાય છે ? સમગ્ર કુદરત પણ જાણે એમના આનંદમાં ટુલિ કરે છે. આપણાં સૌનું જીવન એવું જ મધુર, આનંદમય અને નિરોગી હોય એવી ભાવના અત્યારે મારા હૃદયમાં બ્યાપી જાય છે.

આ પત્રોમાં મારા મિત્રતમને મેં કેટલાક આકરા શબ્દો કહી નાખ્યા છે—તે ન કહેવા પડ્યા હોત તો કેવું સારું હતું ? તમે એ ઉપરથી

એમ ન માનશો કે મારી બૂલો અને મારી ઊલ્લુપો હું સમજતી જ નથી. મારી તો માગણી છે કે જેમ મેં તમારા પાસે હૈયું ખોલી નાખ્યું છે તેમ તમે પણ એક વખત ખોલી નાખો. હું વચન આપું છું કે પૂર્ણ ત્રેમ, ભક્તિ અને સમલાવધી હું તમને જોગબવા અને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરીશ. અત્યારે તો હું એટલું જ કહેવા ઇચ્છું છું કે હું તમારા કરતાં અનેક રીતે નિર્બળ છું તેનું મને બગબર જાન છે. કોઈ નિર્બળને એના ખરા અધિકારો પ્રાપ્ત થવા નથી. આ માટે તો હું નવું જેમ પામવાનો યત્ન કરું જ છું. પરંતુ તમે પણ એમાં મને સાથ આપો એવી મારી પ્રાર્થના છે. હું તમારું જ અંગ છું ને ? મારું બગ જે વધશે તો તેનો ઉપયોગ તમને પણ મળવાનો જ છે. હું નિર્બળ હોઈશ તેટલા તમે પણ નિર્બળ રહેશો.

આ સાથે અને સદકાર ઉપર હું વધુ ને વધુ ભાર એટલા માટે મૂકું છું કે મારી નિર્બળતા જ મારા દુઃખનું મૂળ કારણ છે તે હું સમજી ગઈ છું. તમારી દૃષ્ટિએ હું ધણીવાર મારું અવસોકન કરી જઈ છું. તમે મારા પ્રત્યે તુચ્છ દૃષ્ટિ રાખો છો તેનું કારણ મારું અજ્ઞાન, ગમારપણું, સંકુચિતતા, નવા મુગને જોવાની અશક્તિ વગેરે હશે. જીવનમાં જે સાદસો તમે કરી શકો છો તે કરવાની હિંમતનો અભાવ પણ આમાં કારણભૂત હશે. મારી શારીરિક દુર્બળતાને પણ બૂલી શકાય નહિ. આ બધાથી તમે કંટાળો નહિ, થકિ નહિ, એટલા ખાતર મારા તરફ દુર્લક્ષ કરો નહિ એવી મારી માગણી છે. તમે શુદ્ધિશાળી છો. તમારે સમજવું જોઈએ કે મારી આ અશક્તિઓનું કારણ માત્ર હું જ નથી. તમે જ અમને બગપૂર્વક પહોંત નથી રાખી ! અમારી કેળવણીનો તમે જ અગાઉ વિરોધ નથી કર્યો ? શક્તિના ઝરણરૂપ સ્વતંત્રતા તમે જ ખૂંચવી નથી લીધી ? સાદસની દુનિયામાંથી અમને ઘરમાં જોધી રાખવામાં તમારો પણ હિસ્સો નથી ? અમારા અજ્ઞાન, અશક્તિ, અસિદ્ધિતા, ગમારપણું એ બધું ક્યાંથી

આવ્યું છે? આજે તમે એનાથી નાસો કે ત્રાસો તે કેમ કામ આવશે? એ દૂર કરવામાં તમારે સાચા આપવો જ જોઈએ--આપવો જ પડશે.

નવા યુગના બધા યુવકો ધન્ય છે કે એને સચક્ત, સુંદર, સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી કન્યા પ્રાપ્ત થાય. આ ધન્યતા હું સમજી શકું છું, પરંતુ મારે એમને આટલું જ કહેવું છે કે પ્રથમ એ બધા ગુણો તમે જાતે પ્રાપ્ત કરો અને તે પછી જ એવી અપેક્ષા રાખો. કાંઈ સફલાએ એની પ્રાપ્તિ તમને થઈ હોય તો તમારા સમાજનું જરા અવલોકન કરો. તમે નથી જોઈ શકતા કે સમાજમાં કુમારોના વર્ગ કરતાં કન્યાઓનો વર્ગ ધણો પછાત છે? જો એ વાત ખરી હોય તો બધા જ કુમારોને એવી જ કન્યાઓ ક્યાંથી મળશે? જો તમે સંસ્કારી હો તો તમારું કર્તવ્ય થઈ પડે છે કે તમારી આસપાસની કન્યાઓમાં, એ તમારો બહેન હોય, ભાભી હોય પત્ની હોય--ગમે તે હોય, ત્યાં યાનનો દીવો કરો. પણ તમે માત્ર લગ્ન જ હો અને સંસ્કારનો અભાવ હોય તો ગોળામાં બેસી તમારા ભાગ્યમાં પત્નીરૂપે જે માનવી આવ્યું છે તેના શિક્ષણનો ભાર તો ઉપાડી જ લો. આટલું તમારે કરવું જ જોઈએ. એ માટે પણ તમે તૈયાર ન હો તો મારે કહેવું જોઈએ કે તમે આ જગત ઉપરના એક મોટા સ્વાર્થી માનવ છો. તમે સમાજ પાસેથી સર્વ કાંઈ ધન્ય છો. પરંતુ તેનો યથાશક્તિ બદલો આપવા માટે તૈયાર નથી.

તમે હવે મારી માગણીને યથાર્થરૂપે સમજી ગયા હશે. હું આજળ આવવા માટે તમારી મજા માગું છું. હું અજાન હોઈ તો તમે એ અજાન દેડો, મારામાં તમારે યોગ્ય બુદ્ધિ ન હોય તો ધીરજ રાખી તમે એ મારામાં સીંચો. હું રૂઢિમાં જકડાયેલી હોઈ તો ધીરજ રાખી તમે મને મુક્ત કરો. મારાથી નાસો નહિ, મારા પ્રત્યે બેદરકારી સેવો નહિ. હું જાણું છું કે આ બધું કરવામાં તમને ભારે થમ જાડાવવો પડશે. જે કાળે તમે લગ્નનો રસ ધન્યતા હશે ત્યારે જ તમારે પ્રિયતમને બદલે એક શિક્ષકની ગંભીરતા ધારણ કરવી પડશે. પરંતુ

એ ખ્યાલમાં રાખજો કે જિંદગી ઘણી લાંબી છે, એ લાંબી જિંદગીને લક્ષમાં રાખી પરિશ્રમ કરશો તો બધું આસાન લાગશે. એમાં તમને રસ પણ આવવા માંડશે અને જ્યારે હું તમારે યોગ્ય થઈ ગઈ હોઈશ ત્યારે ? ત્યારે આપણા આનંદની કાઈ સીમા નહિ રહે. એટલે તમે મને દોરો, આગળ લાવો, મદદ કરો. હું શ્રદ્ધાપૂર્વક તમારું અનુસરણ કરીશ.

હવે બીજી એક વાત દઉં. કૌટુંબિક સંબંધોમાં તમે મારું માન જાળવો એથી મારી માગણી છે. આપણા કુટુંબોમાં હું ‘પગનું પગરખું’ ગણાઉં છું તે સ્થિતિ દૂર કરવાનું તમારા હાથમાં છે. તમારા કુટુંબમાં મારું કહેવાય એવું તમારા સિવાય કાઈ નથી તે ખ્યાલમાં રાખજો. તમે જો મારી વાત નહિ સાંભળો તો મારું શું થશે ? વડીલોની એવાનો હું ઇન્કાર કરીશ નહિ. પરંતુ હું પણ એક માનવીની પેઠે સ્વમાનપૂર્વક જીવી શકું તે તમારે જોવું જ જોઈએ. મારો વિકાસ ન રૂંધાય તેની પણ તમારે ગોઠવણ કરવી જોઈએ. ચૂલા તરફ મને તિરસ્કાર નથી પરંતુ એ જ મારા જીવનની સ્થિતિ જ ન બને એમ તો હું ઇચ્છું છું. તમે એ બધું કરશો ?

આ પત્ર હવે પૂરો થવા આવ્યો છે. છેલ્લે છેલ્લે તમારા માટે મારું દિલ જો છાની ઝંખના ગમે છે તે પ્રગટ કરી દઉં. હું જો છું. તમે મારા પતિ છો. અગાઉ કહ્યું તેમ મારા મનમાં તમારા માટે સ્વામી-ભાવ જાગૃત થઈ જાય છે. એક સમાન મિત્ર તરીકે પણ તમારી ઉત્તતિની મને ઇચ્છાઓ થવી જોઈએ, પરંતુ તમારી પ્રિયતા તરીકે એ ઇચ્છાઓ અતિશય પ્રજળ રૂપમાં પ્રગટે છે. મને શું થાય છે તે જણાવું ?

સમાજમાં તમે પ્રતિષ્ઠિત હો, રહે એવી મારી ઝંખના છે. તમારી કૃતિનો મને અપાર આનંદ છે. તમારાથી એવું કંઈ થે ન થવું જોઈએ કે તમારી આખરે, તમારી પ્રતિષ્ઠાને, તમારી માનવતાને શરમાવનારું

હોય. સર્વ સ્થલે તમારી પ્રશંસા જ હું સાંભળું એવી ઇચ્છા કરી-
કરીને મને થાય છે.

તમે શક્તિશાળી રહો, ન હોય તો પ્રાપ્ત કરો. મારો પતિ નિર્બળ
છે એવો વિચાર પણ મારાથી સહન ન થઈ શકે. તમે શક્તિ પ્રાપ્ત
કરશો ને મારું આર્થિક વધતું જશે. મેં અગાધિ કહ્યું છે કે અમે
શ્રીઓ પરાક્રમ તરફ આકર્ષાઈએ છીએ. આ શક્તિ કયા પ્રકારની
જોઈએ તે તો સમજી જ શકશો.

અને તમારું સ્વમાન તો સદાયે અખંડ જ રહેવું જોઈએ તમને
ખુશામત કરતા હું જોઈ જ ન શકું. કોઈની પાસે ઝૂકી પડો તે મારાથી
સહન જ ન થાય. બલે ગરીબ રહીએ પણ કદી અપમાન તો ન જ
સાંપીએ. અમને એની બહુ માડી અસર થાય છે.

હું જાણું છું કે આપું બધું અમને થાય છે તેમાં અમારો શ્રીભાવ,
નિર્બળભાવ પણ કારણભૂત છે. પરંતુ એમ થાય છે એ તો ચોક્કસ,
અમે જેમ આગળ વધીશું, શક્તિ મેળવીશું તેમ આ પ્રકારની માત્ર
ઇચ્છા જ નહિ કરીએ, એની પ્રાપ્તિ પણ કરીશું અને એ માટે જરૂર
પડશે તો ઝૂકીશું પણ ખરાં.

આલો, હવે વિદાય લઈ. તમારી ધીરજની મારે વધુ કસોટી ન કરરી
જોઈએ. પત્ર પૂરો કરતાં તમને વિશ્વાસ આપું કે આમાં જે કંઈ લખ્યું છે
તે પ્રેમની પરિત્ર લાગણીથી પ્રેરાઈને જ લખ્યું છે. સાથે તમારું હૃદય
જીતવાની શુભ મનોકામના પણ પ્રત્યેક અક્ષર પાડતાં જાગૃત રહી છે તમને
દુઃખ આપવાનો કે નારાજ કરવાનો લેશ માત્ર ઈરાદો સેવ્યો નથી અને જે
કંઈ લખ્યું છે તે દિલની સમ્માર્ષ સાથે લખ્યું છે. તમારું હૃદય બલે મેં
પૂર્ણરૂપે ન જોયું હોય, બલે હું તમને સંપૂર્ણ રીતે ન જાણખતી હોઉં,
પરંતુ જે મેં જોયું છે ને અણ્યું છે તે આ જગતમાં ખીચું કાણુ જાણે
છે ? ખીજ કાણુ જોયું છે ? તમારા તરફથી અમે જીલમોની ઝડીઓ

સહન કરી છે, અપમાન તો અમારું નિત્યનું સાક્ષી રહ્યું છે છતાં એ બધાની પાછળ તમારું હૈયું જે પ્રેમથી ક્યારેક દ્રવે છે તેનાં સુખદ દર્શન મેં કર્યાં છે. આ દર્શનના આધારે જ આવો પત્ર લખવાની મેં દિંમત કરી છે.

અને કોઈ કોઈ સ્થળે તો તમે પરમ મગ્નનું દર્શન પણ કરાવ્યું છે. તમે શક્તિશાળી હોવા છતાં તેનું અભિમાન કર્યું નથી. કાયદો તમારે પાસે હોવા છતાં એ તરફ તમે નજર કરી નથી. અને અમારા અગાનમાં તમને દુઃખ આપ્યું હોય તે તમે શંભુની અદાથી ગણી ગયા છો. અમારા પવિત્ર સ્મરણ સાથે વૈધુર્યનું કોર તપ આદ્યું છે તે પણ અને જાણીએ છીએ. આ બધું સંભારવું કેટલું સુખદ છે ! કેટલું મંગલમય છે ! કેટલું પ્રેરણાદાયી છે ! આ જે અદ્ય છે તે સમગ્ર જીવનમાં—સમગ્ર પુરુષ જાતિમાં વ્યાપી જાયો !

પતિદેવ ! નમસ્કાર સાથે દ્રવે રગ લઉં.

લી.....ના

પ્રેમપ્રણામ

અખંડ સૌભાગ્યવતી

[૧]

આકર્ષણ

અ. સૌ.

તમને જોઈ અખંડ
સૌભાગ્યવતી કહીને સંબોધુ
શો એનો અર્થ એમ ન
માનશો કે મારા જીવન

વિશે જ હું આશીર્વાદ ઉચ્ચારી રહ્યો છું, તમને અ. સૌ. ગમે છે
અને એમ કહેવાનો ત્રિવાજ પડી ગયો છે માટે જ મેં એ સંબોધન
વાપર્યું છે,

તમારો પત્ર મને મળી ગયો છે. યોગાનયોગ એવો થયો છે કે
મેં પણ એ જ વખતે મારા મનની વાતો તમારા પાસે પ્રગટ કરવાનો
વિચાર કરેલો. હું જન્મળી રહ્યો એટલે મને થોડું થયું અને તમે
પહેલાં થઈ ગયાં. ખેર, એટલી ખાતરી આપું છું કે લલે આ
પત્રમાં તમે તમારા પત્રનો જવાબ ન વાંચો. પરંતુ તમે લખેલો
એકેએક શબ્દ મેં ધ્યાનથી વાંચ્યો. ■ ને દિલ તથા દિમાગમાં ઉતાર્યો
છે. એનો જવાબ આપવાનો હું પ્રયત્ન કરત તો મારી ભુદ્ધિ અને
દલીલશક્તિ મારી જાતની વફાઈ બની જઈ એક મોટું બચાવનામું

રજૂ કરી દેત. તમે જ કહો, એવા બચાવનામા કરતાં તમારા ઉપરનું આ 'ખુલ્લું' તહોમતનામું જ મારા માટે વધારે સારું નથી? હું પણ તમારી પેઠે જ હૃદયદરવાગ્નના આગળા જિવાડી નાખું છું. અમે બાલ્યરૂપે એટલા કંઠાર દેખાઈએ છીએ કે અમારું અંતર કેવું છે તેનો તમને કદી વિચાર જ આવી શકતો નથી. દિલના દરવાગ્ન તોલિંગ છે, પણ જોઈએ તેવા મનજૂત નથી. દેખાવે એ ભયંકર લાગે છે પરંતુ એના મર્મસ્થાન ઉપર દોઢાર પડતાં જ વૂટી જાય એટલા નાનુક છે.

અને દિલના એ દરવાગ્ન જોઈને જ તમે પાછાં વળી જાઓ અને પછી ફરિયાદ કરો કે તમારા અંતરની અમને દર્શા માહિતી નથી એ કેવું! તમારે દિ'મતપૂર્વક એ દરવાગ્નને ઠોકવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમ ન થઈ શકે ત્યાં 'ધૈર્ય' રાખીને ધોળાવું જોઈએ. એ પણ અશક્ય હોય તો એની મેળે જ એ ક્યારેક જિધડી જાય છે ત્યારે પૂર્ણ શ્રદ્ધ સાથે અંદર પ્રવેશવું જોઈએ. તમે આમાંનું કશું કયું છે? આમને પણ કરો છો?

તમે તો એમ માની બેઠાં છો કે અમે પુરુષો હૈયું જ નથી ધરાવતા! કેટલું પાગલપણું છે આ માન્યતામાં? જો હૈયું જ ન હોય તો તમે અમારા ઉપર જે સૂક્ષ્મ સત્તા ભોગવી રહ્યાં છો તે કદી ભોગવી શકત ખરાં? તમે દલીલ કરશો કે 'અમે સત્તા ભોગવતાં જ નથી, અમે તો તમારા ગુલામ છીએ.' પણ આ સાચી દેખાતી દલીલ કેટલી ભરમાવનારી છે તે આ પવર્મા હું તમને બતાવી આપીશ. છતાં ઘડીભરને માટે તમારી દલીલનો સ્વીકાર કરીએ તો પણ અમે હૈયામૂના છીએ એમ સાબિત થઈ શકશે નહિ. જો એમ હોત તો તમારી આજે દસ્તી જ ન હોત. આ ઘર અને કુટુંબ કદી રચાયાં જ ન હોત. બાળકો ઉત્પન્ન થયાં હોત તો એ છુબ્યાં ન હોત અને છુબ્યાં હોત તો એ આપણને જ ખાઈ જવાનો પ્રયત્ન કરત. શ્રીમતીજી,

એવો ગર્વ કરશો જ નહિ કે આ મીઠાં મૃદસંસારની રચના તમે-તમે એકલાંએ જ કરી છે ! અમારા વિનાના તમે આ પૃથ્વી ઉપર કેવું સ્થાન ધરાવો છો તેનું વર્ણન તો તમે મને જ કર્યું છે એટલે એ વિષે હું ફરીને લખતો નથી.

માટે પ્રથમ તો એ સ્વીકારી લો, કે જેવું કામળ દેખું તમે ધરાવો છો તેવું જ અમે ધરાવીએ છીએ. અમારી કઠોરતા તો એક આભાસ માત્ર છે. એમાં ઠીક તાકાત જ નથી. તમારા સાન્ત અગ્નિ પાસે લાખખો વાર એ જોગળી જાય છે. ક્યારેક એ અભેદ દેખાય છે, પરંતુ તમારું પોચા પાણી જેવું સામર્થ્ય ધીમે ધીમે એના પાયાને જ બીજવી નાખે છે. તમારા ને મારા સદૃશ્યન ઉપર એક નિષ્પક્ષ દષ્ટિ ફેંકી જશો તો મારો આ વાતનું સમર્થન મળી રહેશે.

પત્ર રાત્ર કરતાં જ આ સવાલ મેં એટલા માટે ઉઠાવ્યો છે કે ત્યાં સુધી એનો સ્વીકાર તમે કરો નહિ ત્યાં સુધી હું જે કંઈ લખું તે નકામું નીવડે. હૈયાસૂતાને વળી વેદના શી ? દુઃખ શું ? દર્દ શું ? ફરિયાદ શી ? મારે તમને બતાવવું છે કે અમારી સામે જેટલી ફરિયાદો છે તે કરતાં મેં વિશેષ ફરિયાદો અમે અમારી છાતીમાં દબાવીને ખેંચા છીએ. અમારો સ્વભાવ આંસુ સારવાનો કે નિસાસા મૂકવાનો નથી તેથી એ તરફ અમે કદી લક્ષ આપતા નથી. તમારો પેડે રાત અને દિવસ એ ફરિયાદો ગાયા કરવાની પણ અમને ટેવ નથી. અમે ફરિયાદોનાં કારણો સમજી લઈ સમાધાન મેળવી લઈએ છીએ. અમારા સ્વામિત્વનો ઉપરછડ્યો દેખાવ કાયમ રાખી, સદૃશ મુલાખીનો સ્વીકાર પણ કરી લઈએ છીએ, અમે જગત સમક્ષ અમને અને તમને પણ સાગં દેખાડવા ચાહીએ છીએ એટલે તમે નહિ, પણ અમે જ મોટે ભાગે આપણાં ઘરનું અને આપણી ઈનમતનું ઠાંકણ બનીએ છીએ.

તમે ધીરજ રાખજો. આ બધું હું સાબિત કરી આપવાનો છું. દેવળ જેમ તેમ બકવાદ કરીને મારે તમને દોષિત નથી કરાવવાં. સાચી હકીકતોના હમજાઓ રજૂ કરીને તમને પોતાને જ ખાતરી કરાવવી છે, કે તમે રોતાં રોતાં પણ અમને કેટલા બધા અન્યાયો કર્યા છે અને આજે પણ કરી રહ્યા છો ! મને આશા છે કે તમે પોતે પણ એ તત્ત્વોને આધર્મમાં રૂપી જસો અને નિશ્ચય કરી નાખશો કે હવે પછી એવો અન્યાય તમારા તરફથી કદી થશે નહિ. આમ કરશો એટલે તમારી અનાયની પ્રકૃતિ પણ બદલાઈ જશે. મને ખાતરી છે કે એથી આપણું ગૃહસ્થપન સુંદર બનશે.

આટલું વાંચતાં તમને એમ થશે કે આ પત્રોમાં હું શોધી શોધીને તમારા દોષો જ બતાવીશ અને મને, મારી ભતતને દેવ જેવો બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ. પરંતુ એવી મારી વૃત્તિ નથી. હું દેવ છું નહિ, કદી હતો નહિ. તમે અમને ક્યારેક દેવ માનો છો કે મનાવો છો તેમાં અમે કોઈ વાર ફસાઈ પણ જઈએ છીએ, પરંતુ સ્વસ્થ થતાં જ અમને ખજર પડી જાય છે કે અમે માનવ છીએ, પામર માનવ છીએ. અમને એમ પણ લાગે છે કે તમે ખુશામત કરી અમને દેવ બનાવો છો ખરા, પરંતુ ખરેખર તો ત્યારે અમે બેવકૂફ બનીએ છીએ, તમારી પામે બેવકૂફ બનવાનો અમારો સ્વભાવ પડી ગયો છે, અને તમે એનો ખરાખર લાભ લીધાવો છો.

અમે માનવ છીએ; અનેક નૃતિઓ અને દોષોથી ભરેલા માનવ છીએ. આજના આપણા દુઃખોનું કારણ માત્ર તમે જ છો એમ માનતા નથી, પરંતુ એ વાતનો ચે ઈન્કાર કરીએ છીએ કે બધાં દુઃખોના જન્મદાતા અમે પુરશે જ છીએ. ખરી વાત તો એ તમને કહી નથી કે અમે બેવકૂફ-અક્લત્તલીન છીએ અને તેથી જ જે કંઈ બને તેનો દોષ અમારા ઉપર આવી પડે છે. અમારી કેટલીક નજાઈઓ છે તેનો તમે આજાદ રીતે લાભ લીધાવો છો. એ

નખળાઈએ અમારે ખંખેરી નાખવી જોઈએ, પરંતુ અમે ન ખંખેરી શકીએ તો યે તમારે તો એનો લાભ લેકાવવો જ ન જોઈએ.

સ્વભાવથી જ અમે સત્તાશોખી છીએ, જરા ગર્વિષ્ટ પણ ખરા, ખળવાન દેખાવાની અને ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ પણ ક્રીક પ્રમાણમાં; લાગણીઓનો આવેશ પણ તમારો કરતાં વિશેષ ખજવાન. આ બધું અમને પછાડે છે. તમે અમાના સત્તાશોખનો સ્વીકાર કરી ધરની ગાડીનું એન્જીન અમને બનાવી દો છો. અને તમે બની જાઓ છો ગાડી. અમને લાગે છે કે ગાડી અમે ચલાવીએ છીએ, પણ દોરનાર તો અમારી પાછળ હોય છે. દુનિયા અમને જુએ છે, કારણ કે મોટા ધમપછાડા કરતા અમે જ આગળ દોડતા હોઈએ છીએ. કેટલી કુતેહ છે તમારામાં? અમારા પાસે તમે મજૂરી કરાવો છો, અમને જોખમમાં મૂકો છો, સળગતી ભટ્ટીજ અમારી નજીકમાં જ હોય છે. છતાં અમે એમાં અનંદ મનવા લાગી જઈએ છીએ. આવું જ બીજી બધી બાબતો માટે છે. સમય આવ્યે એ સપળું આપની સમક્ષ સાદર કરીશ. અત્યારે તમારા મન ઉપર એટલું ઠસાવવા માગું છું કે તમે અમારા દોષોની જ રાતદિવસ ગણતરી કર્યા કરો છો તે સ્વભાવ છોડો અને જરા આત્મનિરીક્ષણ પણ શરૂ કરો.

મને એમ લાગ્યું છે કે તમારા સ્વભાવમાં મોટામાં મોટો દોષ આ જ છે. આત્મનિરીક્ષણ તમે કદી કરતાં જ નથી. મનોમંથનને અને તમારે કશું લાગેવળગે જ નહિ. તમે તો મંથન શરૂ થતાં પહેલાં જ આંસુના એ ચાર ટીપાં પાડી દો. બસ, વેદનાનો અંત આવી ગયો. મારી તમને સલાહ છે કે આ સ્વભાવ બદલી નાખો. જો તમારી જાતને જોવાની વૃત્તિ જાગશે તો અમારા દોષો આજે દેખાય છે તેથી અર્ધા તો તુરંત ચર્મ જરો. તમને પોતાની જાત સુધારવાનું થોડું કામ મળી રહેશે. અમારો સ્વભાવ તો એવો છે કે આવું દૃશ્ય જોતાં જ અમે તમારા ઉપર મુગ્ધ બની જઈશું. તમે નહિ

કહ્યો તો મેં અમારાથી તમને સુખ આપવાના પ્રયત્નો કર્યા વિના રહેવાશે નહિ. તમે આમ કરશો ખરાં?—કે જે ચીજે ચાહો છો તે જીવનના અને જગતના અંત સુધી તમારો પ્રકૃતિ અનુસાર છોડશો જ નહિ? કારણ કે નવો માર્ગ ન લેવાનો પણ તમારો એક સ્વભાવ છે.

હરી કહ્યું છું કે અમે કેવા મહાન છીએ અને તમે કેવા પામર છો એમ બતાવવાનો આ પત્રનો હિદ્દેશ નથી. અમને મદાન બતાવવાનો અમારો સ્વભાવ છે ખરો, પરંતુ આજે એ છોડી દઈને આ પત્ર લખી રહ્યો છું. એ સ્વભાવ અમને જ નુકસાન કરે છે એટલે તમારે એથી ડરવા જેવું નથી. અમે જાણીએ છીએ કે અમે અને તમે, બંને આગતી સ્થિતિ માટે સરખા જ જગતપદાર છીએ. હજારો—લાખો વર્ષો પહેલાં, જ્યારે આપણાં ગૃહજીવનનો ઉપગ્રહ દરો ત્યારે વિરોધનું પહેલું બીજ કાણે રોપ્યું હતો તે હું નથી જાણતો. એવી ચર્યામ જીતવાનો મને રસ પણ નથી. હું વર્તમાનમાં સુખરૂપ જીવવા માગું છું અને અધિકારભર્યા દેખાતા ભવિષ્યને ઉગ્મજવાની મારી ઇચ્છા છે. બૂતકાળની અગાધ ખીણમાં હું ક્યારેક જ દષ્ટિ નાખું છું ત્યારે મને માત્ર આટલું જ દેખાય છે.

એક પુરુષ છે, એક સ્ત્રી છે. બંને પ્રકૃતિમાં પોષાયા છે. ત્યાં જ જીજ્ઞાસું છે અને ત્યાં જ સુવાન થયા છે. એ બંને એક—બીજા તરફ ખેંચાય છે. શા કારણે તે જાણતાં નથી. પ્રકૃતિએ જ એમને એવા આકર્ષક સંસ્કારો જણાવ છે. એમને જાંચ નથી. દૂર દૂરના આકાશ—કિનારેથી બને ચાહ્યા આવે છે. એમના પગલે પગલે કુમકુમ વેરાવ છે, આંખમાંથી કિન્નો ફૂટે છે અને અધારધેરી કેડી ઉપર અજવાળાં પથરાતાં જાય છે. બંને ચાહ્યા આવે છે. બંનેની દિશા ભિન્ન છે અને છતાંયે એક છે. મધ્યબિંદુ સુધી બેમાંથી કોઈ હજી પહોંચ્યું નથી. પરંતુ કોઈના દિલમાં જોનો અક્રમોસ નથી. પ્રવાસનો યાક તેઓ

જાણતાં નથી. તેઓ અશાન્ત છે અને, છતાંયે પરમ શાન્તિ ધરી આગળ ને આગળ વધી રહ્યાં છે.

બસ, આટલું જ મને દેખાય છે. એ સિવાય ભૂતકાળમાં ખીજું કશું જોવા યોગ્ય હોય એમ હું માનતો નથી. ત્રિવર્તમે, એ પુરુષ હું છું અને એ સ્ત્રી તું છે. કોઈ અગમ્ય આકર્ષણે આપણે એકબીજાની સાથે લડતાં-ઝગડતાં પણ એકરૂપ થવાને-મધ્યજિંદુએ પહોંચવાને તકલીફ રહ્યાં હોય.

(૨)

પુરુષનું હૈયું

હૃદયની દુનિયાના એક જિંદગી સિખર ઉપરથી મેં ભૂતકાળમાં દૃષ્ટિ નાખી છે. પરંતુ મારું રોજનું નિશાન, નિત્યનું લક્ષ્ય તો વર્તમાન ઉપર જ કેન્દ્રિત થયું છે. હું જાણું છું કે ભૂતકાળના ગર્ભમાં આજનો વર્તમાનકાળ પોષાઈ રહ્યો છે અને ભાવિનું સર્જન વર્તમાનમાં જ આ પગે થઈ રહ્યું છે. ભૂતકાળને હું અવગણવા નથી ઇચ્છતો. પરંતુ હું પુરુષ છું અને પુરુષાર્થ કરવો એ મારો ધર્મ છે એટલે વર્તમાન ઉપર જ મારી દૃષ્ટિ સ્થિર રાખું છું. એ વર્તમાન દુઃખમય છે અને સુખમય પણ છે. દુઃખ અને સુખ છટકાં પણ પાડી શકતાં નથી. ક્યારેક તો જેને જીવિ દુઃખ કહે તેને હૃદય સુખ કહે છે અને કોઈ વાર એથી ઊલટું પણ બને છે. સુખદુઃખની કલગૂંથણી જ આપણું જીવન તો નથી ને ?

લગ્ન પહેલાંના મનોભાવ તમે જણાવ્યા છે. હું પણ જણાવવા ઇચ્છું છું. એમ ન માનશો કે હું તમારું અનુકરણ કરી રહ્યો છું.

હું માનું છું કે મારી જાતને પ્રગટ કરવા માટે એ આવશ્યક છે. મેં પહેલાં જ કહી દીધું છે કે હું તમારા પત્રનો જવાબ નથી આપતો પરંતુ સ્વતંત્ર જ પત્ર લખું છું એટલે એ રીતે જ આ પત્રને વાંચી એવી મારી વિનંતિ છે.

લગ્ન પહેલાં અમારી માનસિક તૈયારી લગ્ન માટે હોય જ છે. અમે પણ સમજવા માંડીએ છીએ ત્યારથી જ અમારાં લગ્નની વાત સાંભળીએ છીએ, એમાં ફરક માત્ર એટલો કે તમારી પેઠે અમારે ઘર બદલવાનું હોતું નથી; અમારા જીવનમાં સ્થિરતા હોય છે. અમે જે કંઈ તૈયારીઓ કરી હોય તે બધી અમને કામમાં આવે છે, પરંતુ આતો અર્થ એવો નથી. કે લગ્નનું અમારા જીવનમાં ખાસ મહત્ત્વ નથી અથવા તો અમારા સમગ્ર જીવન ઉપર અસર કરનારો એ પ્રસંગ નથી.

તમે જાણો છો ને કે સંયુક્ત કુટુંબો હવે તૂટતાં જાય છે? મધ્યમ વર્ગમાં તો જુદા થવું હવે સામાન્ય બની ગયું છે. જે વર્ગ શિક્ષિત કે સંસ્કારી ગણાય છે તે તો હવે માળાપથી દૂર જ વસે છે. આ જુદા થવાનું અને કુટુંબમાંથી છૂટા પડવાનું ક્યારે બને છે? તમે જાણો છો કે લગ્નના વિચારની સાથે જ અમારા દિલમાં મંથન પેદા થાય છે! અમે જૂસી જ નથી થકતા કે એક અજાણી કન્યા અમારા ઘરને કારભાર ચલાવવા આવવાનો છે. તમે ગમે તેમ માનો, પણ મારે તમને કહેવું જોઈએ કે એક બાજુ માતાપિતા પ્રત્યેનો ધર્મ અને પ્રેમ અને બીજી બાજુ તમારા પ્રત્યેનો પ્રેમ-ધર્મ અમને તીવ્ર મંથનમાં મૂકી દે છે. અમારા આદર્શો વળી અમને કંઈકે જુદું જ કરવા પ્રેરી રહ્યા હોય છે. આ સ્થિતિનો તમને કદાચ ખ્યાલ જ નહિ આવી શકે.

અમાગમાં જે પુરુષો સામાન્ય છે—એટલે કે જેઓ જૂની ધરેડ પ્રમાણે જ ચાલનારા અને કશું નવું કરવાનો જોશ કે ઇચ્છા વિનાના

છે-તેમનાં જીવનમાં તમે જ્યારે દાખલ થાઓ છો ત્યારે પણ એ જનાવ સામાન્ય નથી હોતો. સંયુક્ત કુટુંબમાં નાનાંમોટાં ભાઈ-બહેનો, જેઠાણી-દેગણી, માતાપિતા એ સૌ હોય છે. તમને જ્યારે લાવવાનાં હોય ■ ત્યારે એ જધાનો આનંદનો પાર નથી હોતો. તમારે જેમ અગ્નિપ્રસ્થાને તમારા માતાપિતા અને ભાઈ-બહેન માનવાં પડે છે. તેમ જ એ સૌને પણ તમારા અધિકારનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. તમે સાવ અનુભવા છો છતાં ધરના અધિકારી છો તેની કોઈથી ના પાડી શકાતી નથી. સાસુ-નણુંદના જીલમોની વાતો મેં બહુ સાંભળી છે. એમાં કાનો દેટમો દોષ છે તે જતાવનાનો આ પત્રનો ઉદ્દેશ નથી, કારણ કે એ સાસુ અને નણુંદ તો સૌ જ છે ને તમે પણ કોઈની નણુંદ હશે અને કોઈનાં સાસુ પણ જનશે જ. મારે તો આ પત્રમાં પુરુષની મનોદશા જ વ્યક્ત કરવી છે.

તમે જ્યારે આવા ધરમાં આવો છો ત્યારે તમારું સ્થાન શું હોય છે તેનો તમે કદી વિચાર કર્યો છે ? પહેલી વાત તો એ કે જે ધર તમે કે તમારા વડીલોએ પસંદ કર્યું છે તેને અનુરૂપ અને અનુકૂળ થતાં તમને આવડવું જ જોઈએ અને અમે જે કન્યા પસંદ કરી હોય તેને અમારે અમારામાં સમાવી જ દેવી જોઈએ. હવે, જો તમે એવા સંસ્કાર સાથે ધરમાં દાખલ થાઓ કે બસ, ધીમે ધીમે સત્તાજમાવી દેવી છે અથવા તો મને-તમારા પતિને યુક્તિપૂર્વક માતાપિતાની વિરુદ્ધ કરી મૂકવો છે તો તમને કદી શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે ખરી ? કોઈ દાખલામાં તમે આવા પ્રયત્નોમાં સફળ થાઓ છો અને પુષ્કળ ઠંકાસને અંતે તમારું ધાર્યું કરાવ્યા પછી સ્મૃતિ અને સુખ મેળવી શકો છો, પરંતુ મોટાભાઈ તો તમારે વધુ ને વધુ દુઃખી થવું પડે છે. કુટુંબમાં ભાગ્યે જ તમે પ્રેમ મેળવી શકો છો અને આપું કુટુંબ નિત્યની અશાન્તિમાં દૂભે છે.

તમારી સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની જો તમે વાત કરવા ઇચ્છો.

તો મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તમે એમાં કશું સમજતા જ નથી. જેવો હું અને મારું કુટુંબ સામાન્ય હોય છે તેવા જ કે તેથી જે વિશેષ તમે પણ સામાન્ય જ હો, તો પછી એવા સુધારાની અપેક્ષા કેમ રાખી શકો? હું, પુરુષ પણ તમારી દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો, એવા કુટુંબમાં પરતંત્ર જ હોઈ છું. તમારી હરીફાઈ તો મારી સાથે છે ને? તો તમે જોઈ શકતાં હશે કે એવા કુટુંબમાં જેટલું તમારું ચાલી શકે છે તેથી વિશેષ મારું ચાલી શકતું નથી. માતાપિતા કે મોટાભાઈ-ભાભી જ ધરનાં મુખી હોય છે. તેઓ જેમ કરે તેમ થઈ શકે છે.

તમે જાણતાં હશે કે આવાં કુટુંબોની સંખ્યા કરોડોની છે. એમાં તો મારા ને તમારા ધ્યાન વચ્ચે બહુ તફાવત નથી, પરંતુ આ પત્ર વાંચનાર તમે, મારા પત્ની કે જેને હું પત્નીરૂપે સ્ત્રી માનના પ્રતિનિધિ તરીકે સંબોધી રહ્યો છું તે; અને હું, જે પુરુષોનો પ્રતિનિધિ બન્યો છું, તે એ વર્ગનાં નથી જ એટલે એ વિષે થયું બધું મારે કહેવાનું હોવા છતાં હું ત્યાં ચોક્કસ નથી અને આગળ વધું છું.

અમે જ્યારે સંયુક્ત કુટુંબમાં રહેતા હોઈએ છીએ ત્યારે લગ્ન અંગેના અમારા આનંદ અને ઊર્મિઓમાં એક ચિંતાની લાગણી પણ એતપ્રોત હોય છે. અમને બધાં જ એમ કહે છે કે લગ્ન પછી આ માતાપિતાને, આ ભાઈપણને મારે તજવાં તો નહિ પડે? આ ત્યાગની પાછળ તમારા જેવો જાનો હિંદુસ્તાન નથી હોતો, દુઃખ જ હોય છે. કારણ કે જેમ તમારાં માતાપિતાનો આધાર તમે નહિ, પરંતુ તમારાં ભાઈ-ભાભી જ હોઈ શકે તેવું જ અમારું છે. અમે જો મુલાન થયા પછી અમને તજ દઈએ તો પછી એમનું કાણુ? એમની જરૂરયાતમાં સાથ-સહકાર વિના કેમ ચાલી શકે?

હવે મારા આનંદ-ઊર્મિઓની વાત કરું. તમે નહિ જાણતાં હો કે અમે જ્યારે લગ્નની ધ્વજા કરીએ છીએ ત્યારે અમારા હૃદયમાં

ભયાનક શૂન્યતા વ્યાપેલી હોય છે. રૂઢિ અમને લગ્ન કરવાની ફરજ નથી પાડતી; અમે ઇચ્છીએ તો લગ્ન વિના રહી શકીએ. તમારી પેઠે અમે માતાપિતાને મન 'પારકું' ધન' નથી. જરા આગળ વધીને કહું તો 'સાપનો ભારો' પણ નથી. અમે એમનો આધાર છીએ, આશા છીએ; એમના સત્વર્નું જ જીલું સ્વરૂપ છીએ. એમની સતત ઇચ્છા હેય છે કે અમે લગ્ન કરીએ, એમાં અમારા અને એમના સુખનો, પ્રતિષ્ઠાનો, કંઈક ગર્વનો અને કંઈક પોતાનો વંશવેલો ચાલુ રાખવાનો ખ્યાલ રહ્યો હોય છે. અમે જ્યારે લગ્ન માટે તત્પર થઈએ છીએ ત્યારે આ ખ્યાલો નથી હોતા અથવા ગૌણ હોય છે. અમારામાં એકલતાનો જે ભાવ જાગે છે તે તમને મેળવવા માટે મથે છે. અમે તમારો સ્વીકાર કરીએ છીએ તેનો અર્થ એ કે અમારામાં તમને સમાવી દઈએ છીએ. અમારું જે કંઈ છે તે તે જ દિવસથી તમારું અને માત્ર તમારું જ બની જાય છે. દુષ્ટાતી રીતે અમે કરો ત્યાગ કરતા નથી. શા માટે કરીએ ? એની જરૂર મેં જડી પણ નથી. અમે અમને અપૂર્ણ માનીએ છીએ. અમને એમ લાગે છે કે તમારા વિના ખુદ શૂન્ય છે, અધૂરું છે. અમે અમારા ચાકમાં, અભિ-માનમાં, વાસનામાં, ઉદ્વેગમાં, મહત્વાકાંક્ષામાં, એકલતામાં, આનં-દમાં તમને સંભારીએ છીએ. એમ લાગે છે કે જો તમે અમારી પડખે નહિ હો તો અમે જીવી શકીશું નહિ કૂદ અને પાન વિનાના છોડ જેવી અમારી મનઃસ્થિતિ હોય છે.

તમે એમ માનશો કે આ મનોભાવની પાછળ સંગતી વિષય-વાસના જ છે. તો મારે પણ તમારી આકાંક્ષા ને અભિલાષાઓ વિષે એવું જ કહેવું પડશે કે કૃપા કરી એવું આરોપણ અમારા ઉપર કરશે નહિ. સાગર અને સરિતાની ઉપમા પુરુષ અને સ્ત્રીને આપ-વામાં આવે છે. મને એ એક રીતે ચચાર્ય લાગે છે. અમે સાગરની પેઠે અમારી મર્યાદામાં જ ઊછળવા કરીએ છીએ. કોટિ કોટિ તરંગો

.. કરવાની કે રાખવાની વૃત્તિ દેખાય છે કે અમારા હાથ
..!! શેષે સંતોષી લેવાની ઇચ્છા દેખાય છે ત્યારે અમારું
ગી જાય છે; અમે હતાશ થઈને પાછા વળીએ છીએ
.. પ્રત્યાધાતો તમારે સહન કરવા જ પડે છે.

જરા વિચારો, ગૃહદેવી ! જેને અમે અમારી જાત અર્પણ
છીએ અને જેના બોલ ઉપર કુરબાન થઈ જવા આવીએ છીએ
..મે દુઃખ આપી શકીએ ? તેને અમે ભોગનું, અમારી વાસના-
.. સાધન માની શકીએ ? એ બધું અમારામાં આવે છે ધીમે
કારણ કે અમને એમ લાગી જાય છે કે એ સિવાય બીજું
તમે આપી શકો એમ નથી એ વખતે અમારો પ્રેમ વિકૃત
! તમારા શરીરને ભોગવવા ચાહે છે. તમે માત્ર છેલ્લી સ્થિતિનો
ખ્યાલ રાખો છો. એ સ્થિતિને જન્માવનાર કારણ કે તે તમે
માં જ નથી ઇચ્છતાં.

.. આવો, હું એ સ્થિતિના મૂળના તમને દર્શાવ કરાવું.

[૩]

પ્રેમની સ્થાપના

હું જાણું છું ત્યાં સુધી અમારા ઉપર જે મોટામાં મોટો ક્રોધ
આપ હોય તે આ જ છે: અમે સ્ત્રીઓને ભોગનું સાધન માનીએ
છીએ, સાચો પ્રેમ અમે આપી શકતા જ નથી; અમારા પ્રેમનું

અમને વશ કરવાની કે રાખવાની વૃત્તિ દેખાય છે કે અમારા હાથ તમારા બધા શોખો સતોષી લેવાની ઇચ્છા દેખાય છે ત્યારે અમારું કલ્પ જાંગી જાય છે; અમે હતાશ થઈને પાછા વળીએ છીએ અને તેના પ્રસાદાતો તમારે સહન કરવા જ પડે છે

જરા વિચારો, મૃદુલેવી ! જેને અમે અમારી જાત અર્પણ કરીએ છીએ અને જેના ખોલ ઉપર કુરબાન થઈ જવા ચાહીએ છીએ તેને અમે કુઃખ આપી શકીએ ? તેને અમે બોળનું, અમારી વાસના-તૃપ્તિનું સાધન માની શકીએ ? એ બધું અમાગમાં આવે છે ધીમે ધીમે કારણ કે અમને એમ લાગી જાય છે કે એ સિવાય ખીજું કશું તમે આપી શકો એમ નથી એ વખતે અમારો પ્રેમ વિકૃત બની તમારા શરીરને ભોગવવા ચાહે છે. તમે માત્ર છેલ્લી સ્થિતિનો જ ખ્યાલ રાખો છો એ સ્થિતિને જન્માવનાર કાણુ મેં તે તમે જોવાં જ નથી ઇચ્છતાં.

આવો, હું એ સ્થિતિના મૂળના તમને દર્શન કરાવું.

[૩]

પ્રેમની સ્થાપના

હું જાણું છું ત્યાં સુધી અમારા ઉપર જે મોટામાં મોટો ક્રોધ આપ હોય તો આ જ છે : અમે સ્ત્રીઓને બોળનું સાધન માનીએ છીએ, સાચો પ્રેમ અમે આપી શકતા જ નથી; અમારા પ્રેમનું પૂર્ણવિરામ વિષયવાસના જ છે.

મારે આ આરોપોના જવાબ આપવા છે-એક વકીલની દૃષ્ટિએ નહિ, પરંતુ અમારા અંતરનાં તમને દર્શન કરાવીને, અને તે મટે જ

તમારા વર્તનનું તમને જ્ઞાન કરાવીને. જો તમે પૂર્વગ્રહ છોડીને આ પત્ર વચ્ચે તો મને ખાતરી છે કે આ વિધેની તમારી માન્યતાઓ બદલાઈ જશે. તમે અમારા બદલે તમને કદાચ દોષનું મૂળ નહિ માનો, પરંતુ તમે સાચા હશો તો તમારે એટલું સ્વીકારવું જ પડશે કે દોષના અર્ધાઅર્ધ ભાગીદાર તમે પણ છો અને કેટલીક વાર એ દોષોની પ્રેરણા તો માત્ર તમારી જ હોય છે. આ વિધાન તમને નહિ ગમે, પણ ધીરજ રાખજો. ઉશ્કેરાટ અનુભવ્યા વિના મારા શબ્દો ઉપર તમારા ચિત્તને સ્થિર કરજો.

પહેલાં એ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછી લઉં. તમેલગ્ન કરો છો શા માટે ? તમારા લગ્નવિચારમાં શરીરસુખને કંઈ સ્થાન 'ખરું' કે નહિ ? તમે શરીરસુખને કંઈ હલકું કાર્ય તો નથી સમજતાં ને ? આના જવાબો તમે આપશો ? આપો કે ન આપો. હું કહી દઉં. તમે અમારી પેઠે જ શરીરસુખ ઇચ્છો છો. અમારી પેઠે જ તમારા લગ્નવિચારમાં પણ એ કિયાને સ્થાન છે. અમારી અને તમારી વચ્ચે તફાવત એટલો જ છે કે અમે પેલી સાગર-સરિતાની ઉપમાને યાદ કરીને કહીએ તો આ બાબતમાં સરિતા છીએ; અને તમે સાગર છો. અમે આક્રમક દેખાઈએ છીએ, પરંતુ એ આક્રમક વૃત્તિ પેદા કરનારું બળ તમે છો, પ્રેરણા તમે છો. સંભવ છે કે તમારી આ પ્રકૃતિનો તમને પણ ખ્યાલ ન હોય, જરા વિચારશો તો મને વિશ્વાસ છે કે એ ખ્યાલ તમને આપી શકશે. તમારો એક સ્વભાવ અમને વશ કરવાનો છે. એ સ્વભાવ અહીં પણ પ્રગટ થાય છે. તમારા મનોભાવ તમારી આંખમાં પ્રગટે છે. અમને ખેંચીને પછાડવા માટે એટલું જ બસ હોય છે. અમે તે પછો તમારા ગુલામ બની જઈએ છીએ. તમે જો ઈન્કાર કરો તો તમારી લાચારી કરીએ છીએ અને અથવા તમારા ઉપર લુલ્લમ ગુન્મરવા તત્પર બનીએ છીએ. આ બંનેની પાછળ મનોવૃત્તિ તો એક જ પ્રકારની હોય છે.

તમે જે જૂની રૂઢિના ઘરમાંથી આવો છો તો અમને ઉશ્કેરવાની તમારી પદ્ધતિ એક પ્રકારની હોય છે. સુધારના પ્રદેશમાંથી પધારો છો તો વળી જુદી જ રીતે તમે અમને ઉશ્કેરો છો. તમે અમારો સ્વભાવ એક પગમાં જાણી લો છો. અમે પ્રકૃતિથી જ ઉતાવળિયા છીએ. ઉશ્કેરાટ અમારો સ્વભાવ જ છે. તમે એ જાણો છો અને તેનો લાભ ઊઠાવો છો. વૈય અમે રાખી શકતા નથી. અમારો ઉછેર પણ આ સ્વભાવના ઘડતરમાં કારણરૂપ છે. અમે બહાર ફરીએ છીએ. અમારી ઇચ્છાઓનું તમારી પેઠે અગારે બહુ દમન નથી કરવું પડતું. આના લાભ-ગેરલાભ આપણે બંને સહન કરીએ છીએ. અમે શિથિલ હોઈએ છીએ અને તમે કદાચ વિકૃત માનસ ધરાવો છો. સંયમ અને પવિત્રતા તો આપણા બંનેથી દૂર જ હોય છે. તમે જે જૂના ઘરમાંથી આવો છો તો તમારાં લાભી કે બીજાં કંઈ તમને આ વિષેની સમજણ આપે છે. અમને કેમ વશ કરવા, કેમ નમાવવાં એ તમે શીખી જાઓ છો. ગિસામણા, મનામણા પણ અમને ખેંચવાનાં સાધનો જ છે. તમારું રુદ્ધ નિસાસા, ભેટ લેવાની ઇચ્છાઓ, હજારો એ બધું અમારી કઈ લાગણીને જગાડનારું હોય છે ?

અને તમે નવા યુગમાંથી આવો છો તો તમારા જીવન ઉપર અગ્નિચિત્રો અને નવશ-વાર્તાઓની અસરો હોય છે. પ્રેમના કંઈ કંઈ પ્રકાર તમે જાણો છો. તમે બહુ સહિષ્ણુથી અમને ખેંચી શકો છો. અમે ખરેખર પતંગિયાની માફક ખેંચાઈ આવીએ છીએ. તમે એને 'આક્રમણ' કહો છો ? વીજળીની આંધ તમે દબાવો છો અને અગ્નિ પ્રગટે છે ત્યારે તમે વિરોધ ઊઠાવો છો. આવી જ તમારી રીતભાત નથી ?

રખે ગેરસમજ થાય. હું તમને દોષિત ઠરાવવાનો પ્રયાસ નથી કરતો. અથવા તો તમે અમારું પતન ઠરાવો છો એમ સાબિત કરવાનો પણ આ પ્રયત્ન નથી. હું કહેવા એમ ઇચ્છું છું કે આ વૃત્તિ

મારામાં અને તમારામાં સરખા જ પ્રમાણમાં છે. માત્ર જે તદ્દાવત છે તેો તેો એના સ્વરૂપનો જ. તમે ચિંતર છો, હું આક્રમક છું. તમે સાગરની માફક તરંગો ઉછાળો છો, હું સરિતાની પડે ધસી આવું છું; તમે ફૂલની પેડે મૂલો છો ને પ્રયુષ્ઠો છો, હું જમરની પેડે ત્યાં બેસી આવું છું; તમે દીપક છો, હું પતંગિયુ છું. જે વિષયસંબંધ એ દોષ છે, ગુનો છે, પાપ છે તેો એના સરખે હિસ્સે ભાગીદાર આપણે બંને છીએ.

હું એમ કહેવા માગતો જ નથી કે મારામાં એવી વૃત્તિ નથી. છે, છે જ. ન હોય તો તમે મને ઉશ્કેરી શકો નહિ. ફૂલ જમરને બોલાવી શકે અને દીપક પતંગિયાને આકર્ષી શકે તેનું કારણ એ બંને પશુ એ જ પ્રકારની વૃત્તિ ધરાવતા હોય છે એ છે. અકસોસ મને એનો થાગ છે કે આ સંસારનું ફૂલ અને સંસારનો દીપક આ વાતનું રહસ્ય સમજતાં નથી અથવા તો સ્વીકારતાં નથી. એ તો જમર અને પતંગને ભોગી કહે છે, આક્રમક કહે છે.

મને ડર છે કે તમારામાં આવી પ્રેરકશક્તિ રહેલી છે તેનો તમે ધનંકાર કરશો. હું તો એને કુદરતી સમજું છું એટલે સાબિત કરવાનું જરા કંઠણ છે છતાં બાહકરે જે એક વસ્તુ દેખાય છે તેનો તમને ખ્યાલ આવ્યું. શરીર શણગારની, રૂપ વધારવાની અને રૂપાળાં દેખાવાની વૃત્તિ જગતના આદિકાળથી તમારામાં અત્યંત પ્રમળ રૂપમાં છે તેની તમે ના કહેશો ? પુરુષોમાં આ વૃત્તિ મુદ્દત નથી એમ હું નથી કહેતો, પરંતુ તમારી સરખામણીમાં તો એ નહિવત્ છે. આ વૃત્તિનું મૂળ ક્યાં છે ? શા માટે રૂપાળાં દેખાવાની આટલી બધી ચિંતા ? પરંતુ અહિંયા પશુ એક આશ્ચર્ય વર્તી રહ્યું છે. જે વૃત્તિ તમારા સ્વભાવમાં જ છે તેનો દોષ પશુ તમ તો પુરશે હિપર જ દેખો છો. એમ કહેવામાં આવે છે કે પુરુષ પોતાના સુખોપભોગ માટે સ્ત્રીને શણગારે છે. હું એ વિષે એટલું જ કહીશ કે આપણા સમાજની કન્યાઓનું જરા અવલોકન કરી લેજો. એને તો દલ પુરુષ પ્રાપ્ત થયો નથી ને ? અને તમે તમારા પોતાના ગંગ અને

સામાનને તપાસી લઈ એમાં તમારી પસંદગીનું, માગણીનું, ખરીદનું શું છે અને તમારા પતિદેવે તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ આપેલું કેટલું છે તે જોઈ લેજો, મને આશા છે કે કાં તો તમારી જમણા લાંગરે અથવા તો જે ડાળ તમે કરી રહ્યાં હો તેનો અંત આવશે.

પણ માની લો કે અમે આક્રમક છીએ. તો તમારે અમારી પ્રકૃતિમાં જે એ દોષ રહેલો છે એમ માની લઈને તમારું વર્તન ઠીક રાખવું જોઈએ. અમારામાં આક્રમક વૃત્તિ પેદા ન થાય તેનું તમારે ધ્યાન રાખવું ઘટે. અમારી સાથે તો તમારો વર્તવ પણ એ જ જાતનો જોઈએ. અમને ભોગી અને વિલાસી કહેવાથી અમારો એ દુર્ગુણ દૂર થાય નહિ. એની મર્યાદા તમારે જ રચવી જોઈએ. તમે દાર્દ્ર દિવસ એમ કરવાનો વિચાર પણ કરો છો ? અમારામાં અમિ હોય તો તમારો ધર્મ શીતળ જળ ખતવાનો નથી ? જો તમારા વિકાસ માટે તમે અમારા સાથની અપેક્ષા રાખતા હો તો અમારી નજગાઈને નિવારવાનું કાર્ય તમારે ન કરવું જોઈએ ?

પરંતુ તમે એવું કશું કરતાં નથી. કાં તો એ વસ્તુની ગંભીરતા જ છોડી દઈ અમને યથેચ્છ વર્તવા દો છો. તમારું હૃદય અમારી સાથે નથી રહેતું એટલે અમે આમાં ચૂંથનારા જ બની જઈએ છીએ અમારી બૂખ કદી સંતોષાતી નથી. તમને કદી આનંદની પ્રાપ્તિ થતી નથી. અમારું આદર્શ—ધોરણ નીચું ઝીતરતું જ જાય છે. અમે હલકા પ્રકારેમાં રસ લેવા માંડીએ છીએ તમે ત્યારે શું કરો છો, શું વિચારો છો તે અમે જાણતા નથી; જાણવાની પરવા પણ કરતા નથી. તમારા મૌનને અમે સંમતિ માનીએ છીએ. તમે ભયથી, લાલચથી કે બીજા કોઈ કારણથી જો આનંદ વ્યક્ત કરો છો તો અમે પાગલ બની જઈએ, જે જ મારો આગળ ધસી જઈએ છીએ.

કહેવા જ મેંદા હું ત્યારે જરા વધુ પણ કડી દઉં. કુદરતે અમારા કરતાં તમારામાં કામવાસના વધુ મૂકેલી છે કે ઓછી તે વિષે ધર્મ-

શાએ અને દાકારો જે અભિપ્રાયો ઉચ્ચારતા હોય તે બંને ઉચ્ચારે. જોકે વાત ચોક્કસ છે. તમારા જીવનમાં એવા દિવસો અને પછો મર્યાદાઓ આવે છે કે ત્યારે તમારું દિવ બીજું જ આબ્જતમાં પરોવાય છે. એ વખતે જો અમારા તરફથી આક્રમણ થાય છે તો તમારે આધાત અનેકમણો વધી જાય છે. આ સ્થિતિ હું સમજી શકું છું. પરંતુ તમારે પણ જાણવું જોઈએ કે કુદરતે અમારામાં તો એવી દોષ મર્યાદા ચૂકેલી જ નથી. અમે જે સંયમ કેળવીએ તો સ્વપ્રપત્તે જ કેળવી શકીએ. તમારા નાણુક દિલને જો અમે આધાત કરી બેસીએ તો તમારે અમને માફ કરવું જોઈએ.

જરા વિશેષ. ચારિત્ર્યની વાત પણ સાથે સાથે કરી નાખું. સ્ત્રી કરતાં પુરુષનું ચારિત્ર્ય જિંદગી નથી હોતું એવો પ્રચલિત મત છે. મારે આ મતની તરફથીમાં કે વિરુદ્ધમાં કશું કહેવું નથી. હું માત્ર એટલું કહેવા માગું છું કે અમારા પાપમાં જે લાગીદાર થાય છે તેના વિશે તમે શું કહેશો ? જો સ્ત્રીમાં ચારિત્ર્યશીલતા જ હોત તો પુરુષોના દોષ અર્ધા થઈ જવા હોત. ઉપરાંત, અમારી પરિસ્થિતિ તમારા કરતાં જુદી છે તેના પણ તમારે ખ્યાલ કરવો જોઈએ. સામાજિક રીતે અમારા દોષો તમારા જેટલા ભયંકર નથી ગણાતા. કુદરતી રીતે તમને આવા સંબંધોમાં જે ભય રહ્યો છે તે અમને નથી. આ બંધનો ન હોવાના કારણે અમે સહેલાઈથી પડી જઈએ છીએ. વળી, અમે કમાઈએ છીએ, ત્રાહાર ફરીએ છીએ એટલે પણ અમને પતનને માર્ગે જવાની સગવડ વિશેષ મળે છે. અમારા ઉપર તમે દોષારોપણ કરો ત્યારે આ પરિસ્થિતિનો પણ તમારે વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

પણ હું સ્પષ્ટ કહી દઉં અને ઉતાવળે સ્પષ્ટ કહી દઉં કે આ બધું મેં લખ્યું છે તે અમારી નબળાઈઓને કાયમ રાખવા કે તેને ચોખ્ખું બાળવા માટે નહિ. હું સૌ આ સમીક્ષા દ્વારા એટલું જ જણાવવા માગું છું કે : (૧) અમારા વિષેનો તમારો પૂર્વગ્રહ— પુરુષ સ્ત્રીને

બોગતુ સાધન જ માને છે' તે છોડી દો (૨) તમે ચારિ યશીવ છો, શાન્ત અને સ્વસ્થ છો અને અમ આક્રમક છીએ નીચ પ્રમાણના આનંદમા રમ વર્ષાએ છીએ, એવી માન્યતા એક કોઈ મૂકો (૩) એમ માનો કે તમે અને અમે માટીનાં જ પૂતળાં છીએ આગની ગિયતિ માટે અને સરખા જ જવાબદાર છીએ (૪) અને જો એમ જ ખાતરી થાય કે અમારી પ્રકૃતિ જ પતનશીલ છે તો અમાગ પ્રત્યે ક્ષમાદષ્ટિ રાખી તમારા પ્રયત્નોથી અમને સ્થિર અને સ્વસ્થ રાખો અમને તિરસ્કારો નહિ તેમ અમને વસ પશુ થાઓ નહિ

આતુ આતુ વખતા મને ઘણી શરમ થાય છે, પરંતુ શું કરું ? આપણા સંબંધોની સ્પષ્ટતા આ પ્રશ્નની ચર્ચા વિના રી રીતે થઈ શકે ? આપણે તદ્દન સડી ગયાં છીએ, આપણી સતતિ નિર્માલ્ય છે, છુવાનોનાં કંચુ હીર નથી, સાદમિલતા તો મરી પગવાગે છે એ બધાનું મૂળ આ સવાલ અંગેની નિર્મળતા જ છે ને ? અમે પુરષો કૂતરાની પે? તમાગ તરફ જોઈ રહીએ છીએ તમે નીકળો ઠા ત્યારે રોમને લઈ જનાર માખીઓની પેઠે અમાગે આખો તમાગ ઉડ ચોટે છે આ બધું અમારા માટે શરમાવનારું છે, પરંતુ તમે એ આખો ખેચવામા કેટલો મોટો હિંમો લો છો તે જાણો કે ? તમે સ્ત્રી છો એટલું જાણે બસ ન હોય તેમ તમે તો શણગાર મળતે સ્વર્ગની અપ્સરા બનવા ચાહો છો અમારી આખો ખેચવા માટે નહિ તો કહો, શા માટે આ આજશણગાર મળતે મમાગમા ફરો ઠા ? હું તમારા મન ઉપર એમ સાચવા માગુ છું કે તમે કે અમે ગોકલા જ આ માર્ગેથી પાળ નહિ વળી સડીએ આપણા મનેના મધુકા પ્રયત્નની જરૂર છે

હવે થોડી મીઠી ગામતો વિચારી લઈ આ પ્રશ્નને પૂરે કર એક વાત ગમવા ન ગમવાનો અને ઉપની છે પુરુષ જ્યારે સ્ત્રીને તણ દે છે અને એ ત્યક્તા અને ત્યારે બહાવ એવાં જ કારણો રજૂ થાય છે કે પુરુષને એ ગમતી નહોતી માટે એણે તણ દીધી છે હું જાણુ છું કે

કાઈ દાખલામાં આવું બને છે, પરંતુ સોમાં નેત્ર દાખલામાં શરીરના રૂપનો સવાલ જ નથી હોતો. ન ગમવાનાં અનેક કારણો એમના ગૃહસંસારમાં પડેલાં હોય છે. આમ છતાં હું એ સ્વીકારું છું કે ત્યાં સુધી સ્ત્રી-પુરુષની કાયદેસર સમાન સ્થિતિ ન હોય અને સ્ત્રી પોતાનો માર્ગ લઈ શકવાની શક્તિ ન ધરાવતી હોય ત્યાં સુધી પુરુષ એને તણ શકે નહિ. બંનેએ કાઈ પણ રીતે નિભાવી લેવું જોઈએ. પરંતુ હું તમને, એક સ્ત્રીને આ પત્ર લખી રહ્યો છું એટલે મારે કહેવું જોઈએ કે અ.વા બનાવોમાં પુરુષના જેટલી જ સ્ત્રી પણ દોષિત હોય છે. પુરુષની સામાન્ય ઇચ્છાઓને અનુસરવામાં ન તો એણે અપમાન માનવું જોઈએ કે ન તો પોતે શુદ્ધાત્મ ગણાશે એવો વિચિત્ર ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. નિત્યનાં ગૃહકલેશનો નિકાલ લાવવા માટે બંનેએ સંયુક્ત પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. પુરુષ પોતાના અભિમાનમાં અને સ્ત્રી પોતાની હઠમાં આજના ગૃહજીવનને ઝેરી બનાવી મૂકે છે એમ હું માનું છું. સ્ત્રી જો સામાન્ય સંસ્કારની હોય છે તો પુરુષને પોતે નથી ગમતી એવો ખ્યાલ મેળવતાં જ એક બાજુ દુઃખી થાય છે અને બીજી બાજુ વહેમી બને છે. પુરુષ એ વહેમથી એના પ્રત્યે વધુ અણગમો એવવા માંડે છે. જો એના મંત્રકાગે જિંદગી ન હોય તો એ બેદરકાર બની બેઠકવા લાગે છે. એમ અંતર વધતું જ જાય છે.

અને જો સ્ત્રી નવા યુગની હોય તો તો એના રાખનો પાર જ રહેતો નથી. પુરુષને જે નથી ગમતું તે તો એ ખાસ કરવા લાગે છે, કારણ કે રાત્રિતા અને સમાનતા વિષે આશ્ચર્યજનક ખ્યાલો એ ધરાવતી હોય છે. પરિણામે ધીમે ધીમે બંને એકબીજાને તિરસ્કારવા લાગી જાય છે અને દાંપત્યજીવનનો અંત આવે છે.

ગમવા ન ગમવામાં અનેક વસ્તુઓ ભાગ લેજવે છે રૂપ, ગુણ, શીતલાત, શક્તિઓ-આ બધાનું મદદર આદર્શ સ્થિતિએ પહેંચેધાને ન હોય, અમ જોવા સામાન્ય પુરુષોને હોય છે. મારી તમને વિનંતિ.

છે કે એ વિગે અમે જે કહીએ તે તરફ તમે બેદરકાર ન રહો. સાથે સાથે એ પણ કહું કે અમારા પ્રત્યેના તમારા ગમા-અણગમા પણ અમને જણાવતાં રહો. એમાં તમે ન અપમાન માનો, ન વહેમ લાવી અમને તમારા તરફ અણબમો પ્રેરો.

ખીજું, તમારામાં એવી સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે કે જે હમેશા પુરુષને ખુશ રાખવાનો જ પ્રયત્ન કરતી હોય છે. આવો પ્રયત્ન અંતરથી થાય તો એ પ્રયત્ન ન રહે, ટેવ કે ગુણ બની જાય. એની મધુરતા સૌ કોઈ અનુભવી શકે, પરંતુ હૃદયના સહકાર વિના આવો પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે અમને શાન્તિ મળતી નથી. એ બધી સેવા નિષ્કુળ જ નહિ, નુકશાનકારક નીવડે છે. તમે એમાંથી બચો. શરીરસંબંધમાં પણ આ બાળત વિચારવા જેવો છે.

ત્રીજું, જેમ અમારામાં તેમ તમારામાં પણ શ્વાનવૃત્તિ, ચારિત્ર-હીનતા, વિકૃતિઓ વગેરે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં રહેલાં છે તેનો તમે સતત ખ્યાલ રાખો. કથરાટ ફૂંકાને હસે નહિ તે તમારે અને અમારે બેનું જોઈએ. જાતીય સવાક્ષને અંગે તો મને લાગે છે કે તમારે તમને જિંદગી અને અમને નીચા માનતાં અટકી જવું જોઈએ. અમે તમને કેવળ વાસનાતૃપ્તિ માટે જ સ્વીકારીએ છીએ એ માન્યતા પણ છોડવી જોઈએ. અને એમ માનવું જોઈએ કે પુરુષમાં કે સ્ત્રીમાં જે વિકૃતિ, જે વાસના, જે લોભપતા દેખાય છે તે માટે એક અથવા બીજી રીતે બંને જવાબદાર છે. એમાંથી જે આપણે જીતરવું હોય તો બંનેએ સાવધ બનવાનું છે. પુરુષને તમે દોષિત ગણીને એનો પ્રેમ મેળવી શકશો ? અને પ્રેમની સ્થાપના વિના આપણા ગૃહજીવનમાં કોઈ કાળે સુગંધ અને સંવાદ પેદા થઈ શકશે ? અમારામાં અને તમારામાં ત્યાં સુધી અહીં વર્ણવેલાં દોષોની હસ્તી હશે ત્યાં સુધી સાચા પ્રેમનો સંભવ જ નથી; અને ત્યાં સુધી આપણે બંને એક-બીજાંને ચૂસ્યા જ કરશું, પછી લલે ચૂસવાની રીતમાં તફાવત હોય !

આમાંથી તમે જીતો, અમે પણ જીતીએ.

કંડવું સત્ય

હું આશા રાખી શકું કે આ પત્ર તમે શેષ વિના વાંચી રહ્યાં છો ? જો હાંથે આસે કે ગુસ્સા સાથે તમે એનું વાંચન કરશો તો મને લગ્ય છે કે આપણો સંબંધ છે તેથી મેં વધુ ખરાબ થશે. આપણે બંને જાણીએ છીએ કે એકબીજાના સહકાર અને સાથ વિના આશવાનું જ નથી; છતાં આટલાં બધાં વર્ષો પછી પણ આપણો સંબંધ કેમ પ્રેમપૂર્ણ નહિ થઈ શક્યો હોય ? મને એનું કારણ અત્યારે સમજાય છે. આપણે આપણા પોતાના દોષ જોવા કે સાંભળવા માટે કદી તૈયારી જ નથી બતાવતા. હું તમારા ઉપર આશ્ચર્ય કરું અને તમે મારા ઉપર કરો. જેનામાં તાકાત હોય તે જીતી લે. પુરુષમાં વિશેષ તાકાત છે એટલે એ જીતી શકે છે, પરંતુ સ્ત્રીમાં વળાળી જાય ત્યારની શક્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં છે એટલે એ પુરુષની જીતને નિષ્ફળ બનાવી દે છે. એમ કહી શકાય કે પુરુષમાં બાહુબળ છે. અને સ્ત્રીમાં ક્રોધનું બળ છે. મારો મત એવો છે કે મોટે ભાગે છેલ્લી જીત પુરુષની નહિ, પણ સ્ત્રીની જ થાય છે.

પરંતુ એવી જીતથી પુરુષ કે સ્ત્રી સાચું સુખ પામી શકતાં નથી. લગ્ન પહેલાં અને લગ્ન પછીના આરંભના દિવસોમાં બંનેનાં હૈયાં એકબીજાં માટે તલમત્તાં હોય છે અને એમાંથી જ બંનેની જીજ્ઞાસા નિભાવી લેવાની વૃત્તિ જન્મે છે. આ મધુર સ્થિતિનો થોડા દિવસમાં કે થોડા મહિનામાં જ અંત આવે છે. પહેલી વસંત ઋતુ સુધી પણ લગ્નનો વસંતકાળ ચાલતો નથી, માટે જે ધ્યાનપૂર્વક તમારો આ પત્ર મેં વાંચ્યો છે અને હજી મેં ફરીફરી વાંચીશ તે જ ધ્યાનપૂર્વક તમે વાંચજો.

મારાથી તમને દુઃખ લિપજે, કદાચ અન્માય પણ થાય એવું કંઈ લખાઈ નય તો પણ એક પ્રિયજનના હૃદયની સાચી વેદના અને સાચી સમજણ છે એ રીતે તમારા મન ઉપર એ વસ્તુને લેજો.

હવે તમારી સામાન્ય ફરિયાદોના જવાબો અને મારી દૃષ્ટિએ તમારામાં વ્યાપક સ્વરૂપે દેખાતા દુર્ગુણો તરફ તમારું લક્ષ્ય ખેંચું. પુરુષ અને સ્ત્રી સિવાય એવું કોઈ તટસ્થ પ્રાણી નો પૃથ્વી ઉપર હોત તો આપણા બંને વિષે નિષ્પક્ષ અભિપ્રાય ઉચ્ચારી શકત. એવાં પ્રાણીના અભાવે એ કાર્ય મારે અને તમારે જ પતાવવાનું રહે છે. મારા પત્રમાં નો તટસ્થતા ન દેખાય તો તમે મને માફ કરજો.

પ્રથમ પગલે જ હું સ્ત્રીકારી લઉં કે આજે પુરુષ અને સ્ત્રી એ બંનેને લિંગ વર્ગ ગણીએ તો મારે કંપૂરવું જોઈએ કે સ્ત્રીની દશા દયાજનક છે; એ અશક્ત છે, અજ્ઞાન છે, અગત્ય રીતે તો પુરુષની મુલામ પણ છે. પુરુષ એના તરફ એ દૃષ્ટિએ જ હમેશાં જુઓ છે. સ્ત્રીમાં પુરુષ ઉપર કાળ મેળવી લેવાની સૂક્ષ્મ શક્તિ જ હોત તો એની દશા પશુ કરતાં બે બદતર હોત. આ રીતે જોઈએ તો બાકી સ્વરૂપે એ અત્યંત દુઃખી છે અને કંઠાલ છે. વધુમાં કાયદો પણ એના પક્ષમાં નથી. કાયદો ઘડવાની સત્તા પણ દેશી કે પરદેશી-પરંતુ પુરુષોના જ હાથમાં છે. ત્યક્તાની, વિધવાની, અરે, કન્યાની સ્થિતિ પણ અનુકંપા લિપજનવે એવી છે. સ્ત્રીઓમાં આજે પ્રમાણમાં કોઈ સુખી હોય તો પરજીવી સ્ત્રી જ હોય છે. માટે જ એનું મહત્ત્વ મનાયું છે. એ શુકનવંતી કહેવાય છે. એનાં સૌભાગ્ય માટે આશીર્વાદ ઉચ્ચારાય છે.

પરંતુ આ સ્થિતિ શાને આભારી છે ? શા માટે પુરુષોના જેવું જ તમારું સ્થાન નથી. શા માટે તમે નિર્જળ, કંઠાળ, કમતાકાત ગણાઓ છો ? શા માટે પતિ વિનાનું તમારું જીવન ચાપરૂપ મનાય છે ? એ માટે કન્યાકાળમાં પણ તમારી દશા લિખારી જેવી હોય છે ?

આ પ્રશ્નોના જવાબો તમે આપી શકશો ? કે પુરુષ જ અમારી આ દશા માટે જવાબદાર છે એમ કદીને સતોષ માનશો ? હું એમ માનું છું કે આ સ્થિતિ વિશેની મુખ્ય જવાબદારી અમારી નહિ, પણ તમારી છે. વધુમાં તમને એ જણાવવા માગું છું કે તમારી આગતી દશાનું કારણ તમે સ્ત્રી છો એ નથી, પરંતુ જનનસંઘર્ષમાં તમે અશક્ત છો તે જ છે. હિંદુસ્તાન જેવો દેશ ગુલામ છે તેનું કારણ એની નિર્જાતા સિવાય શું છે ? અને જે દશા તમારી છે તે કરતાં યે બદલતર દશા લાખો પુરુષોની પણ છે તે તો તમે જાણતાં હશો. જે ગુલામી, જે અજ્ઞાન, જે અપમાન તમે બોગવો છો તે બીજા ઉપર આધાર રાખીને જીવતા લાખો પુરુષો પણ બોગવે છે. માટે સમજ લો કે સ્ત્રી હોવાના કારણે જ તમારી આ સ્થિતિ નથી. તમે સ્ત્રી હોવા છતાં ત્યાં ધનવાન કે સમૃદ્ધિવાન છો ત્યાં પુરુષ-નોકર ઉપર દુકમ બગાડી શકો છો. એ પુરુષ હોવા છતાં તમારો ગુલામ હોય છે.

હા, પત્ની તરીકે તમે પછાત છો ખરાં, પરંતુ તેનું યે કારણ એ જ છે. તમારો એટલા સફળાચ્ચ છે કે ગુલામ હોવા છતાં ધરનો દોર, પુરુષ ન જાય તેમ, તમારા હાથમાં રાખવાની જુદીશક્તિ હમિરે તમને આપી છે. ઘરમાં ખરું રાજ્ય તમારું જ ચાલે છે, પરંતુ તે માટે તમારે કોઈ પણ યુક્તિથી પુરુષની મહેરબાની મેળવી લેવી પડે છે. આ સ્થિતિ હોવાને કારણે તમારી બીજી શક્તિઓ વિદ્યસ પામતી જ નથી. એ શક્તિઓ વિના જીવનસંઘર્ષમાં તમે પુરુષ સામે ટકી શકતાં નથી.

પણ આ માટે જવાબદારી કોની ? હું કહું છું કે તમારી. તમે ત્યાં સુધી તમારી સાચી સ્થિતિ સમજી લઈ એમાં પલટો આણવાના ભગીરથ પ્રયત્ન નહિ કરો ત્યાં સુધી તમારી દશા સુધરવાની જ નથી. તમે જેને પુરુષોના જીવનો ગણો છો તેને એક પછી એક હું તપાસી જાઉં ? તમે કન્યાકાળથી માતા ચતાં સુધીમાં શું શું કરો છો તે તમારો સમક્ષ રજૂ કરી દઉં ? મારી તમારા પાસે એટલી જ માગણી છે કે તમે જરા

વિચાર કરવાની, કોઈ પણ પ્રશ્નમાં બિડા બિતરવાની, કંઈક આત્મનિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પાડે. એ વિનાના બધા પ્રયત્નો નફામાં નીવડશે.

તમે કહો છો કે તમારા જન્મની સાથે જ તમારી અવદશા શરૂ થાય છે. છોકરા-છોકરી વચ્ચેના બિછરમાં જ તફાવત હોય છે. આ વાત સાચી છે, પરંતુ એ માટે પુરુષ દોષિત છે ? કૃપા કરી જરા વિચાર કરો. તમારા બાઈબહેન વચ્ચે ભેદ પાડવામાં તમારા પિતા અને માતામાં કોણ વધુ ભેદ પાડે છે ? કોણ વધુ રૂઢિની ગુલામી ભોગવે છે ? કોણ દીકરા પાછળ ગાંડુ બને છે અને દીકરીને દૂર હડસેલે છે ? બંનેમાં કોણ તમને વધારે પ્રમાણમાં 'પારકું' ધન 'કે' 'સાપનો ભાગે' માને છે ? મને આશા છે કે તમારે તમારાં માતૃશ્રી ઉપર જ દોષનું વિશેષ પ્રમાણ દોળવું પડશે. હવે બીજી સ્થિતિ જોઈએ. જે સંસ્કારી કુટુંબોમાં બાઈબહેન વચ્ચે ખાસ ભેદ બતાવવામાં નથી આવતો ત્યાં તમે શું કરો છો ? નાનપણથી જ તમારી દષ્ટિ સંકુચિત નથી રહેતી ? પુરુષ ઉપર, પતિ ઉપર આધાર રાખવાની જ તમારા મનને તમે તાલીમ નથી આપતાં ? તમે કદી એવો પતિ ખર્ચ કરો છો કે જે શક્તિમાં તમારાથી બિતરતો કે સમાન હોય ? તમારે કબૂલવું જ પડશે કે તમે જાણે અજાણ્યે પતિના, પુરુષના આધારે જ રહેવા ઈચ્છો છો. શક્તિમાં તમે બિતરતા હોવા છતાં સમાન સત્તા માગો છો. દુનિયામાં ક્યાં જ એવું તમે જોયું છે ?

જરા આગળ વધીએ. તમે માતૃપદની લાગણી અનુભવવા લાગો છો ત્યારે તમારા હૃદયમાં પુત્ર ઈચ્છો છો કે પુત્રી ? શ્રીમતીજી, છાતી ઉપર હાથ મૂકી આ પ્રશ્નનો જવાબ આપજો. તમે સુધરેલાં હો કે ગ્રામવાસી હો પરંતુ આ બાબતમાં તમે સરખી જ નીચી કક્ષામાં રહેલાં છો તેની ના પાડી શકો એમ નથી. તમે પુત્ર જ ઈચ્છો છો. શા માટે ? જવાબ તમે આપી શકશો નહિ. હવે કહો, તમારા માતાપિતા સામે લગીર પણ ફરિયાદ કરવાનો તમને અધિકાર છે ? જો તમે સ્ત્રી છો અને સ્ત્રીની ઉન્નતિ ચાહો છો તો શા માટે પુત્રીની અપેક્ષા નથી રાખતાં ?

અને તમને પુત્રી યાચ છે તો ? નાં એને પ્રેમથી ચાહો છો ખરા, પરંતુ પુત્રદેવનું પારણું ન બંધાય ત્યાં સુધી જ. પુત્ર નથી ત્યાં સુધી તમે પુત્રીને પુત્ર માની ઝિછરો છો. તમારા પ્રેમ અને વાતસલ્યનાં સંબોધનો પણ એ પુત્ર હોય એવાં જ હોય છે. અરે, તમારા હાથરડાં અને બાલગીતો પણ પુત્રો માટે જ વિશેષ પ્રમાણમાં છે ને ? આ રીતે તમે જ તમને નીચા પાડો છો અને ફરિયાદ કરો છો પુરુષોની સામે.

હજી આગળ વધવું છે ? તો જવાબ આપો કે તમે પુત્રીને કેવી રીતે ઊઠરો છો ? તમે કોઈ દિવસ એવો વિચાર કર્યો છે કે આ સ્ત્રી છે. પુરુષની સમાન કક્ષાએ મારે એને પહોંચાડવી છે. 'ભલે હું અશક્ત અને ગુલામ બની ગઈ, પરંતુ આ કન્યાને મારે સ્વતંત્ર અને ઉન્નત રહેવાની તાલીમ આપવી છે.' મને ખાતરી છે કે આ પ્રશ્નનો જવાબ તમારે 'ના'—માં જ આપવો પડશે. તમે જૂના જમાનાની સ્ત્રી હો કે નવા જમાનાની, એક બાબતમાં તમે મૂળરૂપે લગભગ સરખાં જ છો અને તે કન્યાનાં ઝિછરમાં. જૂની સ્ત્રી કશું સમજતી નથી, એણે પોતે કશી ફેળવણી લીધી હોતી નથી. એની દીકરી ને શિક્ષણ મેળવે કે થોડીક પણ સ્વતંત્ર થઈ શકે એવું વાતાવરણ મેળવે તો તે એનો વિરોધ જ કરે છે. એવે વખતે પુત્રીની મદદે પિતા આવે છે. પિતા પુરુષ હોય છે એ તમારા ખ્યાલમાં છે ને ?

અને નવા જમાનાની માતા પોતાની જેવી જ તાલીમ એની પુત્રીને આપે છે. એને કદી યાદ પણ નથી આવતું કે મારે સ્ત્રી જાતિની ઉન્નતિ કરવી છે. એ તો પુત્રીને લડાવે છે, સલ્કારે છે, નવા યુગના બધા શોખો શીખવે છે, એની પુત્રી બહારથી સ્વતંત્ર દેખાય છે પરંતુ અંદરથી તો એવા જ, પુરુષને આધારે જીવવાની નિર્બંજ તાલીમ મેળવે છે. એટલું જ નહિ પણ સુધરેલા ધરોનાં મોટા ભાગમાં તો

એ કન્યાની કેમ જાણે બજારમાં ખરીદી થવાની હોય તેમ જ એને સમજાવવામાં આવે છે, એનું શિક્ષણ, પહેરવેશ, કાંઈ લલિતકલાનું જ્ઞાન વગેરે એ દ્રષ્ટિએ જ અપાય છે અને પછી કાંઈ વાડી-બગલા ધરાવતા શ્રીમંતના પુત્ર તરફ નજર કરવામાં આવે છે. કન્યા પણ સ્વતંત્રતા, શિક્ષણ અને સંસ્કારના નામે એની પાછળ દૂર કરે છે.

આ છે તમારી સાચી સ્થિતિ. સ્વતંત્ર અને સમાન થવા માટે જે પરિશ્રમની, જે સાહસશક્તિની, જે સ્વમાનપ્રિયતાની જરૂર છે તેનો તમારામાં અભાવ છે. આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે તમે ત્યાગ કરો છો, પરંતુ તેમાંથી મળતો આનંદ કે પ્રાપ્ત થતું બળ તમે મેળવતાં નથી. કારણકે તમારો ત્યાગ રૂઢિગત હોય છે. તમે પરિશ્રમ કરો છો અને જોખમ પણ ખેડો છો, પરંતુ નવા ક્ષેત્રમાં પણ મુક્તિ જ નથી. ચીલે ચાટ્યા જવું, પુરુષના પગલે ચાલવું એ જ તમારો સ્વભાવ છે અને તમારો પશુ છે.

આમ હોવાનાં કારણો સ્પષ્ટ છે. તમને એ ગમે છે અને એમાં જ મુખ્ય લાગે છે. આ યુગમાં સ્વાતંત્ર્યનો જે વાયુ ફૂંકાયો છે અને તે તરફ તમને જે આકર્ષણ જાગ્યું છે તેનું કારણ એ નથી કે તમે અત્યારની સ્થિતિથી ગૂંચળાઈ ગયાં છો. પરંતુ તેનું કારણ, એમાં વિશેષ મુખ્યની તમને આશાઓ છે. તમે નવા અને જૂના-ખતે જમાનામાં તમને જે મુખરૂપ છે તે રાખવા ચાહો છો. તમારા ઉપર, ખાસ કરીને સુધરેલી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ ઉપર મારો આ ખુલ્લો આરોપ છે, આનાં કારણો હું આગળ ઉપર રજૂ કરીશ. અત્યારે હું એટલું જ કહું કે તમે દામનો ઢસરડો ખેંચતા હો તો પણ અને પ્રસવકાળનું જનનું જોખમ વહોરતાં હો તો પણ મુખ અને આરામ ટાંચનારાં જ છો. ગમે તે બોગે તમે એ મેળવી રાખો છો. જોખમ ખેડવા તમે માગતાં જ નથી. ઊંચટાનું એ મેળવવા માટે કુનેદ વાપરો છો, ખુશામત કરો છો, અરે, મુલામી પણ સ્વીકારી લો છો.

આ છે તમારી સાચી સ્થિતિ. પ્રથમ એમાંથી બહાર નીકળો પછી પુરુષની મદદ માગો. પુરુષને કદા કરવું કે એ અમને શુભામ રાખે છે અને પોતે શુભામીની લાયકાત જ વધારતા જવી એ અયોગ્ય છે, બેહદ્ છે. પુરુષ તમને સાચા આપવા આજે જિભો યથો છે. તમે એ તકને ઝડપી લો. ખાતરીપૂર્વક માનો કે શકિત વિના, યોગ્યતા વિના આ જગતમાં કશું મળવું નથી, અને જીમ્ માગવાથી જો મળે છે તે લાંબો કાળ ટકવું નથી. તમે, તમે જ તમારી આજની દશા માટે જવાબદાર છો એમ માનીને કમર કસો તો જ તમારો ઉદ્ધાર છે. એ સિવાય કંઈ પણ માનવું કે કહેવું તેમાં આત્મવંચના સિવાય ખીણું કશું જ નથી.

લેશો આ નક્કર હકીકતો લક્ષમાં ? કે ચીત્રો છાંડશો જ નહિ ?

[૫]

કેટલુંક આવશ્યક

ધાર્યા કરતાં પણ વધુ લાંબો થતો જાય છે, પરંતુ મારે જો કહેવાતું છે તે તો ફૂંકમાં પણ કહી જ દેવું જોઈએ. હું ધારું છું ફરીને આવો પણ હું લખું તે તમે પસંદ નહિ જ કરો, એટલે તમારે જો સ્વભાવ અને તમારી જો ટેવો મને પસંદ નથી તે, અને તમાર વિશે હું શી શી અસિલાવા રાખી રહ્યો છું તે જણાવવાનો આ હેતુ હિસ્સામાં હું પ્રયત્ન કરીશ.

તમે અમારા ઉપર અધિકાર જમાવવાનો જો પ્રયાસ કરો છો તે મને પસંદ નથી. તમારો પતિ છું અને એટલો અધિકાર તમારે

છે જ. પરંતુ તમે તો, જો આંખણું કુટુંબ બહોળું હોય તો મને માત્ર તમારી આસપાસ ફરતો જ બનાવવા આહો છો. કુટુંબનાં ખીજાં માટે હું કંઈ કરું તે તમને ગમતું નથી. મારાં બાઈ-બહેનો કે ભાભીઓ તરફ તમે છાની ઈર્ષી રાખો છો તે સારું ન કહેવાય. આ ઘરમાં સૌનો સરખો હક્ક માની આપણે વર્તીએ તો જ સુખી થઈ શકીએ. તમારે જો કંઈએ ધ્યાન રાખવાનું હોય તો તે ખીજાને વધુ આપી તમારે ઓછું લેવાનું જ રાખવાનું છે. સંપૂર્ણ કુટુંબ ન હોય તો ખીજા સંબંધોમાં પણ તમારી એવી જ દૃષ્ટિ રહે છે. સ્વભાવે તમારે ઉઠાર બનવું જોઈએ. આપણે કુટુંબની સાથે રહીએ કે દૂર, એમના પ્રત્યેની આપણી ફરજ તો આપણે બજાવવી જ જોઈએ.

તમે હમેશાં, તમારા પિયર તરફ પક્ષપાત રાખો છો. હું માનું છું કે તમારાં સગાંઓ માટે તમે કંઈ પણ કરી શકો તો તે કરવું જોઈએ, પરંતુ પહેલું સ્થાન તો જે ગૃહના તમે ગૃહિણી બન્યાં છો તેનું છે. ખીજું સ્થાન તમારા પિયરનું ગણાય. એમ થાય તો જ સામાજિક બ્યવસ્થા જળવાઈ શકે. તમે તો પહેલેથી જ એમ માનીને આશ્ન છો કે જો તમે મને છૂટો મૂકશો તો હું 'માવડિયો' એટલે કે મારા કુટુંબની આંખે એતો અને કુટુંબનાં કાને સાંભળતો થઈ જઈશ. કોણ જણે શા માટે, પણ તમે મને કાચા કાનનો બોળો માની લઈ, તમારા પિયર પક્ષ તરફ વાળવાનો પ્રયાસ કર્યા કરો છો. આનું પશ્ચિાત્ત સારું નથી આવતું. હું બને પક્ષની સહાનુભૂતિ ગુમાવી બેસું છું. તમારું પણ વખત જતાં એવું જ બને છે.

આપણાં ઘરમાં સાસુ-વડુ કે નણંદલાબી વચ્ચે પ્રેમ રહે એવી મારી 'ધન્ધા' છે. તમે વિશ્વાસ રાખો કે હું મારી માતા તરફથી કે બહેન તરફથી તમને અન્યાય થતો હશે તો તે નહિ જ સાંખું. એમની વાતોને, પણ ખાતરી કર્યા વિના સાચી નહિ માનું, પરંતુ તમે એવા પ્રયત્ન ન જ કરો કે જેથી એમના પ્રત્યે ધીમે ધીમે પણ મને અણગમે.

રોષ અને તિરસ્કાર પેદા થાય અને આપણે ભુદા થઈ જઈએ. હું પૂરી સમજૂતી તમને કહું છું કે જે પુત્ર એના માતાપિતાની સેવા નથી કરી શકતો તે આ જગતમાં કોઈની સાચી સેવા કરવા માટે નાલાયક છે. તમે ઘરની સાચી હકીકતથી મને જરૂર વાકેફ રાખજો, પરંતુ તેમાં નિંદા ન આપી જાય, કાનભંજેરણી ન થાય તે જોજો. તમારા સ્વભાવમાં જ આવા કેટલાક દોષો રહેલા છે. બીજાની નિંદા કરવામાં તમને અજળ રસ આવે છે. એ જ રીતે તદ્દન નાની વાતોને તમે મોટું રૂપ આપી વાતાવરણ તંગ બનાવી મૂકો છો. સામાન્ય બનાવોને હસી કાઢતાં, ગળી જતાં શીખી લેવું જોઈએ.

અને હું કે કોઈ પણ માણસ કદાચ કોઈ વાંકમાં આવેલ હોય તો એ બૂલતો એને ખ્યાલ આવી જાય તેટલાથી જ તમે સંતોષ માનો. એ ન સ્વીકારો તો તમારો વિરોધ પ્રગટ કરો, પરંતુ કદાકે અંતે દિવસો સુધી કોઈ વાતને લંબાવો નહિ. દરેક પુરુષને તમારા આ સ્વભાવનો ભારે કંટાળો આવે છે. તેઓ એ સહન જ કરી શકતા નથી. આ માટે ઉદારતાનો ગુણ તમારે જરા કેળવવો જોઈએ. તમે અન્યાય સહન કરો એમ હું કહેતો જ નથી, પરંતુ વાતની ચોળાચોળ ન કરો. જે કરવા ઈચ્છતા હો તે કરી નાખો. પછી ભલે પ્રસંગ સામાન્ય હોય કે અતિ ગંભીર હોય.

તમારા વહેમી સ્વભાવ વિષે તો મારે બહુ વિસ્તારથી લખવું જોઈએ. તમારા આ સ્વભાવે કેટલા ધરોમાં આગ જલાવી તે તમે જાણો છો ? તમારે સમજવું જોઈએ કે વહેમ રાખ્યા કરવાથી તમે અમને, જે અમે ખોટા માર્ગે હોઈશું તો ખચાવી શકશો નહિ, એટલું જ નહિ પણ એ માર્ગે ધક્કો જ મારશો. તમારા વહેમના કારણે તમારા વર્તનમાં ફેર પડશે. અમને તમે પ્રેમ કે આરામ આપી શકશો નહિ. તમારું રડવાનું, મૌન રહેવાનું, નિસાસા નાખવાનું અને વાત વધે તો બૂખ્યા રહેવાનું ને બાળકો ઉપર બુદ્ધમ કરવાનું

ચાલવા માંડજે. અને પરિણામે આપણાં મ્નેહસંબંધ ઉપર ધીણી મુકાઈ જશે.

અને એવી સ્થિતિ આવે તો આડકતરાં કટાક્ષો કે બીજાં કાંઈ કરવાને બદલે તમે અમારી સાથે ચોખ્ખી જ વાત કરો તે અમે પસંદ કરીશું. એનું પરિણામ કાં તો તમારા મનના સમાધાનમાં આવશે અને કાં તો એનો બીજો કશોક નિકાલ આવી જશે. મિથ્યા વાતો તો આપણા જીવનને ડારી ખાજે, જૂનાં અને નવાં બંને ધરોમાં આ વહેમનું સાત્રાજ્ય છે. નવામાં એનું જોર વિશેષ પ્રમાણમાં છે, કાગળુ કે એ માટેનાં કારણો પણ વિશેષ છે. આ વહેમી સ્વભાવથી ટાઈ દિવસ પુરુષનું દિલ છતી શકાતું નથી. એ દિલ દૂર જ થતું જાય છે. એવી સ્થિતિ આવતાં જ તમારાં દુઃખ અને આઘાત તમારે પ્રગટ કરી દેવાં જોઈએ અને અમારા ખુલાસાએને સાચા માનવા જોઈએ. એ ખોટા હજે તો એ તેથી તમારું નુકસાન વધી જવાનું નથી. જેના વિષે તમને માત્ર 'શંકા' છે તેને સત્યનું રૂપ આપી જોખમ ન વહેારવું જોઈએ.

આમ કરવા માટે તમારે તમારો સંકુચિત સ્વભાવ બદલવો પડશે. વિશ્વાસના વાતાવરણમાં નવા જમાનાનો સ્વીકાર કરવો પડશે. તમને તમારા પતિ ઉપર અને તમારા પ્રેમ ઉપર શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. એ શ્રદ્ધા જુદી પડે તો, અને એની પાકી ખાતરી થાય તો સ્વભાવ અને શીલને શોભે તેમ તમારે એ પ્રશ્નનો નિકાસ કરવો જોઈએ. સહજ રીતે તો એ શ્રદ્ધા જ સૌને બચાવી લેશે એમ તમે માંની લેજો. વાતવાતમાં ગિસાઈ જવાનું, નાગજ થવાનું, આંસુ પાડવાનું તમારે છોડી દેવું જોઈએ. એવું વારંવાર અને ત્યારે તેની ગંભીરતા જની રહે છે ને એની અમારા મન ઉપર કશી અસર થતી નથી. દુઃખ તે ત્યારે જ થાય, જ્યારે એ દુઃખ અને આઘાત સહી ન શકાય એટલું ઉમ્ર હોય. વાતવાતમાં રડવાથી આંસુનું મહત્ત્વ ઊતરી જાય છે.

તમારી પ્રકૃતિમાં બેદરકારીનો એક દુર્ગુણ છે. એથી તમને કંઈ પણ નવું કરવાની પ્રેરણા થતી નથી. એક બાબુ રૂઢિપ્રિયતા અને બીજી બાબુ આ બેદરકારી. પછી નવું શીખવાની, નવા ક્ષેત્રમાં ધૂમવાની, કંઈક સાહસભર્યો પ્રયત્ન કરવાની ઇચ્છા જ કેમ થાય? આ જગત પ્રત્યે નમારે સત્કર્મ બનવું જોઈએ. આજનો પુરુષ તમારી એ જાગૃતિથી ખુશ થશે; એને માન આપશે. જાગૃતિ જોઈએ, જાગૃતિનો રોળ નહિ.

તમે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા ચાહો છો, પરંતુ મારું અવલોકન એમ કહે છે કે જ્યાં એ તમને પ્રાપ્ત થયાં છે ત્યાં એનું રહસ્ય તમે ગિઠાવ્યું જ નથી. સ્વતંત્રતા એક રસાયન છે. જો એ પચાવી ન શકાય તો સ્વછંદતાના રૂપમાં રાગની પેઠે ફૂટી નીકળે. તમે સ્વતંત્ર થયાં જ શેખી મારવા લાગી જાઓ છો. પુરુષના અપમાનમાં તમારું સ્વમાન જુઓ છો. સ્ત્રીના જે સહજ ધર્મો છે તે વિષે અગ્નિ રહેવું અને પુરુષના ક્ષેત્રમાં હરીફાઈ કરવા દોડવું એ તમારું ધ્યેય બની જાય છે. બરાબર અર્ધદંડની જે દયા હોય તેવી દયા તમારી થાય છે. તમે ધરમાં ન રહેવા ઇચ્છો છો તો જરૂર બહાર આવો; અમારી પેઠે પરિશ્રમ કરો અને શક્તિ પ્રાપ્ત કરો, પરંતુ તે સાથે જ દુહરતે સ્ત્રી તરીકે તમને જે ખાસ કામ સોંપ્યું છે તે તરફ બેદરકાર ન રહો. કવિએ અને ચિત્રકારે જો મહાન બનવું હોય તો પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં જ વિદ્યાસ સાધવો જોઈએ. અમારા ક્ષેત્ર વિષે તમે અગ્નિ ન રહો. એમાં જરૂર ધૂમો, પણ સ્ત્રી મંદી જઈને નહિ. એથી અતે તમને અને સમસ્ત સંસારને નુકસાન થશે.

હમણાં હમણાં એક બીજો દોષ બહુ વ્યાપક થતો જાય છે. જૂની રૂઢિ અને જૂના વીવા સ્ત્રી છોડે છે અને નવા રીતરિવાજમાં દાખલ થતી નથી. દાખલા તરીકે એ ગૃહિણી બનવાનો, ધરકામ કરવાનો, પતિની અને વડીલોની સેવા કરવાનો, બાળકોની સંભાળ રાખવાનો ઈન્કાર કરે છે—પુરુષ શા માટે એમ નથી કરતો એવું કહીને અને

કમાવાનો, પરિશ્રમ કરવાનો, જોખમમાં મુકવાનો વિચાર જ નથી કરતી. જૂની અને નવી રૂઢિમાં પોતાને જે આરામ આપનાર છે તેને જ એ સંજાળી રાખે છે. અમે તમને કહીએ છીએ કે કાં તો ગૃહિણી બનો અને કાં તો અમારી સાથે કામ કરવા બહાર નીકળી આવો. અમને બનાવવાનું અને ફેશનમાં ફેસાવાનું છોડી દો. તમારી નવરાશથી તમે ઘડીબર અમને ખુશી કરી શકો છો, પરંતુ તેમાં અમારું, તમારું કે બાળકોનું હિત સધાતું નથી.

તમને યત્ન હશે કે મેં તો આજે દમ બીડીને બસ લખવા જ માંડ્યું છે. દુર્ગુણોની મોટી હારમાળા તૈયાર થઈ ગઈ. આમાં હજી ખીજ મજુકા ઉમેરી શકાય એમ છે, પરંતુ તમારી ધીરજ હવે ખૂટી જશે અને કદાચ તમે રડવા લાગી જશો એટલે હું થોભી જાઉં છું. અને આ બધું જોણે લખ્યું છે તેના અંતરની સાચી સ્થિતિનું તમને દર્શન કરાવું છું.

એનાં અંતરમાં તમારું સ્થાન સર્વથી ઉન્નત છે. એ મિત્રો ધરાવે છે અને કુટુંબના વિશાળ વડલાની પ્રેમછાયા પણ એના ઉપર છે, પરંતુ એના જીવનની સાચી પ્રેરણા એ તમને જ માને છે. એ ધમ્મ છે કે જ્યાં જ્યાં પ્રેમ છે, સેવા છે, સહકાર છે તે કશું એણે ન છોડવું પડે, પરંતુ તમને તો એ કદી છોડવા વાદતો જ નથી. કોઈ અભિમાની કે કોઈ કામી તમારો ત્યાગ કરે અને તેમાં તમારો દોષ મુદ્દલ ન હોય તો યે તેટલા ખાતર આખી પુરુષ જાત માટે મત બાંધી લેશે નહિ. લાખો ને કરોડો પુરુષોના દિલનો આરામ તમે જ છો. થાક્યા-પાક્યા એ સાંજે કે રાત્રે ઘેર આવે છે ત્યારે તમારા સ્મિતની અને સ્વાગતની દરખાશ એનો તમામ થાક હરી લે છે. લવંડર ગરીબાઈમાં એ અને એનાં બચ્ચાં જીવી શકે છે તે તમારી આખમાંથી ઝરતાં અમૃતનું પાન કરીને જ. તમે એનાં સાચેસાચાં જીવનસાથી છો, કોઈ દુર્ભાગી પણ એ તમારા ઉપર રોષ કરે, અધિકાર જમાવવાનો ચત્ન કરે, તમને

શુભામ માને કે નબળાઈને વશ થઈ અનાચાર કહી શકાય એવું કરવા લાગી જાય તો એ ખાતરીથી માનજો કે એનાં જીવનનું સારસર્વજ્વ તમે જ રહો છો.

આટલું જાણ્યા પછી મારા મનોભાવ વિષે તમને સંદેહ નહોતો ? હું માનું છું કે એવું જ મધુર અને સુલલિત પ્રેમજરણ્ય તમારા હૃદયમાં પણ વહે છે. આપણાં આજનાં દુઃખો આ પરમ સુખની પાસે કશી વિસાતમાં નથી. પરંતુ એનો એ આપણે અંત કેમ ન આણીએ ? એકમેકને સમજી જઈ હવે આપણે શુદ્ધ બનીએ. સાચા અર્થમાં મંસ્ત્રારી બનીએ. હાથમાં હાથ પરાંબી આ પૃથ્વી ઉપરનું આપણું આનંદ-પર્વતન આપણે પૂરું કરીએ. પ્રભુ એમાં આપણને અવશ્ય સહાય આપશે.

વિશેષ શું લખું ? પ્રેમ.

તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રી

[૧]

આપની જવાબદારી

તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રી,

આજે હું મારા અભ્યાસના છેલ્લા વર્ષમાં દાખલ થાઉં છું. એક વર્ષ પછી અભ્યાસકાળ પૂરો થશે અને સંસારની કઠણ ધરતી ઉપર મારે આવવું પડશે. જે જગતનો મને મુદ્દલ અનુભવ નથી

તેમાં પગલું મૂકતાં પહેલાં તમને મારા અંતરની કેટલીક વાતો કહી દેવા ઇચ્છું છું. ઉપરાંત, મને પાકી ખાતરી છે કે આજ સુધી તો મારા લખની વાત જેમતેમ કરીને મેં દૂર દેલી છે, પરંતુ મારો અભ્યાસ પૂરો થયા પછી તમારો આગ્રહ એટલો પ્રબળ બનશે કે એ વાતનો કોઈ ને કોઈ પ્રકારે મારે કેંસથો કરવો પડશે. મારી પાસે જિંદગીની સન્નામતીનું આ છેલ્લું વર્ષ છે, તેનો ઉપયોગ શુભ વિધેની

વિચારણામાં હું ગાગવા ઇચ્છું છું. એ વિચારણાનો આરંભ કરતા જ મારે મારા જન્મકાળથી આજ દિન સુધીના જીવન ઉપર દષ્ટિ નાખવી પડે છે. હું જોઈ શકું છું કે એ જીવનના ગુણોને અવગુણો મુખ્યત્વે તમને જ આજારી છે. કેટલુંક મને ખૂબ સુંદર અને લગ્ય લાગ્યું છે, જે માટે મારું અંતર તમને વદે છે. કેટલુંક દુઃખ છે તે માટે હું દુઃખી રલા કરું છું. મારા સદ્ભાગ્યે એવું કશું બન્યું નથી કે જેના પરિણામે મારું અંતર તમને શાપ આપે, પરંતુ મારી આસપાસના દેટલા ચે કુમારો અને જુવાનોના જીવનમાં, જેમાંથી શાપ જ જન્મે એવી વસ્તુઓ હું જોઈ રહ્યો છું. મારો આ પત્ર તમને-મારા પિતાને જ ઉદ્દેશીને છે છતાં મને આશા છે કે આપણા સમાજના સર્વ પિતાઓને એ ઉપયોગી જણાશે, આંખ ઉઘાડનારો જણાશે, ચોંકાવનારો પણ જણાશે. એ જ રીતે એમાં મારા અંતરની જ વેદના અને ઉત્સાહ મુખ્યત્વે ભરેલા છે છતાં એમાં પુત્ર માત્રની અને કંઈક અંશે પુત્રીની પણ મનોવ્યથા અને પ્રેમભક્તિ તમે જોઈ શકશો.

હું તમને ખરેખર તીર્થસ્વરૂપ માનું છું અને તેથી જ એ સંબોધન મેં વાપર્યું છે. તીર્થ કરવા હું જતો નથી અને જવાનો નથી. કારણ કે એમાં મને શ્રદ્ધા નથી. એ સ્થાનોમાંથી ધર્મે હવે વિદાય લીધી છે એમ મને લાગે છે. નવાં તીર્થો હવે રચાઈ રહ્યાં છે, ને એ તરફ મારું મન હમેશાં ખૂટી રહે છે એટલે તીર્થનું માધાત્મ્ય તો હું સમજું છું અને એ સમજ સાથે જ પિતાજી, તમને હું તીર્થસ્વરૂપ માનું છું. આ પત્રમાં તમને દુઃખ ઊપજે એવું કેટલુંક મારે કહેવું છે એટલે પહેલે જ પગલે મારા મનમાં તમારું સ્થાન કેવું છે તે સ્પષ્ટ કરી દઉં છું. તમે મને ખૂબ છો અને મારા પ્રત્યેના તમારા અનંત ઉપકારોનો જલ્દી વાળવાની મારી તાકાત નથી. તમે અને મારી માતાએ જે પ્રેમથી મારું જતન કર્યું છે તે ન કર્યું હોત તો આ પૃથ્વી ઉપર એક દિવસ પણ જીવવાનું મારા

માટે અશક્ય હતું. મને જીવન આપનાર માતાપિતાનું ત્રણ ચુકી નહિ એવો કપૂત હું નથી.

અને તેથી જ તમારા કેટલાક વર્તન માટે મને દુઃખ ઊપજ્યું હોવા છતાં, અને એ દુઃખ કદાચ જીવનભર મને સાક્ષરે તે જાણવા છતાં પણ હું તમારો તિરસ્કાર કરતો નથી. કારણ કે હું સાફ જોઈ શકું છું કે મારા જન્મના પ્રથમ દિવસથી આજની ધડી સુધી તમે મારા પ્રત્યે પ્રેમની લાગણીથી જ જોયા કર્યું છે. તમે જે કંઈ કર્યું છે તે મારું હિત સમજીને જ કર્યું છે. મારા જીવનને નુકસાન પહોંચાડનાર કે મારી શક્તિઓને ધીણુ કરનાર તમારાથી જે કંઈ બની ગયું છે તેમાંનું કશું ચે હિરાદાપૂર્વકનું નથી. એમ હોય જ ન શકે. હું તમારો હરીફ કે દુશ્મન થોડો જ છું ? હું તો તમારી મજાઓનું, આશાઓનું અને શક્તિઓનું બાળક છું. મારા માટે નમે જે કર્યું છે તે તમારા પોતાને માટે કરો તે કરતાં ચે વિશેષ પ્રેમ અને કાળજીથી કર્યું છે.

—છતાં પિતાશ્રી, કેટલુંક એવું બન્યું છે કે જેને પરિણામે મારા જીવન ઉપર બહુ માડી અસર થઈ છે. ત્યારે તો હું કશું વિચારી શકતો નહોતો, પરંતુ આજે તો વિચારી શકું છું. અને એટલે જ મારી પોતાની અને મારી આસપાસની આજની સ્થિતિ માટે હું ધારું છું કે તમે જ જવાબદાર છો એમ મારે કહેવું જોઈએ. એમાં જે સારું છે અને જે ખરાબ છે તે સઘળાની જવાબદારી તમારી એટલે કે પિતાઓની અને આજળ વધીને હું તો એમના પણ પિતાઓની છે. દા. ત. આપણા દેશની ગુલામી માટે પણ કોણ જવાબદાર છે ? આ ગુલામી અમારે ત્યાં બાળકો થાય ત્યારે પણ જે ચાતુ રહે અને તેને જૂંસી નાખવાના પ્રયત્નો, જનના જોખમે પણ અમે ન કર્યા હોય તો અમારા પુત્ર-પુત્રીઓ માટે અમારી પણ એક જ જવાબદારી છે. હું તો ત્યાં સુધી હું છું કે તેઓ પોતાને ગુલામ

પિતાના બાળક તરીકે ઓળખાવતાં જલે સરમાય ! જલે અમારું નામ !
તેઓ બ્રંસી નાખે !

એ જ ગીતે સામાજિક સ્થિતિ માટે પણ તમારી જ જવાબદારી
હું માનું છું. તમારી એટલે મારા નામ ઉપર જેમનું નામ લખાય છે
તે વ્યક્તિની નહિ, પરંતુ આજની નવી પેઢીના માતાપિતાની-
ચડીસોની. આ જવાબદારીનો તમે ઈન્કાર કરી શકો ? અમારી
આજની સ્થિતિ એ તમારો અમને આપેલો વારસો નથી તો બીજું
શું છે ? એટલે સૌથી પહેલાં તો મારું દુઃખ આજની સ્થિતિ માટે જ
હું વ્યક્ત કરવા ઇચ્છું. મને એમ લાગે છે કે તમે એ માટે તમારા
પિતા અને પ્રપિતાને દોષ આપી શકો છો, પરંતુ તમે પોતે પણ એ
દોષમાંથી છટકી શકતા નથી. પરંતુ આવી કોઈ જવાબદારીનો તમે
કદી વિચાર પણ નહિ કર્યો હોય. તમારી દષ્ટિ તમારા નાનકડા કુટુંબથી
આગળ મઈ જ નહિ હોય. સામાજિક સુખદુઃખ અને સમૃદ્ધિ મરીબીના
વારસાની કલ્પના તમને કદી આવી જ નહિ હોય.

પણ મારા આરોપોનો તમે ઈન્કાર તો નહિ જ કરો એમ હું
માનું છું. તમને ગુનેગાર કરાવવાના હેતુથી આ મેં નથી લખ્યું.
પરંતુ અમાના ઉઠેરમાં પણ તમે વિશાળ દષ્ટિ નથી ગણતા તેનું
અમને અને અમારી પ્રજાને કેટલું નુકસાન વેઠવું પડશે તે બતાવવા
માટે લખું છું. અમે કંઈક કરવા માગીએ છીએ ત્યારે અમને તેમ
કરતાં અટકાવીને કેવું ગંભીર પાપ આવ્યું હોય તે બતાવવાનો માગ
હેતુ છે. વ્યક્તિ અને સમાજ એકબીજામાં ઓતપ્રોત ન હોય તો
બંનેનું પતન જ થાય. વ્યક્તિ સમાજ પામેથી બળ ન મેળવી શકે.
અને વ્યક્તિના, આંતરિક સહકાર વિના સમાજની તો હરની જ
ક્યાંથી હોય !

એટલે દરેક પિતાએ આટલું ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે તેઓ
જે અરેખર પિતૃધર્મ બજાવવા માગતા હોય તો તેમણે પોતાના કાળની

રમાજરચનાના દ્વયણો દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા જ જોઈએ. સામાયિક જેક ધર્મનું પાલન કર્યા વિના કોઈ આદર્શ પિતા થઈ શકે નહિ. ન્તાની ગંધાતી ગટરને આશુ રહેવા દઈ જે પિતા પોતાના પુત્રને પુજાપની શય્યામાં સુવાડશે તે એને રોગથી બચાવી શકશે નહિ; એ ગંધાતી ગટર સૌને ભરખી જશે.

અને તમે જો તમારા કાળની સામાજિક સ્થિતિ બદલવા માટે દુરયાની આપી હોત તો? તો તમારા પુત્રના ગર્વને પાર રહેત નહિ. ગેટલું જ નહિ, એ તમારાથી સ્વર્ણ કુરખાની માટે હમેશાં તત્પર હોત. તમારે એ બૂલવું ન જોઈએ કે તમે એને શક્તિનો જે વારસો આપી જાઓ છો એ વારસો વધતો ને વધતો તમારા વંશમાં જિતરે છે, અને તમારા કુળગૌરવને વધારનારો બની રહે છે. ત્યારે તમે સાચા પિતા બનો છો. તમારું નામ અને કામ તમારા પુત્રો દ્વારા અમર રહે છે.

એટલે મારી તમારી પાસે પહેલી માગણી એ છે કે જે ગર્વ મેં અનુભવ્યો નથી તે હું અનુભવી શકું, જે પ્રેરણા મેં પીધી નથી તે હવે પણ જરાતરા પી શકું અને મારાં નાનાં લાઈબ્રેરી એનું પાન કરીને મસ્ત બને એવું કંઈક તમે કરજો. ન કરી શકો તો તમારી નબળાઈને ઢાંકતા નહિ. એનો સ્વીકાર કરજો. આમ કરશો તો અમારો માર્ગ સાફ થશે. જે પ્રેરણાની અમને જરૂર છે તે જગતના પ્રવાહોમાંથી અને આપણા દેશના મહાપુરુષોના જીવનમાંથી મળી રહેશે. અને એ સાથે તમારા આશીર્વાદ હશે જ એટલે તમે જે નથી કરી શક્યા તે અમે કરીશું અને તમારા ચિત્તને શાન્તિ આપીશું. પુત્રનો ધર્મ પણ એ જ છે ને? પિતાની શુભ ઇચ્છાઓ જો અધૂરી રહી હોય તો પુત્રે તે પૂરી કરવી જ જોઈએ.

પરંતુ આનો બિલકો અર્થ ન થાય, જે તમે હમેશાં કરો છો. દરેક પિતા એવી જૂલો કરતા આવ્યા છે. તેઓ પોતાના જાગૃક દ્વારા

કરવા ચાહે છે. તેઓ બુદ્ધી જાય છે કે પ્રથમ તે હૃદય હોવી જોઈએ, કલ્યાણકારી હોવી જોઈએ, એમાં ... આજનું દિત હોવું જોઈએ; અને તે પૂરી કરવા માટે જે જ્ઞાન, જે બળ, જે સંસ્કારની જરૂર છે તે પોતાના પુત્ર-પુત્રીમાં પોતે સીધેસી હોવા જોઈએ. આવું કશું જ કરે નહિ તે પિતાની ઇચ્છા પૂરી થાય ખરી ? એ પછી પુત્ર અને પિતા વચ્ચેના પ્રેમ-સંબંધો નષ્ટ થાય એમાં કશી નવાઈ છે ? પુત્રના દોષો માટે પહેલી જવાબદારી પિતાની પોતાની છે છે તે એમણે કદી ન બૂલવું જોઈએ.

આટલા ખાતર મારે ન કહેવી જોઈએ તેવી એક વાત હું તમને કહેવા માગું છું. અમે તમારા પુત્રો છીએ અને તમે જ અમને ઉછેરીને મોટા કર્યા છે, આ લખી શકું છું તે શક્તિ આપવામાં પણ તમારો હિસ્સો છે છતાં એટલું સાચું નથી કે મારો જન્મ એક અકસ્માત છે ? તમે મને ઇચ્છતા હોશો પરંતુ એ માટે કશી તૈયારી તમે કરેલી ? પિતા થતા પહેલાં મારે શું શું કરવું જોઈએ એ વિચારો આજે મને આવી શકે છે કારણ કે એક બાળુ માગ લમની વાતો થાય છે અને બીજી બાજુ આજની સામાજિક સ્થિતિ, પિતા-પુત્રના સંબંધો, આપણા ભાંગી રહેલાં સંયુક્ત કુટુંબો વગેરે હું જોઈ રહ્યો છું. આ વિષેના આપણા વિચારોના વિચારોનું પણ હું મતન કરું છું. આ બધા ઉપરથી મને એમ લાગ્યું છે કે તમે મારા માટે કશી જ તૈયારી કરી નહોતી. લગભગ બધા માતાપિતાની આ જ સ્થિતિ છે ને ! ને તૈયારી કરો હોત તો મારો ઉઠેર જુદી રીતે થયો હોત, આજે મારામાં સમજણ છે, પણ શક્તિ નથી—તે ગ્ચિતિ હોત જ નહિ.

એક વાત સ્પષ્ટ કરી દઉં. નહિ કરું તો મેં અસત્ય આચર્યું ગણાશે. મેં ઉપરની જ કંડિકામાં લખ્યું છે કે ‘આ લખી શકું છું તે શક્તિ આપવામાં પણ તમારો હિસ્સો છે.’ હિસ્સાનો અર્થ એટલો ... મને લખવા દીધો. આવું બધું વાંચના વિચારવા દીધું.

મારા મગજ અને હૃદયને ગૂંચળાવવાનું દુષ્ટ કાર્ય તમારા હાથે ન થયું. આ શક્તિ આપનાર તો આજના યુગપુરુષો છે. આજના વિચાર-પ્રવાહો છે. આજની પળે પળે પરિવર્તન પામતી દુનિયા છે.

એ જ તમે આપ્યું હોત તો ? પણ અહીં મને વિચાર આવે છે કે જે તમારી પાસે નથી તે તમે શી રીતે આપી શકો ? પણ એનો પે જવાબ મનમાંથી ઊઠે છે. પિતા ચતાં પહેલાં એવી શક્તિ ન મેળવવી જોઈએ ? લખવાનું રચવું નથી છતાં લખું છું કે જે તમારામાં જ્ઞાન હોત, શક્તિ હોત, સમજણ હોત, પુરુષાર્થ હોત તો હું-તમારો પુત્ર-આજે કેટલો મહાન હોત ? એની ભાવનાઓ કેટલી જાગી હોત ? એનાં સ્વપ્નો કેટલાં ભવ્ય અને મુંદર હોત ? એના જીવન ઉપર માનવજાતે કેવી આશાની મીટ માંડી હોત ?

પણ એ હોત ! આજે તો હું ભાગેલો છું. સમજ્યો છું પણ સંસ્કાર નથી. અને શક્તિ નથી એટલે તરફડીને જૂના ચીજો જ આપ્યો જાઉં છું ; હું જાણું છું કે તમને એનો મુદ્દલ અફસોસ નથી. અરે, વિચાર પણ નથી, પરંતુ મને છે-મને લાગે છે કે હું ભારરૂપ જીવન ગુજારી રહ્યો છું.

[૨]

અમારો ઉછેર

તમે જેમ મારા પિતા છો તેમ આપણા ઘરના મુખી છો. આપણે હજી સંયુક્ત કુટુંબ રાખીને બેઠા છીએ, પરંતુ એમાંથી સ્નેહનું તત્ત્વ, જે સૌને જોડી રાખે છે તે હવે ખૂટતું જાય છે. હું મારા વિષે વધુ

કંઈ લખું તે પહેલાં આ વિષે થોડું કહી લેવા માગું છું. તમ એથી જરા ખ્યાલ આવશે કે અમે બોલીએ કે ન બોલીએ, પરં અમારા કુમળા મન ઉપર નાનપણમાં જ કેવી અસર તમે પાડો છો !

સૌથી પહેલી વાત મારે એ કહેવાની છે કે દાદાજી ત્યાં સુધી જીવ્યા ત્યાં સુધી તમારી અને એમની વચ્ચે મનનો મેળ થયો જ નહિ. શા માટે આમ બન્યું તે હું જાણતો નથી. દાદાજી સ્વભાવે ઉગ્ર હતા એટલી મને ખબર છે. પરંતુ પિતાશ્રી, તમારો સ્વભાવ પણ શું ઉગ્ર નથી ? આપણે મજિયારો ન વહેચ્યો, પણ તમારે જુદા આવીને કેમ વસવું પડ્યું ? જરૂર, દાદાજી સાથે તમને કે મારાં બાને નહિ ફાળ્યું હોય, મોટાં બા પણ કદાચ કારણરૂપ હોય. ગમે તે હોય; એટલી વાત ચોક્કસ ગણાય કે નહિ, કે જ્યારે દાદાજીને અને મોટાં બાને તમારી અને મારાં બાની સેવાની ખાસ જરૂર હતી ત્યારે તમે એ ફરજ ન બજાવી શક્યાં ? કારણ ગમે તે હોય, પણ હકીકતને ઈન્કાર થઈ શકે એમ નથી.

બીજું, તમે પાંચ ભાઈઓ અને ચાર બહેનો છો, પરંતુ તમારા વચ્ચે કાંઈ દિવસ પ્રેમભર્યા સંબંધ અમે જોયો જ નથી. મારાં ફાંદાઓ તો પોતપોતાને રસ્તે ચાલ્યાં ગયાં છે. કાકાઓમાંથી બે કસબતા જઈને જુદા જુદા રહી વેપાર કરે છે. બે કાકા અને તમે

મારે આ પ્રશ્નમાં જિંદગી નથી જીતરવું. માત્ર તમારા ખ્યાલ ઉપર જ આટલું લાવવું હતું અને તમને જણાવવું હતું કે જે ધરના તમે મુખી છો તે ધરની ખરી સ્થિતિ આવી છે. આ સ્થિતિ જોવા અને સમજવા પછી તમે અમને રોડ, સંપ, આગાપાલન, પિતૃસેવા વગેરે વિષે ગમે તેટલી વાતો કરો તેની અમારા ઉપર શી અસર થાય ? મને એમ થાય છે કે તમને કોઈ દિવસ એવો વિચાર આવતો હશે ખરો કે 'જો મેં મારા પિતાની સેવા નથી કરી તો મારા પુત્રો મારી સેવા કેમ કરશે ? એવી ઇચ્છા પણ હું કેમ રાખી શકું !' પિતૃસેવા, પુત્રની ફરજ વગેરે વિષે હું શું સમજું છું અને માનું છું તે તો મથાવકાશે તમને કહીશ જ, પરંતુ અત્યારે આ એક દષ્ટિ તો તમારી પાસે રખો ક્યાં વિના મારાથી રહેવાયું જ નથી. ધરના મુખી તરીકે સૌને તમારી પાંખમાં લેવાનું તમારું કર્તવ્ય નથી ! દાદાજીનો સ્વભાવ ગમે તેવો હોય, તેમની સેવાનો તમે ઇન્કાર કરી શકો ? મારા બાને અને મોટા બાને ન ફાવતું હોય તો મધ્યમ માર્ગ તમારે ન શોધી આપવો જોઈએ ?

પરંતુ આ બધું તો વસ્તુસ્થિતિના પૂરા જ્ઞાન વિના જ હું લખી રહ્યો છું, મારે કહેવાનું એટલું જ છે કે અમારા ઉપર આ બધાના પરિણામે સારા સંસ્કાર નથી પડતા. અમને એમ થાય છે કે અત્યારે જે રીતે આપણે સંયુક્ત કુટુંબ રાખી રહ્યા છીએ તે રીત ખોટી છે. આ કુટુંબ અંતે તૂટવાનું જ છે. અમારી અને તમારી વચ્ચે ભવિષ્યમાં કેવો સબંધ રહેશે તે વિષે પણ મનમાં ડર રહ્યા કરે છે. આ પત્રથી જો ડર હું વ્યક્ત કરી દર્શાવે પછી એ સબંધને સારો રાખવાનું તમારા હાથમાં જ રહેશે. હું તો મારા વિચારો જણાવીને છૂટી જઈશ. હા, એમાં કંઈ દોષ હોય તો તમે અવશ્ય મારું ધ્યાન ખેંચી શકો છો.

મેં તમારી જવાબાદારીની થોડી વાત તો કરી દીધી છે. પરંતુ એમાંથી તમે અજ્ઞાન કે અશક્તિ કળૂવ કરીને તમારો બચાવ કરી શકો છો. હવે હું મારા જન્મ પછીની અને કેવળ મારી જ વાત કરવા મેં. પ. ૬

માણું છું. સમાજની અને જન્મ પહેલાંની વાત હવે પૂરી થઈ.

તમે મને કહો કે મારા જન્મ વખતે તમારા મનમાં આનંદ અને મને ઉછેરવાની નહિ જેવી ચિંતા સિવાય બીજી કંઈ લાગણી જન્મેલી ? તમને એમ થયેલું કે પરમાત્માએ પોતાનો એક અંશ તમને સોંપ્યો છે ? તમને એમ થયેલું કે મારા કબજામાં, મારા ખોળામાં એક એવો જીવ આવ્યો છે કે જેને હું 'ધારું' તો દેવ બનાવી શકુંઃ 'ધારું' તો રાક્ષસ બનાવી શકું ? તમે જન્મદાતા છો, પણ મારે કહેવું જોઈએ કે કોઈ પિતા આ વિચાર કરતા જ નથી, એમને લાગવું જોઈએ કે અમારું જીવન, મરણ, આરોગ્ય, અનારોગ્ય, શિક્ષણ, સંસ્કાર, જ્ઞાન, જડતા, માનવતા, પશુતા એ બધું સરજવાનું એમના જ હાથમાં છે. જે આમ લાગે તો અમારા તરફની એમની દૃષ્ટિ જ બદલાઈ જાય. અમને જે લાડ લડાવવામાં આવે છે તેમાં થે ફેર પડે. અમે એમના આનંદનું, સુખનું, અભિમાનનું સાધન મટી જઈએ. એક કલાકારના હાથમાં રંગ અને પીંછો હોય, શિલ્પીના હાથમાં પત્થર અને ટાંકણું હોય, કવિના હૈયામાં ભાવના અને કલ્પના હોય અને પછી જે સર્જન થાય એ કંટાળું પ્રાણીને હોય ! અમારા માતાપિતા માટે પણ આમ જ હોવું જોઈએ. આ જે હું તમને કહી રહ્યો છું તે જ મારી માતાને પણ કહું છું અને તેમાં મારી બહેનનો પણ સર સામેલ છે

શા કારણે તમે અમારા ઉછેરમાં જોઈએ તેવું ધ્યાન આપતા જ નથી ? કલાકારના મનમાં ચિત્રની કલ્પના હોય, તમારા મનમાં શું હોય છે ? તમે શું એમ માનો છો કે અમે જન્મથી જ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધરાવીએ છીએ ? અમે અમારો વિકાસ સ્વયંસ્ફુરણથી કરી લઈશું ? વાત તો ખોટી નથી, પરંતુ એ માટે તમારે જે કરવું જોઈએ તે કરો છો ? એવી તમને ખબર પણ છે ? અમારું વ્યક્તિત્વ છે છતાં અમે તમારા જ લોહી-માંસમાંથી પેદા થયાં છીએ અને તમારા ગુણો-અવગુણો અમને વળગેલા જ હોય છે-બરાબર પેલા કલાકારની પેઠે જ, એટલે

તમારે તો અમારા ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. તમારા જીવનની જે ત્રુટીઓ હોય તે અમારામાં ન રહે, જે ખામીઓ હોય તે દૂર થાય, જે નવાં તરવો આવશ્યક હોય તે અમારામાં દાખલ થાય. આ માટે તમારે ખાસ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

વળી તમે કહેશો કે આવું કંઈ અમે સમજતા નથી. સાચી વાત હશે, છે. પણ હવે સમજશો ખરા ? મારાં નાનાં ભાઈ-બહેનો તરફ આ નવી દૃષ્ટિએ નીરખશો ! જે એમ કરશો તો અમારા વિષે તમારે ખૂબ વિચારવું પડશે, વાંચવું પડશે. અવલોકન કરવું પડશે; અમારા બધા એનચાળાનું પણ તમારે નિરીક્ષણ કરવું પડશે. રખે, તમે એમ માનના કે એ બધું શુષ્ક છે અથવા તો કદિન છે. હું જાણું કે તમારા પામે બહુ સમય નથી. હું એ પણ જાણું છું કે આ દેશનાં ઘણાંખરાં માતા-પિતાનું જીવનકાર્ય કમાવામાં અને ખાવાનું મેળવવામાં જ ખતમ થાય છે. આ દુર્ભાગ્ય આપણે બદલવું જ છે. તમે જો દૃષ્ટિ ફેળવશો અને અમારો વિકાસ કરવાનો વિચાર સતત તમારા મન સમક્ષ રાખશો તો તમને જે કંઈ વખત મળશે, જે કંઈ અનુકૂળતા મળશે તેનો લાભ અમને મળ્યા વિના રહેશે નહિ. એમાંથી જ આપણાં દુર્ભાગ્યનો અંત આવશે.

આ હું તમને જ નહિ, સૌને કહી રહ્યો છું. હું જાણું છું કે તમારો રિયલિટી તો ખીજાં અનેક માતાપિતા કરતાં સારી છે. તમે જો ઇચ્છો તો આજે જ પિતૃધર્મનો સ્વીકાર કરી શકો; જરૂર છે તમારી ઇચ્છાની. એ ઇચ્છા હવે નહિ કરો ? અમને શું પરતુતી પેઠે જ મોટા થવા દેશો ? ગાય કે બગદ કદી એનાં બચ્ચાં માટે વિચાર કરતાં નથી, સ્વયંપ્રેરણાથી જે થાય તે કંઈ જાય છે. આપણે-શુદ્ધિશાળી માનવો-સ્વયંપ્રેરણાનું સ્થાન રૂઢિને, પ્રચલિત પદ્ધતિ અને રૂઢ માન્યતાને આપ્યું છે. તમે એમ જ કરો છો ને ? જે સામાજિક વર્તુલ વચ્ચે તમે જીવો છો. સૌ જે રીતે બાળકને ઉછેરાય છે, ફેળવાય છે, ફેળવણી આપાય છે તે જ રીતે તમે કરો છો. ખીજાં માળાપો વળી ખીજાં વર્તુળ પ્રમાણે

વર્તે છે. કલાકારની મૌલિકતા દેખાતી જ નથી એટલે ચારે બાજુ માનવ નહિ, પણ માનવના બીજાં જ દેખાય છે.

એટલે તમે અમને કેળવણી એવી આપો કે જેથી અમારી તમામ શક્તિઓ ખીલી ઊઠે. આ જગતમાં માનભેદ જીવવા માટે, જગતમાં ન્યાં ન્યાં અનિષ્ટ જોઈએ ત્યાં તેની સામે લડવા માટે ચારે બાજુ પ્રેમનું વાતાવરણ સર્જવા માટે જે જે તાલીમ જરૂરી હોય તે અમને મળવી જોઈએ. આ માટે તમારે પોતાએ કેટલુંક ત્યાગવું પડશે. પરંતુ એ વિનાનું જીવન એ જીવન છે ?

તમે સમજી ગયા હશે કે અમારા ઉપર સૌથી પહેલી અસર તમારી-અમારા માતાપિતાની થાય છે. જે દિવસે અમે જીવડૂપે માતાના ઉદરમાં આવીએ છીએ તે દિવસથી આ અસર થવા માંડે છે. જેને શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે તે તો ઘણું મોટું અમને પ્રાપ્ત થાય છે. અને એટલે જ એ પહેલાં અમારું માનસ અમુક વલણ લેવા માંડે છે. એ વલણનો બધો આધાર તમે, તમે માતાપિતા જ છો. તમે એ ગંભીરતા નથી સમજતાં તો, તમારો ગમે તેટલો પ્રેમ હોવા છતાં, અમારું તો આવી જ બને છે.

એ પછી અમે આગળામાં, શેરીમાં રમવા માંડીએ છીએ પણ તમે કદી જુઓ છો ખરા કે અમે ક્યાં રમીએ છીએ, શું રમીએ છીએ ? રમીને શું મેળવીએ છીએ ? રમત અમારે જોઈએ જ ને જ અમારી કેળવણી છે. અમારી એકેએક ઇન્દ્રિય વિકાસ માટે આતુર હોય છે. પણ તમે ક્યાં તેની પરવા પણ કરો છો ? તમે તો નિર્રાત મેળવવા માટે જ અમને રમવા મોકલો છો. અને અમારી સાથે ન્યારે તમે હો છો ત્યારે પ્રેમ વરસાવ્યા સિવાય શું કરો છો ? બચ્ચીઓના વરસાદ વરસાવવાથી કે અમને વહાલબર્પા સંબોધનો આપવા માત્રથી અમારું શું બધું થાય ? તમારે અમારા તલસાટને સમજવો જોઈએ.

અને પછી તમે અમને શાળામાં મોકલો છો. શા માટે ? એનો વિચાર તમે કરતા નથી. તમારી કલ્પનાશક્તિ તમારાથી તમાગ વર્તુલથી આગળ જતી જ નથી. શાળામાં જવું તો સારું છે, પણ અમે શું શીખશું, અમારી વૃત્તિ શી છે, અમારી જિજ્ઞાસા શું માગે છે, અમારો તલસાટ શાને માટે છે એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ ને ? ગમે તેમ કરી, ટીંગાટોળી કે મારપીટ કરીને પણ અમને શાળામાં મોકલવાથી અમે કકો બારાખડી શીખીએ છીએ ખરા; એકઠા-બગડા પણ અમને આવડી જાય છે, પણ અમે બદલામાં કેટલું હીર ગૂમાવી ખેંચીએ છીએ તે તમે જાણતા નથી. પરિણામે સ્વયંસંતૃપ્તિ બળ એટલું થવા માંડે છે, યનગનાટ-વિકાસ માટેનો યનગનાટ પણ ધીમે ધીમે સમવા લાગે છે.

અને આ બધા સમય દરમિયાન તમારી-અમારી માતાપિતાના જીવનની અસર તો અમારા ઉપર પડ્યા જ કરે છે. આપણી મેરી પણ એની ધૂળ અમારા ઉપર ઉડાડે છે. કાકા, મામાના અને પાડોશીનાં હેતુઓ પણ એનો સ્પર્શ અમને આપી જાય છે અને આશ્ચર્યકારક રીતે આ બધાં તરફ તમે આંખો બંધ જ રાખો છો. તમે ધ્યાન એટલું જ રાખો છો કે અમે મોટા થઈએ, તમારા જેવા થઈએ, તમારી આશાઓ પૂરી કરીએ.

[૩]

બે યુગોનું બેડાણું

માત્ર મારો અને તમારો વચ્ચે જ નહિ પરંતુ ઘરઘરમાં પિતા-પુત્રો વચ્ચે જે પ્રશ્નો વિશે ઘર્ષણ થવા કરે છે તે વિશે થોડું

લખવા માગું છું. લાભનો સવાલ હમણાં હું બાબુએ રાખીશ. એ પ્રશ્ન અંગે અમારે અમારા પિતાઓને ઘણુંખરું કહેવાનું છે. પરંતુ એ સિવાયના પશુ અનેક પ્રશ્નો એવા છે કે જે વિષે તમે અમારું મન જાણતા નથી અને તમારો આગ્રહ અમે સમજી શકતા નથી. ઉપરાંત, જે યુગમાં તમે અને હું જીવીએ છીએ તે યુગનું મહત્ત્વ જાણવું પશુ આપણા સંબંધો માટે ઈષ્ટ છે.

પિતાશ્રી, અવિનય યાચ તો દ્વિમા કરશે. પરંતુ એક જ વાક્યમાં એક સત્ય તમારા પાસે હું ઉચ્ચારી દેવા માગું છું. હું માનું છું અને લગભગ તમામ વિચારકો પશુ માને છે કે એક યુગ, જેના તમે પ્રતિનિધિ છો અને વારસ છો, તે હવે ખતમ થઈ ગયો છે અને બીજો યુગ, જેનું હું ફરજે હું તેનું પ્રભાત અત્યારે ઊઘડી રહ્યું છે. આ બીજા યુગમાં જે કંઈ છે તે બધું જ સારું છે એમ તો હું કહી શકતો નથી, પરંતુ પહેલા યુગમાં જે બધું ઉત્તમ છે એમ તમે કહી શકશો નહિ. દરેક યુગનું મહત્ત્વ એ કાળમાં પ્રવર્તી રહેલા વિચારોમાં રહ્યું છે. હું એમ માનું છું કે તમારા યુગમાં જે વિચારોનું મહત્ત્વ હતું તે આજે રહ્યું નથી : એ વિચારોમાંથી જીવનતત્ત્વ ખલાસ થયું છે. તમે સમાજના સુખ અને સમૃદ્ધિ અર્થે જે કંઈ ક્યું તે માટે આભાર, પરંતુ હવે એ જ માર્ગે કશું વિશેષ થઈ શકે એમ નથી. વિચારોનો પ્રવાહ હવે અટકી ગયો છે. જે સરિતા હતી તે હવે માત્ર રેનો જ રહ્યો છે, નવા યુગનું નવું ઝરણુ અત્યારે ફૂટી રહ્યું છે તેનું પશુ કાળે કરીને એવું જ થશે. આ નવા વિચારો પશુ નવારે ઉત્ક્રાંતિનો અનુભવ નહિ કરતા હોય, પરિસ્થિતિનું તોલન કરી નવા પ્રવાહો માટે માર્ગ નહિ ઉઘાડતા હોય ત્યારે તેનું પશુ મૃત્યુ થશે. પરંતુ એ દિવસોને હજી વાર છે. અત્યારે તો અમે પહેલું પગલું જ માંડી રહ્યા છીએ. આ પગલાંના જે જોખમો તમે વર્ણવો છો તેનું અમને જાન છે, પરંતુ જોખમ વિના, અને આગળ વધીને કહું તો

જુલો કર્યા વિના, આ જગતમાં કઈ વ્યક્તિ, કઈ પ્રજા, કયો યુગ પ્રગતિ સાધી શક્યો છે ? જુલો થશે, જરૂર થશે. કેટલીક વાર તો જુના યુગના પુનિત સ્મારકો ઉપર પ્રહારો કરવાનું પાપ પણ અમે કરી બેસશું, પરંતુ એ બધું અનિવાર્ય છે, એમ થશે, થવું જ જોઈશે. એ વિના અમારું વિચારઝરણુ આ પૃથ્વી ઉપર માર્ગ મેળવી શકશે નહિ.

ફરીને સ્પષ્ટ કરવા માગું છું કે અમે જ સાચા છીએ અને તમે છે કહો છો અને કરો છો તે બધું જૂઠું છે એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. કાણુ સાચું અને કાણુ જૂઠું તેનો નિર્ણય આજે થઈ શકશે નહિ. ભાવિનો ઇતિહાસકાર જ એ બધું નક્કી કરશે. એટલી વાત તમે કબૂલ કરશો કે છેલ્લાં બેત્રણ હજાર વર્ષોનો જે ઇતિહાસ આપણે જાણીએ છીએ તેમાં આવાં યુગપરિવર્તનો આવ્યા છે. એ પરિવર્તનો જેમ અચાનક આવતાં નથી તેમ એનું કારણ અકસ્માતે નથી. આકાશમાં બેઠેલા કોઈ ઇશ્વરના તરંગનું પણ એ પરિણામ નથી. આ પરિવર્તનો આવે જ છે, જેમ અધકારભરી રાત્રી પછી દિવસ આવે છે તેમ જ. આપણા દુર્ભાગ્ય એ છે કે એવું પરિવર્તન લાવવા માટે જે વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓ પ્રયાસ કરે છે તે પોતાના કાળમાં ધિક્કારને પાત્ર હોય છે. કોઈને વધસ્થળ ઉપર ચડવું પડે છે. કોઈને ઝેરના પ્યાલા પીવા પડે છે. કોઈને વનવન રક્ષણવું પડે છે. કોઈને તપસ્યા પછી કરી કરીને કાયા ગાળી નાખવી પડે છે. પરંતુ જ્યારે એ વ્યક્તિઓના જીવનની સંધ્યા આવે છે ત્યારે એમના પૂજનનો પ્રારંભ થાય છે અને એમના મૃત્યુ પછી એ દેવ બની જાય છે. એ સમયે એમના વિચારોને જે અનુસરે છે તે જ સિદ્ધ અને સાચા માનવીઓ મનાય છે. જે વિરોધ કરે છે સારે તિરસ્કારને પાત્ર હોય છે. આવી અજબ છે આપણી દુનિયા !

આજે જે બળવાખોરો તરીકે ઓળખાય છે તેવા જ બળવાખોરો

મંદિરમાં પુજાય છે. એવા જ બળવાખોરોના ઉપદેશો ધરધરમાં વંચાય છે. જો આ બધું સાચું હોય તો તમે એવી આરા કમ ન રાખી શકો કે આજના જે વિચાર-પ્રવાહો તમને અકળાવે છે તે જ આવતી કાલે આખા સમાજના જીવનપ્રવાહોના રૂપમાં બદલાઈ જશે ! જે યુગ તરફ તમે બાવભારી નજરે જુઓ છો તે યુગ જ્યાં પોતાનું આસન જમાવી દેશે ત્યારે જગતના તમામ લોકો તેની પામે મસ્તક ઝુકાવશે.

આપણા સૌનું કેવું કુર્લાંચ છે કે જે ચલાનું જ છે તે ન થયા દેવાના મિથ્યા પ્રયત્નો કરીને આપણે આપણી શક્તિઓને ક્ષીણ કરીએ છીએ ? જોના ઉપર આપણા મુખનો અને જીવનનો આધાર છે તેની સાથેના જ ત્રેમસંબંધી આપણે બગાડી બેસીએ છીએ ! તમે જાણો છો કે આજે લગભગ તમામ પિતાઓને ખાતરી થઈ ગઈ છે કે કેટલીક બાબતોમાં એનો પુત્ર એમનું માનવાનો નથી. એટલું જ નહિ, પણ એમને પૂછ્યા વિના જ પોતાનું ધાધુ કરવાનો છે. આમ છતાં તેઓ એ સ્થિતિને નિબાળી લેવાને બદલે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખી કરે છે. આજમાં એણું એમની પાસે એટલું ન માગી શકાય કે નવા યુગમાં જે અનીતિકર નથી, અસત્યમય નથી, ધર્મના સાચા અર્થમાં અધાર્મિક નથી તે તો એ સહન કરી લે. જે પિતા આમ કરે છે તે એના પુત્રના અંતરમાં કેવું મહાન સ્થાન બોગવે છે તે જણાવવાની જરૂર છે ખરી ? પરંતુ કેટલા જૂજ કુટુંબોમાં આવું દ્રશ્ય નજરે પડે છે ?

એમ કહેવાય છે કે આજનો કાળ એ મંકાતિ કાળ છે. એ યુગનું અત્યારે જોડાણ થઈ રહ્યું છે. એક વિદાય લે છે, બીજો આવવાની તૈયારી કરે છે. હું કહું છું કે આ માન્યતામાં થોડો ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. મારી ધારણા પ્રમાણે તો એક યુગ હવે પૂરો થઈ ગયો છે. જે બાકી છે તે તેના નિર્જીવ અવશેષો જ માત્ર છે. બંને

યુગ વચ્ચેના જળરસ્ત સંઘર્ષનો કાળ આપણે વટાવી ગયા છીએ. આપણા જ સમાજની વાત કરીએ તો જે વિચાર કે વર્તન વીસ વર્ષ પહેલાં અસહ્ય મનાતાં તે આજે સહ્ય બની ગયાં છે. જૂના યુગનું જોશ હવે રહ્યું નથી. નવા યુગનાં કિરણો આખી પૃથ્વી ઉપર પથરાઈ ગયાં છે. અત્યારે બંને વચ્ચે જે અથડામણો દેખાય છે તે સાવ મામુસી છે એટલું જ નહિ, પરંતુ હાસ્યજનક પણ છે. જૂના યુગના જે પ્રતિનિધિઓ હજીયે તેને સાચવવા માટે તનતોડ પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તેમની કફર કરનાર હવે કાંઈ રહ્યું નથી. તેઓ એક કાળમાં પૂજ્ય મનાતા તે હવે હાંસીપાત્ર બની રહ્યા છે.

આ નક્કર હકીકતને આધારે જ હું કહેવા માગું છું કે હવે તો પિતા અને પુત્ર વચ્ચે-જૂના અને નવા યુગ વચ્ચે સમાધાન થઈ જ જવું જોઈએ. જો આ અથડામણો ચાલુ જ રહેશે તો જૂના યુગે પોતાના આરંભકાળે જે કંઈ સિદ્ધિઓ મેળવી છે તેનો લાભ નવા યુગને મળશે નહિ. નવા યુગના લોકો જૂના યુગનું જે કંઈ હશે તેનો નાશ કરવાની ઇચ્છા સેવશે, પરિણામે સૌ કોઈને હાનિ જ પહોંચશે. જો તમે એમ ઇચ્છતા હો કે નવા યુગમાં અવિનય ન હોવો જોઈએ, જૂનાનું જે સારું છે તે તેણે ગ્રહણ કરવું જોઈએ, તમે પરિશ્રમ કરીને જે મેળવ્યું છે તેમાં અમારે વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. તો હું કહું છું કે તમારે અમારા પાસે કંઈ પણ કરાવવાનો આગ્રહ છોડી દેવો જોઈએ. અમને બધી વસ્તુઓનું મૂલ્ય આંકવાની સ્વતંત્રતા આપી દેવી જોઈએ. જેમ જેમ તમારો આગ્રહ મોજો પડતો જશે તેમ તેમ તમારામાં શું સારું છે તે શોધવાની વૃત્તિ નવા જમાનામાં તીવ્ર થવા માંડશે. તમે અમુક કરાવવાની હક્ક જ પકડી રાખશો તો સામા પસે, એવું નહિ જ કરવાનો કમલાઝ્ય નિશ્ચય પેદા થશે.

આ બધું લખતાં એક લખ સતત મારા મન સમક્ષ રહ્યા કરે છે તે તમને જણાવી દઉં. સંભવ છે કે તમે તમારા જમાનાનું જે કંઈ

છે તે બધું શુભ અને કલ્યાણકારી જ સમજતા હો. તમને પોતાને તો હું જોળખું છું; તમે એવું માનતા નથી, પરંતુ એવું માનનાર પિતાઓની સંખ્યા હું માનું છું કે જોછી નથી. એ સૌને દષ્ટિમાં રાખીને મારે એમને પૂછવું જોઈએ કે અત્યારે જે દશા આપણા દેશની, સમાજની, રાષ્ટ્રની, કુટુંબની અને વ્યક્તિની છે તેને તમે શુભ અને કલ્યાણકારી કહી શકો છો ? જે આ પ્રશ્નનો જવાબ 'હા' છે તો મારે એમની સાથે વાત સરખી પણ કરવી નથી. હું એમ માનીશ કે તેઓને આંખ ન હોવાને કારણે તેઓ અંધકાર અને પ્રકાશનો ભેદ સમજતા નથી. એમની વિવેકબુદ્ધિ નષ્ટ થયેલી હોવાથી શુભાશુભનો ખ્યાલ એમને આવી શકતો નથી. જે દુઃખને મુખ સમજે અને મૃત્યુને શુભ સમજે તેઓની સાથે કોઈ પ્રકારની વિચારણા જ શક્ય નથી. એવા જે વડીલો હોય, પિતા હોય, માતા હોય તેમનો વિરોધ કરવો એ જ પુત્રનો સાચો ધર્મ હોઈ શકે. એમની એવી માન્યતાને તાબે થવામાં એમનું, અમારું કે સમાજનું કોઈ પ્રકારે શ્રેય થઈ શકે નહિ.

પરંતુ મને આશા છે કે મોટા ભાગના પિતા આજની સ્થિતિને શુભ અને કલ્યાણકારી કહી શકશે નહિ. પોતાના સ્વાર્થને ખાતર એક બ્રાહ્મણ અરપૃત્યતાનો બચાવ કરી શકશે. પરંતુ સમજ પામેલો ભંગી પિતા તો એના પુત્ર પાસે કબૂલ કરશે જ કે એવી દશાનો સત્વર અંત આવવો જોઈએ. આજે જે દુઃખ છે, જે અગાંત છે, જે ગુલામી છે, જે દાગિરમ છે, જે જડતા છે, જે અનારોગ્ય છે એ બધાનું કારણ કોણ છે ? કાણે આ સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી છે ? આપણા સમાજની આજે જે કરુણાળનક દશા છે તેને મારે જવાબદાર કોણ છે ? મુખ, સંપ કે ત્રેમનું અસ્તિત્વ જ નજરે પડતું નથી. આખી પ્રજા પાવમાલ છે. સ્ત્રીઓ ગુલામીમાં સળકે છે. બાળકો કરુણ મોતે મરે છે. જુદોને સાચવનાર કોઈ નથી. સામાજિક રૂઢિઓ સૌને ભરખી ખાધ છે. કંગાલિયતનો અંત ક્યાંય દેખાતો નથી. આ

બધું એમ ને એમ હસ્તીમાં નથી આવ્યું. જે આ રિયતિને નિભાવે છે તે એમ શી રીતે કહી શકશે કે 'જે હું તે ઇષ્ટ છે, એમાં ફેરફાર કરશો નહિ.' એમ પણ કેમ કહી શકે 'જે આ અધિકારને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરશે તે અમારો વિરોધી બનશે?'

આમ બધી રીતે વિચાર કરતાં એટલી વાત તો સ્પષ્ટ થાય જ છે કે જૂનો યુગ ખતમ થયો છે. કોઈ કહેવું હોય કે નથી થયો તો એ તત્કાળ થવો જોઈએ, એની હસ્તી માટે હવે કોઈ કરતાં કોઈ કારણ રહ્યું નથી. એમાં જે કંઈ સારું છે-હા, સારું છે જ, માટે તો એ યુગ આટલો સમય ટકી શક્યો-તેનું નવા યુગે રક્ષણ કરવું જોઈએ અને તમારા પાસે એટલી જ માગણી કરીએ છીએ કે બધું સાચવી રાખવાની વૃત્તિ તમે છોડો અને બધાનો નાશ કરવાની જે વૃત્તિ અમારામાં ઘણી વાર જન્મત ચર્ચ આવે છે તે અમે છોડીએ. જો આમ થશે તો આ નવો યુગ સુવર્ણમય બની શકશે.

તમે પ્રશ્ન ઉઠાવશો કે એમ શી રીતે થઈ શકે? એનો જવાબ હું આપી ચૂક્યો છું. ફરીને કહું કે આપણે એક સિદ્ધાંત નક્કી કરી લઈએ. તમારી અને અમારી માન્યતાઓ એ સિદ્ધાંતની કસોટી ઉપર ચડાવીને જોઈએ અને પછી તેનો સ્વીકાર કરીએ. આ સિદ્ધાંત છે સત્યનો: જે સાચું છે તે જ શુભ છે અને તે જ કલ્યાણકારી છે. એમાંથી જ પ્રેમનો ઉદ્ભવ થાય છે. એમાંથી જ અનિષ્ટનો નાશ કરવાની અને ઇષ્ટનું સર્જન કરવાની શક્તિ ઉદ્ભવે છે. આ સત્યની કસોટી ઉપર આપણી વચ્ચે જોડતા તમામ પ્રશ્નોને આપણે તપાસી લઈએ. મને આશા છે કે મારી આ વિચારણાનો તમે વિરોધ નહિ કરો. જો એમ જ હોય તો ચાલો, આપણે આપણા નિત્યજીવનના પ્રશ્નોનું ચર્ચણોત્તર કરીએ.

આજ્ઞાપાલનની મર્યાદા

સ્તુત્ય અને નીતિની કસોટી સાથે આપણી વચ્ચેની અથડામણોનો જલે વિચાર કરીએ. જે જે પ્રશ્નો વિષે આપણે એકબીજાનો વિરોધ કરીએ છીએ, ક્યારેક લડીએ છીએ અને ક્યારેક સમસમીને બેસી રહીએ છીએ તે બધા જ પ્રશ્નો ચર્ચવાનું આ પત્રમાં શક્ય નથી, પરંતુ છત્રનના મેઈંડ સમા જે મહત્વના પ્રશ્નો છે તેની જ હું ચર્ચા કરીશ અને આશા રાખીશ કે જો એટલી બાબતોમાં આપણી વચ્ચેના મતભેદ નાશ પામશે તો બીજા ગૌણ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આપોઆપ આવી જશે.

સૌથી પહેલાં તો તમારી દૃષ્ટિમાં માતૃ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ કંઈ છે કે કેમ તે જ હું સમજવા માગું છું. હું દુઃખપૂર્વક જાણું છું કે મુશ્કેલ જ નથી. હું પ્રણામપૂર્વક તમને પૂછી શકું કે શા માટે મારા વ્યક્તિત્વનો જ તમે ઈન્કાર કરો છો ? જો આ એક જ માગણી હું તમારા પાસે સ્વીકારાવી શકું તો બીજી બધી જ બાબતો વિષે હું નિશ્ચિંત બની જઈશ. આ પત્રના આરંભમાં જ આ વિષે થોડું લખી નાખ્યું છે. એમાં તો મારી માગણી છેક બાત્મકાળમાં પણ મારા વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરવાની છે. તમે એમ કરી શકશો ? એમ ન કરી શકો તો કૃપા કરી મારામાં સમજશક્તિ આવે ત્યારે તો તેનો સ્વીકાર કરો. હું તમારું બાળક છું અને તમારામાંથી જ મારું સર્જન થયું છે છતાં એ વાત સાચી નથી કે હું તમારાથી સાવ ભિન્ન પ્રકારનો પણ હોઈ શકું ! કેટલા પિતા અને પુત્ર એક જ પ્રકારના મળી આવે છે ? અને એક જ લોહીમાંસમાંથી જન્મેલાં કેટલાં બાઈબહેનો સરખી જ પ્રકૃતિ અને આકૃતિ ધરાવે છે ?

હું તમારો છું છતાં ચે તમારાથી લિન્ન છું તે તમારે સમજવું જોઈએ. મારા ઉપર જેમ તમારી-મારા પિતાની અસર થાય છે તેમ આ વિશ્વના તમામ સજીવ અને નિર્જીવ તત્ત્વોની પણ અસર થવા જ કરે છે. હું એક રીતે કાઈનો જ નથી અને બીજી રીતે તમામ વિશ્વનો છું.

અને પિતાજી, તમે તો કર્મના સિદ્ધાંતમાં પણ માનો છો. જો માન્યતા પ્રમાણે તો મારું જીવન મારા જન્મકાળથી નહિ, પણ અનંત વર્ષોથી શરૂ થઈ ચૂકેલું છે. તમારે ત્યાં મેં જન્મ લીધો તેથી એ પ્રવાહ અટકી શકતો નથી. હું મારી તમામ મૂડી સાથે જ તમારે ત્યાં આવું છું. મારાં કર્મો મને પ્રેરે છે અને મારો આત્મા મને દોરે છે. તમારે તો મને સત્યમાર્ગ માટે માત્ર અનુકૂળતા જ કરી આપવી જોઈએ ને ?

પણ કર્મના તત્ત્વજ્ઞાનમાં મારે જિંડા ન જીતરવું જોઈએ. તમે સમજી શક્યા હશે કે દુનિયામાં કાઈ એ વ્યક્તિ એક સરખી મળતી નથી. ઝાડ ઉપરના એ પાંદડાં પણ એક સરખાં નથી. કુદરતે સૌ કાઈને ભુદ્ જ વ્યક્તિત્વ બદ્યું છે. પ્રભુની કહો, કુદરતની કહો, એ જ વિશેષતા છે. પ્રભુ અનેક રૂપે આ વિશ્વમાં પ્રગટ થવા ઇચ્છતા હોય એવું દેખાય છે !

એટલે મારી જે સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ છે તેને જ તમે પ્રગટ થવા દો. આજે તો હું યુવાન થયો છું. હવે કેવળ પ્રકૃતિનો સવાલ નથી, મારી માન્યતા અને મારી સમજનો પણ સવાલ છે. કાંઈ માણસ પૂર્ણજ્ઞાન તો કદી પ્રાપ્ત કરી શકતો જ નથી. પરંતુ જીવન જીવવા માટે અનિવાર્ય ગણાય એટલું જ્ઞાન હવે મને મળી ગયું ગણાય. મારાં આ જ્ઞાનની, ઉંમરની, શક્તિની, તમારે કદર કરવી જોઈએ. હું તો ત્યાં સુધી કહું છું કે ધરના તમામ પ્રજાઓમાં માત્ર મને રસ લેતો જ નહિ, પણ અભિપ્રાય આપતો અને તે પ્રમાણે વર્તતો તમારે કદરવો જોઈએ. એ ન બની શકે, એમ કરવામાં તમારું મન ન માને તો ઓછામાં ઓછું

મારા પોતાના પ્રશ્નો વિષેનો નિર્ણય તો મારા ઉપર જ છોડવો જોઈએ. સંભવ છે કે એ નિર્ણય તમારા નિર્ણયથી વિરુદ્ધનો હોય, સંભવ છે મારા જીવન માટે અહિતકર હોય, સંભવ છે કે મને મહાન જોખમમાં મૂકી દેનાર હોય-છતાં યે જે મારે મારું વ્યક્તિત્વ ખીલવવું હોય તો એ નિર્ણય પ્રમાણે જ ચાલવું જ જોઈએ. તમે કે કોઈ ભાગ્યે જ એમ કહી શકશો કે તમારા બધા નિર્ણયો સાચા અને સાગ્ર જ હોય છે. જે સૌ કોઈ ભૂલ કરે છે તો હું યે કમ ન કરું? જીવનમાં અનુભવ મેળવવાનો એ જ સાચો માર્ગ નથી?

આવું તો ક્યારે થઈ શકે? તમે જે મારા વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરો. મને હવે નાનો બાઈ કે મિત્ર માનો. તમે આટલા વર્ષમાં જે કંઈ સંસ્કારો આપ્યા છે તે ઉપર થકા રાખો. આમ ચાલ તો જ હું સ્વતંત્ર નિર્ણય કરતો કરતો મારી શક્તિઓને વિકસાવી શકું.

પરંતુ તમે અને મોટા બાગના પિતાઓ આમ કરી શકતા જ નથી. સ્વેચ્છાએ તો પોતાના પુત્રના હાથમાં, ધરની શું, એના પોતાં જીવનની લગામ પણ સોંપતા નથી. પુત્ર જ્યારે બળપૂર્વક એ લગામ ખૂંટવી લે છે ત્યારે કેટલાક પિતાઓ પ્રેરિસ્થિતિ પારખી લઈને ચૂપ રહે છે અને કેટલાક ત્યારે પણ લડવા-ઝૂઝવાનું ચાલુ રાખે છે. હું તમને જણાવું કે આમ શાથી બને છે? લગામ ન છોડવાની તમારી મનોવૃત્તિની પાછળ પડેલાં કારણો જો હું સ્પષ્ટ કરું તો મને માફ કરશો? મને વિશ્વાસ છે કે એ કારણો તમને સાચાં જ લાગશે અને તમે જે સમાધાન ઈચ્છતા હોશો તો એ જાણીને થોડી શરમ પણ અનુભવશો.

આ રહ્યાં એ કારણો :

અમારો જન્મ થાય છે તે પહેલાંથી જ અમારી કસપના કરી તમે આનંદ મેળવો છો અને અમારા ઉપર પ્રેમ વરસાવો છો. જન્મ

પછી તમે ગમે તેટલી મુસીબતો સહન કરીને પણ અમને ઉછેરો છો. આ બધું તમે જેટલા પ્રમાણમાં પ્રેમથી પ્રેરાઈને કરો છો તેટલા પ્રમાણમાં એ શુદ્ધ હોય છે અને તેની અસર અમારા જીવન ઉપર એવી જ થાય છે, પરંતુ એ પ્રેમનાં ઝરણાં કેટલોક મનનો મેલ પણ ધસડાઈ આવે છે તેની તમને ખબર હોતી નથી. તમે પ્રેમ કરતાં કરતાં અમને તમારી માલિકીની ટાઈ વરતુ હોય એમ માનવા લાગી જાઓ છો. આ બૂધ આદિકાળથી ચતી આવે છે. શ્રી રામચંદ્રજીના પિતાએ પણ એ બૂધ કરી હતી. પુખ્તવયના પુત્રને વનવાસમાં મોકલવાનું એટલે જ શક્ય બન્યું હતું.

આ બૂધના કારણે તમે અમારી સ્વયંસ્કુરણ તરફ જોઈ શકતા નથી અને તમારી જે ઇચ્છાઓ હોય છે તેવા અમને બનાવવાનો પ્રયત્ન કરો છો. આ ઇચ્છા જ્યારે અમે સંતોષી શકતા નથી ત્યારે તમે ચીડાઓ છો, દુઃખી થાઓ છો. પિતૃધર્મ બૂલી જઈ તમે અમારા ઉપર જે ઉપકારો કર્યા હોય તે ગણાવવા માંડો છો.

આનું પરિણામ કેટલું ખરાબ આવે છે ? અમને લાગવા માંડે છે કે તમે તો તમારા સ્વાર્થ ખાતર જ અમને ઉછેર્યા છે. મનમાંનો પૂન્યભાવ ધસાવા માંડે છે. અમે પણ સ્વાર્થી અને ઉદ્ધત બનવા માંડીએ છીએ. અમે કહીએ છીએ કે 'અમે તમારા પાસે અમારા જન્મની માગણી કરી નહોતી. તમે અમને શા માટે ઉછેર્યા ?' અને જે અમે થોડી દલીલશક્તિ ગ્રાસ્ટ કરી હોય તો એમ પણ કહી નાખીએ છીએ કે જે રીતે તમે અમને ઉછેર્યા છે તે રીતે તમારું પાલન અમે કરીશું. અમે જેમ મૂળા મોંએ બધું સહન કરતા દેતા તેમ જ તમે કરો.

આ સ્થિતિ કેટલી સરમજનક છે ? તમારા મનમાંથી માલિકીની વૃત્તિનો સમૂળગો નાશ થવો જોઈએ. ઉપરાંત, તમને જે એમ ન લાગતું

લેઈએ કે તમે ઉપકાર કર્યો છે. આ પૃથ્વી ઉપર માનવ પિત સિવાય બીજા ક્યા પ્રાણીને એમ લાગે છે ? કાઈ પંખી કે પશુન માતા ઉપકારનો બાવ દાખવે છે ? એનો બદલો માગે છે ? તમે અમને ઉત્તર્યા છે તેનો બદલો શું બાલ્યકાળમાં જ અમારી હસ્તીથી અમારા હાસ્યથી, અમારા કિલકિલાટથી, અમારી કાલીધેલા વાતોથી અમે નથી આપી દીધો ?

અને છતાં મેં હું તો સ્વીકારું છું કે તમારા ઉપકારો અનંત છે પરંતુ તમે જ એ ગણાવવા લાગશો તો એ અનંતનો તાત્કાલિક અંત આવી જશે. કાંઈપણ ઉપકારનો બદલો એ શુભ કાર્ય કર્યાના આનંદની બરાબર હોતો જ નથી. તમે તમારા પ્રેમને આવા વિચારથી કલુષિત ન બનાવો. અમે અમારો ધર્મ કદી ન ચૂકીએ

હવે તમે સમજી શક્યા હશો કે અમારા જીવનની લગભગ અમારા હાથમાં ન સોંપવાની પાછળ તમારી કઈ મનોવૃત્તિ પડેલી છે. આ મનોવૃત્તિને કારણે તમારામાં પ્રબળ અહંવૃત્તિ પણ જાગે છે. તમને એમ લાગે છે કે તમે જ બધું સમજો છો અને અમે સદા મેં અણસમજુ બાળક જ છીએ. અમારું જ્ઞાન તમને કદી અસર જ કરતું નથી. તમારી દૃષ્ટિએ અમારો જીવનધર્મ તમારી સેવા કરવાનો અને તમે જે કહો તે આચારનું પાલન કરવાનો જ હોય છે. મને લાગે છે આ બધું ભૂલભરેલું છે.

બ્યક્તિત્વના સ્વીકારના પ્રશ્ન સાથે જ આચારપાલનની વાત પણ મારે ચોખ્ખી કરી નાખવી લેઈએ. આપણાં પુરાણોમાં અને આપણી જૂની માન્યતામાં આચારપાલનનું બહુ જ મહત્ત્વ મળેલું છે. અને સામેસામે મારી છત્ર એવાજ

પડી ગયા હતા. એણે તો શ્રીરામને આજ્ઞા આપી નહોતી. એમનો દેહ શ્રીરામ વિના નહિ ટકી શકે એવી સ્થિતિ હતી. છતાં શ્રીરામ તો વનવાસમાં ગયા જ. પિતાનું કુઃખ એ પી ગયા. મૃત્યુનો કારમો ધા પણ એમણે જીવી લીધો. આ માટે? પિતાની નહિ, આખા કુળની લાજ રાખવા માટે. એમાં મોહ નહોતો, એમાં ટેક હતો. એમાં પિતા ગ્રીણુ હતા, સત્ય અને પ્રતિજ્ઞા પ્રધાન હતાં. એ જ પિતાએ કોઈ નિર્દોષનો વધ કરવાની આજ્ઞા આપી હોત તો? કું માનું છું કે શ્રીરામ એનો ઇન્કાર કરત. અને જો ઇન્કાર ન કરત તો મારે મન એ રામની કશી કિંમત ન રહેત. આ શ્રીરામ સાચા હોય કે કાલ્પનિક કથાના-તેની મને ચિંતા નથી.

આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે જે આજ્ઞામાં સત્ય હોય, ધર્મ હોય, તેનું જ અમારે પાલન કરવું જોઈએ. એમ નહોત તો 'પ્રહસ્લાદ પરમ ભક્ત બની શકત નહિ, તેનો રાક્ષસ પિતા જ સૌ કોઈનો આદર્શ બની જાત. પરંતુ એમ છે નહિ.

ફરી ફરીને એમ નક્કી થાય છે કે સત્ય જ સૌથી મહાન છે. એનાથી મહાન આ જન્મતમાં કશું જ નથી. માતા નહિ, પિતા નહિ, ગુરુ નહિ, મિત્ર નહિ, પત્ની નહિ, કશું જ નહિ. આ સત્ય પાસે સર્વ કોઈ ફૂલ ઘર્ષ જવું જોઈએ. દશરથ જેવા પિતાનું મૃત્યુ આ સત્યની શક્તિથી જ સહન કરી શકાય.

મને આશા છે કે મારી આ વિચારણાનો તમે સ્વીકાર કરશો. જો એમ હોય તો હવે એક જ પ્રશ્ન બાકો રહે છે. આ પ્રશ્ન તે સત્ય શું અને અસત્ય શું? ધર્મ શું અને અધર્મ શું?

આ કઠિન પ્રશ્નનો કું સહેલો જ જવાગ આપવા માગું છું. આજ સુધી પરમ સત્યની અને પરમ ધર્મની શોધ કોઈ કરી શક્યું નથી. અને માનવની કલ્પના કહે છે કે એવી શોધ કોઈ કદી કરી શકશે નહિ. છતાં સૌ સતોએ તપથી શુદ્ધ ઘર્ષને એમ તો કહ્યું જ છે કે.

જે પોતાને સાચું લાગે તે જ સત્ય. આ સત્યનો તમારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ, અને જે સાચું લાગે, ધર્મ લાગે તે જ હું આચરું એવો તમારે આમદ રાખવો જોઈએ. તમારી દરેક આગાહી હું આ કસોટી ઉપર મૂકી જોઈશ અને પછી જ તેનું પાલન કરીશ. હું ખાતરી આપું છું કે જો તમે-જનતાના પિતાઓ-અમારા વ્યક્તિત્વનો સ્વીકાર કરશો તો અમારી શુદ્ધિ શુદ્ધ થશે, અમારી શક્તિઓ વિકાસ પામશે અને તમારી એક પણ ધર્મ-આગાહી ઉલ્લંઘન થશે નહિ. પિતા અને પુત્ર વચ્ચે આ કલિયુગમાં પણ સત્યયુગની સ્થાપના થશે.

પરંતુ એવો સ્વીકાર તમે કરશો ખરા ?

[૫]

માયુમશ્રો

અમુક્શાપાલન અંગેના મારા વિચારો જાણીને તમારા મનમાં મારા વિષે કેવા ખ્યાલો પેદા થશે તે હું કહી શકતો નથી. એ જ પ્રશ્નને હજી વધુ લંબાવવાની મારી ઈચ્છા છે, છતાં તમે વધુ નારાજ થઈ જશો એ બીજી એ ઈચ્છાને દબાવું છું. મેં અમારું લખ્યું છે તેમ મારા લક્ષના પ્રશ્નની જ મારે ચર્ચા કરી લેવી જોઈએ. એમાં જે આગાહીપાલનનો સવાલ આવી તો જશે જ, પરંતુ એ માટે હું લાચાર છું.

આ યુગમાં કેટલાયે રિવાજો અને માન્યતાઓ પરિવર્તન પામ્યાં છે, પરંતુ હું ધારું છું કે લક્ષના સવાલ અંગે જે વિચારપરિવર્તન દખાય છે તેની તોલે બીજું એક ન પરિવર્તન આવી શકે એમ નથી. મહં કાલ મુખી લક્ષ એ કુટુંબનો પ્રશ્ન હતો. વ્યક્તિનું એમાં ગોણું સ્થાન

‘હું’. આજે હવે વ્યક્તિ પ્રધાનપદ બોમ્બે છે અને કુટુંબ ગૌણ બની ગયું છે. હું જાણું છું કે આ પરિવર્તન તમને ખૂંચે છે. તમે પ્રમાણમાં સુધારક છો. છતાં મારા માટે ન્યારે કાંઈ કન્યા શોધો છો ત્યારે તમારી દષ્ટિમાં પ્રધાનપણે હું નહિ, પરંતુ આપણું આણું કુટુંબ હોય છે. પ્રભુની એટલી કૃપા છે કે તમારી દષ્ટિમાં મારું પણ કંઈક સ્થાન છે ખરું, બાપી લાખજો પિતાઓની દષ્ટિમાં પરણનાર પુત્ર-પુત્રીઓનું કશું સ્થાન જ હોતું નથી. જ્યાં બાળલગ્ન પ્રચલિત છે ત્યાં તો એવા સ્થાનનો સવાલ જ ઉદ્ભવતો નથી અને જ્યાં આપણાં ઘર જેવો સુધારો દાખલ થયો છે ત્યાં પણ કન્યા માટે તો કશો વિચાર કરવામાં આવતો જ નથી. આ સ્થિતિ અમે આજના યુવાનો મિટાવવા માગીએ છીએ. તમે એમાં સંમત થશો તો આપણી કુટુંબસંસ્થા સુરક્ષિત રહેશે અને આ પરિવર્તન સૌને સ્વાભાવિક લાગશે. પરંતુ જેમ અનેક પાતાપિતાઓ આ પરિવર્તનની સામે ઊભાં છે તેમ જ તમે ઊભા રહેશો તો આપણા સંબંધો બળવાનું મુશ્કેલ બની જશે. સંયુક્ત કુટુંબની તમારી કલ્પના પણ લાંબી પડશે. મારા માટે તમે જે આશાઓ રાખી હશો તે ઉપર પણ પાણી ફરી વળશે.

આ સવાલ માટે હું આટલો બધો હિમ્મ અને મંત્રીર શા માટે છું તે પણ મારે જણાવવું જોઈએ. સંયુક્ત કુટુંબની મહત્તા હું નથી સમજતો એમ તમે માનતા નહિ. કુટુંબની દરેક બક્તિએ કુટુંબભાવ કેળવવા માટે ત્યાગ, તપ અને આગ્રાપાલનની વૃત્તિ કેળવવી જોઈએ તે પણ હું સ્વીકારું છું, પરંતુ માણસે રહેલી દરેક સંસ્થાઓમાં કાળે કરીને જે પરિવર્તન આવશ્યક છે તે તો થવું જ જોઈએ એવા મારો મત છે. જે એમ ન થાય તો કાંઈ પણ સંસ્થા જીવી શકે નહિ. બાળકનો જ વિચાર કરો. દેટોટલા પરિવર્તનો કરીને એ વિકાસ પામે છે. વનસ્પતિ ઉપર નજર દેંકા, કુદરતના દરેક કાર્યને અવલોકા, સર્વ સ્થળે માલમ પડી આવશે. આજે જે ગિરાજો અને જે માન્યતાઓ તમે ધરાવો છો તે હજાર વર્ષ પહેલાં નહોતાં જ. એક કાળે આપણે

સૌ માંસાહારી હતા. આપણા લગ્નોમાં પણ આજના જેવા નિયમો નહોતા. એ બધું આપણા પૂર્વજોએ એમના વડીલો સામે લડી લડીને બદલી નાખ્યું. આજે એ જ કારણે હવે અમારા ઘિરે આબુ છે.

પિતાજી, આપણા દેશનો વિકાસ અને પ્રાસ જે ઝીણી નજરે અવલોકી શકે છે એવા સમાજશાસ્ત્રીઓનો મત તમે કદાચ જાણતા નહિ હો. તેઓ કહે છે કે જે રિવાજોને તમે આજે પકડી બેસા છો તે રિવાજો તો ઉલ્લા યોગ્ય સૈકાઓથી જ આપણી પ્રજામાં દાખલ થયા છે અને તેનું કારણ આપણી નિર્જાતા, ગુલામી, પરદેશીઓના હુમલા અને ભુલમ સામે બૂઝવાને બદલે સંતર્પ જવાની કાયરવૃત્તિ જ હતી. યોગ્ય સૈકા પહેલાંની રિયલિટી આજના કરતાં અનેક રીતે ઉત્કૃષ્ટ હતી. અમે આજે પ્રાચીન ઉપર પ્રહાર કરી ગયાં છીએ; તમારું રમેલું બધું જમીનદોરત કરી રહ્યા છીએ; એવા જે આક્ષેપો અવારનવાર અમને સંભળાવવામાં આવે છે તેના જવાબરૂપે જ મેં આટલું કહી નાખ્યું છે. આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ પરિવર્તનથી લ દત્તી અને તેથી જ એમાં જીવન હતું, જ્યારથી તમે એ પરિવર્તનથી કરો જમ રિવાજોના બંધનો સ્વીકાર્યા છે ત્યારથી આપણું જીવન રૂંધાવા લાગ્યું છે; આપણી પ્રજાનો સર્વ રીતે પ્રાસ થવા માંડ્યો છે.

અને આજે હવે અમે માગીએ છીએ કે એ સંસ્કૃતિ ફરીને પ્રાણવાને ધાય. પરિવર્તન વિના એ કેમ જની શકશે? આજની યુગ-પરિસ્થિતિનું અવલોકન અને તોલન કરીને દરેક માન્યતાઓને આપણે તપાસવી જોઈએ; કું જ્યારે એમ કહું કે મારા લગ્નમાં મને જ પ્રધાનપદ આપવું જોઈએ, ત્યારે જોઈ શું કહું છું? હા, તમારા જમાનામાં આ વિચાર બસે નવો અને આધાતજનક હોય, આજે એમ નથી. તમે તો જાણો છો કે પચાસ વર્ષ પહેલાંના પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, બાઈ અને બાઈ વચ્ચે સંસ્કારનો, સ્વભાવનો, સિદ્ધાંતનો જે તફાવત હતો તે કરતાં આજે ઠગરજણો વધુ તફાવત છે. તમે મારે માટે જે કન્યાની શોધ

કરો તે તો તમારા સંસ્કાર પ્રમાણે જ શોધો ને ! તમે એમ કહી શકશો કે મારા અને તમારા સંસ્કારો એકસરખા છે ! તો પછી એ કન્યા મારા જીવનને શી રીતે ઉભળશે ! અને હું પણ એનું શી રીતે હિત સાધી શકીશ ?

આજના યુગપણદાને તમારે ઝાળખવો. જોઈએ, વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ વિચારેની, સંસ્કારેની, સ્વભાવની, માન્યતાઓની ભિન્નતા છે. એ ભિન્નતાની વચ્ચે આપણે જો એકતા સાધવી હોય તો વ્યક્તિઓને એકબીજા પ્રશ્નમાં પૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. એમ નહિ થાય તો કુટુંબ, શાંતિ, સમાજ એ બધું ભાંગીને બૂકો થઈ જવાનું છે. તમે શું, જન્મતરી કોઈ સત્તા એ સંસ્થાઓની રક્ષા કરી શકશે નહિ. એવી રક્ષાનો એક માત્ર ઉપાય વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય છે, બીજો ઉપાય છે જ નહિ.

રજો, મારા આ શબ્દોનો ખોટો અર્થ કરતા. લગભગ તમારો, મારી માતાનો, મારા ભાઈગહેનોનો, મારા કુટુંબનો, મારા સમાજનો મારે વિચાર જ ન કરવો જોઈએ એમ હું કહેતો નથી. એમ હું માનતો પણ નથી. એવો વિચાર ક્યાં વિના કેમ ચાલે ? જેમની સાથે અને જેમની વચ્ચે હું જીવું છું તેમનો વિચાર ક્યાં વિના મારું પણ શું બહુ થવાનું છે ? પરંતુ હું લગભગ હું મારા મારે; મારા અંતરની બુદ્ધ સંતોષવા, મારું જીવન સંપૂર્ણ કરવા. એટલે પ્રથમ તો મારી દૃષ્ટિએ, મને જ મધ્યમાં રાખીને મારો લગભગ મારે વિચારવો જોઈએ. 'મારા'માં કુટુંબ આવી જ જશે, કારણ કે 'હું' કુટુંબમાં છું. સમાજ આવી જશે કારણ કે 'હું' સમાજમાં છું. જો હું મારો પોતાનો વિચાર નહિ કરું તો સમાજનો કે કુટુંબનો વિચાર શું કરવાનો હતો ?

મારો કહેવનો આશય હવે તમે સમજ્યા હશે. હું ઇચ્છું છું મારો લગભગ મારે જ ઉકેલવો જોઈએ પરંતુ આનો અર્થ એ પણ નથી

કે એમાં તમારે મુશ્કેલી આવતું જ ન જોઈએ. કુ તો ત્યાં સુધી કંઈ છું કે જે તમે મારું અંતર, મારી પ્રકૃતિ સમજી ગયા હો તો તમે મારા માટે કન્યા શોધી છો. એટલે તમારો ધર્મ અને ઝાંઝાળી ચીંધવાનો જ છે, અને કોઈ પણ રીતે ત્યાં જોડી દેવાનો નહિ. મારું અંતર જે ના પાડે અને તમને એ કન્યા મારા માટે સુયોગ્ય લાગતી હોય તો તમે અને સમજાવો, ફરી ફરી સમજાવો, પરંતુ મારું મન ન જામને તો તમારો આગ્રહ છોડી દો. એ જ રીતે જે કું કાંઈ કન્યા સાથે મારું જાગ્ય જોડવા ઇચ્છતો હોઉં અને તમને એ યોગ્ય ન લાગતું હોય તો તમે મારું ધ્યાન ખેંચો, સમજાવો, ફરી સમજાવો, પણ કું ન સમજું તો મને જૂલ કરીને કુખી પણ થવા દો એવી મારી માગણી છે. કારણ કે મારા મત પ્રમાણે એ કુખ જ અતે મારું સુખ નીવડશે.

મને આશા છે કે આ પ્રશ્ન વિષે કું કેટલું દર્દ અનુભવું છું તે હવે તમે સમજ્યા હશે. આજે જ્યારે તમે મારા લેખનાં સ્વપ્નાં સેવો છો ત્યારે આ વેદના મારે તમને જણાવવી જ જોઈએ. આ પ્રશ્ન અંગે આગાપાલનનો સવાલ ઊઠવો જ ન જોઈએ. લગ્ન કોઈ દિવસ આગાધી થઈ શકે નહિ, અને જે થાય તો તેમાંથી પ્રેમ, ધર્મ, કર્તવ્ય, હૃદય બધું નાશ પામે. લગ્ન અંતરની વૃત્તિથી જ થવા જોઈએ. મારી એ વૃત્તિ તમે સમજી જાઓ તો કેવું મારું !

પણ શી રીતે તમે મારી વૃત્તિ સમજી શકો ? શી રીતે મારું હૃદય કું તમારા પાસે ઊઘાડી શકું ? જે તમે હમેશાં મને બાળક જ માન્યા કરો, અણુસમજુ અને ઉતાવળીઓ જ ધાર્યા કરો તો મારું અંતર કદી ઊઘાડી શકે ખરું ? તમને નથી લાગતું એ માટે તમારે મારા મિત્ર બનવું જોઈએ ? મને હૃદય ઊઘાડવાની ઇચ્છા થાય એવું વર્તન કેટલું આવશ્યક છે તેનો આ ઉપરથી તમને ખ્યાલ આવી શકશે ? ફરી ફરીને કહું છું કે મારા સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વને તમારા અંતરમાં રથાન આપો અને પ્રેમથી મારું સર્વસ્વ મેળવી લો.

કેટલુંક અગત્યનું

હુંવે મારા સાંખા પત્રનો અંત ભાગ લખીને તમારી વિદાય લઉં. તા અને પુત્ર વચ્ચે કેટલીક સામાન્ય લાગતી બાબતો ધીમે ધીમે 'બીર સ્વરૂપ' ધારણ કરી આખા શૃંગારનને કલુષિત કરી મૂકે છે તે રફ તમારું જ્ઞાન એવંચા માગું છું. મને આશા છે કે દૂંકમાં જ આવેલી બાબતો પ્રત્યે તમે મટવું લક્ષ આપશો.

૧ મેં મારા લક્ષ્યપ્રશ્ન અંગે વિસ્તારથી લખ્યું છે, એ તો છે મારા જીવનસાથીની પસંદગીની વાત. પરંતુ મારી કે તમારી ઇચ્છા વડે પરણી જઈ તે પછી શું? તે પછી એ પ્રશ્ન કરી મૂકવણી નહિ કરે! હજારો કુટુંબોની કથા સાર જુદી જ છે. ખરી કહીશું, મતભેદો, કલહો, આગળ વધીને કહું તો કરુણાજનક રાપણતો અને છાની ચાતનાઓનો કાળ તે પછી જ આવે છે. લગ્ન ખતે માતાપિતાનો હર્ષ કષાં વ સમાતો નથી. પુત્રને પરણાવવાનું અભિમાન એટલું પ્રમળ હોય છે કે તે માટે મરતી માલમિલકત ચર્ચા પડે કે કરજ કરવું પડે, તો પણ માતાપિતાને એ અભિમાનમાં તોય છે. પુત્રવધૂને લાવવામાં કેમ જણે કાષ્ટ દેશ ઉપર વિજય જીતવો હોય એવો મર્ગ અને એવી કુરબાની ત્યારે દેખાય છે. પરંતુ જન પતી ગયા પછી? પછી થોડા દિવસો આનંદમાં અને કુતૂહલમાં સાર થાય છે. પરંતુ જીવનના મહાસાગરમાં ખિંદુ સમાન એ દેવસોને પીતતા વાર લાગતી નથી. એ પછી માતાપિતા એમ માનવા લાગે છે કે મરમાં આવેલી વહુ એમની માલિકાની કાષ્ટ વસ્તુ છે. જનસ, નેહલાવનું ત્યારે અવસાન થાય છે. પુત્ર તરફ પણ સોયક નગરે એવામાં આવે છે. એ એની પત્નીનો પણ કરી ન લે એવી તકેદારી

રાખવામાં આવે છે અને જૂલેચૂકે પણ એ એમ કરે તો એને ખાયલો કહેતાં પણ માતાપિતા અચકાતાં નથી.

આ વિષે મારા મનમ છે તે બધું હું લખું તો પાનાનાં પાનાં ભરાય, પણ આટલામાં જ મારું હૃદય તમે સમજી જાઓ એવી મારી પ્રાથમિક છે. મારી બહેનો પણ કોઈને ત્યાં પુત્રવધૂ ચવાની છે અને એક દિવસે તો મારી માતાની પણ એ જ રિચતિ હતી ને ! એમના અંતરને આરામ મળે તેવું વાતાવરણ દરેક કુટુંબમાં સર્જાવું જોઈએ. પરાયા ધરમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરનારનું પૂરું સન્માન કરવું જોઈએ, એ વિના ગૃહજીવન ટકી શકશે નહિ. પુત્રનો રનેહ કે સેવા પણ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. આજે લગભગ દરેક ધરમાં 'જુદા ચવાતું' સદજ બની ગયું છે તેના કારણે જ છે ! યુવાનો ઉચ્છ્રાંબલ બની ગયા છે એમ માનીને કોઈ સંતોષ ન લેજો. ગૃહિણી થઈને આવનારને ગૃહ નથી મળતું તે જ આ 'જુદા' ચવાતું કારણ છે. મને આશા છે કે મારા શાખલામાં તો આવું નહિ બને. તમે જોટલો પ્રેમ મારા પ્રત્યે અને મારી બહેનો પ્રત્યે રાખો છો તેટલો જ એના પ્રત્યે રાખશો તો હું ખાતરી આપું છું કે અમે બંને અમારા માતાપિતાની સેવા કરવામાં ક્યાંય નહિ રાખીએ. ✓

સામાન્ય કુટુંબોની આર્થિક રિચતિ વિષે પણ બે શબ્દો કહી દઉં. મારું કે કોઈ પુત્રનું લગ્ન કરજ કરીને કરવું જ ન જોઈએ. એમ કરવાથી પિતાનું અભિમાન કદાચ સંતોષાતું હશે, કદાચ એમને ફગ્ન બળબડાશે. આનંદ પણ આવતો હશે, પરંતુ પુત્રનું તો એમાં મોત જ થાય છે, એનું લગ્ન લાગ્યે જ સુખદાયી નીવડે છે કારણ કે લગ્ન પછી તરત જ એના નસીબમાં કરજ ભરવાનું અતિ કપરું કામ આવી પડે છે. પુત્ર પોતે જ જોટલા પૈસા પ્રાપ્ત ન કરી લે ત્યાં સુધી લગ્નને વિચાર છોડવો જોઈએ.

એક ખીજ વાત પણ મારે અહીં કહી દેવી જોઈએ. જોટલાયે

પિતાઓ પુત્રને મોટો વારસો આપી જવા અથવા તો પોતાનું જ નામ વધારવા કોઇ પણ કૃત્ય કરતાં અચકાતા નથી. જિંદગીને કઠિ આવી જાય છે ત્યારે પણ પુત્રોની ચિંતા કરીને ધન એકઠું કરવાનો ધંધો છોડતા નથી. આ સૌ પિતાઓને અમારી વિનંતિ છે કે સાચો વારસો પૈસાનો નહિ, પણ શક્તિનો, નીતિનો, સત્યનો છે અને એ જ તમે અમને આપો. તમારો ધનનો વારસો અમને દુન્યવી સુખો ચૂસવાનું કદાચ શીખવી શકશે, પરંતુ અમારી માણસાઇ, અમારી શક્તિઓ, અમારા ધર્મ-નીતિ એથી હરાર્થ જશે. અમે તમારા નામને હિજ્જળશું નહિ, પરંતુ કલંક લગાડશું.

સાથે સાથે અમે એમ પણ ઇચ્છીએ છીએ કે અમારા માટે તમે અસત્ય ન આચરો, ચોરી ન કરો, મરીજને ન રંગડો; તમે અતિ મરીજ હો તો પણ અપમાન ન સહો, કોઇની લાચારી ન કરો, માનવતા ન સુમાવો. અમારું પોષણ કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો અમને વગડામાં ફેંકી આવજો પણ અમારામાં હીન સંસ્કારોનું સીંચન થાય એવું કશું જ કૃપા કરી ન કરશો.

માન, અપમાન અને મર્દાઇ વિષે પણ મારે થોડું કહેવું જોઈએ. આ પત્રમાં એ વિષે કેટલુંક તો હું લખી ગયો છું. છતાં ફરીને કહી દઉં કે માન, અપમાન, મર્દાઇ તમે આ જમાનાની આંખે જોજો. તમારી દાનવીમાં મારી પાતી સાથે હું વાત કરું કે અમે સાથે ફરવા જઈએ તો એને મર્દાઇભંગ ન માનશો. અમે હિન્દૂખલ નહિ જનીએ, મર્દાઇનું અવશ્ય પાલન કરીશું, પરંતુ અમારા સમર્થાઈ વર્તન પ્રત્યે તમે આનંદ અને આશીર્વાદની નજરે નિહાળજો.

વધુ શું લખું? કશું લખી નાખ્યું છે. કેટલુંક તમને દુઃખ પણ ઉપજવશે. કદાચ મન ઉપરનો લગામ ખોઈ નાખીને પણ મારાથી કેટલુંક લખાઈ ગયું છે. પરંતુ જામત મનથી એક વાતની તો તમને ખાતરી આપું છું કે તમારા તરફ અનદદ પ્રેમ અને ભક્તિ હું

અનુભવું છું. તમને સુખ ઊપજે, સતોષ થાય, તમારું હૃદય આશીર્વાદ ઉત્તારે એવો થવા હું ઝખું છું. પરંતુ તે સાથે જ મારે નવા યુગનું જે સારું છે તે પ્રાપ્ત કરવું છે. જે રૂઢિ અને રિવાજમાં સ્વતંત્રતા નથી, સમાનતા નથી, ન્યા ઝિંચા-નીચાની ભાવના છે, ન્યા પુત્ર-પુત્રીને માલિકીની વસ્તુ માનવામાં આવે છે, ન્યા બક્ષિતઓનો વિકાસ રૂંધાય છે, ન્યા નિર્દોષ વઢૂના આસુથી ધરતી ધરતી ધોવાય છે તે બધાનો મારે નાશ કરવો છે. નવા યુગનું નિર્માણ કરવામાં હું મારી જાતનો અને મારા સર્વસ્વનો ભોગ આપવા પ્રમુખ છું. જે વિચારો મેં ગૃહજીવન અંગે લખ્યા છે તે જ વિચારો રાષ્ટ્રજીવન માટે પણ હું ધરાવું છું. કોઈ ને કોઈ દિવસ એ સવાલ પણ ઉત્પન્ન બનીને તમારી સમક્ષ આવશે. મારે મારા દેશ માટે, દેશબંધુઓ માટે, જાતની શાન્તિ માટે કંઈ ને કંઈ કરવું જ પડશે. એ દિવસે તમે મને રોકશો!

મેં તમને આ પત્રમાં અનેકવાર હાલી રાખ્યું છે કે સત્યસૌથી મહાન છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે જ્યારે હું બલિદાન આપવા તૈયાર થાઉં ત્યારે તમે મને આશીર્વાદ આપજો. તમે નથી જાણતા કે તમે ને હું આજે એ દિવસોની વચ્ચે જ જીવીએ છીએ. મારા નિર્જાન સંસ્કારોના કારણે હજી સુધી હું ખેસી રહ્યો છું. વિચાર્યા કરું છું, પણ પગલું ભરી શકતો નથી. પરંતુ એ પગલું અવશ્ય ભરાર્થ જશે. કાગળ કે વાતાવરણમાં અત્યારે એવી ચેતના ભરેલી છે. એ દિવસ આવે ત્યારે તમે આનંદ અનુભવજો.

હવે આ પત્ર પૂરો કરું છું અને કંઈ અવિનય થયો હોય તો ફરી ફરીને ક્ષમા માહું છું.

લિ.....ના

દંડવત પ્રણામ

ચિ રં જીવી કુમાર

[૧]

યુવાનીમાં પ્રવેશતાં

વહાલા પુત્ર,

આજે તને વીસમું વર્ષ પૂરું થાય છે. આવતી કાલે એકવીસમા વર્ષમાં તારો પ્રવેશ થશે. તું જાણે છે કે આવતી કાલે આપણે ઘેર મોટા ઉત્સવ થવાનો છે. યોગાનુયોગ એવા થયો છે કે આવતી કાલે

આપણા દેશી પર્યાય પ્રમાણે મને પણ એકાવનમું વર્ષ ગણે છે. આપણા શાસ્ત્રોમાં વનપ્રવેશને બારે મહત્વ અપાયું છે. તને ખબર છે કે હું તો આપણી પુરાણી માન્યતાઓ તરફ ભક્તિભાવની નજરે નેહું છું. આપણી કામમાં મને સૌ સુધારક તરીકે ઓળખે છે, પણ હું ખરેખર તો જૂના વિચારનો જ છું, તને અને તારી જહેનને હું ઠગવણી આપી રહ્યો છું તેથી, કે કટલાક રૂઢિ-રિવાજો હું ખરદાસ્ત નથી કરતો તેથી ઠઈ સુધારક થોડા જ બની જઈ છું! તું તો જાણે

છે કે આપણા જીવાનોની દૃષ્ટિએ હું અર્ધદગ્ધ છું અથવા તો દહીં-દૂધમાં પગ રાખનારો છું? પણ હું જે હોઉં તે. આ પત્ર લખતી વખતે મારા મન ઉપર મારા વનપ્રવેશની અને તારા એકવીસમા વર્ષના પ્રારંભની બારે અસર છે. આજે મને એમ થવા જ કરે છે કે તું સુવાતીમાં આમળ પગલાં બારી રહ્યો છે અને હું નિવૃત્તિ તરફ ચૂકતો જાઉં છું ત્યારે તને કેટલીક સાચી વાતો કહી દઉં.

તારે એટલું યાદ રાખવું કે આ વાતો કરનાર કોઈ ત્રાહિત-ત્રીભે માણસ નથી, પરંતુ તારો પ્રેમાળ પિતા જ છે. એ જે કહે છે તે કહેવા ખાતર કહેશે નહિ. એની ફરજ બજાવ્યાનો સંતોષ મેળવવા ખાતર પણ એ કશું બોલશે નહિ. તને દુઃખી કરવાનો કે તારા સામે વધુ પડતા જોખમો રજૂ કરવાનું પણ મારાથી બને નહિ. હું તો જે કહીશ તે ઈશ્વરની સાક્ષીએ જે મને સાચું લાગતું દર્શે તે જ કહીશ. એટલું ખરું કે આજ સુધીમાં જે ફગડાં નહિ કહી ચક્ર્યો હોઈ, તારી ઉંમર બ્યાસમાં રાખીને કેટલીક વાતો મેં મનમાં જ ઢાંકી રાખી દશે તે પણ આ વખતે જણાવી દર્શાવ. સાબોક્તિ પ્રમાણે તો મારે તને સોળમે વર્ષે મિત્ર માનવો જોઈએ. એ ન થઈ શક્યું તો દવે વીસમે વર્ષે મિત્ર માનીને જે કંઈ મારા મનમાં છે તે બધું કહી દઉં.

તને હામળ લખવાનો વિચાર તો છેલ્લા એક માસથી મારા મનમાં ઘોળાયા કરે છે. કારણે તું સમજી શકે એવા છે. આપણા કુટુંબમાં મારે નાનો બાઈ નથી. તારી બા અને હું જ બધો બંધવદાર ચલાવીએ છીએ. કુટુંબના કેટલાક પ્રશ્નો હવે સામે આવીને બેઠા છે. એ સોના જવાબો જમારે હું શીઘ્ર છું ત્યારે તારી મદદની મને જરૂર જણાય છે.

તને થોડોક ખ્યાલ આવી ગયો છે, પણ અમારા બનેનો એવો પ્રયાસ હતો કે તમને ઠાઠ દિવસ આ સ્થિતિનો ખ્યાલ ન આપવો. પરંતુ હવે તો એ ખ્યાલ આપ્યા વિના છૂટકો નથી. એક બાજુ મારી શક્તિ હવે વધુ બોબો ઉપાડી શકે એમ નથી અને બીજી બાજુ તું હવે જીવાન થયો છે.

તારા લમ્બનો પ્રશ્ન પણ મનને મૂંઝવે છે, પણ એની બહુ ચિંતા નથી, તારું તેજ અને તારું શિક્ષણ જોઈ પણા માતાપિતા પોતાની કન્યા તને આપવા માટે તૈયાર છે, પણ વધુ મૂંઝવે છે કાન્તા અને કુસુમનો પ્રશ્ન. એ બંને વિષે મારા કરતાં ચે તારી બાની ચિંતા વિશેષ છે. આમાં પણ તારી મદદ મને જરૂરી જણાઈ છે.

એક બીજો હેતુ પણ આ પત્ર લખવાની પાછળ રહ્યો છે. તું આજ સુધી આપણી યાત્રિના અને દેશના યુવકસમાજમાં સક્રિય રસ લઈ રહ્યો છે. તું જાણે છે કે એ વિષે મારા વિચારો જુદા પ્રકારના હોવા છતાં મેં કદી તારો વિરોધ કર્યો નથી, તને કોઈ પણ કામ કરતાં રોક્યો નથી. તારી બા ક્યારેક તને સમજાવવાનો પ્રયાસ કરે ત્યારે પણ મેં એને રોકી છે. હું જુદા વિચારોનો હોવા છતાં આપણું ધર તારી કેટલીયે પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બની ગયું છે. આ વિષે આજ સુધી મેં જે મૌન રાખ્યું છે તે હવે તોડું એમ થયા કરે છે, કારણ કે યુવક સંઘોમાં તારું સ્થાન આમળ પડતું છે. તને જો હું મારા વિચારો જણાવી શકીશ તો એ કૌની પાસે પહોંચશે એવી મને ખાતરી છે,

આ પત્ર તારી બા પણ વાંચશે અને એ જ આવતી કાલે તું એના આશીર્વાદ લેવા જઈશ ત્યારે આપશે. તું ગંભીરતાથી વિચારજે કે પુત્રના જન્મદિને આશીર્વાદરૂપે જે પત્ર માતાપિતા તરફથી આપવામાં આવે તેની કેટલી કિંમત હોય ! એ પત્રમાં જો અમારું હૈયું જ

ન પરોવાયું હોય તો તને આપીએ ખરા? માટે પૂરી તંબીરતાથી આતુ' વાચન કરજે.

તારી બા બિચારી બહુ બણી નથી, પરંતુ એની સમજણ બહુ સી સીએ કરતાં કરતાં જરા યે ઓછી નથી. મને તો પચ્ચીસ વર્ષના મારા મૃદસંસારમાં એનો સાથ જીવનના શ્વાસજેવો ઉપયોગી નીવડ્યો છે. આજના સુધારક વિચારો હું જ્યારે સંભળું છું કે વાંસું છું ત્યારે હું અમારા જીવન ઉપર વિચાર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. કેટલીયે વાર મને આ નવા વિચાર-પ્રવાહોનું દુઃખ થાય છે અને ઠાઠવાર તો બાળકાનો ખેલ જોઈને હસવું આવે તેમ હસી જવાય છે. આજ એ બધું આ કાગળમાં મારે કહી નાખવું છે.

તું એમ ન માનીશ કે મને મારી જૂલો અને મારી મર્યાદાઓનું જ્ઞાન નથી. એ જ્ઞાન મને છે. હું જાણું છું કે આજના અનેક પુત્રો પોતાની દરેક નબળાઈ માટે અને સમાજની આજની સ્થિતિ માટે એમના પિતા પ્રત્યે રાષ્ટ્ર કેળવી રહ્યા છે. કેટલીક જગ્યાએ તો જેમ મજૂર અને માસિક વચ્ચે વર્ગીય ભેદો જોવા થયા છે તેવા જ ભેદો પિતા અને પુત્ર વચ્ચે જોવા કરવામાં આવે છે. અને પુત્રના હિતો કેમ જાણે એકબીજાની વિરુદ્ધ હોય તેમ એ ક્ષેત્રમાં પણ લઘાઈના મંડાણ થઈ ચૂક્યા છે.

હું એમ કહેતો જ નથી કે અમે તો દેવ સરીખા છીએ, પરંતુ અમારા પુત્રો જ કપૂનો છે. એવું તો બની શકે જ નહિ. અમે દેવ હોઈએ તો અમારા પુત્રોમાં પણ એ દેવત્વ જિવંતો વિના રહે નહિ. અમે રાક્ષસ હોઈએ તો પુત્રો પણ રાક્ષસ રૂપે જ અવતરે, પરંતુ મારે એક મદરવના મુદ્દા તરફ તારું અને આખા ધ્રુવક-સમાજનું ધ્યાન ખેંચવું છે તે પ્રારંભમાં જ જણાવી દઉં.

તમે ચો એમ કહો, હો કે જમાનો બદલાઈ ગયો છે અથવા તો

બદલાઈ રહ્યો છે. મને તમે જવાબ આપી શકશો કે એનું કારણ શું છે ? તમે આ જમાનો બદલાવી રહ્યા છો ? કે એ બદલાયેલા પ્રવાહમાં માત્ર તણાયા કરે છે ? મને તેમ હોય, પણ એક વાત તો નક્કી છે કે આજે તમે જેવા છો તેવા માત્ર અમારા કાગળે જ નથી, તમારા હિપર અમારાં જીવન કરતાં એ આ જમાનાની વિશેષ અસર છે. જો આ વાત ખરી હોય, અને ખરી છે જ, તો અત્યારે નવા જમાનાનાં જોટલાં અનિષ્ટો છે તેની જવાબદારી વિશેષતઃ તમારી જ ગણાશે. તમારે એ જવાબદારી સ્વીકારી લઈ એમાંથી છૂટવું પણ પડશે.

હું કબૂલ કરું છું કે અમે શૂંચો કરી છે, પરંતુ મારી જૂની આંખ જોઈ રહી છે કે તમે પણ એવી જ શૂંચો તરફ ધસી રહ્યા છો. મારી ઇચ્છા તમારા રસ્તા તરફ એક લાક્ષણિકતા ધરવાની છે. પ્યારા પુત્ર, તું ધડીક અહીં થોભજો અને તીક્ષ્ણ નજરે તારા માર્ગનું અવલોકન કરજો. તને લાગે કે મારી નબળા આંખ રસ્તો જોઈ શકતી નથી, માટે જ કમ સેવે છે તો એ લાક્ષણિકતા તું ચૂરા કરી નાખજો, પરંતુ મારી માગણી માત્ર થોભીને વિચારવાની જ છે એટલું તું જ્ઞાનમાં ગમજો.

મારે આ એકના એક, પહેલા અને કદાચ છેલ્લા પત્રમાં શું શું કહેવું છે તે પ્રથમથી જ તાગ ખ્યાલમાં લાવું એવી ઇચ્છા થાય છે. પણ મનમાં એવી શંકા રહે છે કે કદાચ એટલું જાણી લીધા પછી તું આખો પત્ર વાંચવાની ધીરજ રાખજો નહિ. જે જુવાન છે અને જેણે કાલેજની કેળવણી લીધી છે તેને એવો ભ્રમ રહે છે કે પોતે બધું સમજે છે. બીજાની વાત સાંભળવા માટે એ ત્યારે જ તૈયાર થાય છે, જ્યારે ક્યાંક ઠાકર ખાઈ ને પડે છે અથવા તો આંખ માંમે ગાઢ અંધકાર દેખાય છે. મારો પુત્ર એવો નહિ હોય એવી મને આશા છે છતાં આ પત્રનો અક્ષરેઅક્ષર જ્ઞાનથી વંચાય એવી મારી તીવ્ર ઇચ્છા હોવાથી મારે જે કહેવું છે તે અનુક્રમે જ કહીશ. તારી ધીરજની જરા કસોટી થશે, પરંતુ એક પિતાનું હૃદય જાણવાની જિજ્ઞાસા શું તારામાં નહિ હોય ? આ

શબ્દો લખતાં તારું સુકુમાર મુખ મારી આંખ આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને વિશ્વાસ રાખે છે કે તું આ પત્ર વાંચશે, પૂરી ગંભીરતાથી વાંચશે અને તારા પિતાએ આમુલી કલમ-શાહીથી નહિ, પરંતુ હૃદયની ભાવનાથી આલેખેલા અક્ષરોને તું તારી છાતીમાં કોતરી રાખશે.

[૨]

શક્તિ અને સંયોગો

સૌથી પહેલાં તો મારે અમારી મર્યાદાઓ અને અમારા સંયોગો તારા ખ્યાન ઉપર લાવવા છે. તારે સમજી જવું જોઈએ કે આ પત્ર એક પિતા તરીકે એક પુત્રને લખી રહ્યો છું. મારા પત્રમાં સદગુણ રીતે જ અનેક પિતાઓનાં હૃદય પરોવાઈ જશે અને તને કહેવા છતાં ખીળ અનેક પુત્રોને પણ એમના પિતા જે કહેવા છડે તે મારાથી કહી દેવાશે.

તું કબૂલ કરશે જ કે કોઈ પણ યુનેમારનો ન્યાય તોળતી વખતે તેના સંયોગો ન્યાયદેવતાએ લક્ષમાં લેવા જ જોઈએ. અમારામાં જે દોષો છે તે દૃઢતાથી અમારા ધરાદાઓના કારણે છે અને દૃઢતાથી અમારા કબૂલદારના સંયોગોને કારણે છે તે તમારે જાણી લેવું જોઈએ. અને હું સ્વીકારું છું કે માથુસે હંમેશાં સંયોગોને આધીન ન રહેવું જોઈએ અને દરેક માનવીનો એવો પુરુષાર્થ પણ દોષો જોઈએ કે જે સંયોગો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવે, છતાં સત્ત્વ શોધતી વેળા સંયોગો તરફ ખ્યાન આપવું જ જોઈએ.

મારા જ સંયોગોની વાત કરું : એક ગરીબ અને બહુ જ ઝોણું લોકેશ પિતાને ત્યાં ગારો જન્મ થયો. હું સોળ વર્ષનો હતો ત્યાં

જ પિતા પરલોક સિધાવ્યા. બીજો ભાઈ તો હતો જ નહિ તથા બહેનો અને મોટાં અને સંબાળવાનો ભાર મારા માથે આવ્યો. દાદાજીની એવી ઇચ્છા ખરી કે હું શિશુજી લઈને કંઈક આગળ વધું. પરંતુ મારે તો તે જ દિવસે શિશુજી છોડવું પડ્યું. એ પછી રાત અને દિવસ મેં કમાવામાં અને ઘરની ચિંતામાં ગાળ્યા છે. નાની બહેનોનાં લાભ કર્યાં, હું પણ જાતે પરણ્યો, ઘર વસાવ્યું, તમને સૌને મધ્યાશ્રિત કેળવણી આપતાં આપતાં ઉઠેલાં. આ બધું જો વિસ્તારથી કહેવા બેસું તો પાનાં ભરાય, પરંતુ તું આટલામાં જ સમજી જશે એવી આશા રાખું છું.

તું જ હવે મને કહે કે આવા વિપરિત સંજોગોમાં જીવે જીવું પડ્યું છે એવો પિતા વધુ શું કરી શકે? બેઠા, તું તારા સુવક્સંધના એકેએક સભ્યને એના માતાપિતાના સંયોગો વિષે પૂછી જાણે. તારી દોલેજમાં રાજકુમારો જેવા થઈને રૂતા વિલાપીઓને પણ તું એમના માતાપિતા વિષે પૂછજે. મને તો ખાતરી છે કે સોમર્પી સિતોર માતાપિતાના સંયોગો મારા કરતાં મેં ખગબ હશે. વીશેકના સંયોગો મારા જેવા હશે. પચેક મારાથી કંઈક ઠીક હશે એકસોમાં માત્ર પાંચ સુવક્સંધ પોતાના માતાપિતાના સારા સંયોગો રજૂવી શકશે. હવે જો આ હકીકત સત્ય હોય તો તમારી આજની સ્થિતિ માટે કેટલો 'પરિશિયતિનો' છે તેનું તમે તોલન કરજો.

પિતાપક્ષનો વકીલ જનીને હું કશું લખવા નથી માગતો. તેમ અમે મમાર છીએ, અસંસ્કારી છીએ અથવા તો અમારા માતાપિતાએ અમને કશું ન આપ્યું એમ કહીને પણ છટકવા નથી ઇચ્છતો. એવી સ્થિતિ પણ છે ખરી, પરંતુ જે પુત્રો પિતાને દોષ દર્શાવે છે તેઓ તો એ જ પુત્રો છે કે જેમને પિતાએ પોતાની શક્તિ અને સંસ્કાર અનુસાર કેળવણી આપી છે, સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ અને પ્રમત્ત આપ્યાં છે. આ પિતાઓ અલગ છે એમું ભણેલ હશે. પ્રે. પુ. ૮

છે. અમે જ્યારે એનો જવાબ નથી આપી શકતા ત્યારે તમે એમ માનવા લાગો છો કે તમે સાચા છો. કેમ જાણે સાચા-જૂઠાનો નિષ્કૃંપ કરવાની સત્તા માત્ર દલીલશક્તિને જ હોય? આજે હું જે કહી રહ્યો છું તે જો મારા એકલાની જ અને સામાન્ય વેદના હોત તો કદાચ મને કંઈ કહેતાં જ ન આવડત, પરંતુ મારું તો અત્યારે હૈયું જ વહેવા લાગ્યું છે. શી રીતે હું લખી રહ્યો છું તે હું પોતે પણ જાણતો નથી.

તમને ઉઠેરવામાં અને ડેળવવામાં મેં જે જૂલો કરી છે અને જે જૂલો હજારો પિતા આજે પણ કરી રહ્યા છે તેનો હું ઇન્કાર કરવાનો નથી. તેનો બચાવ પણ પણ મારે કરવો નથી. હું તો એ જૂલો દ્વારા જ તને કેટલુંક કહી દેવા માગું છું કારણ કે હું જોઈ રહ્યો છું કે એ જ જૂલો, જગ જુદા સ્વરૂપમાં આજે તમે સો કરી રહ્યા છો. કેટલીક બાબતોમાં તો તમે ઘેર અધારામાં અધરાઓ છો અને હમણાં જ કોઈ ભયાનક ખીલુમાં કદાચ ધડલાઈ જશે એવો મને ભય છે. અમારી જૂલોનો મને અફસોસ છે, પણ સરમ નથી. કારણ કે એકે ૫ જૂલની પાછળ બદલો નથી, હોઈ જ કેમ શકે? એ જૂલો અમારી નબળાઈની સૂચક છે. એ જ નબળાઈ તમારામાં ન જીતે એમ હું ઇચ્છું છું. કેટલીક જૂલો અમારા સંયોગોને કારણે થયેલી હશે. હું ધારું છું કે તમે પણ એવી જૂલોમાંથી મુક્ત નહિ રહી શકો.

મારી માગણી એટલી જ છે કે અમારા સંયોગો અને તેને બંધે જીવી થતી મર્યાદાઓ સદાય તમારા લયમાં રહે. જો એમ થશે તો તમને પણ તમારા જીવન વિષે વિચારવાનું, નિષ્કૃંપ કરવાનું અને વર્તવાનું સહેલું પડશે, હું એમ જોઈ રહ્યો છું કે આજે ઘણા યુવાનોને પોતાની મર્યાદાઓનો ખ્યાલ જ નથી. આજના દિવસોનું કહો, પરિસ્થિતિનું કહો, વાતાવરણનું કહો, એક પરિણામ એ આવ્યું છે કે માણસના પચ્ચરતી હિપર રિયર રહી શકતા નથી. એ આકાશમાંથી વિમાનને જોઈને ઊડવાના વિચારો કરે છે, પણ જૂલો જાય છે કે એને પાંખ નથી, માત્ર

દાણ-પત્ર છે. એ જીડી તો શકનો જ નથી પરંતુ એ છાંજાના પ્રાપ્ત્યને સાર્થ દાણ-પત્રનો ઉપયોગ કરવાનું પણ એને મુશ્કેલું નથી. એની રિયતિ ત્રિશંકુના જેવી સાર્થ જાય છે.

દરિયાપારથી વિચારોનાં જે મોઝાં આ દેશના કિનારા સાથે અથાથ છે તે તમામનું તમને આશ્ચર્ય થાય છે. તમે પુસ્તકોમાં જે કંઈ વાંચો છો તે બધું તમારા મન-મયજનો કબજે સાર્થ લે છે. તમારી શક્તિ અને સંયોગો તમને ખ્યાલમાં જ રહેતાં નથી. બ્યારે તમે એ વિચારોમાંનું કંઈ કરી શકતા નથી ત્યારે તેનો દોષ અમાગ ઉપર, સમાજ ઉપર, પરિસ્થિતિ ઉપર ઢોળી દઈ સાંત્વન મેળવવાનો પ્રયાસ કરો છો; બ્યારે ખરેખર તો તમારી રિયતિ વિશે તમે કદી મંજીરપણે વિશ્વાસુ જ દોલું નથી. સુદ્ધિમાં તમે જેટલા આમળ વધી મવા છો તેટલા જ એ સમજબુધ્ધાં અને શક્તિમાં આમળ વધી શક્યા હોત તે આતું બનત નહિ. દે કરાનું તમારામાં સામર્થ્ય નથી અને આલવાનું તમને સૂઝતું નથી.

માગ આ વિષય નિજે તારે વધુ ખાતી કરવી દોષ તો તારી સાથેના તારી ઉંમરના કે મોટી ઉંમરના જે ભુવાનો પરણી મવા દોષ, ખરખાર વસાવી મેઠા દોષ કે નોકરી-ખર્ચો કરના દોષ તેની આજની રિયતિનું અવસોહન કરજો. અબ્યામેશોને એમનામાં જે તરવરાટ હતો, તે બાળે છે ? એ જ શક્તિ, એ જ સ્વમાનપ્રિયતા, એ જ કનિકારી વિચારો તેઓ ધગાયે છે ! આકાશમાં કાઢવાના સ્વામી એમને દવે આવે છે ! એમના પિનાઓ કરતાં કેઈ મદદરતી જાગૃતમાં તેઓ આમળ વધેલા દેખાય છે ! અને ભાગે છે કે ઘને એ અવસોહન કરના નિગાશા જ સાંપાગે. આ પરિવર્તનના યાં કાળું છે ! તારે કષ્ટમનું પાશું એમણે પ્રથમથી એમની શક્તિઓનું માથ જ નરોત્તું કાઢ્યું.

જેટલે માત્ર અમારા જ નહિ પણ તમારા પણ સંયોગોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ, કેઈ પણ વિચારણામાં તમારી પામે દોવા એકઠા. એ વિનાના

વિચારો માત્ર તરંગો છે, એનું કશું પરિણામ આવતું નથી. યુવાન મનને એ ક્ષણિક આવેશનો આનંદ આપી જાય છે. હું 'ધમ્મ' છું કે મારો પુત્ર એવા આવેશમાંથી મુક્ત હોય, ન હોય તો સત્વર થાય અને પોતાની શક્તિનું માપ કાઢવાનું કદી ન ચૂકે.

[૩]

અમારી આશાઓ

હું જે લખી ગયો અને હજી જે લખવાનો છું તેનો હું એવો અર્થ ન કરીશ કે તમારા ઉત્સાહ ઉપર હું ઠંઠું પાણી રેડવા માગું છું અથવા તો તમને જે પાંખો ફૂટે છે તેને હું અટકાવી રહ્યો છું. અમારા ઉપર આ એક મોટો આક્ષેપ છે. અમે જ્યારે સશ્વામતીની વાત ઉચ્ચારીએ છીએ ત્યારે તેને ખાનથી સંબંધવાને બદલે દસી કાઢવામાં આવે છે. આજના યુવકોને એમાં કાપરતાનો ભાસ થાય છે. અમારું જીવન સાહસમાં વીત્યું હોય તો પણ પુત્રો ઉપર તેની અસર થતી નથી. આતું પરિણામ એ આવે છે કે જે અનભવો, ફટકીયે ભૂલો અને ઠોકરો પછી મેળવેલી હોય છે તે અમે તમને આપી શકતા નથી. તમારે પણ એ જ ઠોકરોમાં, જીવનના અમુક વર્ષો ગાળવા પડે છે.

હું એમ તો કહેતો જ નથી કે અમે જે કહીએ તે સાચું માનીને તમે વર્તવા માંડો. એવું અમે કહીએ નહિ, કહીએ તો તમે માનો નહિ. જે પિતા એવો આગ્રહ રાખે છે તે ઉવટે અપમાન પામે છે, પણ અમે એટલું તો જરૂર માગીએ છીએ કે અમારી દરેક વાતને તમે હસી ન કાઢો. તમે થોડું લક્ષ્ય ગયા હો અથવા તો દુનિયાનું

સાદિત્ય વાગી શકે તેથી સર્વંત્ર જની મયા છે એમ કદી ન માનો. જન્મતનુ અને જીવનનું તમામ યાન પુસ્તકનાં પાનાંમાં જ બધું છે એવી ભ્રમણા ન રાખો. અમે જે બોલીએ છીએ તે પગપૂર્વથી ગોળિયાં સૂત્રો નથી, પરંતુ અમારો અનુભવ છે. આ અનુભવ તમને કેટલાયે ઠપરા સંયોગોમાં બોમિયાનું કામ આપશે. અમારા શબ્દોને તમે એટલું વજન આપો એ જ મારે કહેવું છે. જે પિતા પોતાના દરેક શબ્દને સાત ઠરાવવા મથે છે તે જોડેથી મૂર્ખ છે તેટલો જ મૂર્ખ પિતાના દરેક શબ્દને જૂઠ્ઠા માનનાર પુત્ર છે. થોડાક પિતાઓ જે બૂધ કરી ગયા છે તે જ બૂધ થોડાક નહિ, લગભગ બધા પુત્રો આજે કરી રહ્યા હોય એમ મને લાગે છે.

અને એક ખીજ વસ્તુ પણ આ અંગે ધ્યાન રાખવા જેવી છે. જે બાબતનો અમને અનુભવ નથી તે બાબતમાં અમે કદી સલાહ આપતા નથી. બહુ બહુ તો સંજાણીને આલવાની સૂચના જ આપીએ છીએ. આ સૂચનામાં બોટું શું છે? એની પાછળ પ્રેમથી પ્રેમયેહું પિતૃહત્ય જ હોય છે. જ્યારે એવી સૂચના તરફ ટાંકા પુત્રને હું હસતો જોઈું છું ત્યારે મને એમ લાગે છે કે એને હત્ય જ નથી, એના શિક્ષણે એને નિષ્કુર બનાવી દીધા છે.

પુત્રના સાહસકર્મો પિતાને નથી મમતાં એમ તું માનતો નહિ. પુત્ર પ્રત્યેના પ્રેમને લઈ પિતા પોતાના પુત્રને જોખમમાં મૂકતાં હરે છે, પરંતુ હિંમત કરીને જ્યારે પુત્ર આગળ વધે છે ત્યારે તો એને આશીર્વાદ જ આપે છે અને પુત્ર જે પોતાના કાર્યમાં સફળતા મેળવે છે તો પિતાના મર્વનો પાર જ રહેતો નથી. તું વિચારશે તો જોઈ શકશે કે મારા કરતાં તું વિશેષ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે, વિશેષ શક્તિ અને યાન પ્રાપ્ત કરે તે માટે હું કેટલી ઝંખના સેવું છું! તું જાણે છે કે પિતા પોતાનું સર્વસ્વ એના પુત્રમાં આરાપીને જ કતકૃત્ય મામ છે!

અમને તમારા માટે સદૈવ એક અફસોસ રહ્યો છે કે તમે કદી અમારી લામણીને, અમારા હૃદયને, અમારા હેતુને સમજવાનો પ્રયત્ન જ કરતા નથી. અમારી કાંઈ વાત તમને ન રુચે ત્યારે પણ તમે જો એની પાછળ રહેલું અમારું હૃદય જોઈ શકતા હો. તો તમારા વર્તનમાં મહત્વનો ફેર પડી જાય. તમારે જો અમારી વિરુદ્ધ જઈ પડે તો તેનું દુઃખ તમારી આંખમાં દેખાયા વિના રહે નહિ. કાંઈ સંયોગમાં તને અવિનયી તો બની જ ન શકે. એક વાત સૌ વિશ્વાસથી માનજો કે અમે જો કહીએ છીએ તે નિર્મળ પ્રેમની જાવનાથી જ કહીએ છીએ. અમારા સ્વાર્થથી પ્રેરાઈને જાગ્યે જ અમારે કશું કહેવાનું હોય છે. જો સ્વાર્થ હોય તો તમને સુખી, સમૃદ્ધ અને કીર્તિવંત જોવાનો જ હોય છે, પરંતુ એ વસ્તુની તમારા મનમાં કશી કદર જ હોતી નથી.

આ કામળ કું તને જ લખી રહ્યો છું છતાં આખા યુવકસમાજને લખતો હોઉં એવાં સંબોધનો મારાથી વપરાઈ જાય છે. કારણ કે તને પોતાને તો મારે આ વિષે બહુ ઓછું જ કહેવાનું છે. અમારામાં આ એક મોટો દુર્ગુણ છે. અમે અમારા પુત્રના બહુ ઓછા જ દોષો જોઈ શકીએ છીએ. આનો અર્થ એ નથી કે તારામાં દોષો દશે, પણ કું જોઈ શકતો નથી. મારો કહેવાનો ભાવાર્થ એ છે કે દરેક પિતા બનતા પ્રયત્ને પોતાના પુત્રને ભોળો માને છે અને જો એમાં કંઈ દોષ જણાય તો બીજા કોઈના કારણે છે એમ માનવા માટે મથે છે આને કું સૌને ઉદ્દેશી જો લખી રહ્યો છું તેની પાછળ એવો મનોભાવ તો નહિ હોય! અંતર રીતે તો કું તને એક સુધીય પુત્ર માનું છું અને તારા માટે હંમેસાં ગર્વ અનુભવું છું.

તારા માટે કું કેટલી આશાઓ રાખી રહ્યો છું તે તું જાણે છે? દરેક પિતાની એ જ સ્થિતિ હોય છે. પોતાની દૃષ્ટિમર્બજા અનુસાર સૌ કાંઈ આશા સેવે છે. આમાં કેટલીક આશાઓ અમને પણ સુખ

આપનારી હોય છે અને કેટલોક તો કેવળ અમારા મનના સંતોષ માટે જ અમે સેવીએ છીએ. જેમાં અમને અમારું મુખ દેખાય છે તેમાં પણ તમારા સુખનો અને તમારી કીર્તિનો ખ્યાલ તો અમે રાખીએ જ છીએ.

એટલું ખરું કે અમારી આશાઓ, તમારી કલ્પનાઓ જેટલી વિસાળ કે ઉન્નત નથી હોતી, પરંતુ શ્રદ્ધા રાખજે કે અમને એનો વિરોધ નથી. મારી જ વાત કરું તો હું એવી આશા રાખી રહ્યો છું કે આપણાં ધરનો બોળે હવે તું ઉઠાવી લે. મારે નવરા ઘર્ષિતે જેસી નથી જવું; ભાઈ સુધી શરીર ચાલે ત્યાં સુધી હું કામ કરવા માગું છું. પણ મારી જવાબદારીનો ભાર હવે તારા માથા ઉપર આવે એમ ઇચ્છું છું. તારો પોતાનો લમપ્રભ મારે ઉઠેલો છે: આ વિષે મારે જે કહેવાનું છે તે તો આ પવર્મા હું કહીશ જ. પરંતુ એ પ્રશ્ન અને તારી બહેનોનો પ્રશ્ન તારી હૃદયપૂર્વકની સંમતિ અને મદદ વિના મારાથી ઉઠેલાશે નહિ.

મારી આશાઓમાં આ ઉપરાંત તને પ્રમાણિકપણે આગળ વધતો જોવાની ઇચ્છા પણ છે. લક્ષ્મીનંદન ચલાના જાક તો મને નથી, પરંતુ જીવનની કોઈ જરૂરિયાતમાં તારે મૂંઝાવું ન પડે એવી રિયલિટી તો હું ઇચ્છું જ છું, તારી શક્તિઓ ખીલે અને સન્માર્ગે વપરાય, દેશનું અને સમાજનું તું તારી સેવાઓ વડે દિત સાધી શકે તે હું ઇચ્છું જ છું, પણ મારી એવી માન્યતા થઈ ગઈ છે કે જે પોતાના કુટુંબનું દિન ન સાધી શકે તે સમાજનું બાહુ ન જ કરી શકે. સમાજસેવા તરફ પણ જુવાનો ખેંચાય છે તેમાં કેટલીકવાર તો મને કીર્તિલોભ પણ લાગે છે. કુટુંબ એક એવી સંસ્થા છે કે જ્યાં માણસ જે સેવા આપે તે તેનું કતવ્ય મનાય છે. એ માટે કીર્તિનો લોભ કોઈ રાખી શકતું નથી.

અને સૌથી મોટી આશા તો મારી એ જ છે કે તારી સામે કોઈ કરતાં કોઈ, આપણો દુરમન પણ કદી આગળ ન ચીંધી શકે

એવું ઉત્તરવળ તારું ચારિત્ર્ય હોય. તું મરીજ હશે, અમણ હશે, મંદબુદ્ધિ હશે તે બધું મારાથી સંખી ચકાશે, પરંતુ મારા પુત્ર સામે કાઈ આંગળી ચીંધશે તો મારા માટે કાઈને મોં જતાવવાનું પણ અસક્ય થઈ પડશે. આ ઉપરાંત, તારામાં ધર્મવૃત્તિ, વિનય-વિવેક, મયાંદા, વડીલો પ્રત્યે પૂજ્યભાવ, બીજા માટે હસાવાનો સ્વભાવ, વગેરે ગુણોની પણ અપેક્ષા રાખું છું.

એક સામદું મેં ધણું લખી નાખ્યું છે, પણ મને ખાતરી છે કે મારી એ તમામ આશાઓ તું પૂરી કરશે જ. આજે જ એવું બળ અને એવા ગુણો હું તારામાં જોઈ ચકું છું. જેમ તારી શક્તિ વધશે તેમ એ ગુણો વિકાસ પામતા જશે એવી મને આશા છે. તારી કેળવણી તું અવશ્ય દીધાવશે. તારા જન્મદિવસે આ વિધેનો તું સંકલ્પ કરી લેજે.

એકવીસમું વર્ષ બેસે છે તેનો અર્થ એ કે હવે તું યુવાન થયો. તારું બાળપણ તો ક્યારનું પીતી ગયું. કિશોર અને કુમાર અવસ્થા પણ વટાવી ગયાં. હવે તો તારે કર્તવ્ય-કર્મમાં લાગી જવાનો કાળ આવ્યો છે. આપણી સ્થિતિ સાગી હોત તો હજી ચે વધુ અભ્યાસ માટે તું બેચાર વર્ષો કાઢી શકત, પરંતુ હું લખી ચૂક્યો છું કે મારી શક્તિ હવે ખૂટવા આવી છે. અંતરની વાત જો પૂછે તો હું પોતે એમ માનું પણ છું કે આટલું શિક્ષણ આપણા જેવા સ્થિતિ-સંયોગોવાળા માટે બસ છે. હવે તો જે મેળવવું તે અનુભવની સાથે જ મેળવવું. અનુભવ જેવું શિક્ષણ તો બીજું કશું છે ?

ઉપર મેં કહ્યું તેમ આપણા સ્થિતિ-સંયોગોનો ખ્યાલ રાખીને પગલું ભરીએ તો ભુલાનોનું જે જોમ છે તે કદી તૂટે નહિ. હું એમ ઇચ્છું છું કે મારો પુત્ર વિચારમાં કે આચારમાં કદી પાછા પગલાં ન ભરે. સચિત્ત કરતાં વધુ દોહવાનો પ્રયાત્ન નહિ થાય તો એવો પ્રસંગ કદી આવશે જ નહિ. હું જાણું છું કે શક્તિના વિકાસ માટે સાદસ

કરવાની જરૂર છે. પણ સાહસ અને આધર્મિકતા વચ્ચેનો તફાવત આપણે જાણી લેવો જોઈએ. દસ માર્ગલ ચાલી શકનાર પંદર માર્ગલ ચાલવાનો પ્રયાસ કરે તો એ સાહસ છે, પણ એનો પ્રયાસ માર્ગલનો પ્રયત્ન તો નિષ્ફળ જ નથી. હું કહે જે ઉંમરમાં આવે છે તે ઉંમર સાહસ અને શૌર્યની છે. હું તેને ઉત્તેજવા છઠ્ઠું છું, પણ આ જાણી ચેતવણીઓનો સાથે એ વિનાની ઉત્તેજના તો યરાગ જ બનીશ. એનું જોશ ક્ષણિક હોય. હું તો તારા જોમને અંખડ રાખવા છઠ્ઠું છું.

ખારા પુત્ર, મારો આ આશાઓને હું પૂર્ણ કરજે.

[૪]

લગ્નનો સવાલ

હું જે જે પ્રશ્નો વિશે મારી અને તારી વચ્ચે, પિતા અને પુત્ર વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ હોવાનો સંભવ છે તે વિશે થોડું કહી દઉં. નવા યુગનાં કેટલાંક લાયકાતો અને દેખાવ છે તેનો ચર્ચા પણ આમાં જ હું કરી લઉં.

સૌથી પહેલો પ્રશ્ન લગ્નનો જ લઉં. આ વિશે એક પિતા પોતાના સ્થાને રહીને જેટલું કહી શકે તેટલું હું કહી દઉં. એ સિવાયનું તો તારે જાતે જ મારા શબ્દોના વિશાળ અર્થ કરીને સમજી લેવું પડશે.

લગ્નમાં સૌથી પહેલો સવાલ છે પસંદગીનો. આને જે વિચારો યુવકોના મગજને રોડા રચ્યા છે તેની કલ્પના માત્રથી દૂંધૂં છું. તું જાણે છે કે નિર્ધારિત વર્તમાનપત્ર વાંચું છું. થોડાં સામયિકો અને પુસ્તકો પણ હું જોઈ જાઉં છું. એ ઉપરાંત, યુવકો સાથે

અને મારી ઇશ્વરના ખીલ પિતાઓ સાથે વાતો કરવાના પણ ધણી વાર પ્રસંગો આવે છે. એ બધા ઉપરથી હું આજના ક્રાંતિકારી વિચારોને સહેજસાજ જાણી શક્યો છું. જ્યાં સુધી પુત્ર-પુત્રીની સંભવિત વિશેષ આગ્રહ રાખવામાં આવે છે ત્યાં સુધી તો મને એ કબૂલ છે. પ્રથમ તો એ વિચાર પણ મને રચતો નહોતો, પરંતુ હવે એમ લાગે છે કે અગાઉની સમાજરચના આજે રહી નથી એટલે પુત્ર-પુત્રીની ઇચ્છા તો અવશ્ય જાણી લેવી, જોઈએ, પરંતુ પોતાના જીવન સાથીની પસંદગી પુત્ર-પુત્રીએ જાતે જ કરી લેવી જોઈએ એ મત મને બધકારક લાગે છે. બધા જ દાખલામાં નહિ, પરંતુ મોટા ભાગના આવા દાખલાઓમાં લગ્નજીવન નિષ્ફળ જ નામ એમ મારું માનવું છે. કોઈ અપવાદમાં સફળતા મળે તેથી એ મતને સિદ્ધિ મળેલી ન ગણાય. એવું અનુકરણ પણ કોઈએ ન કરવું જોઈએ.

એ પછી વિધવાવિવાહ, પરગાંતિ, પરગાંતિ કે પરદેશમાં લગ્ન, આયોગિક લગ્નો, મુદતી લગ્નો, મુક્ત વ્યવહાર એ બધાં સામે મારે વિરોધ છે. ચાલુ 'સમપ્રધાના' દોષો હું જોઈ શકું છું. એ દોષો મૂળ પ્રધામાં તો નહોતા જ, પરંતુ સમાજની પ્રથા બદલાય ત્યારે લગ્નની પ્રથા પણ બદલાવી જોઈએ. જો ન બદલાય તો અવશ્ય દોષો આવી જાય. આજે પિતા-પુત્રના માનસમાં ફેર પડ્યો છે, આપણાં કુટુંબો પણ હિલહિલ થયાં છે, આપણા વ્યવસાયોમાં તો આઠાસપાનાળના અંતર દાખલ થયાં છે. પિતા સામાન્ય વેપારી હોય અને પુત્ર ડોક્ટર હોય, પિતા યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરે તો હોય અને પુત્ર વહીલાતમાં પડ્યો હોય એવા દાખલાઓ ઝોલા નથી. આ સ્થિતિમાં માતાપિતા કે કુટુંબને જોઈને એમનાં બાળકો વિશે સાચું અનુમાન બાંધી જ ન શકાય. ઉપરાંત, સુધાગતો જે પતન કુંકાયો છે તે ખાતર પણ જો પિતાનો જ પસંદગીથી કોઈ વેવિસાળ થાય તો પુત્ર-પુત્રીમાં તેનો વિરોધ કરવાનો વૃત્તિ જાગે જ. એની દૃષ્ટિ પણ

અંકાથીય બની જાય, સામા પાત્રમાં દોષ ન હોય તો એ તેને દેખાઈ આવે. એટલે ચાલુ લક્ષ્યપ્રયામાં પરબુનાગની સંમતિની પ્રથા ઉમેરી દેવી જોઈએ એવો મારો મત છે. એથી વિશેષ કશું જ કહવાની જરૂર મને લાગતી નથી.

તું જાણે છે કે હું જૂની રૂઢિઓને તે જૂની છે તેટલા ખાતર જ પકડી રાખનારો નથી, પરંતુ એ જૂનું છે એટલા ખાતર જ તેનો નાશ થવો જોઈએ એમ માનનાર પણ હું નથી. એવો નાશ કર્યા કરવાથી દાર્ઢ જમાનો આગળ વધી શકે નહિ. જૂતકાળ એ તો વર્તમાન જમાથી કૂટે છે તે ધગતી છે. તેને ખોદવાથી વર્તમાન અને ભાવી બન્ને જોખમમાં મુકાઈ જાય. ઉપરાંત, કોઈ પણ પ્રયામાં એટલો જ સુધારો થવો જોઈએ, જેટલો અનિવાર્ય રીતે જરૂરી હોય. એક દગ્દીનો જ વિચાર કરીએ. એના હાં કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં જો ઔષધ આપવામાં આવે તો તેનું પરિણામ મૃત્યુ સિવાય બીજું શું આવે? કોઈ પણ પ્રયામાં ભ્યારે દોષ દાખલ થાય ત્યારે તેને માફગી સમજીને તેના પ્રમાણમાં જ ઉપાયો લેવા જોઈએ. દરેક ફાડણી વખતે જો નસ્તર જ મૂકીએ તો હાં જાગ્યે જ બચી શકે.

જો આ વાત ખરાબર હોય તો આપણી લક્ષ્યપ્રયામાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો કરવા જેટલો સડો દાખલ થયો છે ખરો? તને એમ લાગતું હોય કે થયો છે તો બેશક તું એનો નાશ કરજે, પરંતુ એ પ્રયામાં જીવ હોય છતાં

દાંપત્ય જીવનમાં રસ નથી ? વિશ્વાસ નથી ? સહકાર નથી ? પ્રેમ અને ત્યાગ નથી ? આપણા જોગખીના સૌકાર્ધના ધરમાં તું દષ્ટિ ફેંકશે તો નિષ્ફળતા કરતાં સફળતાનું પ્રમાણ વધારે છે એમ તું જોઈ શકશે. કેટલેક સ્થળે કલેશકંકાસ દેખાય તો તેનું કારણ લમ છે કે ખીણું કંઈ તે પણ જોઈ લેજો.

આગળ વધતાં પહેલાં એક વાત સ્પષ્ટ કરી દઉં. આજના મૃદ-જીવનમાંથી મધુરતા લૂંટાતી જાય છે, સંયુક્તા કુટુંબો તૂટતાં જાય છે, પ્રેમ અને ત્યાગના સ્થાને સ્વાર્થની હોળી સળગતી દેખાય છે તે બધું હું કબૂલ કરું છું પરંતુ તેનું કારણ લગ્નપ્રથા નથી મારા મત પ્રમાણે તેનાં કારણો જુદાં જ છે અને તે સત્વર દૂર થવાં જોઈએ. પહેલું કારણ એને પુરુષના કરતાં નીચી માનવામાં આવે છે તે છે. ખીણું કારણ: જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેના વિચારોનું અંતર સાંધવાનો પ્રયત્ન થતો નથી. બંને પણ આગ્રહી બનીને પ્રેમતંત્રને ખેંચી રહ્યા છે. ત્રીજું કારણ: આર્થિક હાલત પ્રતિદિન ખરાબ થતી જાય છે. એટલે સૌ કોઈ ને તંગી અનુભવવી પડે છે. એમાંથી હોશ અને ધૃપાં જન્મે છે. ચોથું કારણ: સામુ વધુ અને દેરાણી-જેઠાણીનાં નિત્યના ઝગઝગ છે. તેનો નિકાલ યોગ્ય કેળવણીમાં જ છે. આમાંના એકે ૫ હોય લગ્ન પ્રથાને કારણે છે એમ લાભતું નથી. આજે પણ જે કુટુંબમાં પિતા-પુત્રની પ્રકૃતિમાં અને સરેકારમાં તફાવત નથી ત્યાં તો પુત્રની સંમતિ લેા કે ન લેા તેનું લગભગ સરખું જ પરિણામ આવે છે. જ્યાં તફાવત છે ત્યાં એ જ પ્રશ્ન પુત્રને કુટુંબથી જુદા પડવાનું કારણ બની જાય છે. કન્યા હોય છે તો ઘણીવાર દુઃખમાં પડે છે. એને પૂરતો પ્રેમ મળી શકતો નથી. એમનું જીવન ચાલ્યા તો કરે છે, પરંતુ એને સફળતા ન કહી શકાય.

હવે ક્રાંતિકારી લગ્નનો વિચાર કરીએ. એમાં કેટલા સફળ થાય છે ? દરેકે દરેક પદ્ધતિ વિષે હું ટૂંકમાં મારો મત જણાવી દઉં. .

પુત્ર-પુત્રી પોતે જ પોતાનો જીવનસાથી પસંદ કરે તેમાં અને બારે જોખમો જણાય છે. પ્રથમ તો બધા જ કે મોટાં ભાગનાં યુવક-યુવતીઓ એમ કરી શકે એવું નથી. કારણ કે આવી પસંદગી મૈત્રી વિના અને નહિ. એવી મૈત્રી બહુ થોડાં જ મળે છે. એટલે વ્યવહારિક રીતે મોટાં ભાગનાં યુવક-યુવતીઓ માટે આવી પસંદગી કરવાનું લગભગ અશક્ય છે, પરંતુ આવી માન્યતા આજનાં યુવક-યુવતીઓના મનજમાં ધર કરીને બેસી હોય છે તેથી તેઓ એવી મૈત્રી માટે સદાયે ઉત્સુક રહે છે અને તેનાં માઠાં પરિણામો આપ્યા સમાજને ભોગવવાં પડે છે. સોમાથી તેવું નહિ, નવાણું મૈત્રીની પાછળ આવો ભાવ હોય છે. તું જ દહે, એ ભાવ સાથે આજનો યુવકસમાજ પોતાનું આસ્ત્રિય ધડી શકે ! શરીર-મનને મુદ્દ અને નિરાગી રાખી શકે ! સ્થૂળ દોષો બસે ન થતા હોય કે આજી થતા હોય, પણ માનસિક પતન તો હું માનું છું કે પારાવાર હશે.

અને આ રીતે થયેલી પસંદગી સાચી હોય ! યુવક અને યુવતીઓના સમૂહમાંથી કોઈક જ એ વખતે મોહની નિદ્રાથી મુક્ત હોય. બંનેનો પ્રથમ એકબીજા પાસે સારા દેખાવાનો હોય એટલે કોઈનું સાચું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય જ નહિ. લગ્ન પછી એ મોહનિદ્રાનો અંત આવે અને વ્યવહાર-જીવન શરૂ થતાં જ બંને વચ્ચે કસેટનાં બીજ વધવા. મોટાં ભાગનાં નવાં લગ્નો કરુણતામાં પરિણમે છે તેનું કારણ આ જ છે.

વિધવાવિવાહનો પણ હું વિરોધી છું. એટલા માટે નહિ કે વિધવા ઇચ્છે તો પણ લગ્ન ન કરી શકે એવો મારો મત છે. હું તો માનું છું કે જે સંવયની પાછળ હૃદયનો સાથ નથી તે સંવય વ્યભિચાર કરતાં જ ખરાબ છે. હું ઇચ્છું છું કે જે વિધવા ઇચ્છે તે લગ્ન કરે, પરંતુ એવાં લગ્નો વિધુરની સાથે થતાં જોઈએ. આવો જ મત હું વિધુર માટે પણ ધરાવું છું, લગ્નનું મધુષ અને લગ્નની મંજલતા તો કોમાઈમાં જ છે. કુમાર હમેશાં કુમારીને પસંદ કરે અને કુમારી

કુમારને—એવો મારો મત છે. આમાં અપવાદે ચરાના, પણ એ તરફ ધ્યાન ન આપવું જોઈએ.

પરઘાતિ, પરપ્રાત અને પરદેશમાં લખેનો વિચાર ન કરવો જોઈએ એમ હું માનું છું તેવું કારણ આટલું જ છે: લગ્ન સમાન પરિસ્થિતિમાં થવા જોઈએ. તો જ કુટુંબના અને સમાજના ધર્મો સારી રીતે બજાવી શકાય. આમાં પણ કોઈ અપવાદ તરફ ન જોવું જોઈએ.

હવે જે વિચારો વિશે મારે મત આપવો છે તે વિચારોનો મને માત્ર વિરોધ નથી, એને હું અંતઃકરણથી ધિક્કારું છું. એમાં આખા સમાજનું મને પતન દેખાય છે. એ વિચારો છે—પ્રાયોગિક લગ્ન, મુદતી લગ્ન, મુક્ત વ્યવહાર. હું બહુ લંબાણ નહિ કરું. એટલું જ કહીશ કે આ મારું માનવીનો નહિ, પશુનો છે. તેઓ વગર સમજાયે એવું જ કરે છે. માનવીમાં બુદ્ધિ અને નિયમની શક્તિ આવી તે પહેલાં કદાચ એ આમ જ વર્તતો હશે. આજે એટલા બધા પાછળ જવાની જરૂર નથી. મારા મતે લગ્ન એ સંયમ માટે છે. જે પ્રયા, વિચાર કે પદ્ધતિમાં સંયમનો વિચાર ન હોય તે બ્યક્તિ અને સમાજ માટે આકર્ષક છે. આ ત્રણેય વિચારો ભયંકર છે. મારો પુત્ર એ તરફ ઝૂકતો હોય તો મારા દુઃખને કોઈ સીમા ન રહે. સૌ-પુરુષ વચ્ચેના આવા સંબંધોમાં પ્રેમ ટકી જ ન શકે. પ્રાયોગિક લગ્ન કરનાર એ નિષ્કુળ જાય તો એનો બીજો ધડો થવો પણ મુશ્કેલ બને. એવું જ મુદતી લગ્નનું. અને મુક્ત વ્યવહાર એટલે તો બુદ્ધિમુક્ત પશુવ્યવહાર. એમાં ન કુદરતી નિયમન, ન ઔચિત્ક નિયમન.

હું તો એ જ મત ઉપર દૃઢ છું કે જૂની લગ્નપ્રથામાં પુત્ર-પુત્રોની સંમતિનો રિવાજ દાખલ કરી દેવામાં આવે તો તે પૂરતું છે. સૌને માટે એ શ્રેયસ્કર છે. એમાં મોહનું ઘેન નહિ હોય, અસંયમ નહિ રહે. સૌ કોઈ સ્થિર બુદ્ધિથી જીવનનો ગંભીર પ્રશ્ન ઉકેલી શકશે. આ પ્રયા સર્વત્ર સ્વીકારાય તો કેવું સારું ?

સદ્ગુણોનું જન્મસ્થાન

વહાલા પુત્ર, લખેલા પાના ઉપર નજર નાખું છું તો જોમ લાગે છે કે તને કહેવા જતાં તો હું સૌ કોઈને કહેવા લાગી ગયો છું અને તારો મથ વિચારતાં તો સમાજના ગંભીર પ્રશ્નોની વિસ્તૃત ચર્ચા મારાથી ર્ધ ગઈ છે. પરંતુ જોમ તો લાગે જ છે કે જે લખ્યું છે તે સાચું છે, તને ઉપયોગી છે અને એમાં કશું જે એવું નથી લાગતું કે જેના ઉપર મારે હંકો મારવો પડે. મારે જે તને કહેવું છે તે સામાન્ય ચર્ચામાં મેં કહી નાખ્યું છે એટલે જ માત્ર તફાવત છે. હવે આ કામળ પૂરો કરતાં પહેલાં તને જ ઉદ્દેશીને ચોક્કસ કહી દઉં.

લગ્ન વિધેના માગ વિચારો મેં જણાવી દીધા છે. એ ધ્યાનમ રાખીને તું તારી મૈત્રીઓ ડાળવજો. મૈત્રી મૈત્રી માટે જ હોય. મિત્ર પુરુષ હોય કે સ્ત્રી, મનમ ખીન્ને ભાવ પેદા જ ન થવો જોઈએ. તારા જે કુવક-મિત્રો છે તેની પ્રસંદીમાં પણ તું ધ્યાન રાખજો. કેવળ સાથે મળી મોજ કરવી તેને મૈત્રી ન કહેવાય. કોઈ તરંગોમાં મશગૂલ રહેવાથી પણ લાંબો વખત મૈત્રી ટકે નહિ. મૈત્રી સેવાની અને કર્તવ્યની ભાવનાથી રંગાયેલી હોય. સામા પક્ષે કેટલો ત્યાગ કર્યો તે જોવા કરતાં આપણે આપણા મિત્ર માટે શું કરી શકીએ તેની સતત કાળજી રાખવી જોઈએ, પણ આપણે મૂર્ખ કે અંધ તો કદી ન બનવું ધરે. આપણા મિત્રના ગુણ-અવગુણનું આપણને પૂરું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. એક ભાવ મને આજની મૈત્રીઓમાં દેખાય છે. મૈત્રી કરવી એ માનવીનો સ્વભાવ છે, એક વના એને ચાલવું જ નથી. જે લાગણીથી મૈત્રીઓ રચાય છે તે જ લાગણી કુટુંબજીવનના મૂળમાં પડેલી છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે જહારની મૈત્રીઓને પરિણામે

કુટુંબના સભ્યો તરફ દુર્લક્ષ કેળવાય છે. દરેક મૈત્રીથી કુટુંબનું વર્તુલ મોટું થવું જોઈએ, તૂટવું ન જોઈએ. તું વિચાર કરીશ તો તને બચ્ચાર્ષ આવશે કે વર્ષો પછી તો મિત્રો છૂટા જ પડે છે કારણ કે સૌનું જીવન કુટુંબ રચાય છે. કુટુંબપ્રેમમાં જરા યે ક્ષતિ ન આવે તેનો તું ખ્યાલ રાખજો.

અને સ્ત્રીમિત્ર-કન્યામિત્ર માટે તું સતત જાગ્રત રહેજો. તું એનાથી સો ગજ દૂર રહે એમ તો કહી શકેતા નથી: કહું તો તું માને પણ નહિ, પણ તારા મનની જાગ્રતિ કદી યુમાવતો નહિ. ‘પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે અમારે કશો જોડ નથી’ એવું પણા યુવકો બોલે છે, પણ મને તો એમાં દંભ જ લાગે છે. તેઓ સ્ત્રી-મિત્રોની હાજરીમાં જીદા જ દેખાતા હોય છે. માટે તું એવી ભ્રમણા કદી સેવતો નહિ અને મર્યાદાઓનું ખરાબર પાલન કરજો. કોઈ પણ પ્રસંગે તારું મન તને જીલાવામાં ન નાખે તે જોજો. અસ્વચ્છતા કે મંઘન જો કોઈ દિવસ પણ અનુભવે તો એ મૈત્રીથી દૂર રહેજો. એ એક પ્રકારની ગૂંજળામણ છે અને એમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા પતનને જ પમાય છે.

કદાચ એ રથજે તને લગ્નના ભાવ પેદા થાય. આવી ભાવના સાથે તો કદી મૈત્રી કરતો જ નહિ, પણ એમ થાય તો દૂર ખસી જઈને વિચાર કરજો. તારા પિતા ઉપર તને વિશ્વાસ હોય તો તારા અંતરની વાત એને કહેજો. ન કહી શકે તો કોઈ મિત્ર તારફત એવો પ્રયાસ કરજો. એ પછી હું મારી અંખે જોઈશ, મારી જીદિથી વિચારીશ અને મારે સાચો અભિપ્રાય તને આપીશ. મેં સ્વીકારી જ લીધું છે કે લગ્નની જાણતમાં પિતા સલાહકાર છે, માર્ગદર્શક છે. આખરી નિર્ણયની સલાહ તો તારી, લગ્ન ઇચ્છનારની જ છે. તું મર્યાદા કદી ચૂકતો નહિ. કોઈ કન્યાનો એવો પ્રયત્ન હોય તો તેને ગ્રે. પુ. ૬

પણ તું તારા વતનથી અને જરૂર પડે તો વાણીથી પણ ચેતવી દેને. આ શક્તિ ને તારામાં દશે તો તારા આદર્શો સલામત રહેવાના છે અને તું ધ્યાનમાં પહોંચવાનો જ છે એમ ખાતરીથી માનજે. આ ખાતરીમાં ને તું નગ્નો રહ્યો તો તારું તમામ હીર યુક્તિ જવાનું છે. નવા ધુનના કું જે અવસ્થાનો કહું છું તેમાંનું મોટામાં મોટું આ અવસ્થાન છે.

કેળવણી તું પૂરી કરવા આગ્યો છે, પણ માફ રાખજે કે આ તો કોલેજની કેળવણી જ પૂરી થાય છે. દુનિયાની વિશાળ કોલેજના ખારખામાં તો હજી હવે જ તારે પગ મૂકવાનો છે અને એ કેળવણી કદી પૂરી થશે નહિ. શાળામાં જે ખંત અને પરિશ્રમથી તું આગળ રહ્યો છે તે કરતાં પણ વધારે ખંત-પરિશ્રમની આ મહાશાળામાં જરૂર પડશે. ઠોકરો પણ તારે ખાવા પડશે, પણ ફરક ઠોકર તને નવું ને નવું જ્ઞાન આપી જશે. આ જ્ઞાન મેળવનાં તું કદી ધરાઈ જતો નહિ અને ઠોકર ખાવાથી કોઈ દિવસ અટકી પડતો નહિ. તારું જ્ઞાન મેળવવાનું કાર્ય સદાયે ચાલુ જ રાખજે. જેટલી મૂડી આજે તારી પાસે છે તેટલી મૂડી જીવનમાં કોઈ પણ મહાન કાર્ય કરવા માટે પૂરતી નથી. એ મૂડી તારે વાચનથી, અભ્યાસથી, નિરીક્ષણથી, કાર્યથી અને અનુભવથી વધાર્યા જ કરવાની છે. આજની દુનિયામાં સાધનવગ બહુ ચાલે છે છતાં વિશ્વાસ રાખજે કે ખોટો રૂપિયો બહુ કુશળે ફરી શકશે નહિ. તારે જે સફળ થવું હોય તો કદી સાધનવગને કે ક્યાંય ધૂસી જવાનો વિચાર કરતો નહિ. તું તારી ચોખતા કેળવવાનો જ નિત્ય પ્રયત્ન કરજે. એનો જવાબ અવશ્ય મળશે જ. તું કદાચ નહિ જાણતો હોય - આજે એક બાલુ ભયંકર બેકારી પ્રવર્તે છે અને ખીજી બાલુ જવાબદારી સંભાળે એવા માણસો કોઈ ક્ષેત્રમાં મળતા નથી. તારા જીવનમાં ચોખતા એ જ ખાનમંત્ર બની જવો જોઈએ. એ વિનાનું બધું જ મિથ્યા છે.

મેં અમારો તને કહ્યું છે કે અમારી બૂલમાંથી તારે શીખવાનું છે. આ બૂલોમાં મહાબૂલ અમારા ચીલે ચાલ્યા જવાના સ્વભાવની છે. તું એમ ન કરતો. દરેક પગલું વિચારપૂર્વક જ ભરજો. તારા પિતાએ તો પ્રભુની કૃપાથી મયાશક્તિ-મતિ એમ કશું છે. તું એમાં આમળ વધજો. નવીનતા કેળવજો. જે બાબતમાં હું પાછળ રહી મથો હોઉં તેમાં તું આમળ પગલાં માંડજો.

મેં તો બાળના યુવક-સમાજ ઉપર એક આલેખ એ મૂક્યો છે કે જે બૂલો અમે કરી છે તે જ જરા જુદા સ્વરૂપમાં તેઓ પણ કરી રહ્યા છે. આ બૂલોમાંની એક તો મેં ઉપર ગણાવી. એ લોકો પણ અમારી જેઠે ચીલે જ ચાલનારા છે. ચીલો એમણે બદલ્યો છે, એટલું જ. વિચારમય જીવનનાં તો મને કાષ્ટક જ રથેને દહાંન થાય છે. જો કે મને એમ પણ લાગે છે કે જેનું જીવન ધંપૂલું રીતે વિચારમય હોય તે તો મહાત્મા કે પદમંજર બની જાય. પરંતુ સામાન્ય જાતિ અને સ્વતંત્ર વિચારણા તો સૌ કાષ્ટમાં હોવી એમણે. આવું જ રૂઢિ-રિવાજ વિષે મારે કહેવાનું છે. અમે લોકોએ આ બાબતમાં અણુલખ્યા નિયમો જ ધરી નાખ્યા છે. તમે પણ એવું કરવાની તૈયારીમાં અત્યારે છો. તમે લગ્નના રીતરિવાજોનો વિરોધ કરતાં કરતાં નવા રિવાજો દાખલ કરી રહ્યા છો તેનો તને ખ્યાલ છે ? જમણવારો બંધ કરી તેનું સ્થાન તમે 'પાટી' 'ઓને આપ્યું છે. વધાવું' અને ચાંદલા બંધ કરી તમે લગ્નનો ભેટો આપવા માંડો છે. પુત્રજન્મ વખતે પણ તમે ભેટ આપ્યા વિના ગહેતાં નથી. તમારી 'પાટી' 'ઓએ તો માઝા મૂકી છે એમ મને તો લાગે છે. તમે અમારા કરતાં દસવીસ ગણા પ્રયત્નો એ માટે નક્કી કરી રાખ્યા છે.

કન્યાવિક્રય-વરવિક્રમમાં પણ તમે પછાત નથી રહ્યા. જે સમાજમાં યોગ્ય કુમાર મળવાની મુશ્કેલી છે તે સમાજમાં કેળવાયેલા યુવકો

પણ કન્યાના પિતાને નીચોવવામાં બાકી નથી રાખતા. અમુક રથને એ રકમે પુરુષો અપાય છે, અમુક રથને આઠકતરી ચૂાવાય છે. આમાં કોઈને શરમ પણ લાગતી નથી. કન્યાના પિતાપક્ષ તરફના વર્તાવમાં જો ફેર પડ્યો હોય તો એટલો જ પડ્યો છે કે જ્યાં કન્યા પત્ની બનીને જોના પતિને વશ કરી શકી હોય છે ત્યાં યુવકનું વશણ પોતાના માતાપિતા કરતાં કન્યાના માતાપિતા તરફ વિશેષ હોયું રહે છે. સાચો પૂજ્યભાવ તો બંનેમાંથી કોઈને મળતો નથી. પત્ની, પુત્ર, કુટુંબ વગેરે સાથેના વર્તન વિષે તો આ પુત્રના અંત બામમાં હું કહેવાનો જ છું એટલે અસારે મૌન રાખું છું.

ધનવાનો અને ધર્મશુરો તરફ અમે મૂકતા ગ્હીએ છીએ એવો અમારા ઉપર આરોપ છે. યુવકો શું કરે છે ? તેઓ પણ ધનવંતોને ત્યાં જ સલામો ભરવા જાય છે. ફેર એટલો જ છે કે અમે રૂબરૂમાં અને ખાનગીમાં, બંને વખતે એમના પ્રત્યે સન્માન રાખીએ છીએ અને આજના યુવકો ખાનગીમાં ગાળો ભાંડી ગહેરમાં એમને નમન કરે છે. ડારણ કે મૂઠીભર ફકીર જેવા યુવકોને બાદ કરતાં, બીજા બધાંને અમારા કરતાં વિશેષ ધનની જરૂર પડે છે. એમની જરૂરિયાતો વધી ગઈ છે. સાદાર્થમાં અને અમમાં એમને શરમ લાગે છે. પત્નીને સજામારવાની વૃત્તિ જૂના જમાના કરતાં હજારગણી વધી ગઈ છે. કંઈ બાબતમાં આજના યુવકોનો મોટો સમૂહ આગળ વધ્યો છે તેનું તો સંશોધન કરવું પડે એમ છે.

પણ સજા પાર આવે એમ નથી. આટલા દાખલાઓ બાકીનું સમજી જવાને બસ થશે. એ ઉપરથી હું તને જ કહેવા માગું છું તે તું સમજી ગયો હશે. હું સતત એવી ઈચ્છા રાખું છું કે મારો પુત્ર સાચા અર્થમાં સુધારક થાય. સમાજમાં જે અનિષ્ટો હોય તેને કદી વશ ન થાય, એટલું જ નહિ, પોતાની કક્ષિત પ્રમાણે જોના સામનો કરે. પરંતુ

એ યાદ રાખે કે જેનો એ સામનો કરવા માગે છે તે તેના દુશ્મનો નથી, તેઓ તો પિતા છે, ભાઈ છે, કાકા છે, મામા છે, દોહીના સંબંધીઓ છે. આ બધાનો સામનો પૂર્ણ વિચારપૂર્વક અને મૂર્ખ વિનય સાથે થવો જોઈએ. તો જ એની અસર થવાની છે. અને સુધારકનું પોતાનું હૃદયન સૌને માને હિપજો એટલું શુદ્ધ સેવામય અને સરળ હોવું જોઈએ. મારા પુત્રે તો જો એની ઝાતિમાં, સમાજમાં, દેશમાં સુધારા લાખલ કરવા હોય તો આ ગુણો એણે મેળવી જ લેવા પડશે. અને એમ લાખ્યું છે કે આ ગુણોનું અને સુધારાનું આરંભસ્થાન આપણું પોતાનું કુટુંબ જ હોવું જોઈએ. હું આમ કહી રહ્યો છું તેથી મારા વિચારો સંકુચિત છે એમ માનતો નહિ. તું પોતે જ કહે કે જો તું વડોદરામાં રહેતો હશે તો તારી પ્રવૃત્તિનો આરંભ ત્યાં જ કરશે કે નહિ ? આખા ગૂજરાતમાં જળપ્રસય થાય ત્યારે સેવકોની એ ફરજ નથી કે પોતે ત્યાં હોય ત્યાંથી જ કાર્યનો આરંભ કરે ?

રખે, તું મને સમજાવવામાં મૂક કરતો. કુટુંબની સેવામાં જ રમ્યા-પમ્યા રહેવું અને ત્યાં જ અટકી જવું એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. જેમ દરેક ઉપદેશનો આરંભ પોતાની જાતથી થવો જોઈએ તેમ જ સેવાનો આરંભ પણ પોતાની અસંત નિકટમાં જ હોય તેનાથી જ થવો જોઈએ. વિનય વિના આ સેવા બની શકે ! વિવેકબુદ્ધિ કેળવ્યા વિના કદી એમ ખચર પડી શકે કે શું કરવું અને શું ન કરવું ! એ જ રીતે આરાપાલનનો સ્વભાવ ન કેળવ્યો હોય તો કુટુંબમાં કોઈ ઉપર અસર પાડી શકાય ! જે જાતે પોતાના વડીલની આરા માને તે જ બીજા પાસેથી એવી અપેક્ષા રાખી શકે ને ? આ આરા કોઈ લશ્કરી સેનાપતિ કે શેકની આરા ન હોય, આ તો પ્રેમની ઈચ્છા માત્ર હોય. આવું આરાપાલન આદિત્યની કેળવણીમાં ખૂબ મદદગાર થાય.

પણ ત્યાગભાવના વિના તો બધું જ નકામું. જે કુટુંબમાં, જે મિત્રમંડળમાં, જે સંસ્થામાં બંધિનઓ 'આપવાનો' નહિ પણ 'સેવાનો'

ધરણી રાખે તે લાંબો વખત ટકી શકે નહિ. અને જોતલો સમય એ કુટુંબ એ મંડળ કે એ સંસ્થા ટકેલી દેખાય તેટલો સમય પણ કહેશ, કલત અને સ્વાર્થબાજનો જ ત્યાં પ્રગ્વિય મળે. તું જો કુટુંબમાં સફળ થવા ઇચ્છતો હો તો ત્યાં તારે આપવાની, માત્ર આપવાની વૃત્તિ જ ડેળવવી પડશે. જરા આમળ વધીને રહું તો તારી જા જોમ સીને જમાવવા પછી જમે છે અને ઉંધાડવા પછી જીંધે છે એવું જ તારે કરવું પડશે. કોઈ સંસ્થામાં તું દાખલ થા તો ત્યાં પણ તારી બાને યાદ કરજે. એ અસ્પૃશ્યક્ષિત ખાસેથી તારે અને મારે ધણું શીખવાનું છે.

મારો પુત્ર આદર્શ યુવક થવાનો છે એમ માનીને જ હું બધું લખી રહ્યો છું. મારી માન્યતાને શું તું ખોટી પાડશે ?

[૧]

છેલ્લાં વચનો

મારા લાંબા પત્રનો આ અંતભાગ છે. આટલું કહ્યા પછી પણ જો કોઈ મનમાં રહી ગયું છે તે કોને કહી દેવા માગું છું. દુઃકમાં કહીશ, પણ તને સમજવામાં જરાયે મુશ્કેલી ન આવે તે માટે સ્પષ્ટ રીતે જ કહીશ.

ફરીને લગ્ન વિષે જો શબ્દ કહી લઉં. તારા જીવનસાથીની શોધ મમે તે બ્યક્તિ કરે પરંતુ તેનો આખરી નિર્ણય તારે જ કરવાનો છે એટલે પસંદગી કરવામાં તારે ચાતું ધ્યાન રાખવું જોઈએ તે હું જણાવી દઉં. આજના યુવકો રૂપ, બાહ્ય ટાપટીય, ચિસ્ટાણ, ધન વગેરે ઉપર યુખ્ય ધ્યાન આપે છે. મારે એમાંની એકે ૫ વસ્તુનો વિશદ નથી. તું રૂપ

ઉપર અવસ્થા ધ્યાન આપજો, પણ તારા રૂપને પણ લક્ષમાં રાખજો. જોને જોતાં જ તારું મન પાછું પડે તેવી પસંદગી કરતો નહિ. ખાલ ટાપટીપતી મર્યાદા નહોતી કરી રાખજો. અંતરના અવગુણોને શરીરના અનારોગ્યને ઢાંકનારી ટાપટીપતી સાવચેત રહેજો. સુખડતા અને સાદાઈમાં સૌંદર્યનું દર્શન વધુ સહેલાઈથી થઈ શકશે. શિક્ષણને જરૂર મહત્વ આપજો, પણ સંસ્કારનું અને સાદી સમજનું મહત્વ એ કરતાં વિશેષ છે તે લક્ષમાં રાખજો. ધનને બહુ મહત્વ આપતો નહિ. કન્યા જો ધનને મહત્વ આપે તો સમજી શકાય, તારે તો કન્યાના માતાપિતાના ધન તરફ દ્રષ્ટિ પણ ન કરવી જોઈએ, જો કરીશ તો કન્યાને ઓળખવામાં તારી શૂલ થઈ જશે.

લગ્નનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં ખીજ કેટલાક વિચારો તારે કરી લેવાના છે. પ્રથમ તો લગ્ન તું શા માટે કરે છે તે તારે જાણી લેવું. એમ આવો વિચાર કર્યો નહોતો, પણ કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે. સાથે એ પણ વિચારી લેવું કે લગ્ન પછી અને જીવનભર કુટુંબ સાથે તું કેવા સંબંધો ધરાવે છે. ઉપરાંત, જીવન વિષેના તારા આદર્શોના પણ તારે ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. આ બધું તું વિચારતો જ દરો એમ કું ધારું છું. છતાં મને થાય છે કે મારે તો તને કહી જ દેવું જોઈએ. લગ્ન જ હેતુથી કરતો હો તેની સિદ્ધિ મળે એવા પાત્રને જ પસંદગી આપજો. કુટુંબ-સંબંધો તારે જાળવવા હોય તો જ કન્યામાં કુટુંબપ્રેમ, સેવાવૃત્તિ, આદ્યપરાયણતા વગેરે ગુણો હોય તેને જ તારે પસંદગી આપવી પડશે. તારા જીવનનો આદર્શ એટલા માટે નક્કી કરવાનો છે કે એથી વિરુદ્ધ સંસ્કારો ધરાવતી કન્યા તું પસંદ ન કરી લે. તું સાદાર્થ ધરાવે અને એ શોખ ધરાવે; તું સંયમ ધરાવે અને એ વિલાસ ધરાવે; તું વિશાળ કુટુંબને પસંદ કરે અને એ 'બંને'માં જ આખા જગતનો સમાવેશ ન કરી લે તે તારે જોવું પડશે.

અને લગ્ન પછી તું ગૃહસ્થ જાને છે તેનો યે ખ્યાલ રાખજો. ગૃહસ્થ

ખનતાં પહેલાં ધગ્ને જાર ઉપાકવાની આર્થિક, વ્યવહારિક અને માનસિક તૈયારીઓ તારે કરી લેવી જોઈએ. આ આખતોને જરા એ ઓછું મહત્ત્વ આપતો નહિ. નિત્યના જીવનમાં કમલે ને પત્રલે આ પ્રશ્નો જીજ્ઞાસવાના છે. એની પૂર્ણ તૈયારી પછી જ જી સગ્ન માટે તૈયાર થશે. મને એવી હોશ છે કે તું જલદી સગ્ન કર, સુખી થા, મારો અને તારી ખાતો બોલો ઉતાર; પણ એ માટે હું મુદ્દલ ઉતાવળ કરવાનો નથી. તારી ના હશે ત્યાં સુધી એ દિશામાં હું કશો પ્રયત્ન જ કરવાનો નથી.

પણ એક વાત તારે સમજી લેવી જોઈએ. જો પરબુલું જ છે અને આ જન્મતમાં કરોડો માણસો તો પરણે જ છે તો તે અંગેના તારા વિચારો મને જણાવજો. મેં ઉપર કહ્યું તેમ કુટુંબ વિષે અને જીવન વિષે તું જે વિચારો ધરાવતો હોય તે અને કેવી કન્યા તરફ તારું હૃદય દોરે તે મને સ્પષ્ટ રીતે જણાવજો. મારી અવલોકનશક્તિ અને વ્યવહાર-શુદ્ધિથી જેટલું જાણી શકાય તેટલું તો મેં જાણી લીધું છે છતાં તારા સ્પષ્ટ મત મારી ખાસે હોય તો મને કન્યા સીધવામાં સરળતા થાય. હું ધારું છું કે તું પણ મારી આ વાત સ્વીકારશે. મારા ચોતાના વિચારો તો મેં તને જણાવી જ દીધા છે.

આ અંતે એક મહત્ત્વની વાત હું તને કહી દઉં. તું જેવી ઇચ્છશે એવી જ કન્યા કદાચ નહિ મળે. તું સમજી શકશે કે આ જન્મતની રચના

હમ વખતે અર્થહીન સુધારાઓ કૃપા કરી સૂચવતો નહિ. જે સુધારામાં સાદાર્થ હોય, સંયમ હોય તે સૂચવજે. જ્યાં સિદ્ધાંતનો સવાલ ન હોય ત્યાં અમારી લાગણીને માન આપજો. કેવળ ફેશન ખાતર, ક્રાંતિકારી દેખાવા ખાતર કશું કરતો નહિ.

અને હમ પછી ? આ પ્રશ્ન વિશાળ છે. એનો જવાબ મારે અતિશય ટૂંકમાં આપવો છે. તારી પત્નીને મિત્ર માનજે, સાથી માનજે, સમાન માનજે. તને, આધુનિક જીવાનને હું વનમા પ્રવેશતો પિતા આ શું લખી રહ્યો છું, એમ તને લાગશે. પણ હું સાચું લખું છું. અમે આતું કશું ન માનતા અને ન સમજતા હોવા છતાં સો ટકા નહિ તો પંચોતેર ટકા એમ વર્તીએ છીએ. બાહ્યરૂપે પતિ જ મુખ્ય દેખાય છે, પરંતુ જૂના ધરોમાં પત્નીનું સ્થાન પતિ જેટલું જ મહત્વનું હોય છે. તું ક્યાં નથી જાયતો કે તારી બા જો બાબતમાં ઉમ્મ વિરોધ કરે તે કામ હું નથી કરતો. અને એ તો કહી હું નારાજ થાઉં એવો પ્રસંગ પણ આવવા દેતી નથી. સુધારાની જે વાતો કરે છે તે યુવાનો જ, મારા મતે સ્ત્રીને વિશ્વાસનું સાધન માને છે. થોડી કહેવાતી સ્વતંત્રતા આપી એનું સર્વસ્વ લૂંટી લે છે. આજની સ્ત્રી ભાગ્યે જ કર્મ બાબતમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, તું તારી પત્ની વિષે એવું કરતો નહિ.

પણ સાચે એ પણ ચાલ રાખજે કે આજના કેટલાયે જીવાનો સ્ત્રીના ગુલામ પણ બની જાય છે. માતાપિતા અને કુટુંબના તેઓ વિરોધી બને છે. સ્ત્રી સિવાય બીજું કશું એમને દેખાતું નથી. અહ્ય સંસ્કારવાળા સ્ત્રી પણ ધણી વાર આ સ્થિતિના કાચીરૂપ હોય છે. બીજી બાજુ કેટલીક માતા અને પુત્રવધૂ વચ્ચે અણગનાય ચર્તા પુત્ર માતાનો પક્ષ લઈ માતાના આજ્ઞાએ આવેલી સ્ત્રીને રંગડે છે. તું આ બંને બાબતમાં ખગરદારી રાખજો. સતત એવો પ્રયાસ કરજો કે

જેથી કુટુંબમાં પ્રેમ અને સહનશીલતા કેળવાય. તારી પત્ની અને તારી માતા વચ્ચે કે કાર્ષ્ન્યરહેતો અને તારી પત્ની વચ્ચે કદી અણુમનાવ થવો જ ન જોઈએ. અમાગ પક્ષે અમે સંભાળશું, તારા પક્ષે તું સંભાળજે. સંસાગનું સુખ મર્વના પ્રયત્નોથી જ ટકી રહે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે.

તારી પત્ની અને તું કેમ રહેશો, કેમ વર્તશો તે પશુ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. મારી એક જ માગણી છે, તમે વિનય ન હોડાળો. માર્યાદા ન હોડાળો, સેવા ન હોડાળો. આટલું કશો તો તમારા ગમે તે સુખારાને અમે પસંદ નહિ કરતા હોઈએ તો ચે દમવે મુખે સાંખી શકીશું. પરંતુ વિનય, મર્યાદા ને સેવા જે દિવસે તમારા હૃદયમાંથી આસ્થા જાય તે દિવસે અમે અશક્ત, વૃદ્ધ અને તમારે આધીન જ હોઈએ તો પશુ અમને છોડીને તમે જતા રહેજો. પરમ કૃપાળુ પરમાત્મા અમારી સંભાળ ગમ્પી લેશે. અમારી આંખ સામે અવિનય અને અમર્યાદા અમે જોઈ શકીશું નહિ. એવી શરમ અને અપમાનભરી સ્થિતિમાં હે પુત્ર તું અમને કદી ચૂકતો નહિ,

જેવું અમારા વિષે તેવું જ અમને જે વડાહું છે તે તમામના વિષે અમે ઇચ્છીએ છીએ. આપણા સર્ગ-વૃદ્ધાલાને પશુ તું સાચવજે, કુટુંબનો જ એ વિસ્તાર છે. એમનું માન રાખવાનું પશુ તું ચૂકતો નહિ. એ જ રીતે જે ધર્મ અને જે સંપ્રદાયમાં અમે છીએ તે તરફ તને અશ્રદ્ધા હોય તો ચે અમને આધાત થાય તે રીતે તારી અશ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતો નહિ. અમે તાગ આશ્રયે આવી પહોંચીએ ત્યારે પશુ અમને તો અમારા ધર્મધ્યાનમાં મથગૂચ રહેવા દેજે. એ માટે જોઈતી સમ-વડો કરી આપવાનો તારો ધર્મ પશુ તું ચૂકતો નહિ. જે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિની અપેક્ષા તું તારી જીવંતીમાં રાખે છે તે અમને વૃદ્ધાવસ્થાએ તું અવશ્ય આપજે.

તાગ નાનાં ભાર્ષત્યહેનોને કદી શૂંઘતો નહિ. અમારા પછી તો તું જ તેઓનો વડીલ છે. તું તેઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને સંભાળ રાખશે તો તેઓ તને સેવા આપ્યા વિના રહેશે નહિ. એમના સત્ત્વ વિચારોનું તારે બહુમાન કરવાનું છે. અમે ન હોઈએ ત્યારે એમને કશીયે મૂંઝવણ આવવા દેતો નહિ. એમની ધૃત્યોએ તને ન રુચતી હોય તો એ જો એ ધર્મ હોય તો જરૂર પૂરી કરજો. એમને એમના માર્ગે જવામાં સરળતા કરી આપજો.

હવે એક ઉત્કૃષ્ટ વાત કહીને યત્ન પૂરો કરું. તું જાણે છે કે તારો જન્મ નહેનો થયો ત્યારથી અમે વધુમાં વધુ ચિંતા તારા શરીરની, તાગ આરોગ્યની કરી છે તારી માતાએ તને ઉછીરવા માટે જે દુઃખો વેઠ્યાં છે તેનું વણુંન ધર્મ શકે એમ નથી. એ બધું તને જીવન અને જોમ આપવા માટે જ એણે સહન કર્યું છે. હું જોઈ રહ્યો છું કે નવી પેઢી આ બાબતમાં બેદરકાર છે. શરીર તૂટતાં જાય છે. શ્રમ કરવાની શક્તિ રહી જ નથી. નવી પ્રજા જે ઉત્પન્ન થાય છે તે અત્યંત કંઠાળ દેખાય છે. આ સ્થિતિ તારી ન થાય, કોઈની ન થાય એ મારી મોટામાં મોટી ધૃત્યો છે. ખાતરીથી માનજો કે આરોગ્ય વિના બધું જ મિથ્યા છે. સંસારનું કે સેવાનું સુખ શાનિષ્ટ શરીરથી કદી લઈ શકાશે નહિ. કમળેર માતાપિતાની સંતતિ એ કરતાં એ કમળેર ધરી. કમળેરી, નિર્મળતા, શૈમ, એ પાપ છે. એ પાપનો નાશ કરજો. એ વારસામાં તો કદી ઉતારતો જ નહિ. જેટલું ધ્યાન બૌદ્ધિક વિકાસ માટે આજના યુવકો આપે છે તેના દસમાં ભાગનું ધ્યાન શરીરવિકાસ માટે આપે તો નવી પ્રજાની આખી સુરત બદલાઈ જાય. યાદ રાખજો કે માનવ એને જ કદી શકાય, જેણે શરીર, મન-બુદ્ધિ અને આત્માનો એક સાથે અને એક સરખો જ વિકાસ સાધ્યો હોય. એકાંગી વિકાસ સાધવાથી જીવનની ઉન્નતિ કદી થતી નથી. માટે તું આહાર-વિહારનો સંયમ કેળવજો. શ્રમ કરવાનું

છાડતો નહિ. વ્યાયામને વળગી રહેજો.

મારું કહેવાનું પૂરું થયું. જે જાણી રહ્યું તે તું જ પૂરી લેજો. તું મારો પુત્ર છે. તું મને ઝોળખે છે, હું તને ઝોળખું છું. આપણી વચ્ચે વિરોધ નથી. તારામાં હું મને જ જોઉં છું, મારી શુભ દૃષ્ટિએ તારા દ્વારા જ હું પૂર્ણ કરવા માગું છું. તું એ પૂર્ણ કરજો અને સુખી થજો. મારા અને તારી જાના આ પત્ર સાથે જ તને અનંત આશીર્વાદ છે. તારું નવું વર્ષ કલ્યાણકારી હો. તારો માર્ગ નિષ્કંટક હો, તારો પુરુષાર્થ સદા યે જીવંત હો.

સિ. ના

શુભાશિષ.

મા તુ શ્રી

★

[૧]

મહત્તા અને—

જવાબહારી

પૂજ્ય માતૃશ્રી,

મારી ઓળખાણ

આપ્તા વિના જ આ પત્ર
હું તમને લખું છું. અને
તમે તમારા પુત્ર કે તમારી

પુત્રી, ગમે તે સમજી શકે છે. એક વાત નિશ્ચિતરૂપે માનજો કે
માગ અતરમાં તમારા પ્રત્યે નિર્મળ પૂજ્યભાવ છે અને તેથી તમારા
ચરણમાં વંદના કરીને જ હું આગળ વધવા ઇચ્છું છું.

આ સળગતા સ સાગમાં માતૃત્વની તોલે આવે એવી મુમધુર શીતળતા
મને તો ક્યાંય દેખાતી નથી. અને લાગે છે કે માતા એ ધનું, કુટુંબનું,
સ સારનું પૂર્ણવિરામ છે; એથી આગળ કશુંયે નથી. જન્મતભરના
સંતોએ જે સદ્ગુણોને માનવજીવનમાં સૌથી મહાન ચરણ છે તે બધા
જ એક સાથે સુયોગ્ય રીતે ક્યાંયે નજરે પડતા હોય તો હું માનવજનની ।
એ તારામા જ છે, તારા ચરણમાં મારા કોટિ કોટિ પ્રજ્ઞામ છે.

તારા વિચારથી, કલ્પનાથી, દર્શનથી હું કૃતકૃત્ય થાઉં છું. તું
 જ્યારે તારા બાળકને ઉદરમાં રાખીને પોષતી હોય છે ત્યારે તારા
 મુખ ઉપર જે આનંદની ઝલક દેખાય છે તે મને આ મચરાચર પૃથ્વીમાં
 ક્યાંયે જોવા મળતી નથી. અને જ્યારે તારો લાલ કે તારી લક્ષ્મી
 બોળામાં આવીને રમવા લાગે છે ત્યારે તો સમગ્ર વિશ્વની મહારાણી
 કરતાં યે તું મને મહાન જણાય છે. સંતો કહે છે કે ત્યાગની મહત્તા
 એની પાછળ રહેલા અપૂર્વ આનંદમાં છે. તારો ત્યાગ તને કેટલું
 સુખ અને કેટલો આનંદ આપે છે !

પરંતુ એક અફસોસ મારા અંતરને નિશ્ચિન કોરી ખાય છે તે
 તને જણાવી દઉં. મને એમ લાગે છે કે તારી આ મહત્તા હમણાં
 હમણાં ભૂંસાવા લાગી છે. તારામાં ત્યાગ રહ્યો છે પણ આનંદની
 માત્રા ઘટતી જાય છે. પુત્ર-પુત્રી ઉપર પ્રેમની વર્ષા હજી યે તું વર્ષા
 છે છતાં વર્ષાના વાદળમાંથી નિર્મળ નીર ખૂટી રહ્યાં હોય એવું લાગે
 છે. સાથે સાથે એમ પણ લાગે છે કે તું તને પોતાને જ ભૂલી ગઈ
 છે. તારી મહત્તાનો જેમ તને ખ્યાલ નથી તેમ તારા ધર્મો અને
 જવાબદારીઓ વિશે પણ તું વધુ ને વધુ પ્રકાશમાં જવાને બદલે અંધકારમાં
 જઈ રહી છે. જેના ઉપર તું પ્રેમ કરે છે તેને તું હવે પ્રાણશક્તિ નથી
 આપી શકતી. પ્રેરણાનું તારું દિવ્ય ઝરણુ ક્યાંક રૂંધાઈ ગયું લાગે છે.

અને એટલે જ આ પત્ર હું લખું છું. તારા પ્રત્યે અનહદ ભક્તિ
 અને પ્રેમ ન હોત તો આ પત્ર લખવાની મને ઇચ્છા જ ન થાત.
 હું તને તારા રચાનનો ખ્યાલ આપવા માગું છું. એટલા માટે નહિ
 કે મારો એ અધિકાર છે અથવા તો હું મને તારાથી મહાન સમજું
 છું, પરંતુ એટલા માટે કે તારા ઉપર જ મારો, સમસ્ત સંસારનો,
 જગતના વર્તમાન અને ભવિષ્યનો આધાર છે. તું જે સુકાર્ષ જશે તો
 આ જગતમાં તૃષા છિપાવનારું કાર્ષ રહેશે જ નહિ. તારું આસન
 અલિત થતાં અમે સૌ અલિત થઈશું અને ફરીને ધૂળમાં રમોળાઈ જઈશું.

તું નદિ માને, પરંતુ હું વિશ્વાસ આપીને કહેવા છું કે તારા વિના આ જગતમાં બધું મિથ્યા છે, શૂન્ય છે, અધિકારરૂપ છે. જન્મતના અવતારીઓ પણ એટલે જ તારી પૂજા કરે છે અને તારી મહત્તા માય છે.

રમે માનતી, હું આ ખુશામત કરું છું અથવા લખવાની ધૂનમાં કવિતાના અલંકારો તને પહેરાવી રહ્યો છું ! હું જે લખું છું તે અક્ષર અક્ષર સત્ય છે. મારા સત્યની તારે જે બ્યવહારિક પ્રતીતિ ભેઠતી હોય તો તે પણ હું આપી શકું એમ છું. તારી મહત્તાનો ખ્યાલ કાવ્ય કે ભાવનાની વાણીમાં નદિ પણ નિત્યજનનના શુષ્ક બ્યવહારની બાપામાં પણ હું તને જણાવી શકું છું. વધુમાં એ પણ કહી દઉં કે આ અતિશય સાંખ્યા પત્રમાં હવે પછી હું જે કંઈ લખવાનો છું તેમાં મારા અંતરની સાચી સ્થિતિનો તને પરિચય થઈ જશે. તું જે સ્થિરતા ગુમાવશે તો હાથ એમ પણ માની ખેસશે કે આરંભમાં પ્રશંસાના કૂંધો વેરીને છેવટ તો મેં આ પત્રમાં કાંટા જ પામ્યાં છે.

પરંતુ હે જનજનનની ! એમ માનીશ નદિ. આ પત્રમાં જે જે લખું છું તે અંતરની ભક્તિથી સુવાસિત થયેલું છે, છતાં એ ભક્તિ આધિષ્ઠી નથી. એ ભક્તિ વિવેક અને જ્ઞાનયુક્ત છે. દેવમંદિરમાં જેમ દીપક ઝળહળે છે તેવું જ અત્યારે મારા હૃદયમાં છે. જે કંઈ લખું છું તે અજવાળે ખેસીને લખું છું. તારી મહત્તા માઈં છું તે પણ જ્ઞાનના પ્રકાશમાં જ અને તું તારા સ્થાનેથી ક્યારે ક્યારે ચલિત થાય છે તે ખતાવીશ પણ એવા જ અજવાળામાં. અધારું અને પ્રિય નથી, તને પણ એ કદી મેં પ્રિય ન હોને.

સૌથી પહેલાં તારી મહત્તાનું તને બ્યવહારરૂપે જ કરાવું. તું શિક્ષિત હો કે અશિક્ષિત, સુંદર હો કે કદરૂપ, નિરાગી હો કે રોગિષ્ઠ, સંસ્કારી હો કે અસંસ્કારી પરંતુ આખું જગત તારી જ ગોદમાં રમે છે એ વિધાનમાં કદી અતિશયોક્તિ છે ? માતા અને પિતા, પુરુષ અને સ્ત્રી આ જન્મતના સર્જક છે. છતાં માતાનું સ્થાન અપૂર્વ અને મહાન છે

જીની તું ના પાડશે ? તું જ નવ નવ મહિના સુધી તારા ઉદરમાં અમને સંધરે છે. તારું જે સારસર્વસ્વ છે તેનું અમે પોપણ મેળવીએ છીએ. તું જે ગદિલ અને તો અમારું મૃત્યુ થાય છે. તું જે ત્યાગ અને પ્રેમનો સ્વભાવ વીસરી જાય તો એ અમે જીવી શકીએ નહિ. પ્રખર તપસ્વિની પેઠે એ નવ માસ સુધી તું સાધના કરે છે ત્યારે અમે જન્મ પામી શકીએ છીએ. પ્રસવકાળનું અવલું નીચ કબૂત સદન કર્યા વિના તો અમારો જન્મ પણ અશક્ય ખની જાય.

અને આ બધા કાળ તું અમારી કાયાનું સજ્જન જ નથી કરતી; અમારા પ્રાણ, મન, શુદ્ધિ સર્વને પોષે છે. અમે તારા બોળામાં આવીએ છીએ ત્યારે તારું પોપણકાર્ય એથી એ આગળ વધે છે. તારું તપ તો કદી પૂરું થતું જ નથી. સાધના જ તારું જીવન, સિદ્ધિ તો તારી કલ્પનામાં જ, આશાના દૂર દૂરના અમકારાની પેઠે રહે છે. તારું દુષ્ક અમે પીએ છીએ અને તારા સંસ્કારોને અમે સીધીએ છીએ. તું જાણે છે કે આખું જગત જેને પૂજે છે તે રામ, કૃષ્ણ, શુદ્ધ, મહાવીર, હંમુ, મહંમદ બધા તોગ જ બોળામાં રમ્યા છે અને જગતના પરાક્રમી સેનાપતિઓને પણ તે જ ધ પાત્ર છે. આ મહત્તા શું ઝોઝો છે ? હવે તું સ્વીકારશે કે તારા ઉપર જ જગતના શૂત, વર્તમાન અને ભવિનો આધાર છે ?

અને તેથી જ કહું છું કે જેવી તારી મહત્તા છે તેવી જ જખરદસ્ત તારી જવાબદારી છે. તારા બાળકને માટે તું જે કરે છે તે આ પૃથ્વી ઉપર ખીન્નું કાણ કરી શકવાનું છે ? પ્રેમ વિના પરિશ્રમ કર્યાથી યામ ? પરિશ્રમનો આનંદ કર્યાથી પ્રગટે ? છતાં આ જગતમાં આજે પ્રેમનો જ કેમ અભાવ છે ? તું તો માનવને પોષે છે છતાં માનવી એકબીજાને ખાઈ જવાનો કેમ પ્રયત્ન કરે છે ? તું તારું લોહી આપી અમને ઉછેરે છે, અમે થોડાં ચર્પો જીવવા માટે કેમ ખીજનું લોહી, ચૂસવાનું કાર્ય કરીએ છીએ ? જે પ્રેમમાંથી અમારો જન્મ થયો છે અને પ્રેમમાં જ

અમે પોતાના છીએ તો અમારામાં આ ધર્મા, હરીદાસ, રામ, લોહપતા,
સ્વાર્થ વગેરે ક્યાંથી પ્રગટી નીકળ્યા ? -

આ પ્રશ્નોના કું વચ્ચાર કરું છું અને તને પણ વિચાર કરવાની
મારી પ્રાર્થના છે. તું એટલું તો સ્વીકારશે જ કે જે મૂળ રૂપે જ
આ કુટુંબો અથવા કહો કે એરનાં બીજ અમારામાં ન હોત તો આજે
જે સ્થિતિ દેખાય છે તે ન જ હોત. જે પ્રેમમૂર્તિ ગાંધીની જનની
તું છે તો શું સંહારમૂર્તિ હિટલરની માતા તું નથી ? ગાંધી કે હિટલરનું
સર્જન કોણે કર્યું ? ખારી માતા ! એમ ન માનીશ કે આ બધા અકસ્માતો
છે. અથવા એમ પણ મનને ન મનાવીશ કે પુર્વજન્મના જ બધા પ્રતાપ છે.

તો શું તારા જ માથે આજના પાપોની સઘળી જવાબદારી છે ?
ના. એમ તો નથી. જેમ આજે જે કાંઈ શુભ દેખાય છે તેનું એક
માત્ર કારણ તું નથી, પરંતુ તેનો પણ તારે ફળે પણ ભાગ છે તેનું જ
સર્વ અશુભનું છે. વ્યક્તિના અને સમૂહના સર્જનમાં જગતનાં બધા-
બધો પોતાનો ભાગ ભજવે જ છે. પરંતુ તને એક વ્યક્તિ તરીકે
નહિ, પરંતુ જન્મતન્મની તરીકે, જન્મતની સર્વ માતાઓ તરીકે કું
સંશોધું છું ત્યારે તારી જવાબદારી બહુ વધી જાય છે. જન્મતમાં કોણ
પોતાની જવાબદારી અદા કરે છે અને કોણ નથી કરતું તે તરફ ખાસ
લક્ષ આપ્યા વિના જે વ્યક્તિ તરીકે તું તારી જવાબદારી અદા કરશે
તો ખચિત માનજે કે જન્મતનાં પાપ એટલાં ઓછાં થશે અને પુણ્યની
માત્રા એટલી વધશે. તેં જોયું છે કે ગાંધી પણ એક માતાનો જ પુત્ર
છે તું કેમ એવા ગાંધીની માતા ન બને ?

હવે તું જોઇ રહ્યા હશે કે તારી જવાબદારી કેટલી મહાન છે. તું
વ્યક્તિરૂપે આજે જ નિશ્ચય કરે તો તારા જાણકને, તારા કુટુંબને
મહુચ્છોધો સુનાસિત કરી રહે અને જે સમદષ્ટિરૂપે નિશ્ચય કરે તો
જન્મતમાં મહાન પરિવર્તન નિપજવી શકે. હું કહું છું કે વ્યક્તિ તરીકે
પ્રે. પુ. ૧૦

જ તું વિચાર કરજો. એક વખત તારા પોતાના બાળક ઉપર નજર કરીને જોજો કે એનામાં દૈવ અને દાનવના, માનવ અને પશુના, પ્રેમ અને દ્વેષના જે જે સંસ્કારો દેખાય છે તેમાં તારો કેટલો મોટો દિસ્સો છે ? એ જોતાં તને ખાતરી થઈ જશે કે જન્મતના આખરી કલ્યાણનો આધાર માતાઓ ઉપર જ છે. જે આ વાત તને સાચી લાગતી હોય તો તારે મંજીરપણે તારા જીવન ઉપર વિચારવાનું છે એમ તું સ્વીકારશે જ એવી મને આશા છે.

તું જોઈ શકો હશે કે તારું જ આરોગ્ય તારા બાળકમાં જિતે છે. તારું જ ચારિત્ર્ય બાળકની પ્રકૃતિમાં પ્રવેશે છે. તારા જ સંસ્કારોથી એનું મન પ્રગમ્ય છે અને તારું જ સર્વસ્વ બીજું કંઈ નહીં બાળકમાં આવે છે. બાળે જો તું તારા પુત્ર કે પુત્રી સામે કંઈ ચે ફરિયાદ કરતી હો તો તે પહેલાં તારા પોતાના દોષનો વિચાર કરજો. એનાં સફળોથી આનંદ પામતી હો તો એ માટે સાત્ત્વિક પ્રકારનો આત્મસંતોષ પશુ તું લેજો.

અને આટલેથી વાત અટકતી નથી. જે તારાં બાળકો છે તેને સ્ત્રી પશુ બાળકો જન્મવાના છે. તારા સંસ્કારો કેટલે દૂર સુધી પહોંચશે ? તારા માતાપિતાએ તને જે આપ્યું તે જ જો તારા બાળકને તું આપીશ તો એ પશુ એમ જ કરશે ને ? એટલે ‘ મને સંસ્કાર નથી મળ્યા, શિક્ષણ નથી મળ્યું ’ એમ કહીને તારી એકેય જિજ્ઞાસા બચાવ ન કરીશ. પશુમાં અને મનુષ્યમાં તફાવત જ એ છે કે પશુ જેવું છે તેવું રહે છે. સ્વભાવને જ વશ પર્તે છે; જ્યારે માનવી વિકાસ સાધે છે અને સ્વભાવને સંસ્કારે છે. આપણે આશા રાખીએ કે તારા પુત્રો અને પુત્રીઓ કલ્યાણના માર્ગે તારાથી ચે આગળ વધે. પરંતુ કાર્ષ્ણા પ્રત્યે આશા રાખવાનો અધિકાર એમને જ પ્રાપ્ત થાય છે, જે પોતાનો ધર્મ સૌથી પહેલાં બજાવે છે. તું તારો ધર્મ જો બજાવશે તો તારી તમામ આશાઓ અવશ્ય ફળીશૂત થવાની છે.

તું માતા છે; ફરીને કહું છું કે જન્મ તારા જોનામાં રમ્યું છે, રમે છે અને રમશે. તું એને જે પ્રેમ આપે છે તેમાં વિવેકના અજવાળાને મેળવી દે. તું જે ત્યાગ કરે છે તેમાં પર્યુ યાનનો પ્રકાશ પાથરી દે. તારી જે તપ-સાધના છે તેને તારા અને જાળકના સમગ્ર જીવનમાં જીવનની એકેએક ક્રિયામાં મેળવી દે. મોહનો અધિકાર તારા અંતરને ઘેરી ન લે તે માટે સદાયે સાવધ રહે.

[૨]

માતા થતાં પહેલાં અને પછી

હુંવે તો હું માતૃં છું કે તમારી મહત્તા અને જવાબદારી વિષે મુદ્દત સહિ નહિ રહ્યો હોય. આટલું લખતાં માલ આવે છે કે હું 'તમને' અને 'તને' એમ બંને સંબોધનો વાપરું છું. ખરું કહું તો એ વિષે મેં ધ્યાન જ રાખ્યું નથી. જે અંતરમાં આવે છે તે લખી નાખું છું. માતાને 'તું' કહેવામાં પ્રેમ અને ભક્તિ છે, 'તમે' કહેવામાં વિનય અને પૂજ્યભાવ છે. લાગણીનું તત્ત્વ તો બંનેમાં એકસરખું જ છે.

તમારી મહત્તા તો મેં ગાઈ સંભળાવી છે. એનું વિરોધ વર્ણન હજી એ કરી ચકું એમ છું. પરંતુ એમ કરવા કરતાં તમારી જવાબદારીઓ તરફ જ તમારું ધ્યાન ખેંચીશ તો વધુ સારું મજાશે એમ માનું છું. જેની જવાબદારીઓ મોટી હોય છે તેની મહત્તા વિષે કહ્યું કહેવાનું હોય જ નહિ. આ જવાબદારી જે તમે ગણ કરો તો તમારી મહત્તા સમસ્ત સંસારને મહાન બનાવશે.

તમે એક સી છો : કન્યા રૂપે, ભગિની રૂપે, પત્નિ રૂપે, માતા રૂપે; પરંતુ તમારું આખરી અને પૂર્ણ રૂપ તો માતાનું જ છે એટલે આજે તમે મમે તે સ્થિતિમાં હો, જાણે તમારા જોનામાં બાળક રમતું ન હોય કે જાણે લગ્નજીવનમાં તમે પગલું પણ ન મૂક્યું હોય પરંતુ તમે જો એક દિવસ કોઈ લાલ કે લક્ષ્મીને જન્મ આપવાનાં જ છો તો એ વિષે આવશ્યક ગણ્યા એટલું જાન તમારે બાળે મેળવી જ લેવું જોઈએ.

અને તમે એક કે એ આઠ બાળકની માતા બની ચૂક્યાં હો તો પણ તમારે આ જાન મેળવવું પડશે. કારણ કે હજી ચે તમારે માતૃધર્મ પૂરો નહિ થયો હોય. તમે બેચાર વર્ષે ફરીને માતા બનશો અથવા તો તમારાં બાળકોને ઉછેરવાનું પવિત્ર કાર્ય તો આજે પણ તમારે બજાવવું પડતું હશે. આર્થા મહર્ષિનાં કારણોસર જ આ પત્રમાં હું ‘માતા ચર્તા’ પહેલાં અને પછીની તમારી જવાબદારીઓનો ખ્યાલ આપવા માગું છું.

સીધી પહેલાં તો તમે માતૃધર્મની ગંભીરતાને પિછાનો એમ હું ઇચ્છું છું. તમે જો સમજી, સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી હશો તો તમારાં પોતાનાં માતાપિતા અને અન્ય પાડોશીઓનાં જીવનનું આ દૃષ્ટિએ તમે અવસોહન કર્યું જ હશે. તમારા પોતાના સ્વદેશી અને દુર્ગુણનાં મૂળ જિવાનો પણ તમે પ્રપત્ન કર્યો હશે. તમે સમજી ગયાં હશો કે ક્યાં ક્યાં તમારાં માતાપિતાએ પોતાનો ધર્મ મથાર્થ રીતે બજાવ્યો છે અને ક્યાં ક્યાં તેઓ પોતાનું કર્તવ્ય પિછાનો શક્યા નથી અથવા તો પિછાનવા છતાં તેનું પાલન કરી શક્યાં નથી. ઉપરાંત માતૃધર્મ વિષે તમે કેટલુંક વાંચ્યું અને સાંભળ્યું પણ હશે.

હવે હું તમને પૂછું કે આ બધું જાણવા પછી તમે તમારા પોતાનાં જીવન વિષે શા શા વિચારો કર્યા છે ? તમે આશ્ચર્ય માતા બનો એવી ઇચ્છા કરાય તમે સેવી હશે, કદાચ ન પણ સેવી હોય. અગાધ મેં કર્યું છે, તેમ

બાળક એ માતાપિતાના લોહીમાંથી અને સંસ્કારનું જ મોટે ભાગે પ્રતિબિંબ હોય છે; એટલે જો આદર્શ માતા બનવા યાદે તેણે પ્રથમ તો જીવનનો આદર્શ નક્કી કરી લેવો. જેના જીવનમાં કરીશો આદર્શ નથી, કરશું ખ્યેય નથી તેના જીવનમાં જ્ઞાનયુક્ત પુરુષાર્થ હોય જ ક્યાંથી ? એવા માતા એનાં બાળકને સંસ્કાર પણ દા આપી શકે ? એટલે દરેક માનવી પાસે જીવનનું ખ્યેય સ્પષ્ટ હોવું જરૂરી છે. માતા થવું છે તેની પાસે વિશેષ જરૂરી છે. કારણ કે એણે તો જાતે જીવવું છે અને એક કે વિશેષ નવા જીવમાં એ જ ખ્યેયભાવનાનું સીંચન કરવું છે.

જીવનખ્યેય વિચારતાં આપણે બહુ ઊંડા ન ઊતરીએ તો યે એટલું તો દરેક માનવીએ નક્કી કરેલું હોવું જોઈએ કે એનું જીવન પવિત્ર, પ્રેરણામય, નિરાશી, અન્વને ઉપયોગી, સુવાસિત અને સુંદર હોવું જોઈએ. આવું જીવન જોવું હોય તે માતાનું બાળક એવું જ તેજસ્વી અને પ્રભાવયુક્ત હોય એ કહેવાની જરૂર ખરી ?

જો આ વાત ખરી હોય તો જો પોતાનાં બાળકમાં આવા ગુણોની ધુન્ધારાખતું હોય તેણે એવાં સદ્ગુણી થવું જ જોઈએ. આંખમાંથી આંખો અને ઝેરકાચલામાંથી ઝેરકાચલું જ પ્રગટે એ સારો નિયમ કોણ નહિ જાણતું હોય ? જ્યાં ભાગ્યે જ કોઈ માતાપિતા પોતાનાં બાળકનું જોવું જીવન ધ્રુષ્ટ છે તેવું પોતે જીવે છે. આ એક કરુણ પણ સત્ય હકીકત છે તેનો કોણ ઈન્કાર કરી શકશે ? અને તેથી જ શિક્ષણ અને સંસ્કારના ભારે પ્રખંધો - જો કુટુંબોમાં છે તે કુટુંબોમાં પણ બાળકોના જીવન તેજસ્વી જણાતાં નથી.

એટલે હે સ્ત્રી ! તું કુમારિકા હો કે પત્ની, જો માતા થવા ધ્રુષ્ટી હો તો તારા જીવનમાં આજે જ તારી કલ્પનાના બાળકને દાખલ કરી દેજે. તું વિચારી જોજે કે તારે કેવો પુત્ર જોઈએ, કેવી પુત્રી જોઈએ અને તેની તૈયારી કરવા માંડજે. એક ક્ષણ પણ એ બૂલતી નહિ કે

તું દશે તેવું જ મોટેભાગે તારું જાળક હશે. તું રોગિષ્ટ હો અને તારું જાળક જો નિરોગી અને અલમરત હોય તો એ ઈશ્વરની કૃપા જ માનજો. એવા અપવાદ ઉપર બહુ આધાર રાખતી નહિ માતાપિતા ગમાર હોય અને પુત્રમાં પ્રખર-શુદ્ધિ હોય એવા અકસ્માતો પણ બને છે છતાં એના આધારે જીવનના નિયમો ઘડી શકાય નહિ. વેશ્યાનો પુત્ર પરમ સંત થયો હોય એવા દાખલાઓ પણ આ જગતમાં છે. છતાં સોમાં તેવું નહિ. નવાણું દાખલાઓ તો ગમારમાંથી ગમાર, લંપટમાંથી લંપટ અને રોગિષ્ટમાંથી રોગિષ્ટ જન્મવાના જ મળે છે. એકાદ અપવાદના ખડક વચ્ચે જીવનનું નાવ કહી હંકારવું ન જોઈએ. જગતમાં અને જીવનમાં એવા અપવાદો સદા મેં જન્યા જ કર્યો. ભરદ્વાગે વેરણ્ણેરણ્ણ થયેલા વદાણુમાંથી કોઈ મુસાફર જીવતો નીકળી આવે છે અને પ્રચંડ ધગ્ગી-ધંપથી તારાજ થયેલાં દળદેરા શહેરો ને ગામાઓમાંથી પણ એકાદ ઠાકાન કે બે પ્રાંચ માનવી સધાખત રહી ગયેલાં દેખાઈ આવે છે, પરંતુ મેં અકસ્માત છે, અપવાદ છે, ઈશ્વરકૃપા છે.

વિદ્યાનીઓ એમ કહે છે કે જગતમાં અકસ્માત જેવું કંઈ છે નહિ. આ વાત ખોટી નથી. વિચિત્ર જેટલું અવસોકન આપણે કરી શકીએ ત્રીએ તેટલા ઉપરથી પણ એમ લાગે છે કે આખું જગત ચોક્કસ પ્રકારના નેયમને આધીન જ ચાલે છે. આ નિયમ આપણે ન જાણીએ એટલે એને અકસ્માત કહીએ. એ રીતે કોઈ દાખલામાં જે અકસ્માત બની જાય છે તેનો વિચાર પણ આપણે કરી લેવો જોઈએ. પ્રજનનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એમ કહે છે કે જાળક જ્યારે બીજરૂપે સ્ત્રીના ગર્ભમાં દાખલ થાય છે તે વખતે બંનેના અને તે પછી માતા અને નવ માસ પોષે છે તે કાળ દરમ્યાન માતાના માનસની જાળકના શરીર, મન અને પ્રાણ ઉપર ભારે અસર થાય છે. સહેજ વિચાર કરતાં આ વાત સાચી પણ લાગે છે. ધર્મશાસ્ત્રો એમ કહે છે કે મૃત્યુ વખતે માણસની જે મનોભાવના હોય તેવો જ બીજો જન્મ એને મળે છે તેવું જ આ જાગતમાં

છે. પરંતુ આખો જન્મારો જેણે પાપના કાલ્પનાં માલ્યો હોય તે મૃત્યુ વખતે પોતાના અંતરથી જાગ્યે જ સારી ભાવના અનુભવી શકે છે, તેવું જ પરિણીત દંપતીનું અને સગર્ભા સ્ત્રીનું છે. એના નિત્યજીવન જેવી જ મનોભાવના મોટેભાગે એનામાં કાયમ રહે છે—અને એટલે જ ‘અકસ્માત’ ઓછા બને છે.

આ રીતે વિચારતા માતૃપદ મોટી તૈયારી માગી લે છે. જે રાગી છે, દુષ્ટ છે, અપવિત્ર છે, સ્વાર્થી છે, તે જો જરી પણ સમજદાર હોય તો તેણે માતા ન બનવું જોઈએ. પોતાના દુર્ગુણોને ખીજ જીવમાં ઉતારવાને બદલે પોતાની સાથે જ ખતમ કરવા જોઈએ. જેણે માતા બનવું છે તેણે સમજવું જોઈએ કે ખુદ પરમાત્મા એને એક મહાન કાર્ય સોંપી રહ્યા છે. એ કાર્ય પાર પાડવાની જો પોતાનામાં યોગ્યતા ન હોય તો એ કાર્યમાં જ ન લેવું જોઈએ અને જો લીધું તો ગમે તે પ્રયાસે એને સફળ રીતે પાર પાડવું જોઈએ. ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં કોઈ ઈશ્વરી જીવને જ એણે અવતાર આપવો જોઈએ.

એટલે માતૃપદના ઇચ્છુકે પોતાના જીવન ઉપર એક દૃષ્ટિ નાખી લેવી. સૌથી પહેલાં એણે પોતાના શરીર તરફ જોવું. એ સુદૃઢ છે ? નિરાગી છે ? ખડતલ છે ? ઈશ્વરે આપેલી સુંદરતાને પોતે વધારી છે ? જો જવાબ ના હોય તો એણે નિશ્ચય કરી લેવો : પૂરું સ્વાસ્થ્ય મેળવ્યા પહેલાં લગ્ન કરવા નથી, લગ્ન થઈ મર્યા હોય તો માતા બનવું નથી, બાળક હોય તો નિશ્ચય કરવો કે નવું બાળક થવા દેવું નથી. અને ખીજ જ દિવસથી આરોગ્યના નિયમોનું પાલન કરવા માંડવું. દવાઓ અને ઇન્જકશનો પાછળ - ઇસ્ટ કુદરતી જીવન તરફ નજર માંડશે તો વહેલા સફળ થશે. સાદો આહાર, નિયમિત જીવન અને યોગ્ય બ્યાયામ યોગ જ સમયમાં કાપાનો રંગ પલટી નાખશે. પુષ્કળ પ્રમાણમાં ખુશી હવા, શીતો તડકો, બાંબા આસોઝવાસ વગેરે તો નખળામાં નખળું માણસ પણ લઈ શકે.

અને પછી તમારાં જ્ઞાનને, શુદ્ધિને, સમજશક્તિને તપાસજો અને ત્યાં જે ખામી જણાય તે પૂરવાનો પ્રયત્ન કરજો. આ બધું તાત્કાલિક નહિ બની શકે પરંતુ તમે જો એ શક્તિઓ તરફ પગલાં માંડશો તો તમારું બાળક અવશ્ય પ્રગતિશીલ થશે. તમે કોઈ દિવસ આ બાબતમાં સંતોષ માની લેતા નહિ. સદા એ વિચાર્યો જ રહેજો. જ્યાં હો ત્યાં શીખવાનું ચાલુ રાખજો. તમારું જ્ઞાન નહિ, પરંતુ શીખવાની અદ્યત્ન વૃત્તિ અને અદ્યત્નશક્તિ તમારા બાળકમાં ઊતરશે. એ જે સાંભળશે, જે જોશે, જે અનુભવશે, તેનું રહસ્ય તત્કાળ પારખી શકશે.

મન અને આત્મા વિષે તો શું કહું ? તમે સમજી શકો એવી વાત છે કે જો તમે સત્ય, શીલ, નિઃસ્વાર્થતા, સેવાવૃત્તિ વગેરે ઠગબ્યાં હશે તો જ તમારાં બાળકમાં એ આવશે. કુવામાં નહિ હોય તો કુવામાં આવશે નહિ. સિવાય કે કોઈ પુરુષાર્થો કુવામાં જ ખોદી ખીજો કુવો બનાવી નાખે. આ માટે તમારે શું કરવું જોઈએ તે કહેવાની મને જરૂર નથી લાગતી. તમે સમજી શકો એવી સાદી છતાં આચરવામાં કઠિન એવી આ બાબત છે.

માતા થતાં પહેલાં જ જો આ બધું તમે મેળવી લેશો તો સંભવ છે કે તે પછી તમારે શું કરવું તે વિચારવાની જરૂર નહિ પડે. એ માટે ખાસ પ્રયત્ન પણ નહિ કરવો પડે, કારણ, તમારું જીવન વિચારમય થઈ ગયું હશે અને બધા પ્રયત્નો તમારા માટે સદૃશ બની ગયા હશે. તમારું જીવન તેજસ્વી હશે તો બાળક તેજસ્વી થશે જ.

આ ઉપરાંત કેટલુંક વ્યવહારજ્ઞાન તમારે મેળવી લેવું જોઈએ. કન્યાકાળમાં જ એ શિક્ષણ મળી જાય તો ઉત્તમ, નહિ તો એ શીખવા માટે જિંદગીનો કોઈ પણ સમય સુયોગ્ય જ છે. કામદાસ અને પ્રજનનદાસ વિશે સંબંધિત રીતે લખાયેલાં પુસ્તકો તમારે વાંચવાં જોઈએ અને અનુભવી વડીલ પાસેથી જ્ઞાન મેળવવાં અચકાવું ન

જોઈએ. તમે તેટલા સદ્ગુણી, બુદ્ધિશાળી અને નિરાગી હો. પરંતુ એ જ્ઞાનનો જે અભાવ હોય તો આદર્શ માતા બની શકો નહિ. સગર્ભાવસ્થા દરમ્યાન કેમ વર્તવું તે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. એ વિના બાળકને પૂરતું પોષણ મળી શકે નહિ. એનો પ્રાણવિકાસ પણ અટકી જાય. બાળકના જન્મ પછી એના ઉછેરનું જ્ઞાન પણ એટલું જ જરૂરી છે. એમ નહિ થાય તો તમે સુવર્ણને કપીંગ બનાવી મૂકશો.

એટલે તમે સતત અભ્યાસશીલ રહેજો. અભ્યાસ એટલે માત્ર પુસ્તકોનું વાચન જ નહિ; અનુભવીઓનો અનુભવ મેળવજો. જેટલું જાને જોઈ જાણી શકાય તેટલું જરૂર જાણી લેજો. 'યર્ષ : હેરો' કહોને એકરકાર બનશો નહિ. સામાન્ય ઈશ્વરને કે ચિત્રકારને કણું તપ અને તેટલો જ અભ્યાસ કરવો પડે છે તો તમે તો એક માનવનું, કદાચ જગતના સર્વશ્રેષ્ઠ માનવનું સર્જન કરવા માગો છો. પ્રકૃતિએ જે ખીજ તમારા સ્વભાવમાં મૂક્યું છે તેને અભ્યાસનું પાણી પાળો, અનુભવ અને અવલોકનનું ખાતર આપજો, પુરુષાર્થનો પ્રકાશ પાથરજો અને એક સુંદર, સુવાસિત અને આકર્ષક માનવ-કૃષ્ણને તમારા જીવન-છાયા ઉપર ઉગાદી જગતની સુંદરતામાં શ્રદ્ધ કરજો.

[૩]

સંસ્કારનું સિંચન

આટલા ઉપરથી તમે જોઈ ચક્રમાં દરો કે કેવા બાળકનો જન્મ આપવો એ મુખ્યત્વે તમારા જ હાથમાં છે. જગતમાં જે કંઈ જાને છે તે પ્રભુની ઈચ્છા પ્રમાણે અથવા તો કુદરતના નિયમ પ્રમાણે જ અને છે એમ આપણે સૌ કહીએ છીએ, પરંતુ આ વાક્યનો ખરો અર્થ

મહુ જોછા માણસો સમજે છે. પ્રભુની ઇચ્છા એ જ કુદરતનો નિયમ કે અથવા તો કુદરતનો નિયમ એ જ ઇશ્વરેચ્છા છે. આ નિયમમાં અવસ્થા હોય નહિ, હોય તો એને નિયમ ન કહી શકાય, આ નિયમ અને આ અવસ્થાને આપણે જોળખી લેવાં જોઈએ. ઇશ્વર કેવા બાળકને જન્મ આપવા ઇચ્છે છે એ 'ઇશ્વરેચ્છા' માતા દ્વારા પૂરી થાય છે. જેવી માતા તેવી ઇશ્વરની ઇચ્છા.

એટલે તમે ખાતરીપૂર્વક માનજો કે તમે આપણો તે કરતાં કોઈ જુદા જ પ્રકારના સંસ્કારો બાળકમાં ઉતરી આવશે નહિ. તમે જમે તેવા હો પરંતુ તમારા બાળક માટે તો હંમેશાં સ્વભાવ આકાંક્ષાઓ જ રાખજો. જેવાં તમે છો તેવાં નહિ, પરંતુ ખરેખર હોવાં જોઈએ એવાં જ તમારાં બાળકો થાય તે વિષે પૂરેપૂરી કાળજી રાખજો. આમ કરવા માટે તમારે શું શું કરવું જોઈએ તેનો વિચાર આપણે કર્યો છે. એ જ વિચારને આ પત્રમાં આગળ લખાવીએ.

તમે માતા થઈ ગયાં. એ પહેલાં જે કરવું જોઈએ તે તમે ક્યું અથવા ન ક્યું કે અધૂરું ક્યું, પણ હવે શું ? બાળકના જન્મ પછી, એ પોતાની મેળે પોતાના જીવન વિષે વિચાર કરો શકે અને નિર્ણય બાંધી શકે એવી ઉંમર આવતાં બહુ વાર લાગે છે. કુમાર અને યુવાન વયમાં એની વિવેકશક્તિ સારી પેઠે જન્મત થવી જોઈએ, પરંતુ તેનો આધાર પણ તમે આપેલા સંસ્કારો ઉપર જ છે; એટલે બાળકના જન્મ પછીથી તરત જ તમારે સંસ્કારસિંચનનું કાર્ય કરવાનું છે. આ બાળકમાં હું આગળ વધું તે પહેલાં બાળક બાળક વચ્ચે તમે જે ભેદ જોમો કરો છો તે વિષે જે શબ્દ કહી લઉં.

તમારા બાળકમાં લાલ આવે કે લક્ષ્મી આવે, પરંતુ તમારો માતૃધર્મ તો એક સંરખો જ ગહેવો જોઈએ એ વાતનો તમે સ્વીકાર કરો છો ? જન્મતમાં મનુષ્ય સિવાય તમામ પશુપંખી અને અન્ય

જીવ સૃષ્ટિને જોઈ શો. કાંઈ રચે તમને એવા બેદનું નિશાન મળશે નહિ. માણસે જ શા માટે આવા કૂર બેદની રચના કરી દશે? હું એને કૂર જ કહેવા છું છું કારણ કે કાંઈના પેટે અવતરવામાં કાંઈ કન્યાનો તો મુદ્દલ હોય હોતો જ નથી. છતાં કેમ ત્યારે એ પાપ કરીને આવી હોય, વધુનોતરી આવી હોય, ભારરૂપ બનીને આવી હોય એવું વર્તન એના પ્રત્યે રાખવામાં આવે છે.

આમ થવામાં સામાજિક રૂઢિનું પ્રાણરૂપ છે તે હું ત્યારે છું, પરંતુ એ રૂઢિને રચનારાં ને વિકસાવનારાં તો આપણે જ છીએ ને? તો પછી જો એ રૂઢિ અયોગ્ય, અન્યાયકર અને ખાતરી હોય તો તેનો નાશ પણ આપણે જ કરી નાખવો જોઈએ. તમારા બેંગામાં લક્ષ્મી આવે કે લાલ આવે, તમારે તો પ્રથમથી જ એ વિષે નિશ્ચિંત રહેવું જોઈએ. પુત્રની જ છાંછ રાખવી તે પણ મારે મન તો યુનો છે, કારણ કે એક તો એવો છાંછ રાખવાનો તમને કાંઈ અધિકાર નથી. અને બીજું એવી જ છાંછ હશે તો પુત્રને બદલે પુત્રીનું દર્શન થતા જ તમારા હૃદયમાં સહજ રીતે રુકુરી આવતું પ્રેમ અને વાત્સલ્યનું ઝગમગ તો સુકાઈ જશે અને ઈ તો એનો વેમ મંદ પડી જશે એટલે ગર્ભધારણના પહેલા દિવસથી જ તમારે એ વિષે ખરા અંતરથી બેપરવા રહેવું જોઈએ.

આજે માનવસમાજમાં પુરુષતા કરતાં કેટલાંયે જીવનક્ષેત્રોમાં સ્ત્રીઓ સક્રિયતાથી દેખાય છે અને ચારે બાજુ નજર ફેંકતાં એ પુરુષતા આશ્રમે જ જીવી રહી હોય એવું માલમ પડે છે. તેની પાછળ આ બેદની મનોવૃત્તિ જ કારણરૂપ છે. કુદરને સ્ત્રીને નિર્મળ બનાવી જ નથી, એણે તો સૌથી જ કઠિન કાર્ય છે, ખરું જોતાં પ્રજાનું પોતાનું જ ને કાર્ય છે, તે એણે સ્ત્રીને સોંપ્યું છે. માણસ પહેલેથી જ બેદ બતાવવા માટે છે એટલે કન્યાને પૂરતું પ્રેમનું પોષણ મળી શકતું નથી. એ લમલમ થ્યા હપર જ ઊછરે છે. એ ગરરોજ પોતાની

સ્થિતિ જુએ છે. આ બેદથી દુઃખી થવા નોટલા સંસ્કાર પણ એને મળ્યા નથી હોતા એટલે એ લાચાર અને દીનવૃત્તિમાં જ પોષાય છે. આવી કન્યા શરીર અને મનથી નિર્બળ અને એમાં આશ્ચર્ય નેવું શું છે ?

પણ દુઃ પોતે જ મારા મનને સવાલ પૂછવા માશું છું કે આવો બેદ માતાપિતા બતાવે છે શા માટે ? પિતા તો ઠીક, માતા પોતે તો લક્ષ્મી છે, કન્યા છે, સ્ત્રી છે. એ આવો બેદ કેમ બતાવે ? અને મને ઉત્તર મળે છે : ' રૂઢિમત સંસ્કારની જ એ પરંપરા છે. ' અને એ રૂઢિતું મુળ મોઘવાનો દુઃ પ્રયત્ન કરું છું તો દેખાઈ આવે છે કે પહેલેથી જ કન્યા એ ' પારકું ધન ' મનાય છે તેનું જ આ પરિચામ છે. સૌ કોઈ જૂસી જાય છે કે કન્યા પોતે તો પારકું ધન નથી જ, પરંતુ માતાપિતા જ એને પારકું ધન બનાવે છે. કન્યાને જો પ્રથમથી જ કુમારની પેઠે ઉછેરવામાં આવે, એનામાં એવી શક્તિ સૌંદર્યમાં આવે તો લગ્ન પછી એ બીજાને ઘેર જાય કે પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર રહે, પણ માતાપિતાનું ઝાણ જૂલે નહિ, જૂસી શકે નહિ. સામાજિક ગિલાઓમાં ક્રાંતિ થઈ જાય એવી આ વાત છે, પરંતુ સાચી વાત ■ અને તેનો અમલ કોઈ પણ માતાપિતા આજે જ કરી શકે એમ છે.

આજે જેને ત્યાં માર-પાંચ કન્યાઓ જ હોય છે તે ખિચારો પ્રજાનાં શાપિત માણસો મણાય છે. શા માટે ? કારણ કે એમને ખાતરી છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં કોઈ એમને મદદરૂપ બની શકશે નહિ અને આ કન્યાઓને બીજાને ઘેર મોકલવા માટે પણ પુષ્કળ ખર્ચ કરવું પડશે. ખરું એમાં આમ થવું જ ન જોઈએ. કન્યા પણ માતાપિતાને પોષી શકે છે, હા. લગ્ન છતાં પોષી શકે છે. જરૂર પાડલી જ વસ્તુની છે-કન્યામાં કુમાર જેવી ખુમારીની શક્તિની, સંસ્કારની. અને એ તો માતાપિતાના પોતાના જ હાથની વાત છે.

પરંતુ આવી મનોભાવના જે માતાપિતા ન અનુભવી શકે કે, આચરી શકે તેમણે પણ કન્યા-કુમાર વચ્ચે ભેદ ન રાખવો જોઈએ. આંતરે એ કન્યા તો પોતાનાં જ લોહી, માસ અને પ્રાણનું પ્રતીક છે. જો એણે સારા સંસ્કાર અને શક્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં હશે તો માતાપિતા ઇચ્છાશીલ વધશે એ પોતે સુખી થશે, જેની સાથે ગહેશે તેને સુખી કર અને એની શક્તિઓ નવી પ્રજામાં પણ જીતવાં વિના રહેશે નહિ.

આ ભેદનો વિચાર કરતાં મને પિતા માટે તો એટલું દુઃખ અને અકસોસ નથી થતાં, જેટલા માતા માટે થાય છે. કારણ કે એક બાજુ એ પોતે કોણ છે તે ભૂલી જાય છે અને બીજી બાજુ પિતા કરતાં એની ભેદવૃત્તિ વિશેષ પ્રબળ હોય છે. માતાને પોતાના નાનપણમાં જ ભેદના જે સંસ્કારો મળ્યા હશે તેનું જ આ પરિણામ તો નહિ હોય. અથવા તો એની માતા પ્રત્યેનું પોતે પણ ન સમજતી હોય તેમ છાત્ર વગેરે તો એ નહિ લેતી હોય ?

મને તેમ હોય. જેને ઉદ્દેશીને આ પત્ર હું લખું છું તેને પ્રાર્થન કરું છું કે જો આ જગતની માતાઓ આદર્શ માતા બને એમ તું ઇચ્છતી હો તો એનું મૂળ કન્યાના ઉછેરમાં જ રહ્યું છે એટલું સમજી જાજો. કન્યા જ માતા બનવાની છે, કન્યા જ શુદ્ધરચના કરવાની છે, કન્યા જ નરી પ્રજામાં સંસ્કાર રેડવાની છે. એ કન્યાને તું કુમાર કરતાં લેશમાન જીતરતી ગણતી નહિ. જો તું જ એ બે વચ્ચે ભેદ પાડશે તો આ જગતનું કદી એમ થવાનું નથી. કારણ કે તું જ ભવિષ્યની માતાને ગૂંચળાવવાનું કુદૃષ્ટ કૃત્ય કરી રહો છો.

આટલું લખ્યા પછી મારે માની જ લેવું જોઈએ કે તારો બોલો ખૂંદતા લાલ અને લક્ષ્મી વચ્ચે તું મુદ્દલ ભેદ નહિ રાખે અને એ બંનેને જમાન ભાવ અને પ્રેમથી તું ઉછેરશે. એક નાનપણમાં બાળકને કેમ

ઉછેરવું તેનું જ્ઞાન મેળવી લેવા માટે હું અગાઉ લખી ચૂક્યો છું. બાળ-
ઉછેરની ઝીણી ઝીણી વિગતો લખવાનું આ રચન નથી, તેમ જ ઉળવણી
અને સંસ્કાર વિષે પણ કશું યોજનામદ્દ આવા પત્રોમાં લખી શકાય
નહિ. જે મુદ્દાની વાત છે—એટલે કે સંસ્કાર અને શિક્ષણમાં જે પ્રાચરૂપ
છે—તે કહીને જ હું સંતોષ માનીશ. મને આશા છે કે એક વખત દૃષ્ટિ
પ્રાપ્ત થયા પછી બાકીની વિગતો મેળવી લેવાનું કાંઈ પણ જિજ્ઞાસુને
માટે મુશ્કેલ નહિ નીવડે.

બાળક મોટું થવા માંડે છે એનામાં જિજ્ઞાસાની ભાવના પ્રગટે છે.
છેક બાલ્યકાળમાં પણ આ ભાવ એનામાં હોય છે, પરંતુ ત્યારે તે
આપણે રૂપરૂપમાં જોઈ શકતાં નથી. જ્યારથી આ ભાવ જોવા માંડીએ
ત્યારથી તેને પોષવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. એક વાત સમજ
લેવી. બાળક એ માટીનો પીંડો નથી, પરંતુ જીવંતોત્પન્નતો ફૂલનો
છોડ છે. માટીના પીંડાને ઘાટ આપવા માટે જે કરવાની જરૂર છે તે
આપણે છોડ ઉપર ન કરી બેસીએ તેનું બાળક રાખવું પણ માતાપિતા
એમ સમજે કે બાળકને જેવો ઘાટ આપવો હોય તેવો આપી શકાય.
આ વાત સાચી પણ છે અને ખોટી પણ છે. સાચી એ અર્થમાં કે
આપણે એનામાં શુભ અને અશુભ સંસ્કારો સીંચી શકીએ અને ખોટી
એ અર્થમાં કે કોઈ જક વસ્તુ દાખલા તરીકે માટી ઉપર આપણે દાઘની
કારીમરી અજમાવતા હોઈએ તેવું આમાં ન બની શકે. જો ફૂલને
મુંદર અને સુવિકસિત બનાવવું હોય તો અવશ્ય બનાવી શકાય, પરંતુ
માટીના કે કાગળના ફૂલની જેમ નહિ. સાચા ફૂલને તો યોગ્ય ખાતર,
યોગ્ય પાણી અને યોગ્ય પ્રકાર આપવા જોઈએ. બાળક-ફૂલનું પણ
એવું જ છે. સ્વભાવથી જ એ વિકાસશીલ છે. પોતાને જોઈતી શક્તિઓ
-એ આસપાસથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આપણું કામ એમાં
મદદરૂપ બનવાનું છે. આપણું પોતાનું ડહાપણ ડાળવાનું નથી.

આનો અર્થ એ થયો કે બાળકને પોતાનો વિકાસ સ્વતંત્ર રીતે

શરીર-મનનું ઘડતર

તમારા પુત્ર કે પુત્રીને તમારે સાચા અર્થમાં મનુષ્ય બનાવવા હોય તો તમે ધનવાન હો કે ગરીબ, શિક્ષિત હો કે અશિક્ષિત, સમાજમાં સામાન્ય જન હો કે પ્રતિષ્ઠિત—પરંતુ આ પત્રમાં હમું છું તેવા અંકારો તમારે એનામાં ઉતારવા જ પડશે. તમારે ધેર નોકરાની ધમાલ ન હોય તો સારું. પરંતુ હોય તો એ બાળકને તો જાતે કામ કરવાની, પરિશ્રમ કરવાની ટેવ પાડવી પડશે. આ ટેવ જો તમે નહિ પાડો તો એના આરિત્યનું ઘડતર બધૂં રહેશે. એનો દૈનિકવિકાસ પણ માગ મત પ્રમાણે પૂર્ણરૂપમાં થશે નહિ અને આ ટેવ વિના ભવિષ્યમાં જ્યારે સારીમાઠી સિધ્ધિનો સામનો કરવાનો સમય આવશે ત્યારે એની કિસ્મતમાં માથે હાથ મૂકીને રોવાનું કે બીજાની પાસે લાચારી કરવાનું જ આવશે.

તમારે જો તમારું બાળક પુત્રી હોય તો ઘરકામની જ નહિ, પણ પુરુષની પેઠે એ કમાઈ શકે એવી તાલીમ પણ તમારે અવશ્ય આપવી જોઈએ. શિક્ષણ, કુજર-ઉઘોમ, દાકતરી વિદ્યા વગેરેમાંથી કંઈક તે લેમ પહેલાં જ એના હાથમાં મૂકી દેજો. જે સોમાં કમાવાની શક્તિ હોય હિ તેનું સન્માન થાય છે, અને સાથે સાથે એ પોતે પણ પોતાના સ્વમાનને સમજી શકે છે અને જરૂર પડ્યે સામનો કરી પોતાની જાતને રક્ષી પણ શકે છે. બાળવયમાં જુઝળના દિવસો આવે છે ત્યારે કાઠ પાક કે નાપાક દયા ઉપર એને જીવડું નથી પકડતું; એ પોતાનો માર્ગ સરળતાથી ઠાલી શકે છે.

જેમ બાળકમાં કામ કરવાની ટેવ દાખલ કરે તેમ જ તેને કામની આવડત પણ શીખવજો. દરેક કામ, પછી એ ભલેને ઝાડું કાઢવાનું હોય

પરંતુ આવશ્યક માગી જ લે છે. કાલ્યા માણસો કહે છે કે દરેક કામનું વ્યવસ્થાસાસ્ત્ર હોય છે. આ સાસ્ત્ર બાળકને શીખવી દેવું જોઈએ. કોઈ પણ માણસ પોતાની ઉપર આવી પડેલા કામને હળવું, મહેલું અને સુંદર બનાવી શકે ત્યારે જ તે માણસ નામને યોગ્ય ગણાય. મધેકાની પેઠે વૈતરું તો સૌ કોઈ કરી શકે, એટલે દરેક કામની સાથે તે કામનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન પણ આપી દેજો.

શારીરિક શ્રમની શરમ તો કહી બાળકમાં પેસવા જ દેતા નહિ. આજના ધણા અનર્થોનું મૂળ આ શરમમાં રહેલું છે. ખાસ કરીને બેકારી ભોગવતા શિક્ષિતોમાં તો એ શરમે કેર વર્તાવ્યો છે. તેઓ બીજાની હાવારી કરી શકે છે, શુદ્ધામી ભોગવી શકે છે, સ્વમાન વેચી શકે છે પરંતુ શ્રમ કરવાની હિંમત કે બળ હાખવી શક્તા નથી. તમારું બાળક એવું ન જ થવું જોઈએ. આ યુગના મહાપુરુષે શરીરશ્રમનું ગૌરવ વધાવ્યું છે. તમે અને તમારું બાળક એમાં વૃદ્ધિ કરનારા નીવડવા જોઈએ. ધનના કે પ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલમાં રખે આ શુભ બાળકમાં રોપવાનું રહી જાય.

શાળા-કોલેજનું શિક્ષણ તો બાળકને તમે આપવાનું જ છે. પરંતુ તેમાં યે કરજ કરી બહુ બળાવવાનું નિયારતા નહિ. રખે એમ માનતા કે એથી એ વધુ કમાઈ જશે અને તમારું કરજ ફેડી નાખશે તમારી શક્તિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપજો, પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો કે તમારા બાળકમાં પોતાનું ફેડી લેવા જેટલી હોશિયારી અને જ્ઞાન અવી જાય. એ વિનાનું જધું શિક્ષણ આજના યુગમાં કદાચ નકામું નીવડશે.

બાળકના મનને તાલીમ આપવા માટે એનામાં 'સાહિત્ય, સંગીત, કલાના સંસ્કાર પડે તે પણ જોજો. આ બાળકમાં વેવહાઈ હાખવતા નહિ. દરેક બાળકે ખાસાહેન અબ્દુલ કરીમખાં, મહાન વૃત્તકાર કેદાર સંકર કે ચિત્રકાર નંદલાલ જનવાનું નથી. સૌ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર પણ બની જવાના નથી. એટલે એવી વૃત્તિ જોનામાં ન દેખાય તેની પાછળ

કેવળ દેખાદેખીથી બહુ મહેનત ન લેતા; પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાન તો બધેજ બાળકોને અવશ્ય આપજો, કલા, સંગીત અને સાહિત્યના પ્રેમથી હૃદય સંસ્કારી બનશે, બાળકમાં કામળતા આવશે, એના હલનચલન અને વર્તનમાં સંગીતનો સંચાર આવશે; એ લાગણી અનુભવશે અને બીજાનો લાગણીનો કદર કરશે.

છતાં યાદ રાખજો કે ઉપર કલા તેવા શરીરશ્રમ, કામની આવડત અને બાહ્યતા ગુણો એનામાં નહિ ખીલા હોય અને માત્ર કલા-સંગીત પાછળ જ બાળક વહેતું મુકાશે તો એમાંથી સંસ્કારને બહુલે શરાબની જ પ્રાપ્તિ થશે. એ બાળક રંગીલું બની જશે. એ ચેતાના સુખનો જ માત્ર ખ્યાલ કરશે. લાગણીપ્રધાન એ બનશે પરંતુ બીજાનો લાગણીનો જવાબ એ આપી શકશે નહિ. એની કામળતા નિર્જનતા અથવા તો વિચારિતામાં સરી જશે. એટલે આ બધા ગુણોનો સમગ્રમાણે વિકાસ સાધજો.

આ બધા ગુણો છતાં જો બાળકમાં તમે સત્ય ખાતર મરવાની વૃત્તિ, બીજા માટે ધસવાનો સ્વભાવ, સ્વમાનનું મૂલ્ય વગેરે દાખલ નહિ કરી શકો તો એ મનુષ્ય બની શકશે નહિ. એનાં સાંસારિક જીવનમાં પણ સાચું સુખ એ નહિ મેળવી શકે. સત્ય અને સ્વમાન એ તો માનવનું સર્વસ્વ છે. તમે મરીબ હો પણ હાથારી તો કદી ન દાખવો એમ યવું જોઈએ. સત્ય અને સ્વમાન ખાતર કદાચ કષ્ટ ભોગવવું પડે. પરંતુ તેમાં યે ભોગવનારને તો જીવનની મીઠાશ લાગશે. સુખ અને દુઃખ અંતે તો મનની જ કલ્પના છે. દેશ અને સમાજને ખાતર ફાંસીના માંચડા ઉપર ચડી જનાર પોતાને પરમ સુખી અને લાભવાન સમજે છે, જ્યારે કેટલાક સ્વાર્થીઓ પોતાના સ્વાર્થની શોધમાં જ બૂખનાં દર્શન કરે છે.

સત્ય અને સ્વમાન માટે જે આગ્રહી હશે તે આ જગતમાં સામાન્ય માનવ નહિ રહે તે પણ તમારે જાણવું જોઈએ. દુનિયાના તપ્તા ઉપર જમણે મક્કાન કાચો, દુધો છે તે સૌમાં આ ગુણોનો પૂર્ણ વિકાસ નજરે

હિ છે. આવો માણસ જેમ દીનતા કદી ધારણ કરે નહિ તેમ મોટા મહેનશાહ કે રાવણ જેવા રાક્ષસથી પણ કરે નહિ. મૃત્યુને હસતે મોંએ મેટવા માટે જે તૈયાર હોય છે તેની પાસે મૃત્યુનો દેવ સહેજાણથી આવી તકતો નથી અને આવે છે ત્યારે મિત્ર બનીને આવે છે. 'તમે જાણો છો કે આજે આપણો દેશ અને આપણું સમાજ પતિત અવસ્થામાં પડેલો છે. આ અવસ્થાને મિટાવી દે એવો પુત્ર કે પુત્રી તમારે જન્માવવા કામ તો, સત્ય-સ્વમાનનો આગ્રહ એને ગળચૂંથીમાં જ આપી દેજો.

પણ યાદ રાખજો કે એ અહંકારી કે હઠામઠી ન બની જાય. એવો માણસ સમાજની તો શું, પોતાની કે પોતાના કુટુંબની પણ સેવા કરી શકશે નહિ. એટલે સત્ય-સ્વમાનની સાથે સેવા અને વિનય પણ શીખવજો. એ હશે તો અહંકાર કે હઠામઠ આવશે નહિ. સેવાની ક્ષતિમાં જાતે હસાવાનો અને ત્યાજનો બાવ તો રહ્યો જ છે. આ સેવા એને ત્યાજને કોઈ સીમા જ નથી—એટલું તમારા બાળકને શીખવી દેજો.

આ પત્રમાં જણાવ્યું છે એટલું જો તમારા પુત્ર-પુત્રીને આપશો તો હું ખાતરી આપું છું કે તમે સમાજની એક મહાન વ્યક્તિની માતા બન્યા દર્શો. તમારો પુત્ર કે પુત્રી આ ગુણો દ્વારા જાતે જ સુખી થશે જ, પરંતુ સમાજનાં દુઃખોને દુર કરી ત્યાં પણ સુખની સ્થાપના કરશે અને એ પણ જાણી લેજો કે કદાચ એ મહાન વ્યક્તિ નહિ થાય તો એ એનાં મૂલજીવન અને સંસારજીવનમાં તો આ ગુણોને સમ્પન્ન અનેરી મીઠાઈ પેઢા થશે. જેને બવહારનું જ્ઞાન કહેવામાં આવે તે જ્ઞાન આ ગુણો દ્વારા એને પ્રાપ્ત થઈ જશે.

તમે જ વિચારો કે જો તમારો પુત્ર કામ કરવાની ટેવ અને આવડત ધરાવતો હશે, શારીરિક મહેનતથી યરખાતો નહિ હોય, યોગ્ય શિક્ષણ એણે મેળવ્યું હશે, લલિત કલાનું થોડું જ્ઞાન પણ સંપાદન થયું હશે, સત્યવાદી અને સ્વમાનથીય હશે, વિનય અને સેવા એને

વરેલાં દશે તો જ્યાં એ જશે ત્યાં પોતાની સુવાસ જ મૂકશે. તમારી તો એ સેવા કરશે જ, પરંતુ કોઈ પણ દુઃખીનું દુઃખ દૂર કરવામાં એને આનંદ આવશે. એનું પોતાનું શુદ્ધજીવન મંગલમય દશે. એની પત્ની પોતાને ભાગ્યશાળી સમજશે અને એની સંતાત એ કરતાં યે વિશેષ આરિજ્યવાન, શક્તિવાન અને નીતિવાન જનશે. જે બીજા તમે રોપશો તે અનેક હોદ્દા દ્વારા ભીંગી નીકળશે અને શુદ્ધિવૃદ્ધિનું કાર્ય અનેક જમાના સુધી ચાલુ જ રહેશે. તમારા આજના પ્રયત્નો તમે નહિ, કદાપી હોય તેટલાં સફળતા સાથે ભવિષ્યમાં ભીંગી નીકળશે.

અને તમારું બાળક જે પુત્રી દશે તો એક શક્તિએ જ અવતાર લીધો હોય એવું જનશે. આપણા દેશની પદ્ધતિ સ્ત્રીઓના એ ઉદ્ધાર કરે એવી આશા પણ તમે રાખી શકશો. કદાચ એવી પ્રચંડ શક્તિ એનામાં ન પ્રગટે અને એનું જીવન પોતાના શુદ્ધમાં જ મર્યાદિત બની જાય તો પણ સેવાની સુગંધથી એણે સૌને વશ કરી લીધાં દશે. આજે ધરધરમાં સાસુ-વહુ, નચુંદ-ભાભી અને દેરાણી-જેઠાણીઓ વચ્ચે જે હોળીઓ સળગે છે તે તમારી સંસ્કારી કન્યાના ધરમાં નહિ હોય. સાસુ, નચુંદ કે જેઠાણી જે સ્વભાવથી જ દુષ્ટ દશે તો પોતાનાં છરી, મન, છુદ્ધિનો છાસ થાય તે પહેલાં જ તમારી કન્યા એના પનિને સમજાવતે એ ધરથી જુદી પડી ગઈ દશે અને એ લોકોમાં કેવળ સંસ્કારની, જ ખામી દશે તો તમારી કન્યા પોતાનાં કામ, સેવા અને વિનયથી એ સૌનાં હિતને જીતી લેશે. કોઈ પણ સંયોગોમાં એ દુઃખી તો રહેશે જ નહિ.

તમે જાણતાં તો દશે કે આજે હજારો કન્યાઓ અને કુમારો પોતાની સુવાવરણમાં માખાપને શાપ આપતાં નગરે પડે છે. તેઓ સરીરે ક્ષીણ હોય છે, મનથી સાવ નળખાં હોય છે, છુદ્ધિમાં પણ કશું તેજ દેખાતું નથી. નિશ્ચય કરી તેને વળગી રહેવાનો શક્તિ તો તેમનામાં લગભગ હોતી જ નથી. માતાપિતાના વિવાસનું જ એ

સર્જન હોય એવાં એ વધુ વિદ્યાસી બની જવાં હોય છે. જો તેઓનો સમજબક્ષિત જોગ્યેત થાય છે તો તેઓ પોતાની તમામ નિર્જાનતાઓને બાજી લે છે અને તેનાં કારણરૂપ પોતાને મળેલા કુસંસ્કારો માટે માતાપિતા તરફ તિરસ્કારની લાજણી રાખ્યા કરે છે. કન્યાઓ તો એવી કેટલીયે મળશે જે પોતાના સસરાના ઘરમાં આંસુ આરતી આરતી માતાપિતા ઉપર નિઃશ્વાસ વગસાવતી હોય.

આં સૌને સાચાં પિતા કંગેતાં સાચી માતાની વિશેષ ખોટ પડેલી હોય છે. તમે કમ્પૃજતા હો કે તમારાં પુત્ર-પુત્રીઓ સંદાંયે પ્રેમ અને બક્ષિતપૂર્વક તમારું મંજલ સ્મરણ કરતાં રહે, દુઃખથી હારે નહિ અને સાચા સુખને ઝાળખી લે તો છેક બાળપણથી જ એના ઉછેર ઉપર ધ્યાન આપજો. એક પળ પણ બૂલતાં નહિ કે માતા બનીને તમે જીવે જ તમારા ઉપર મંદાન જવાબદારીનો બોજ ઉઠાવ્યો છે. એ જવાબદારી અદા કરવા માટે જેટલું તપ કરવું પડે તેટલું કરજો અને એમથી ઉટકવાનો કંઈ વિચાર જ કરતાં નહિ.

એક વાત તમારી પાસે વધુ સ્પષ્ટ કરી લઉં. જે મદાન જવાબદારી તમારા ઉપર આવે છે તેના કારથી દનાઈ બતાં નહિ. મોઢ વેક કરતાં હો તેમ તમારી તપ-સાધના કરતા નહિ. એક પળ માટે પણ બૂલતાં નહિ કે તમે તો પ્રેમ અને વાતસલ્યનું અખૂટ ઝરણું છો. તમે જે કંઈ કમ્પી તે અંતરના આનંદથી જ કરશો. અને હું તમને ખાતરી આપું છું કે એ માટે તમારે બાળપૂર્વક પ્રયત્ન નહિ કરવો પડે. એક વખત તમે આનંદ સાથે તપ આપશો તો તમારાં એ આનંદને અખંડ રાખવાનું કામ તો તમારું બાળક જ બજાવવા માંડશે. દિવસજરના તમારા ચાકને હરી લેવાનું સામર્થ્ય બાળકના એક દાસ્યમા હોય છે તે કંઈ માતા બજાવતી નથી ? જીવન અંતે છે શું, જો એમાં નિર્દોષ આનંદ ન હોય, પ્રસન્ન લાગ ન હોય, સ્વજનોને માટે કંઈક કરવાની ઝંખના ન હોય ?

મોટે છે માતા ! તું તારા પ્રેમના દીપકને સદા યે જળદળતો રાખજો અને એનું અજવાળું પાઈ પાઈને તારાં બાળકોને ઉઠેરજો. તારી ગોદમાં આવેલાં બાળકને મહાન જન્મદિવસદારક બનાવવાનાં તું સ્વપ્ન સેવજો. આદર્શ જે દિમાકવ્ય જેવો મહાન હશે તો તારું બ્યાન જ તારા નાનકડાં ધરમાં, પિતાના વેપાર-ધંધામાં કે ચારિત્ર-કુટુંબના સાંકડાં વર્તુળમાં જ મર્યાદિત હશે તો એ બાળક એવી સંકુચિતતામાં જ જીછરશે ને મોટું થયે એ વર્તુળને વિસ્તારવાની હિંમત મેળવી શકશે નહિ. તું ભલે રમૂજ રીતે એવાં બધાં બંધનોમાં પડેલી હોય પણ બાળકની માતા બનતાં જ તારા મનને વિશાળ બનાવી મૂકજો, તારી કલ્પનાને ગમનગામી પાંખ આપજો અને ખાતરી રાખજો કે તારું બાળક એ ઉપર સવારો કરોને નવી દુનિયાના સુંદરતમ પ્રદેશમાં પહોંચી જશે. બાળકને ઉઠેરતાં ઉઠેરતાં એના મિત્ર પણ તારે બની જવાનું છે તે ભૂલતી નહિ. એની કલ્પના અને શુદ્ધિને સતેજ કરતી વાતોઓ જ્યારે તું કહેવા માંડશે ત્યારે એની સાથે જ તારે આશામાં જીડવું પડશે એવાં ગીતો જ્યારે તું ગાશે ત્યારે પણ બાળક પોતાના લગ્ન કલ્પના-પ્રદેશમાં તારો સાથે જ ધૂમતું દશે. તું બાળકમય બની જજો. અને એ અવશ્ય તારામય બની જશે.

પગંતુ ફરીને કહું છું કે એમાં પામલ બની જતી નહિ. પ્રેમને વેવસો બનાવી મૂકતી નહિ. તારે જે કાર્ય બજાવવાનું છે તેની ગંભીરતા ભૂલી જતી નહિ. સતત જાગ્રત રહીને જોજો કે જે ફૂલને તું ખીલવી રહી છે તે સોળે કળાએ ખીલે છે કે નહિ. ન ખીલતું હોય તો વિચારજો, ફરી ફરીને વિચારજો અને એના વિકાસમાં જે અંતરામરૂપ યત્ન હોય તે શોધી કાઢી તેને દૂર કરજો, જે મદદરૂપ યત્ન હોય તેનો ઉપયોગ કરજો. પ્રેમ અને અશ્રુતિ એક સાથે જ ફળવજો. તપ અને આનંદ એકમેકમાં મિલાવી દેજો. જવાબદારોની સાથે જ, મહાન કાર્યને પરમ આનંદ પણ જોગવતી રહેજો.

કુટુંબનો વડલો

અમુત્યાર સુધી તો તને મેં જે લખ્યું તે તારું કન્યાસ્વરૂપ અને તે પછી ઊપડતું માતૃસ્વરૂપ કહીને લખ્યું છે. હવે તારું પૂરું રૂપ લક્ષમાં રાખીને થોડું લખવા મંચ્છું છું. માતા યત્તા પહેલાં અને પછી, બાળકનો ઉછેર, સંસ્કારનું દાન, આરિન્ધનું ઘડતર વગેરે રિષે મેં લખી નાખ્યું છે. હવે એમ ધારી લઉં છું કે તું પણ સમયથી માતા બની ચૂકી છે. તારે ત્યાં યુવાન પુત્રો ને પુત્રીઓ છે. થોડા દિવસમાં એમનાં લગ્ન કરવાના મનસૂબા પણ તું સેવે છે. એમા તું આગળ પગલાં ભરે છે અને પુત્રોને કોઈ સુયોગ્ય યુવાનના હાથમાં સોંપે છે અને કોઈ સુશીલ-સંસ્કારી કન્યાને તારા ઘરની લક્ષ્મી બનાવી લઈ આવે છે. તું તારા વિશાળ કુટુંબના વડલારૂપ બની, મઈ છે.

એ પછી તારી ચામડી ઉપર કચ્છલીઓ પડે છે. પુત્રો હવે પોતાનું સંભાળે છે અને એમની પાસેથી તું સેવાની અપેક્ષા રાખે છે. પુત્રવધૂ હવે તો માતા બની છે. એના બાળકો જુદા હાદીમાને હેરાન કરતાં કરતાં કોઈ અનેરી મીઠાસ આપી રહ્યાં છે. તું આયુષ્યને આરે પહોંચી છે.

આ લાંબા પત્રના છેડે આ બંને સ્મિતિ કહી લઈને હું કંઈક લખવા માગું છું. એમ પણ ગૃહિત કરી લઉં છું કે તેં આદ્ય માતા બનવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને નથી કર્યો. તારાં બાળકોને ઉછેરવામાં તેં ધ્યાન આપ્યું છે અને નથી આપ્યું. તું સામાન્ય છે અને મહાન પણ છે. સર્વ પ્રકારની માતાને ઉદ્દેશીને મારે જે કહેવું છે તે દૂંઢમાં હવે કહી દઈશ.

જૂજ અપવાદો સિવાય સમજાય નથી માતાઓ રૂઢિના બંધનમાં જકડાયેલી જ હોય છે. એમના પૂર્વગ્રહો પણ બહુ પ્રબળ હોય છે. નવા વિચારો કે આચારો એનાથી સદન થઈ શકતા નથી. પરાપૂર્વથી ધર્મ વિષે, કુટુંબ વિષે, સમાજ વિષે, વ્યવહાર વિષે જે માન્યતાઓ આત્મી આવતી હોય છે તેને મડાગાંઠ વાળીને એ પકડી રાખે છે. આ વાંચનાર એ હજારો લાખો માતા જેવી હશે કે થોડાક અપવાદો જેવી? મને તો આશા છે કે જને પ્રકારની માતાઓના હાથમાં આ પત્ર આવ્યો હશે. જે અપવાદરૂપ હશે તેની આસપાસ રૂઢિચુસ્ત માતા રહેતી જ હશે અને જે સામાન્ય હશે તેણે પણ આ યુગમાં વધી રહેલા અપવાદોમાંથી કાઢીકાઢી જીવન જોયું હશે.

રૂઢિ એ એક પ્રકારની સામાજિક ટેવ જ છે. જ્યાં સુધી એ રૂઢિ સમાજના હિતને નુકસાનરૂપ નથી જતી જતી ત્યાં સુધી એને વિરોધ કાઢ કરવું નથી, કરવાને કશું કારણ પણ નથી. કેટલીક રૂઢિઓ તો સમાજના સ્વાશ્રયને મદદરૂપ પણ હોય છે, પરંતુ જેની પ્રકૃતિ રૂઢિને વશ રહેવાની હોય છે તેઓ કદરૂઢિ લાભદાયી છે અને કદં હાનિ કરે છે તેનો વિચાર જ કરતા નથી. એટલા માટે એમ કહેવું પડે છે કે રૂઢિના બંધનમાંથી સૌ કાઢીએ, માતાએ તો ખાસ, મુક્ત થઈ જ જવું જોઈએ. એવી મુક્તિ વિના કાઢીને સારાસાર પારખવાની વિવેકશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. રૂઢિથી જે મુક્તિ મેળવે છે તે થોડા સમયમાં જ પૂર્વગ્રહમાંથી પણ છૂટી જાય છે. પૂર્વગ્રહ એ મનની ગાંઠ છે. અમુક અનુભવ થયો, અસર ઉપજી કે વિચાર આવ્યો અને મનમાં ગાંઠ બંધાઈ ગઈ. વ્યક્તિઓ અને વસ્તુઓ વિષે અભિપ્રાય બંધાઈ ગયો. એ પછી જુદા અનુભવો થાય છતાં મનની અસર બદલાય નહિ. આ જ પૂર્વગ્રહ છે, આમાંથી પણ દરેકે છૂટવું જ જોઈએ.

રૂઢિ અને પૂર્વગ્રહ, બંનેમાંથી છૂટવા માટે મનને હમેશાં ખુલ્લું—

મુક્ત રાખવું જોઈએ. કોઈ પણ વિચાર, અભિપ્રાય, માન્યતાને આખરી ન માની લેવાં જોઈએ. હમેશાં એટલું જ્ઞાનમા રાખવું કે આપણું જ્ઞાન બહુ મર્યાદિત હોય છે. આપણે જેમ આપણા જ પગ વડે ચાલીએ, આપણી જ આંખો વડે જોઈએ અને આપણા જ શ્વાસોશ્વાસ વડે જીવીએ છીએ તે જ રીતે આપણા જ જ્ઞાન વડે આપણે બધું વિચારવાનું અને જણવાનું છે, પરંતુ જ્ઞાન હમેશાં વૃદ્ધિ પામતું રહેવું જોઈએ. જે વૃદ્ધિ ન પામી શકે તે જ્ઞાન જ ન કહેવાય. એટલે આપણી માન્યતાથી વિરુદ્ધનો કોઈ વિચાર કે અભિપ્રાય આપણે સાંભળીએ તો તેને તિરસ્કારી ન કાઢીએ, પણ આપણા, આપણા કુટુંબના અને સમાજના કિત્કિતની દૃષ્ટિએ એ ઉપર શાન્તિથી અને ખુદશા દિવે વિચાર કરી જોઈએ. એમ લાગે કે સામા પક્ષની વાત સાચી છે તો તેને સ્વીકારતાં અચકાઈએ નહિ અને એ વાત ખોટી સાગે તો આપણા પોતાના જ વિચારને મક્કપણે વળગી રહીએ. એમ કહેવાથી જ જ્ઞાન અને અનુભવ વધતાં રહે, શ્રદ્ધિમાં બંધન તૂટતાં રહે અને પૂર્વગ્રહ પણ છૂટતો રહે.

મને લાગે છે કે હું જે કહેવા માણું છું તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ ગયું હશે. કોણ શ્રદ્ધિને વશ છે અને કોણ નથી તેની પરીક્ષા કરવાનું કાર્ય કઠિન નથી. જેની વિચારશક્તિ જાગ્રત હોય, જે નિર્ભય હોય, જેના જ્ઞાન અને અનુભવ વધતાં જતાં હોય તે કોઈ પણ શ્રદ્ધિમાં બંધાય નહિ. જેના મન ઉપર પૂર્વગ્રહની પણ અમર ન હોય. અને જે નવા વિચારથી રોષે ભરાય કે કરો જાય. નવા અનુભવ માટે દિંમત જ ન કરે, વિચાર કરવાની જેને ટેવ જ ન હોય, તેનાં શ્રદ્ધિબંધન વજ્ર જેવાં મજબૂત હોય. આવું માણસ માણસ હોવા છતાં લગભગ પશુની જેમ જ વર્તેલું હોય. કારણ કે મનુષ્યત્વની સાચી પરીક્ષા એની વિવેક-શક્તિ-સારાસાર પારખવાની શક્તિમાં છે. આ શક્તિ એ માણસમાં હોય જ ક્યાંથી ?

જે માતા કુટુંબના વડલારૂપ હોય અને જેનું જીવન પુત્ર-પુત્રીઓ, પુત્રવધૂઓ, સર્માં-સંબંધીઓ એમ અનેક સાથે જોડાયેલું હોય-તે માતામાં વિવેકશક્તિનો પ્રથમ પડેલો જરૂર છે. એ નહિ હોય તો આજના યુગમાં એ કુટુંબના વડલારૂપ ગ્રહી શકશે નહિ. પોતાના બાળકોને એ છાંયારૂપ બની શકશે નહિ જો એ રૂઢિમાત્ર દર્શી તો બાળકો મોટા થતા જ એને વડલાને બદલે બાવળ માનવા લાગશે અને એના કાંટામાંથી અથવા માટે એનો ત્યાગ કરી જશે. એ વખતે માતા ફરિયાદ કરશે કે મારા પુત્રો કપૂરો નોવડયા છે, પોતાની માને બૂલી ગયા છે, પોતાની ઓના ગુલામ બની ગયા છે. આ ફરિયાદ સામે બાળકો લક્ષ આપશે નહિ. એ કહેશે કે ‘તમે માતા વરોડેનો યોગ્યતા જ ધરાવતાં નથી’ આ વચન ઉદ્ભવવું છે, છતાં એ ‘બોદુ’ જે એમ કહી શકશે નહિ.

દરેક માતાએ, જો એણે સુખી ચતુ હોય, પુત્ર-પુત્રીઓનો પ્રેમ, અખંડ રાખવો હોય, સંયુક્ત કુટુંબની મીઠાસ ભોજવરી હોય અને જિંદગીને આદે બેઠાં બેઠાં પોને રચેલી સહિર્મા પરમ પ્રસન્નતા અનુભવવી હોય તો તેણે નવા યુગને જોળખવો જ પડશે. નવા યુગમાં નવી માન્યતાઓ અને નવી રૂઢિઓ રચાવા લાગી છે છતાં મુખ્યત્વે આ યુગમાં વિવેક અને વિચારની શક્તિ વિશેષ જાગૃત થયેલી છે. માતાએ પણ એ શક્તિને આધારે જ જીવવું પડશે.

જે માતા રૂઢિમાં બંધાયેલી હશે તે પ્રથમ તો કન્યા અને કુમાર વચ્ચે ભેદ કરશે. એ પછી એ કન્યાને શિક્ષણ આપશે જ નહિ અને આપશે તો એ સમાજમાં એના લગ્ન માટે સારો મુરતિયો મળી શકે તે વૃત્તિથી જ આપશે. કન્યાને બીજી છૂટ તો એ આપી જ નહિ શકે. પરંતો બહાર નીકળવા દેવામાં એને ફોલોપન લાગશે. કન્યા કોઈ કુમાર સાથે વાતચીત કરવા બેઠેલી મત્રી પણ રાખી શકશે નહિ. એનો વિકાસ રસોડામાં જ મર્યાદિત રહેશે અને એક દિવસ માતા-

પિતાએ જ પસંદ કરેલા ઠાઠા કુમાર કે વિધુર સાથે એનું લગ્ન થઈ જશે.

પુત્રની બાજતમાં માતાપિતા આવું જ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે, પરંતુ મોટે ભાગે એમાં ફાવશે નહિ. જો પુત્રે શિક્ષણ લીધું હશે અને એ બહાર ફરતો પણ થઈ ગયો હશે તો તો માતાપિતાની ધમ્મજાએ પૂરી થવાની સંભાવના ઝોછી રહેશે. અને એમ નહિ બન્યું હોય તો એ પુત્રના લગ્નનો લઠાવો લીધા પછી માતાપિતા મોટે પરતાવાનો જ સમય આવશે. કારણ કે વરસ બે વરસમાં જ દીકરો ઉદ્ધત બની જુદો થઈ ગયો હશે.

પણ જો માતાએ રૂઢિનાં બંધન છોડ્યાં હશે અને બધી બાબતોનો વિચાર કરી, સારાસાર જાણી લખેને જ આમળ પગલાં ભરવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે, તેની સ્થિતિ તદ્દન જુદી જ હશે. એણે તો પ્રથમથી જ કન્યા અને કુમાર વચ્ચે ભેદ નહિ ગણ્યા હોય, કન્યાને પણ પૂરતી કેળવણી આપી હશે. એની સ્વતંત્રતા ઉપર કદી કાપ નહિ મૂક્યો હોય. લગ્નના પ્રશ્નમાં પણ પુત્ર-પુત્રીના અભિપ્રાયને જ હેવલનો ગણ્યો હશે. ન્યાં આવાં માતાપિતા હશે ત્યાં પૃથ્વી પર રતન' ઊતર્યું' હશે. માતા ખરેખર વડો બની પોતાના વિશાળ કુટુંબને સંસારના તાપમાં શીતળતા આપી રહી હશે.

આ જ વસ્તુને બ્યવહારિક રીતે પણ વિચારીએ :

બાળકો શિક્ષણ લેવા માંડે ત્યારથી માતાએ એમાં રસ લેવો જોઈએ. માતા પોતે શિક્ષિત ન હોય તો તેની ચિંતા નહિ. પરંતુ સકય હોય તો એણે મને તે હિંમત પણ સામાન્ય લખતા-ચાંચતા શીખી લેવું જોઈએ. બાળકો શું જણી રહ્યાં છે તે વિષે માતા જો માહિતગાર રહેશે તો બાળકોને એ ગમશે જ. બાળકો મોટા થઈ આમળ અભ્યાસ કરતાં હશે ત્યારે માતાને પણ આપોઆપ થોડુંક શિક્ષણ મળતું રહેશે. વિશેષ લાભ એ થશે કે બાળકોને મા પોતાના મિત્ર

જેવી લાગશે. પુત્ર અને પુત્રી બંને માતાની પાસે પોતાના હૃદયને ખુલ્લું મૂકી ચક્રશે. અને એમ થશે તો માતા-પિતા અને પુત્ર-પુત્રી વચ્ચે ભાગ્યે જ ધર્ષણ થવાનો સમય આવશે. કારણ કે બંને એક-બીજાને સ્વભાવ સમજતા થઈ ગયા હશે. સાથે ત્રેમની ગાંઠ એવી દૃઢ બની હશે કે તેને તોડવાનું કાર્ત્તવ્ય મન જ નહિ થાય. ધર્ષણ થાય એના પ્રસંગોમાં બંને પછે ઉદારતા જન્મશે એટલે સુયોગ્ય સમાધાન સંપાદિત જશે.

એક વાતનું ખાસ ધ્યાન રાખવું. પુત્ર-પુત્રીઓને પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા આપવી. ખાસ કરીને આ સલાહ તથા બાબતોમાં મુશ્કેલીભર્યા બની જાય છે. આપણે એ તણેવનો વિચાર કરી લઈએ.

પહેલો સાદસની સ્વતંત્રતા. દરેક બાળક બાળ્યાવસ્થામાં, કુમાર, અવસ્થામાં અને યુવાનીમાં સાદસ કરવાને પ્રેરાતું જ હોય છે. આ વખતે જોખમ બેઠીને પણ એને સાદસ કરવા દેવું જોઈએ. એ તરવા જશે તો ટૂંકી મરશે, ઝાડે ચડશે તો હાડકાં બાંજશે, સાયકલ કે ઘોડા ઉપરથી પટકાર્પ પડશે વગેરે ભીતિ સાચી છે. છતાં એ છોડવી જ જોઈએ. કારણ કે સાદસ વિના વિકાસ શક્ય જ નથી. માતા બાળકને જન્મ આપે છે ત્યારે પણ બિંદબી સાથે ખેલ જ ખેલે છે. સંતાનની સંભાળ રાખવી અને જોખમો તરફ એનું ધ્યાન ખેંચવું તે સારું છે, પરંતુ તેની શક્તિઓને ફેંધવાનું પાપકૃત્ય કદી કરવું જ ન જોઈએ. ક્ષિણિકાળમાં એ મોપડીમાં માથું ધાલી જણવા જ કરે એવી અપેક્ષા પણ ન રાખવી. ખુદનો વિકાસ પુસ્તક કરતાં સાદસિક રમતોથી વિશેષ થવાનો છે એ ખાતરીપૂર્વક માનવું.

બીજી સ્વતંત્રતા મૈત્રીની. આ યુગમાં મૈત્રીનું મહત્ત્વ બહુ વધી ગયું છે. કાંઈ દિવસ પુત્ર-પુત્રીને મૈત્રીઓ કરતાં રોકવા નહિ. કુખટ બાળકો સાથે મૈત્રી હોય તો એ વિષે એને સમજણ આપવી, પરંતુ

બંધન તો મૂકવું જ નહિ. બંધન મુકશે તો એમના દિલમાં પાપનો પ્રવેશ થશે. પછી એ છાની રીતે મૈત્રી રાખશે અને તેનું પરિણામ સારું આવશે નહિ. પુત્રને બીજાની મૈત્રીથી દૂર રાખવાનું માતાપિતાને અપરું પડે છે કારણ કે એ તો સાચો ઘર્ષ જાય એવી બીજ રહે છે, પરંતુ પુત્રીને માગાપો સહેલાઈથી રાખી શકે છે. સામાજિક વાતાવરણ પણ પુત્રીની વિરુદ્ધ હોય છે. માતાપિતાને કર પણ પુત્રીને અંજે જ હોય છે. કેટલીકવાર માતાપિતા પોતા પોતાની કન્યાને જોગબત્તાં હોઈ એના ઉપર વિશ્વાસ રાખી મૈત્રીઓ કરવા દેવા પ્રવૃત્તા હોય છે. પરંતુ સમાજની નિંદા સહન ન કરી શકવાના કારણે પુત્રીને રોકે છે. આ બાબતમાં માતાએ દિંમનવાન બનવું જોઈએ. કન્યાનું કે કુમારનું ચારિત્ર્ય એણે પોતા જ પડકાર હોય છે એ ઉપર માતાને પૂર્ણ શ્રદ્ધા દેવી જોઈએ. ભોક્ષિનિંદાને વધ ઘર્ષ સંતાનો ઉપર અન્યાય ન ગુમાવે જોઈએ. નિંદા કરવાનો જેમનો સ્વભાવ જ છે તે તો એ પછી પણ નિંદા ચાલુ જ રાખે છે. જેને સત્યને મર્જે જવું છે તેણે નિંદા વિશે એપરવા બનવું જ જોઈએ.

આ બીજી સ્વતંત્રતા જે માતાપિતાએ પોતાનાં જાગૃકને આપી દશે તેને ત્રીજી સ્વતંત્રતા અરસવ મળી જશે એમ કું માનું છું. કારણ કે ત્રીજી સ્વતંત્રતા કું લક્ષ્ય અંગેની પસંદગીને મળું છું. આ વિશે વિસ્તારથી કહ્યું લખી શકાય એમ છે પણ દૂંડમાં જ જોઈએ તો લગભગ પ્રથમા માતાપિતાએ પોતાના સંતાનના ખરેખરા મિત્રજ બનવું જોઈએ. પુત્ર અને પુત્રીને પણ, ખાસરી દોરી જોઈએ કે એનાં માતાપિતા એની પ્રવૃત્તા વિરુદ્ધ એને કોઈ સાથે જોડશે જ નહિ. લગભગ મંબીર પ્રથમાં જાગૃકની હાથપૂરકની સંમતિ અત્યંત આવશ્યક છે. જે કન્યા કે કુમાર પોતાની મેજે જ પોતાનો જીવનસાથી શોધી લે તેને માતાપિતાએ આધીર્શ આપવા જોઈએ. એ સાધીમાં કંઈ ખામી જણાય તો જાગૃકનું ખ્યાન અરસવ એવું જોઈએ, એતરબી પણ આપરી જોઈએ, વધુ

વિચારવા માટે અમુક સમય મુધી થોભી જવાની સૂચના પણ કરવી જોઈએ, પરંતુ જો બાળક પોતાના વિચારમાં મક્કમ જ રહે તો એ આશીર્વાદનું અધિકારી બનવું જ જોઈએ. લગ્નના પ્રશ્નમાં જો માતા-પિતા પોતાની ઇચ્છા અને પસંદગીને ઝીણું સ્થાન આપે અને બાળકના સ્વભાવ, સંસ્કાર, મના-અજુગમાને લક્ષ્યમાં રાખીને જ વિચારે તો હું માનું છું કે બાળક અને માતાપિતૃ વચ્ચેના મતભેદો નહિવત્ બની જશે અને જે કંઈ બનશે તેમાં બંનેએ પોતાનો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો દશે.

આ ત્રણેય સ્વતંત્રતાનો કોઈ પણ માનવને પૂછું અધિકાર છે. એટલે માતાપિતાએ એમ માનવું નહિ કે પોતે બાળક ઉપર ભારે ઉપકાર કરી નાખ્યો છે. આ સ્વતંત્રતાને અંગે જે પ્રેમ અને આદર જન્મશે તેનો મધુરતા કુટુંબના સૌ કોઈ માણી શકશે એ વિષે મુદ્દમ સંદેહ નથી.

[૧]

આયુષ્યને આરે

પૂજ્ય માતા, મારા પત્રનો અંત ભાગ છે. જે બહિષ્કર્ષ મેં પત્રનો આરંભ કર્યો હતો એ જ ભાવના સાથે પત્રને પૂરો કરવા છાછું છું. મારી કલ્પના પ્રમાણે હવે તું આયુષ્યને આરે પહોંચવા આવી છે. તારે ઘેર પુત્રવધૂ છે અને ક્યારેક ક્યારેક ખીજા પુત્ર જેવો જમાઈ અને દીકરી તારે ત્યાં આવી રહ્યાં છે. થોડા જ દિવસમાં તારા ઘરનો લક્ષ્મીસ્થ વહુના બોળામાં, અને ખીજા ઘેર ગયેલી પુત્રીની બોળમાં તારી જ પરંપરા હોય એવા લાલ અને લક્ષ્મી લોટવાનાં છે, પુત્રો હવે પિતા બનશે અને પુત્રી માતા બનશે. તું તો ૪૬ દાદીમા બની સંતોષના શ્વાસ લેતી દશે.

પુત્રોનો અભ્યાસ તો ક્યારનો પૂરો થઈ ગયો હશે. ધરની ધૂરાને ખેંચવાનું હવે એના પિતાના શિરે નહિ હોય, પુત્રો જ બધા ખોળે ઉઠાવતા હશે, એ જ રીતે સંસારનો સર્વ ખોળે પથ તારી વઢુઓએ ઉપાડવા માંડ્યો હશે. તું ઝાપભેર હવે નિશ્ચિત તરફ ખેંચાતી હશે.

આ અવસ્થા જીવનના પૂર્ણવિરામની છે. આ સમયે અપાર શાન્તિ અને શિંદો પ્રસન્નતા જ તારા ભાગ્યમાં હોવાં જોઈએ. તારો તથ અને પરિશ્રમનો કાળ તો પૂરો થઈ ગયો છે. હવે તો શાન્તિમય જીવનની મંજળ પળોમાં પ્રશ્નનું સ્મરણ કરતાં કરતાં તારા આશીર્વાદો જ પુત્રો અને તેના પુત્રો ઉપર વરસતા હશે.

મારી આ કલ્પના કેટલી મધુર અને કેટલી સુંદર છે ! જેના ગૃહસંસારમાં આ કલ્પના જેવું જ સત્ય સિદ્ધ થયું હોય તેના જેવું ભાગ્યવાન કોણ હોઈ શકે ? પરંતુ તું જ કહે, આવું સુંદર અને પ્રેરક દૃશ્ય કેટલાં જોહા કુટુંબોમાં નજરે પડે છે ! સોમાં તેવું નહિ, પંચાણું કુટુંબમાં તો બરાબર આ કરતાં ઊંચકું જ દેખાય છે.

માતા વૃદ્ધાવસ્થામાં દાખલ થઈ ગઈ હોય અને પુત્રવધૂ માતા બની ચૂકી હોય, છતાં ધરતું સુકાન ઊઠવાનું માતાને મગે જ નહિ નિશ્ચિતને બદલે પુત્રવધૂ ઉપર કુટુંબો ઊઠવાની પ્રવૃત્તિમાં જ એ મથમૂલ હોય. કર્તવ્ય બજાવવા માટે કોઈ તથાર જ ન હોય અને સત્તા માટેનો ખેંચનાણુ રાતદિવસ ચાલ્યા જ કરતી હોય. શાન્તિ, ખારામ, પ્રસન્નતા, પ્રભુધ્યાન એ બધું તો માત્ર શબ્દોમાં જ દેખાતું હોય, જીવનમાં, બેવહારમાં તો સાસુનું જોડકમીપણું, પટેલાઈ, અન્યની નિંદા, પેટી-ઝોનો ચાવી અને દરેક બાબતમાં સાર્વભૌમ સત્તા જ દેખાતાં હોય. પુત્ર અને પિતા વચ્ચે, સાસુ અને વઢુ વચ્ચે, પત્ની અને પતિ વચ્ચે, માતા અને પુત્ર વચ્ચે બસ અસંતોષની આગ જ સળગતી હોય.

આવાં કુટુંબ દરેકો સમાજમાં ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. જે માતાને હું આ પત્ર લખું છું તેને પ્રાર્થના કરું છું કે તારા કુટુંબમાં આવું પ્રે. પુ. ૧૨

દૃશ્ય કદી ન જન્મે. તારે ત્યાં તો પ્રેમ અને આદરનો ધૂપ સદા ચે મધમધતો રહે. માતા થતી વખતે જે જ્ઞાનનો દીવો તેં પ્રગટાવ્યો છે તે સદા ચે જલતો જ રહે.

શી રીતે એમ બનશે ? તું સમજે છે છતાં મેં કહેવા જ માંડ્યું છે તે કહી દઉં. પુત્ર જીવાન થાય ત્યારે પિતાએ એને મિત્ર માનવો જોઈએ અને જ્યારે એની કાંઈ મજબૂત થાય ત્યારે ધરનો જોજ એના ઉપર મૂકી દેવો જોઈએ. તારે પણ એમ જ કરવું જોઈએ. તારા પુત્રની વડુ તારા ધરમાં દાખલ થાય તે દિવસે તું રમરજીમાં રાખજે કે એ પણ એક માતાની લાલકવામી કન્ધા છે. માનો જોજો છોડીને તારા જોગામા આવેલી એ મઠરુ ખાળાને તું પ્રેમથી સંભાળી લેજે. એ તારી હરીફ છે અથવા તો આ ધરમાં સત્તા જમાવવા માટે આવી છે એવી કલ્પના એક ક્ષણ પણ તું સેવતી નહિ; તારા ધરમાં જ્યારે એ દાખલ થાય, ત્યારે તું એને પ્રેમ અને વિશ્વાસ આપજે. તારી પુત્રીને જે તાલીમ તેં આપી છે તે એનામા અધૂરી હોય તો આપી દેજે અને પછી આમળ વધજે. ધીમે ધીમે તારી જાતે જ એક પછી એક જવાબદારીઓ એના ઉપર છોડતી જજે. વિશ્વાસ રાખજે કે જો તું એમ કરીશ તો તું અપંગ અને અશક્ત બની મર્યાદાથી ત્યારે પણ એ લાકેં માન જાળવશે અને તને પૂછ્યા વિના પાછી પણ નહિ પીએ.

નવા જમાનાને જોળખજે અને તારો પુત્ર અને તેની વડુ જે સ્વતંત્રતા ભોગવવા માટે તે ભોગવવા દેજે. તું અંતરાત્ર નાખશે તો આરંભમાં કદાચ તેઓ દુર્ગાઈ જશે પરંતુ અંદર દાખલ થએલો અસંતોષ ધીમે ધીમે બહાર નીકળવા માંડશે. પ્રથમ અવિનય, પછી ઉદ્વેગ અને છેવટે તિરસ્કારની લાગણી એ બંનેમાં જન્મ પામશે.

તમારા જમાનામાં તમે જાનેજો જેવી મર્યાદાઓ પાળી હશે તેવી મર્યાદાઓ એ લોકો નહિ જ પાળે. લાજ વગેરેના રિવાજને તિલાંજલો આપે તો ખુશી થજે. તમારા પ્રેમની આડેનો પાટો હટી ગયો એમ

માનીને સંતોષ લેજો. સાથે બેસવું, ફરવા જવું, સુખદુઃખની વાતો કરવી વગેરેમાં તો તું જ એમને પ્રેરણા આપી શકશે. એટલું ખચિત માનજો કે પુત્રો હમેશાં માતાપિતાના સંતોષને ઝંખતા હોય છે. તું આટલું સ્વીકારશે તો તેઓના આનંદનો પાર નહિ રહે.

નિવૃત્તિ અને ધરતું સુકાન સોંપવા વિષે મેં જે લખ્યું છે તેનો અર્થ એવો તો કરીશ જ નહિ કે તારે હવે માળા લપ્પને બેસી જવાનું છે. પ્રભુમજનમાં વધુ સમય હવે તું ચોક્કસ માળા શકશે, પરંતુ આ પ્રમતું પ્રભુમજન જુદા પ્રકારનું છે તે પણ સપજી લેજો. પ્રભુને મૌઘો વધુ કંઈ પણ વહાલું હોય તો અન્યની સેવા જ છે. તારા ઉપરનો ધરભાર ઉતારી નાખ્યા પછી તારા સમય સેવામાં માળજો. આટલા વર્ષોમાં જે અનુભવો પ્રાપ્ત થયા છે તેની મૂડી સાથે તારે ઊછરતી કન્યાઓ અ- વડુઓને હવે પ્રેમપૂર્વક શુદ્ધસંસારનો તાલોમ આપરી ભેઈએ. શ્રીમન્ના રરના પ્રેમોમાં માયું મારવાનો સ્વભાવ દેખાડતી જ નહિ, પરંતુ બીડામાં આવો પડેલાને મદદ કરજો. સાચી સલાહ આપજો, અને દુઃખીને આશ્વાસનરૂપ બનજો.

અને તારા ધરમાં સદાયે વડુની મદદગાર બનજો. સામાજિક બ્યવહારોમાં એને જ આમળ વધવા દેજો. તું જો એને માનનો અધિકારી બનાવશે તો તારું માન તો કદી અધિન ધરી જ નહિ પુત્ર અને પુત્રવધૂને હમેશાં એમ લાગશે કે એમના ધરમાં સમસ્ત સંસારમાં અભેડ એવું તીર્થધામ છે. સાચોસાચ એ શ્રીમજેશની પેડે તારો પ્રદક્ષિણા ફરવામાં જ જરૂરમાં સર્વ તીર્થોની યાત્રા કરી છે એમ સમજશે.

ફરેશના જીવનમાં એવું દેખાય છે કે જે દિવસમર શ્રમ કરે છે તેની રાત્રી સુંદર રીતે પસાર થાય છે. એની જિંદગીમાં વિદેષ આવતો નથી. બીજો પ્રભાતે ન્યારે એ જોડે છે ત્યારે એનામાં ચેતના-રહિતિ હોય છે. એવું જ આપણા સમય જીવન વિષે છે. જે જીવનમર શ્રમ કરે છે તેને યાન્ત મૃત્યુની પ્રાપ્તિ થાય છે. એની વૃદ્ધાવસ્થા યાનના

શીતળ પ્રકાશથી ઉજ્જવળ બને છે. ' સાહે શુદ્ધિ નાડી ' એ લોકોક્તિ એવાઓને માટે નથી. એ કહેવત તો રૂઢિઓ અને પૂર્વમહેમાં જન્મપ્રાપ્તિ માથુસો માટે છે. જેણે જીવન તપ અને સાધનામાં ગાળ્યું છે તેની વૃદ્ધાવસ્થા દૈવી હોય છે. અસતોષની એક રેખા પણ એનામાં દેખાતી નથી. પોતાની નાનકડી દુનિયામાં એને સર્વ સુખોની પ્રાપ્તિ ઘણી જાય છે.

હે જન્મજીવનની ! તારી પણ એ જ સ્થિતિ હો. પ્રરાહ્મી, પ્રભાવશીલ, ચારિત્ર્યવાન અને તેજસ્વી બાળકોની હે માતા ! તને અમારાં કાંદિ કાંદિ પ્રણામ છે. અમે ફરી ફરીને ઠહીએ છીએ કે આ જગતના કલ્યાણ-અકલ્યાણનો મુખ્ય આધાર તારા ઉપર જ છે. તારી એ મહત્તા છે અને તેથી જ તારી જવાબદારીઓ અત્યંત મહાન છે. શત્રુના મુખમાં પેસીને જે તું એક દિવસ બાળકને જન્મ આપે છે તો તેને મહાન બનાવવાના પરિશ્રમમાં પાછું વાગીને જોતી નહિ. જે ત્યાગ તારા માતૃપદના પ્રથમ પગલામાં છે તે જ જીવનપ્રવાસના છેલ્લા પગલા સુધી ચાલુ રાખજે. આ સળંગતો સંસાર આજે તારા ઉપર જ આસાની નજર માંડીને બેઠો છે. ચારે બાજુ ધોર અંધકાર છે. હિંસા, વેર, અનીતિ અને અધર્મથી સૌ ઘેરાયેલાં છે. તું ધારે તો આ અંધકારમાં અજવાળાં પાથરી શકે એમ છે. કારણ કે અંધકારને, સરજનારા તારા જ બોળામાં છિછરીને મોઢાં ચામ છે. એમને તું પ્રકાશનું પાન કરાવશે તો એ જન્મતને પ્રકાશ જ આપશે.

ફરી ફરીને કહું છું કે પ્રકૃતિએ તારામાં પ્રેમ, ત્યાગ, સેવા, બલિદાન, શાન્તિ ઇત્યાદિ પરમ સદ્ગુણોના બીજ મૂકેલાં છે. તું એને સુયોગ્ય સ્વરૂપમાં ખીલવશે તો એ ગુણો આખા જન્મતમાં વ્યાપક બનશે. તું તો એક એવા હોય છે કે જેના ઉપર આખા વિશ્વને સુવાસિત બનાવી શકે તેવું શક્તિ જગી સંકેત છે. હે માતા ! તારી કાળીએ કાળીએ એવાં શુભ પ્રગટી નીકળે અને આ દુર્ગંધથી અસલા બની ગયેલા જન્મતમાં સુદૃઢતા અને સુમંથ પ્રસરી રહે એવી મારી પ્રાપ્ત થાય છે.

ચિ. સુકન્યા

★

[૧]
તું કોણ છે ?

ચિ. સુકન્યા

હેલો. હેલોએ ક્વિસથી
તને એક પત્ર લખવાનો વિચાર
કરું છું. તું જાણે છે કે
રૂઝમાં તો ફેટલીયે વાર મેં
તારી સાથે ફિલ બોલીને વાતો
કરી છે, તેં પણ મારી પાસે

તારા અંતરની વાતો જાની રાખી નથી. આમ જતાં કેટલોક બાબતો
હજી સુધી મારા મનમાં પડી રહી છે. કહેવાની ઇચ્છા બહુ વાર મર્ષ
છે જ્યાં મારાથી એ વાતો કહી શકાઈ નથી. કોણ જાણે કેમ, પણ
એ બધું જોઈ રૂઝમાં કહીશ તો તું સંકેત પામીશ એમ મને
લાગ્યું છે અને તેથી જ એ વિષે મારે મોન રાખવું પડ્યું છે. આજે
એ મોનનો આ પત્ર દ્વારા ભંગ કરું છું અને કહેવાનું બાબતો
રહ્યું છે તે આમાં કહી નાખું છું.

આ પત્રમાં હું તાગે સમક્ષ નહિ કહેલી વાતો કહી નાખવાનો છું. તે સાથે જ કહેલી વાતો પણ ઓછાવતા પ્રમાણમાં દર્શાવતો બંધન. તે કહી બધી વાર મારી પાસે એવી માગણી કરી છે કે તમે જે કહો છો તે મને લખીને આપો એટલે હું ફરી ફરીને એના ઉપર માગ મનને સ્થિર કરી શકું. આજે તારી એ માગણીનો પણ હું અંશતઃ સ્વીકાર કરી લઉં છું.

હું જાણે છે કે તાગે, વ્યક્તિમત નહિ પણ સામાજિક સ્થિતિ વિશે મારા મનમાં ઊંડું દુઃખ ભરેલું છે. સાથે તને એ પણ ખબર છે કે આ દુઃખનો નાશ કરનારાં આશાનાં કિરણો પણ હવે મારા હૃદય ઉપર પડવા લાગ્યાં છે. ઉપમા આપીને કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે પ્રજાતંત્ર અજવાળું હજી આગ્યું નથી, પરંતુ વાતાવરણમાં જે તાજગી પેદા થઈ છે તે એમ સૂચવે છે કે આ અંધારું હવે થોડી પળોમાં નહિ તો થોડી ધડીઓમાં તો વિખરાઈ જ

જવાતું છે. આ વિષે મેં ફેટલીયે વાર તારી પાસે મારા મનના ઉદ્ધારો કાલખ્યા છે.

તું પણ કબૂલ કરે છે કે મારી આજની સ્થિતિ દુઃખ અને કષ્ટાધી બરેલી છે. આશા અને પ્રેરણાનો જે સોન છે તે જ આજે સુકાયેલો દેખાય છે. દેશ અને સમાજના કુદૈવની સર્વ નિશાની હું મુકન્ધાઓના મંડળમાં જોઈ શકું છું. ત્યાં અજ્ઞાન છે, અધિકાર છે, નિરાશા છે, ભીરુતા છે, જડતા છે. જે આજે એક ગૃહમાં બિછરી રહી છે અને આવતી કાલે એક નવા ધરતી રચના કરવાની છે તેનામાં કોઈ નવા પ્રકારનું સજીવ મંત્રણતર્ય દેખાતું નથી. માત્ર વિના, જીવન વિના, આશા વિના, પ્રકાશ વિના જે ગૃહની રચના થાય છે તેને ગૃહતું નામ પણ કેમ શોભે ? એ તો ખંડિયેર કોષ જે અથવા તો જીવ વિનાના જડ પદ્ધતી જ કોઈ ખાંધણી હોય છે.

કન્ધાઓની આજની સ્થિતિ વિષે હું જ્યારે દુઃખની વાણી ઉચ્ચારું છું ત્યારે એકાદ પ્રકારનું દુઃખદ દશ્ય જ મને નથી દેખાતું. એમ હોત તો બીજું દશ્ય જોઈને મારું અંતર એ દુઃખને શૂલી ભઈ શકત. હું જોઈ છું, મારે બાલુથી અને એમના અંતરમાં બિતરિને. મને સર્વત્ર એક જ સ્થિતિ દેખાય છે. શરીરે તેઓ અતિ કંઠાળ છે. મન તો એમનું પવનઝપાટે બૂલતાં અને ખરી પડતાં પાંદડાં કરતાં યે નિર્મળ છે. આદર્શો જેવું એમને કશું છે જ નહિ. એમની આંખમાં આશાનો અમકારો નહિ, પણ ધાત્રનાનાં આંસુ જ મને દેખાય છે.

હું જાણું છું કે માત્ર તારી જ આવી સ્થિતિ નથી, આખા સમાજની આ દશા છે; પરંતુ જ્યારે સમાજના એકેએક અંગનો જીવો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે મને તારી સ્થિતિ સૌથી વધુ કંઠાળ દેખાય છે. બીજા બાલુ જ્યારે સમાજશરીરની રચનામાં તારા રથાનનો વિચાર આદે છે ત્યારે એ દુઃખ હજારગણું વધી જાય છે. કારણ કે

આ જ વાત હું વિસ્તારથી પણ કહેવાનો છું. પણ દૂંકમાં તું જે નાણી છે કે તારા વિકાસના પ્રયત્નો જે જાતના હોવા જોઈએ. જે વ્યક્તિગત અને બીજા સામાજિક. એક ધડી માટે પણ ન જૂલજે કે વ્યક્તિઓનો સમૂહ તે જ સમાજ છે એટલે તારો અંગત વિકાસ સમાજને પણ બળ આપનારો બનશે, જે તે સામાજિક દષ્ટિગણવી હશે તો. અને તારા સામાજિક વિકાસ પણ વ્યક્તિવિકાસને મદદગાર બનશે જ. આ બંને બાજુએ તારે એક સાથે જ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

તું સમજી શકશે કે જે આગળ વધવા ઇચ્છે છે તેણે પ્રથમ નાણી હોવું જોઈએ કે પોતે આજે ક્યાં છે અને પોતાને કેટલે દૂર જવાનું છે. એ જ રીતે જે રામમુક્ત યર્ષ સશક્ત થવા ઇચ્છે છે તેણે પોતાના રામતુ સાચું નિદાન જાણવું જોઈએ. એ રામના જે કારણો હોય તેનાથી છૂટવું જોઈએ અને નિરાશી જીવનના નિયમે સમજી લઈ તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. કવળ શુભેચ્છાથી કર્યું યર્ષ ચકતું નથી. ફરેક ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવાથી જ એ પૂર્ણ થાય છે.

એ રીતે આપણે જોઈએ કે તું આજે ક્યાં છે અને તારે ક્યાં જવાનું છે. આવો વિચાર પહેલાં તો સામાજિક દષ્ટિએ જ કરીએ. મેં કહ્યું તીકું છે કે તું, એટલે કે આ પત્રનો વાચક, વ્યક્તિ તરીકે તો તું જેને સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને કંઈક કરી જવાની મહેત્તા સેવનાર કહે છે તેવો હશે. તારા અંગત વિચાર એ દષ્ટિએ જ આપણે કરવો પડશે. સામાજિક રીતે પહેલાં જોઈએ.

આપણે દેશ ગુલામ છે, તું પણ ગુલામ છે. આપણે દેશ જગતમાં ઇજ્જત ધનવતો નથી. તું પણ એ બેઈજ્જતની ભાગીદાર છે. દેશમાં કરોડો માણસો જૂએ મરે છે, તું જે ખાય છે તેમાં એમનો ફિરસો છે. કરોડોને વંચાવવા સખવા માટે અર્પણ જ નથી. તું જે જાણે છે તે એમના ભોગે નાણી ચકી છે. કરોડો રામથી પીડાય છે અને અકાળે મરે છે. તું

જો નિરાશી છે અને સારી રીતે જીવે છે તો તેવું કારણ તારી પાસેનાં સાધનો જ છે.

કેવળ સીસમાજનો વિચાર કરીએ, કારણ કે તું સીધું જ એમનું અંગ છે. અથવા તો એ તારો વર્ગ છે અને તારો સમાજ છે. દેશની તમામ દુર્દશા એમને પણ વળગેલી જ છે. ફરક એટલો જ છે કે એ વધુ રાગી છે. વધુ અજ્ઞાન છે. એની શુભાશી ભેવડી છે. એ ધરના પુરુષોની પણ શુભાશી ભોમવે છે. એનું અજ્ઞાન અનંતગર્ભ છે. કારણ કે યાનથી એ ભય પામે છે. અને અજ્ઞાનને સાચવવા માટે એ લડે છે. એના રાગો પણ ભયાનક છે કારણ કે ઈશ્વરે એને માતા બનવાનું અત્યંત જોખમી અને નાણુક કામ સોંપ્યું છે.

હવે વ્યક્તિગત જોઈએ. તું શિક્ષિત છે પણ તારું શિક્ષણ પુરતરના જ્ઞાનમાં જ મર્યાદિત છે. તું આચળ વધવા ઇચ્છે છે, પણ ક્યાં જવું તેનો તારી પાસે સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી. યરીરે તું કંગાળ છે, અન્નના અભાવથી નદિ, પણ તારી પોતાની જ એકરકારી અથવા બૂલથી. કુમારો-પુરુષોથી તું અનેક રીતે પછાત છે અને આચળ વધવા માટે એની નકલ કરે છે. બૂલી ભય છે કે જે નકલ કરે છે તેની શુભાશી કદી પૂરી થતી નથી. નવા યુગનો તને સ્પર્શ થયો છે, પરંતુ એ યુગમાં જે કંઈ છે તેનો વિવેક કરવાનું તને હજી સૂઝ્યું નથી. તારો બુદ્ધિવિકાસ ઠીક થયો છે, પરંતુ એના પ્રમાણમાં મનોબળનો વિકાસ થયો નથી. જીવનમાં આદર્શ હોવો જોઈએ એવું તું સમજે છે, પણ તારો આદર્શ તેં હજી નક્કો કર્યો નથી. તું ઇચ્છે છે સ્વતંત્ર રીતે જીવવા, પરંતુ હજી સુધી તો નવા યુગના પ્રવાહોમાં જ તણાય છે.

આ બધાનો આપણે વિગતથી વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણે જાણીએ છીએ કે ઉપવાસની અભિપરીક્ષા વખતે જ્યારે જીવન
ઉદ્દેશ્ય અગત્યની મારી રહ્યું હોય છે ત્યારે પણ એમના હોઠ ઉપર સ્મિત
અને આંખમાં આશાના કિરણો જ ચમકતાં હોય છે : દુઃખ એમને
થતું જ નથી, લાગતું જ નથી.

આપણા સામાન્ય જીવનમાં જોઈએ તો પણ એ જ વસ્તુ દેખાય
છે. પ્રિયજનની માફગી વેળા ઉત્તમગરા ને ઉપવાસો કરવામાં કાને કંઈ
થાય છે ? બાળકને ઉઠેરવામાં કંઈ માતા દુઃખનો અનુભવ કરે છે ?
સ્વજનોની સેવામાં કાને યાક લાગે છે ? બીજી બાજુ જોઈએ તો
જગતના દુઃખોથી જેમનાં અંતર ત્રાસી ઊઠ્યાં છે એવા સંતોને દુનિયાનાં
દરેક સુખો કાંટાની પેઠે ભોંકાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ભગવાન
જીવને એમના રંગમહેસમાં વીંછીના કંખની વેદના યતી હતી. સીતાને
એના રામ સાથે અરણ્યમાં જ સુખ ગ્રીપનું હતું. ભરતને અયોધ્યાની
રાજમાદી અગ્નિથી ચે વધુ બાળતારી લાગી હતી. મીરાંને રાણાના
મહેસમાં ચેત નહોતું. આજે જોઈએ તો ભગતસિંહ, જતીન ઇ. ને
પણુ ધરમાં અશક્તિ જ જણાતી હતી ને ? આપણા જવાહર,
સરદાર, મોહનાઓ વગેરેનું સુખની લેખા ક્યાં છે ?)

માટે જો તારે જીવનમાં મહાન બનવું હોય તો સુખદુઃખ વિષેની
દૃષ્ટિ જ બદલવી પડશે. જેના જીવનમાં નક્કી કરેલું કાંઈ બ્યેય હોય
અને તે માટે જે પ્રયત્ન આદરે છે તેની દૃષ્ટિ તાત્કાલિક બદલાઈ જાય
છે. એણે ગીતા વાંચી હોય કે ન વાંચી હોય, પરંતુ એને પોતાના
પ્રયત્નોમાંથી જ અજબ પ્રકારનું સુખ મળી રહે છે. એટલે તારે તારા
જીવનનો આદર્શ નક્કી કરી નાખવો જોઈએ. હું તો એમ કહું છું કે
બ્યક્તિ, સમાજ અને દેશની જે દુઃખદાયક સ્થિતિ છે તે બદલવાનો જ
તારો આદર્શ હોય, એ જ તારા જીવનનું બ્યેય હોય, અને એ માટે જ
તું બધા પ્રયત્નો કરતી હોય. જો તું જ્ઞાનપૂર્વક આવી રીતે જીવવાનું
નક્કી કરશે તો સુખદુઃખ વિષેની તારી દૃષ્ટિ જરૂર બદલાઈ જશે.

આટલું કરવા માત્રથી બધું થઈ જશે એવી ભોળી કલ્પના તો તું પણ નહિ સેવતી હોય એમ માની લઈ છું. ઉપર કહ્યું છે કે કામ કરવાનો નિશ્ચય કર્યા પછી એ વિષયનાં જ્ઞાન અને તાલીમની જરૂર પડે છે. તેં એટલું તો જાણી લીધું છે કે તારે શું કરવું જોઈએ. તો એ કરવા માટે શું જાણવું જોઈએ તે હું તને કહું.

પ્રથમ તો આજની દુર્દશાનાં કારણોનો અભ્યાસ કરવો. આ અભ્યાસ પુસ્તકો દ્વારા થાય, ને એ માટે પુષ્કળ ગ્રંથો પણ મળી શકશે; એટલેથી પતી જશે નહિ. તારે અને જ એ દુર્દશાને જોઈ તેના ઉપર વિચાર કરી એવું મૂળ યોષવું પડશે. આમ કરવા માટે તારે એક બાળુ આત્મનિરીક્ષણની અને બીજી બાળુ સમાજ સાથેના માલ સંપર્કની જરૂર પડશે. આત્મનિરીક્ષણથી તું તારી જાતનું અવલોકન કરી, અમારે હોવા જોઈએ શોધી શકીશ. સમાજ સાથેના સંપર્કથી એમનાં દુઃખો વિષે જાણી શકીશ. સમાજનો અર્થ તું ખરાખર સમજી લેશે. સરખેસરખાની વચ્ચે જ ફરતી નહિ. જે માણસો સાથેના સંબંધ આપણે હોડી દીધા છે તે જ ખરા સમાજ છે. વિરોધ દુઃખો પણ તેઓ જ છે; એમની વચ્ચે જતાં દરેકજ તને અનેક આશ્ચર્ય-જનક અનુભવો થશે. તને લાગશે કે એ દુનિયા મેં કદી જોઈ જ નહોતી.

આમ કરતાં તારું જ્ઞાન વધતું જ જશે અને કાર્ય કરવા માટે કયા પ્રકારની તાલીમની જરૂર છે તે પણ તને આપોઆપ સમજાવા માંડશે. અમુક તાલીમની દરેક કામમાં જરૂર પડવાની જ એમ માની તે મેળવવાનો પ્રયત્ન તો તાત્કાલિક આરંભી દેશે. એ વિષે હું દંકમાં તને થોડો ખાસ આપી દઈ છું.

ખડતલ અને નિરોગી ચરીર વિના એક કમનું ચે આગળ જઈ શકીશ નહિ. તું પેાતે જ અને તારા જેવી અનેક સિદ્ધિ કુમારિકાઓ આ બાજતમાં કમનસીમ છે. બીજી બાજુ જેઓ મરીન તેઓના

શરીર મજૂરીના પ્રતાપે મજબૂત દેખાય છે. પરંતુ, યોગ્ય પોષણ અને આરોગ્ય વિષેના જ્ઞાનના અભાવે એમનાં મજબૂત દેખાતાં શરીરો રોગના દુઃખના સામે ટકી શકતાં નથી. તારા માટે અને આ લોકો માટે તારે નિરોગી અને બળવાન જની જર્મ એ વિષેનું સામાન્ય જ્ઞાન પણ મેળવી લેવું પડશે તારા કાવિ જીવનમાં એ તને ખૂબ મદદગાર નીવડશે.

કઠિન જીવનની તાલીમ પણ એટલી જ જરૂરી છે, કાગલ કે જોણે એવી તાલીમ લીધી હશે તેને મમે તેવી પરિસ્થિતિમાં મુશ્કેલી જણાશે નહિ. ટાંક, તડકો, વરસાદ તો સહન થવા જ જોઈએ. સામાન્ય કામનો પણ થાક ન લાગવો જોઈએ. ખાવામાં સુકું પાકું મળે તેથી ચલાવી લેવું જોઈએ. સ્વાદઅસ્વાદની ખબર ન પડે તે મમાર મણાય. પરંતુ જે મળે તે ચીજથી પેટ ન ભરી શકે તો દુનિયાના ઝંઝાવાતમાં જીવી શકે નહિ.

સાદાઈને તો સમગ્ર જીવનમાં આજે જ દાખલ કરી દેવી જોઈએ. કેવળ વસ્ત્રો, ભોજન, પાનરણની જ નહિ. સ્વભાવ, રીતભાત, ભાષા વગેરે તમામ વસ્તુમાં સાદાઈ આવશ્યક છે. કાઠિને એમ લાગવું જ ન જોઈએ તું એમના કરતાં જીંચી એટલે કે જીંચે એટલે બેઠેલી છે.

આનંદિત અને સાહસિક સ્વભાવની પણ એટલી જ જરૂર છે. આનંદ વિના કામનો થાક ઓછો થશે નહિ, જેમની સાથે સંસર્ગમાં આવવાનું છે તેમનાં અંતર ઉઘાડી શકાશે નહિ. અને જીવનમાં જે ખસારો ઘાગે છે તે પૂરવાની સામગ્રી મળશે નહિ. સાહસિકતા વિના તો ચાલશે જ કેમ ? યુગ યુગથી તારી જાતિમાં અને આપણા સમાજમાં જે કાયરતા બસાયેલી છે તેને અંત એ વિના શી રીતે આવી શકશે !

આ બધું વાંચતાં તને કદાચ એમ લાગશે કે ‘આટલું’ જે કું કરું તો તો મદદાન જની જાણ અને મારે નથી

પહેલી વાત એ કે તારે મહાન બનવાનો પ્રયત્ન કરવો જ જોઈએ. શા માટે તું મહાન ન બને? શા માટે તારું જીવન અનેકને પ્રેરણા આપી શકે એવું ઉત્તમવળ, સુંદર અને સુવાસિત ન હોય? સાથે તારે એ પણ ખ્યાલ રાખવાનો છે કે આ બધું વૈગમીની પેઠે રાખ ચોળીને કરવાનું નથી, પરંતુ અંતરના અસીમ આનંદની સાથે સાથે જ આગળ વધવાનું છે. એમ માનતી નહિ કે આવું જ્ઞાન અને જ્ઞાવી તાલીમ મેળવવા માટે તો તારે અકાળે વૃદ્ધ થઈ જવું પડશે, તારે આજનો નિર્દોષ આનંદવૈભવ હોડવો પડશે, કલ્પનાની રંગભૂમિ ઉપરથી ઊતરી જવું પડશે.

હું તને ખાતરી આપું છું કે તારો આનંદ અને તારા જીવનની મરતી આ તાલીમથી વધશે જ. તું સામાન્ય હોઈશી મરી જઈશ. અન્યાય સામે લડવાનું તારામાં જોમ આવશે, તું આ જગતમાં કંઈક નવું તેજ મૂકી શકીશ. ચાલુ ધરમાંથી બહાર નીકળતાં જ એક વિશાળ અને અમાપ સૃષ્ટિના ચોક્કમાં તું પોતે જ તને ઊમેસી જોશે અને આનંદ પામશે.

એક ચેતવણી આપી દઉં છું. કેવળ કલ્પનામાં વિહાર કરવાનું હોડી દેજે. આ મુગમાં હું જોઈ ગયો છું કે કલ્પનાવહાર બહુ વધી ગયો છે. આનું કારણ આજનું શિક્ષણ અને કૃત્રિમ જીવન છે. સાહિત્યનું વાચન પણ એમાં કારણરૂપ છે. જેટલો શુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે તેટલું ક્રિયાજીવન કોઈ જીવતું નથી. કુમાર અવસ્થામાં સાહસિક કલ્પનાઓ આવે છે. જરા આગળ જતાં કંઈક કરી નાખવાની તમન્ના પણ જામત થાય છે. પરંતુ નિરીક્ષણ એમ કહે છે કે એવી કલ્પનાઓમાંથી સાહસ પ્રગટ થતું નથી અને સોમાંથી નેવું કન્યાઓ માન મગજનાં જ સાહસો ખેડે છે. બાકીની દમ કન્યાઓમાંથી પાંચ થોડા સમયમાં યાકી જાય છે અને બાકીની પાંચ પોતાના આદર્શો સાહસો પ્રે. પુ. ૧૩

વગેરેને લમણવન સરૂ થતાં કે તે પહેલાં છોડી દે છે. કોઈક જ, દબારે એક કઠી સલાય એ બધાં લયસ્થાનોમાથી બદાર નીકળી આવે છે.

સંભવ છે કે આ વાચનાર કુમારી કંઈક કરી નાખવાનાં સ્વપ્નાં એવતી હશે. થોડી સાદસૃષ્ટિ પણ કેળવી હશે. સમાજમાં બંડખોર મધ્યાપ એવી પણ કદાચ એ હશે. નવા વિચારોને ઝીલો લઈ સ્વતંત્રતા, સમાનતા, જાતે કેમાણુ, પુરુષતા બરોબરીઆ બનવું, સમાજસેવામાં જીવન ગાળવું, જીવનભર કુમારિકા જ રહેવું વગેરે નિશ્ચયો એણે સેવા દશે. એ સૌને એક લયસ્થાન બતાવવા માગ્યું હું. એ છે લમનો સવાલ. એ ખડક સાથે અથગાઈને અનેક નૌકાઓના ચૂરા થયા છે. સુકન્યા ! બહેન ! તારી નૌકા એ ખડક સાથે અથગાઈ ન પડે તેનો ખ્યાલ રાખજો. મારે આ પત્રમાં જીવનવિકાસની અનેક વાતો તને કહેવી છે, પરંતુ આટલું લખતાં એમ થાય છે કે એ લયસ્થાનનો જ પ્રથમ તને કંઈક ખ્યાલ આપ્યું. શી રીતે એ આપ્યું ? વિચારું છું તો સારો માર્ગ એ લાગે છે કે થોડા જ સાચા કિસ્સાઓ, સત્ય કથાઓ જ તારી સમક્ષ મૂકી હતી. એ ઉપરથી મદલ્ય કરવા જેવું તું મેળવી જ લેશે તેની મને ખાતરી છે.

એ કથાઓ વણ્યા પછી મારે તારા મનોવિકાસને અંગે થોડુંક કહેવું છે. શું વાંચવું, કેમ વાંચવું, શું વિચારવું, શું ચિંતવવું વગેરે તો મારે તને કહેવું જ જોઈએ. સાદિત્ય, સંગીત, કલા વિશે પણ થોડુંક કહીશ. અને એ પછી મારે સુકન્યાને મુવાતીના જીંબરમાં જોભો જોઈને કટલીક ન કહેલી વાતો આ પત્રમાં કહી દેવી પડશે. મારે તું અખૂટ ધીરજથી આ પત્રનું વાચન કરજો.

જે નજરે જોયું

થોડીક સાચી કથાઓ લખવાનો વિચાર કરું છું અને તુરત જ આખા સામે અનેક ઘટનાઓ દેખાવા માંડે છે. વિચારના એમ છાત્રે છે કે આ જમતમાં જો ખામી હોય તો પ્રતિ અને પુરુષાર્થની કથાઓની છે. સિદ્ધાંતત્યાગ અને અકર્મણ્યનાની કથાઓનો તો કાર્ષ પાર નથી. આ કથાઓ વાંચ્યા પછી, અને ખાતરી છે કે, તને પોતાને પણ તારી આજુબાજુમાંથી નવી કથાઓ મળી રહેશે. મારે તો દરલાખંધ કથાઓમાંથી માત્ર ચાર જ નમૂના રૂપે તારી પાસે મૂકવી છે અને એ ઉપર કશું ચે વિવેચન કરવું નથી. હું જાણું છું કે તું તો ભારે વાનાંશીખી છે એટલે વાર્તાના મર્મને પણ સમજી જતી હોઈશ એમ માનવું જ રહ્યું. નહિ સમજી શકતી હોય તો ચે આ કથામાં તો કરી મુરકેલી નહીં જ નહિ.

પહેલી કથા તારી જ પેઠે કોલેજમાં અભ્યાસ કરી રહેલી એક કન્યાની કહું છું. આજે તો એ કન્યા રહી નથી તેમ એ માતા ચે હજી બની નથી, પણ બનવાની તૈયારીમાં છે. કોલેજ છોડ્યે ત્રણ વરસ થઈ ગયાં. કોલેજની સાથે જ એણે અભ્યાસ, સ્વતંત્ર અભ્યાસ પણ છોડી દીધો છે. આજે એ ધરરખુ બેરી બની ગઈ છે એમ કહું તો ચાલે. એટલું ખરું કે જૂના વિચારની સ્ત્રીઓની પેઠે એ ધરમાં જ નથી ભરાઈ બેસતી પણ બહાર નીકળે છે, પતિ સાથે ફરે છે, યજ્ઞચિત્રો જુએ છે, હોટેલ-રેસ્ટોરાંનો સ્વાદ પણ કરે છે. છતાં એ ધરરખુ જ છે, કારણ કે એની કુનિયા મર્મોક્તિ બની ગઈ છે. પોતાની આસપાસના વર્તુળની બહાર એ જતી નથી, કદાચ બર્થ શકે એમ પણ નથી.

આ કન્યાનું નામ મારે ખોટું જ કહેવું પડશે. આપણે એને સુલોચના કહીએ. એ નાની હતી ત્યારે ભારે મસ્તીખોર હતી. સદ્ભાગ્યે માતાપિતા, ખાસ કરીને પિતા નવા યુગના વિચારોથી રંગાયેલા હતા એ પિતાને ક્રાંતિકારી તો ન કહી શકાય, પણ સુધારક બરૂંદ કહેવાય. પુત્રની પેઠે જ એ પુત્રીને પણ અભ્યાસ કરાવવા ઇચ્છતા હતા. એમની શક્તિમા કન્યા-કેળવણીનો લગભગ અભાવ જ હતો. સમસ્ત શક્તિસોઠર્મા માંડ પાંચ-દસ કન્યાઓ અભ્યાસ કરતી હશે. સુલોચના પ્રથમથી જ તેજસ્વી હતી. બુદ્ધિની સાથે પ્રભુએ એને શરીર પણ મુદ્દા આપ્યું હતું. જો કે આજે એ શરીર રક્ષુ નથી, પરંતુ એની કિશોર વયમાં એ મસ્તાન હતી. માતા-પિતા એક ગામડામાં ગહેતાં હતાં ત્યાં પણ અગ્રેજી ત્રીજા ધોરણ સુધી જ અભ્યાસની સગવા હતી એટલે કન્યાને આખળ અભ્યાસ માટે બહારગામ મોકલ્યા વિના છૂટકો નહોતો. મુંબઈમાં સુલોચનાના મામા રહેતા હતા. એમને ત્યાં રહી સુલોચના અભ્યાસ કરે એવી મોકલણ થઈ હતી.

મામા તો નવા કે જૂના, એકે ય વિચારના નહોતા. શેર બળર તો બંને પાંચ કલાક જ ખુલ્લું રહેતું હતું. પરંતુ મામાનું મગજ શેરના સોદાએ માટે આખો દિવસ અને મોડી રાત સુધી ઉઘાડું રહેતું એટલે ત્યાં બીજા કોઈ વિચારને આવવાનો અવકાશ નહોતો. મામા કંઈક ભોળાં અને કંઈક ચોખ્ખીન હતાં. પૈસા બહુ તો નહોતા પરંતુ મુંબઈમાં લહેર લાગી શકાય એટલું ધન મળી ગયું હતું. સંતાન હતું નહિ એટલે બંને જરા 'આંગાદ' બની ગયાં હતાં. આ ઘરમાં સુલોચના જે દિવસે દાખલ થઈ તે દિવસે તો એને કશું ગમ્યું નહિ. પિતાએ આપેલા સંસ્કારોને અનુરૂપ વાતાવરણ ત્યાં હતું જ નહિ, પરંતુ આઠ દિવસમાં જ સુલોચનાને ત્યાં ગમવા લાગ્યું. કારણ કે મામાની સામેના 'ફ્લેટ' માં જે કુટુંબ રહેતું હતું તેનાં બાળકો સાથે સુલોચનાને મૈત્રી થઈ ગઈ અને એણે જોઈ લીધું કે મામાના ઘરમાં

એના માટે, કાઈ જાતનું જખન તો નથી જ.

સુલોચનાનો સ્વભાવ જોટલો અબ્બાસપ્રિય હતો તેટલો જ રમતપ્રિય પણ હતો. એટલે સરીઝ-મનનો વિકાસ એકધારી રીતે ચાલતો હતો. જે શાળામાં તે દાખલ થઈ તે પણ ઉત્તમ હતી. ત્યાં એને એવા અને સ્વતંત્રતાના જ સંસ્કાર મળે એમ હતું. એ શાળા રાષ્ટ્રિય એટલે કે બિનસરકારી તો નહોતી, પરંતુ શિક્ષકો અને સંચાલકો રાષ્ટ્રિય માનસ ધરાવતા હોવાથી એ શાળા લગભગ રાષ્ટ્રિય શાળા જેવી જ ગણાતી. રાષ્ટ્રના કોઈ પણ મહાન દિનને ઉજવવામાં એ શાળા પહેલી હરોળમાં જ રહેતી.

સુભાષી સુલોચનાને ખુબ જ શુભ અને સુંદર જ મળ્યું હતું. પાડોશીનાં બાળકો, ખાસ કરીને સુલોચના જેવડી જ કન્યા સંવિદ્યા એની પરમ મિત્ર બની ગઈ હતી. એ પણ એ જ શાળામાં અભ્યાસ કરતી હતી. શિક્ષક-શિક્ષિકાઓનો પ્રેમ પણ એણે સંપાદન કરી લીધો હતો. સામાન્ય વાતોમાં શિક્ષકો સેવા, સાગર કે બલિદાનની વાત કરતા તો પણ સુલોચનાના મન ઉપર તેની બારે અસર થતી. જેએક વર્ગમાં તો શાળાના સુલોચનાએ નામ ઠાક્યું. એણે અભ્યાસ ઉપરાંત લલિતકળાઓ ઉપર સારો કાળુ મેળવ્યો હતો. સંગીત એનો પ્રિય વિષય બની ગયો હતો. કુદરતે એને કંઠની ખસીસ પણ આપી હતી.

સુલોચનાના પિતાને આનંદનો પાર નહોતો. માતાને પણ આ ખુબ જ મનતું હતું. પરંતુ મનમાં એક ભય હંમેશાં રહ્યા કરતો હતો. આવી ભણેલી કન્યા યાત્રિમાં જશે કોના ઘેર? અને ત્યાં એનું યશે શું? ધીમે ધીમે આ ચિંતાની અસર પતિના મન સુધી પણ એણે પહોંચાડી દીધી. સુલોચનાના પિતાએ બહુ વિચારને અંતે એમ નક્કી થયું કે મેટ્રિક પૂર્ણ તો લેણાવવી જ અને પછી લગ્ન કરી નાખવાં.

સુલોચના બહાદુર અને શુદ્ધિશાળી કન્યા તરીકે ખ્યાતિ પામતી જ જતી હતી. ધીમે ધીમે યુવકમંડળો અને કુમારમંડળોમાં પણ એ રસ લેવા લાગી હતી. ગૌરવ કાર્યમાં પણ એણે ભાગ લેવા માંડ્યો હતો. મેટ્રિકમાં પહેલ્લી ત્યારે તો એની ખ્યાતિ એની ઉંમરના પ્રમાણમાં બહુ વધી ગઈ હતી. સ્વતંત્ર વિચારો કરી શકવા જેવી એની વય પણ હવે થઈ હતી. સાહિત્યનું જ નહિ, વર્તમાનપત્રોનું વચન પણ એનો શોખ બની ગયું હતું. સામાન્ય સભાઓમાં હવે એ વ્યાખ્યાનો કરતી અને માસિકોમાં સ્ત્રી-ઉદ્ધાર, દેશભક્તિ, સ્વતંત્રતા વગેરે વિષયો ઉપર લેખો પેશ લખતી.

પિતાના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની એને ખબર જ નહોતી. પોતે એમ વિચારતી હતી કે ઓછામાં ઓછું પોતે શ્રી. એ. સુધી તો અભ્યાસ કરશે જ અને તે પછી પોતાનું જીવન સમાજસેવામાં ખર્ચશે. લક્ષ્મીના વિચાર સામે એને નફરત પેદા થઈ ગઈ હતી. સ્ત્રી પુરુષની મુલાકાત પછી મુલાકાત રહેવા સર્ત્તર્થ નથી એમ એ ખેતવા કરતી. પોતે જીવનમાં પહેલામાં પહેલું કામ સ્ત્રીની મુલાકાતે તોડવાનું કરશે એવાં સ્વપ્નોમાં એ મગ્નગૂંચ રહેતી હતી.

પરંતુ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપીને લાખી રત્નઓ ગણવા માટે જ્યારે એ ઘેર આવી ત્યારે એની મરતીના સ્થાને એનાં મનમાં મંથન જાગવા લાગ્યું. એની બાએ થોડા દિવસ પછી ખબર આપ્યા કે હવે એનાં લગ્નની ગોઠવણ ચત્રાની છે અને આગળ અભ્યાસ કરી શકશે નહિ. સુલોચનાએ પ્રથમ તો આ માન્યું નહિ, પરંતુ એક દિવસ બે યુવકો મહેમાન તરીકે એને ત્યાં આપ્યા ત્યારે એ સમજી ગઈ કે હવે તેવારીઓ થઈ રહી છે. બાની પાસે એણે સ્પષ્ટ કહી દીધું કે પોતે લગ્ન કરવા પુરી નથી અને આખી જિંદગી કુમારિકા જ રહેવા પડે છે. બાએ આંસુ સાંધી વાત એના પિતા પાસે પહોંચી. સુલોચના એ દરમિયાન તો ગંભીર મંથનમાં પડી ગઈ.

પિતાએ સુલોચનાને બોલાવી જાતિની સ્થિતિનો અને પોતાના વિચારોનો ખ્યાલ આપ્યો. સુલોચનાએ મૂઝા મૂઝા બધું સાંભળી લીધું. પિતાને લાગ્યું કે પુત્રી ઉપર એમની વાતોની અસર થઈ છે. પરંતુ તે જ રાત્રે સુલોચનાએ જાતે આવીને એક પત્ર પિતાના હાથમાં મૂક્યો ત્યારે જ પિતાની આંખ બીધી ગઈ. પોતાની પુત્રી વિચારો અને વર્તનમાં આટલી સ્વતંત્ર અને આટલી મેમોરિસીસ થઈ ગઈ એ એમણે કદી ધાર્યું જ નહોતું. સુલોચનાએ અત્યંત વેદનાભરી વાણીમાં પોતાના વિચારો અને આશંકા બધા બધા દર્શાવ્યા હતા. અંતમાં પ્રાર્થના કરી હતી કે 'તમે જ મને આ સંસ્કારો આપ્યા છે, હવે એ બૂસવાનું પાપ ન કરો. મને મારી રીતે જીવવા દો.' પિતા ઉપર આ કામળાની અસર થઈ અને સુલોચનાની જા નારાજ દર્શાવતા લગ્નની વાત પડતી મુકાઈ.

પરંતુ તે દિવસથી જ સુલોચનાના પરિવર્તનનો પ્રારંભ થયો. પિતાએ લગ્ન વિષે મૌન રાખ્યું તથા એને આનંદ તો થયો જ, પણ સાથે મર્ષના ભાવથી પણ એનું હૈયું ભરપૂર ગયું. એને લાગ્યું કે પોતે અસામાન્ય કન્યા છે, ક્રાંતિકારી છે, સાથે સાથે હેઠલા દિવસોના મંચનકાળ દરમિયાન લગ્ન વિષેના વિચારો પણ એના મનમાં દાખલ થયા હતા. જો કે જાગૃત સ્થિતિમાં તો એણે લગ્ન સામે પિક્કાગ્ધી જ ભેંસું હતું. પરંતુ જો પ્રશ્નની આજ મુઠ્ઠી દગ્ગી જ નહોતી તે એક અંકુશરૂપે એના અંતરમાં દાખલ થઈ ગયો હતો.

રમણે પૂરી થતાં પહેલા જ એ મુંઝવે આવી પહોંચી. મેટ્રિકમાં સાનંત ગુણ મેળવીને એ સફળ થઈ હતી. મિત્રમંડળ હવે વધ્યું હતું. એકબીજાની સલાહ લીધા પછી એક કોલેજ ઉપર પસંદગી ડોળાઈ અને આનંદ, આશ્ચર્ય અને કુતૂહલની મિશ્ર લાગણીઓ વચ્ચે સુલોચનાના કોલેજ જીવનનો આરંભ થયો. પહેલા એક મહિના મુઠ્ઠી તો એનામાં ખાસ ફેર દેખાયો નહિ, પરંતુ તે પછી એણે પ્રથમ તો પોતાના જ

વર્ગનું અને પછી ખીજા વર્ગોનું પણ ધ્યાન ખેંચવા માંડ્યું. કોલેજ-વિદ્યાર્થીઓના ટીખળના ભોગ તો એને પણ મધું પકતું હતું છતાં એની મજાતરી ખૂબ શુદ્ધિશાળી, નિર્ભય અને સરસ વક્તા તરીકે થવા લાગી. વાચનનો તો એને શોખ હતો જ, જે હવે વધવા લાગ્યો. કોલેજમંડળોમાં પણ એણે આગેવાનીભર્યો ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. સુલોચના મદાન ખનશે એવું એને પોતાને અને વ્યાસપાસ એક મંડળ રચાતું જતું હતું તેમાંના સૌને લાગવા માંડ્યું.

થોડો વધુ વખત પસાર થયો અને એ વિચારમાં ઉદ્દામ સમાજવાદી તરીકે ઓળખાવા લાગી. મુંઝવણના સામ્યવાદી આગેવાનો સાથે એને ઓળખાણ પણ થઈ ગયું. પહેલું વર્ષ પસાર કરી એ ખીજામાં આવી ત્યારે તો મજૂરો અને વિદ્યાર્થીઓમાં એણે થોડુંક વર્ણ કામ પણ કરવા માંડ્યું હતું. ઉદ્દામ વિચારના જીવાનોને લાગતું હતું કે સુલોચના હવે થોડા જ સમયમાં એમના મંડળમાં મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી લેશે.

આ મહત્તાની સાથે સાથે પેલું પરિવર્તન તો ચાલુ જ હતું. એના સ્વભાવમાં એક પ્રકારની પ્રમાણ આવી ગઈ હતી. દેશભક્તિ અને સેવા વિષેના એના વિચારો બદલાયા હતા. કુમારિકા રહેવાની વાત તો હજી એ એ કરતી હતી. પરંતુ લગ્ન તરફની નફરત આછી થઈ ગઈ હતી, પુરુષો જલિમ, સ્વર્થી અને, દંભી હોય છે એમ એ હજી એ બોલતી હતી. પરંતુ કોલેજમાં અને કોલેજ બહાર જે વિશાળ મિત્રમંડળ રચાયું હતું તેમાં સ્ત્રી-મિત્રો, કન્યા-મિત્રો-તો એ જ હતાં, ત્યારે પુરુષ-મિત્રો, મુવક-મિત્રોની ગણતરી કરવી જ મુશ્કેલી હતી !

અને એના ઉપરના વર્ગમાં અભ્યાસ કરતાં સુબોધ અને કંદર્પ સાથેની મિત્રો તો માઢ ખનતી-જતી હતી. આજીવનના વાતો ચાલતી હતી કે હવે એક પ્રજ્ઞાત્રિકોણ રચાવાની તૈયારી છે. સુલોચનાના

કાન ઉપર પણ આવા સજ્જો, મરકરીના રૂપમાં ક્યારેક અધ્યાર્જનતા, પરંતુ બોલનારની પામરતા ઉપર એ દસી લેતી. કંદર્પ અને સુભોધ સાથે આવી મળક વિષે એ છૂટથી વાત પણ કરી શકતી.

દિવસો તો પસાર થતા જ જતા હતા અને સુભોચના પણ સ્થિર નહોતી. જે માર્ગે એણે પગલાં માર્યા હતાં તે માર્ગે આગળ વધવાનું ચાલુ જ હતું. પ્રવૃત્તિ વધતી હતી, ઝોળખાણો ઉમેરાતી હતી. મૈત્રી માઢ બનતી હતી. વિચારોમાં ઉમટા આવતી હતી અને સુભોચનાને એમ લાગતું હતું કે પોતે હવે ધણી આગળ વધી ગઈ છે. અભ્યાસ વિષેની છેલ્લી કશ્પના કરે બી. એ. ની નહોતી. કરે તો અમેરિકા જવું હતું અને આખા યુરોપખંડનો પ્રવાસ કરવો હતો. રશિયામાં તો એકાદ વર્ષ ખાસ રહેવું હતું.

આવાં સ્વપ્નોમાં એ મશગૂલ હતી ત્યાં જ સુભોધ અને કંદર્પ સાથેની મૈત્રીએ મંબીર સ્વરૂપ લઈ લીધું. સુભોધ ધનવાન પિતાનો પુત્ર હતો. કંદર્પ એક અમલદારનો નખીરો હતો. બંનેએ એ વર્ષે બી. એ. પૂરું હતું. સુભોચનાને હજી એક વર્ષ બાકી હતું. સુભોધ આમળ અભ્યાસ ચાલુ રાખવાનો હતો જ્યારે કંદર્પના પિતાએ એને પંદેસ મોકલવાની ગોઠવણ કરી હતી. કંદર્પ એથી ખુશ જ હતો, પરંતુ સુભોચના વિષે મનમાં જે કંઈ ધારી રાખ્યું હતું તે પ્રમટ કરી સિવાય હવે છૂટકો જ નહોતો.

અને એક દિવસ સુભોચના પાસે એણે મનની વાત પ્રમટ કરી નાખી. સાથે ક્ષી દીધું, તો સાથે જ વિલાપત ભઈ સમીપ્યું. સુભોચનાએ ઘૂંટત તો એ દરખાસ્ત સામે આશ્ચર્ય બ્યક્ત હતું. પરંતુ જેમ વાતો થવા લાગી તેમ કંદર્પ વિશેષ ને વિશેષ લાગણી બતાવવા લાગ્યો. સુભોચનાનું સ્થિર લાગતું અંતરજન્ય ડોહો ઊઠ્યું.

અને બીજા એ દિવસ પસાર થવા ત્યાં સુભોધે સુભોચનાને મંબીર લાવે પૂછ્યું.

‘મારા પ્રત્યેની તારી લાગણીમાં કશો ફરક પડ્યો છે?’

સુલોચનાએ તુલત તો જવાબ આપ્યો, ‘ના.’ પરંતુ એના મુખ ઉપર મૂંઝવણ નરી આવી. સુમોધે કંદર્પનું નામ ઉચ્ચાર્યા વિના કહી દીધું કે ‘હું’ જોઈ રહ્યો છું કે મારા પ્રત્યે હવે તને અમાવ ઊપજ્યો છે.’

અસ, એ પછીની વાત વિચિત્રથી કહેવા જેવી નથી. પ્રેમ અને પ્રણયનાં તોફાન શરૂ થયાં. કંદર્પે કોઈ પણ બહાના તીચે વિલાપત જવાનું મોકૂફ કર્યું. સુમોધ અને એની વચ્ચેની મૈત્રી તૂટી મઈ. સુલોચના બંને સાથે સારો સંબંધ રાખવામાં પોતાની સક્તિ ખરચવા લાગી. પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડી. અબ્યાસમાં પણ શિથિલતા આવવા લાગી. ૭ મહિનામાં તો આખો પરિસ્થિતિ જ પલટાઈ મઈ.

શાન્ત સ્થળોમાં સુલોચના આ બધા માટે દુઃખી થતી હતી, પરંતુ એનું મનોબળ ઘટતું જતું હતું. લગ્ન કરવાં ન કરવાંનાં મંથન હવે સમવા આબ્યાં હતા. એનામાં એટલું હઠાપણ આવી ગયું હતું કે ‘લગ્ન તો કરવાં જોઈએ, કરવાં જ પડશે,’ મનની નળણાઈઓ પણ હવે બહાર ધસી આવતી હતી. લાગણીમય શબ્દો સાંભળતાં સાંભળતાં એવું બોલવા પણ લાગી મઈ હતી અને હવે એના અંતરાત્મા પાસે એ કબૂલ કરતી કે છેલ્લા બે વર્ષથી એ લગ્ન માટે તૈયાર હતી. એની મૈત્રી એ જ પ્રકારની હતી! એને સમજાઈ ગયું કે જાનો લગ્નભાવ એને પુરુષોની મૈત્રી તરફ ખેંચતો હતો. એ મોંઝેથી પુરુષોની નિંદા કરતી છતાં એનું જ અનુકરણ કરતી. ઓ—ઉદારની વાતો હવે વાતો જ રહી હતી. દિવસના ચોવીસ કલાકમાં એક કલાક પણ એ ઓજોના સંસર્ગમાં રહેતી નહોતી.

તે પછી કંદર્પ અને સુમોધ ફરીફના સ્વરૂપમાં આંખ સામે જામા રહેતા. બીજા મિત્રો, જેમની સાથે કશી ધનિષ્ઠતા નહોતી છતાં એ દરેક એને ઇચ્છતા હતા એટલું એ સમજી મઈ હતી. એ સૌ વિષે વિચારો

આવવા લાગ્યા, આખા મનોપ્રદેશનો કબજો આ અને આવા જ વિચારોએ લઈ લીધો.

આ મંથનની અસર શરીર, મન, બુદ્ધિ, વક્તૃત્વ બધા ઉપર થવા લાગી. બી. એ. પૂરું કરતાં કરતાં તો સુલોચના સાવ બદલાઈ ગઈ. હવે પહેલાનું જોમ અને પહેલાંની ખુમારી એનામાં હતાં નહિ. કંદપ અને સુખોષ બંને સાથે મૈત્રી કરી હતી. પરંતુ એમાં લાગણીવેદા સિવાય બીજું કશું નહોતું. જીવન વિષેની દૃષ્ટિ પણ બદલાઈ ગઈ હતી. સમા, પુસ્તકાલય, મંડળ વગેરેને સ્થાને હવે દરિયાકિનારો, ફિલ્મગૃહો, રેસ્ટોરાં અને મોટર ગાઢી આવી મ્યાં હતાં.

આમ કરતાં કરતાં એક દિવસ પરમાતિના કંદપ સાથે એમણે લગ્ન કરી નાખ્યાં. પિતા નારાજ તો ખૂબ થયા. પરંતુ સંસ્કારી કતા એટલે આશીર્વાદ આપીને સંતોષ પામ્યા અને સુલોચનાનું ગૃહજીવન શરૂ થઈ ગયું.

એ પછીની કથા સાવ નિરસ છે. એ બંને સુખમાં હશે એમ ધારું છું. પરંતુ એમની દુનિયા એટલામાં જ પૂરી થાય છે. એમની જીવન-યાત્રા મારી દૃષ્ટિએ હવે સમાપ્ત થઈ ગઈ છે.

(૨)

આ સાંખી કથા પછી ખીજી કથાઓ કહેવાનું મન થતું નથી. છતાં, કલ્પન ઉપર કથા ચડી જ આવે છે એટલે દૂંકમાં જ કદી દઉં છું..

એક કન્યા, જેનાં હમણાં જ લગ્ન થયાં, એણે જીવનમાં એક સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો હતો કે જે સૌ પુરુષની ગુલામ બનવા ન ઇચ્છતી હોય તેણે દર અવસ્થામાં પોતાની બાજુ કમાઈ લેવાનું ન છોડવું જોઈએ. શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી કમાવાની શક્તિ મળે કે તુરંત જ, પિતાને ઘેરથી કમાવા માંડવું જોઈએ. આમ કરવાથી માતાપિતાને ખાતરી થશે કે

પુત્ર કરતાં પુત્રી જરા પણ ઊતરતી કાઠિની નથી. એમને એવું પણ લામશે કે જેમ પુત્રના વિશ્વાસે વૃદ્ધાવસ્થામાં નિશ્ચિંત બની શકાય છે તેમ પુત્રીના વિશ્વાસે પણ નિશ્ચિંત રહી શકાય. કમાવાનું શરૂ કરતાં જ કન્યાને વિરાળ દુનિવાનો પરિચય થાય અને તેથી એના મનમાં જે ખોટા ભય હોય છે તે નાશ પામે.

એ માનતી હતી કે લગ્ન પછી જો પતિના બરોબરિયા રહેવું હોય તો કમાવાનું ચાલુ જ રાખવું. પતિ ઉપર એની અસર થયા વિના રહેશે નહિ. એ એવું ગુમાન કદી નહિ કરી શકે કે પોતે પોતાની સ્ત્રીને પોષે છે અથવા તો સ્ત્રી એને વફાદારીપૂર્વક વળગી રહે છે તેવું કારણ એની નિરાધારતા છે.

આવું માનનારી કન્યા ત્રીસ વર્ષની ઉંમરની થઈ ત્યાં સુધી પરણી નહોતી. માતાપિતા સાથે પણ એને અચામચમ આશ્ચર્ય પડ્યું અને એટલે જ માતા-પિતાથી ધણે દૂરના એક કન્યા છાત્રાલયમાં એ નોકરી કરતી હતી. લગ્નનો સવાલ જ્યારે જ્યારે ઉદ્ભવતો ત્યારે ત્યારે એ પહેલી શરત કમાવાની સ્વતંત્રતાની જ મૂકતી હતી. એનામાં રૂપ, ગુણ, શિક્ષણ અને શક્તિ એટલાં હતાં કે કોઈ પણ સુવાન એની સાથે લગ્ન કરવામાં પોતાને હાગ્યવાન સમજે. પરંતુ, આશ્ચર્યની વાત છે કે આટલાં વરસ સુધી એની આ શરત સ્વીકારવા માટે એના મિત્રોમાંથી કોઈ તૈયાર થયું નહોતું. નહિ નહિ તો એ પાંચેક જીવાનો સાથે હેલા આઠ વરસમાં એને આવો પરિચય થયો હતો. આ જીવાનો મુધાગ્રહ હતા, સ્ત્રી-પુરુષ સન્માનતામાં માનતા હતા, પરંતુ લગ્ન પછી પણ સ્ત્રી વિના કારણ કમાવાનું ચાલુ રાખે એમાં એમને ગૃહજીવનનો રસ ઢોળાઈ જતો લાગતો હતો !

આખરે ગયા વરસે જ એના એક મિત્રે આ સરસોનો સ્વીકાર કર્યો અને એનાં લગ્ન થયાં. આ મુઠ્ઠી હાકીકણ ઉપરથી એમ ન માનવું કે

એ પ્રેમ, લાગણી અને બીજી જાતની સમજણ ધરાવતી જ નહોતી. જેની સાથે એનાં લગ્ન થયાં તેની સાથે એ દસેક વરસથી પરિચય ધરાવતી હતી. કન્યાના મનમાં પ્રેમને માપવાની પણ આ જ કસોટી હતી.

પરંતુ કુખની વાત છે કે લગ્ન પછી એણે જાતે કમાવાનું છોડી દીધું છે અને પતિ જે કમાય છે તે ઉપર જ જાને લહેર કરે છે. એમનાં આંતરજીવન વિષે હું વિશેષ જાણતો નથી, પરંતુ મને એટલું જાણવા મળ્યું છે કે લગ્ન પછીના પહેલા ત્રણ મહિના એ જાને વચ્ચે સતત ધર્ષણ રહ્યા કંઈક દુર્લભ અને મને મળેલા સમાચારો સાચા હોય તો આરંભમાં ખુદતો આપીને અને તે પછી અણગમો બતાવીને એના પતિએ એને કમાવા માટે જવા જ ન દીધી! થોડાક મહિનાના ધર્ષણને અંતે પતિએ પતિની વાત સ્વીકારી લીધી હોય એમ મને લાગે છે, આજે એ જાને કસોટી કરે છે. પતિને કદાચ હવે કમાવાની ધ્રુષ્ટા નહિ રહી હોય!

(૩)

હવે જે કન્યા વિષે હું કહું છું તેનું નામ સુપ્રભા અથવા એવું જ. એણે શિક્ષણ પૂરું કરી સાચેસાચ કન્યા-કેળવણીના ક્ષેત્રમાં બુકાબુક હતું. લગ્ન વિષે એ પ્રથમથી જ કહેતી હતી કે હું લગ્ન કરીશ, પરંતુ મારું કાર્ય નહિ છોડું. દોઢેક વર્ષ શિક્ષણની પ્રવૃત્તિમાં રહ્યા પછી એક યુવક સાથે લગ્ન કરવાની દરખાસ્ત એના વડીલો તરફથી આવી. આ યુવકને એ જાણતી હતી. એણે રૂબરૂ મળીને પોતાના આદર્શોની વાત કરી, યુવાનની મનોભૂમિકા પણ એ સમજી અને જાનેએ પ્રસન્ન ચિત્તે લગ્નમાં સંમતિ આપી. યુવક સર્વ રીતે આધુનિક હતો, લગ્ન પણ 'સિવિલ મેરેજ એક્ટ' પ્રમાણે જ જાનેએ કરૂંધ્યા.

પરંતુ લગ્ન પછી પિતાના વેપાર અર્થે યુવકને અમદાવાદ છોડી કલકત્તા જવાનું થયું અને ત્રણેક સુપ્રભાને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ અધવચ્ચ

જ હોડવી પડી હું બાણું છું કે મુખમાને અને પેલા યુવકને પણ એનું દુઃખ તો લાગ્યું. પરંતુ બંનેમાંથી કોઈને એમ ન સૂઝ્યું કે પતિના વેપારની સગવડ માટે જો પ્રવૃત્તિ હોડી શકાય તો પત્નીની શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિ માટે વેપારના કાર્યની બીજી ગોઠવણ કેમ ન થઈ શકે ? હું એક વખત મુખમાને કલકત્તામાં મળ્યો ત્યારે મેં એને પૂછ્યું હતું કે 'તમે શા માટે એ પવિત્ર પ્રવૃત્તિ હોડી દીધી ?' એણે મને જવાબ ન આપ્યો, પરંતુ એના ફિલ્લા હાસ્યમાંથી જવાબ મળી ગયો કે 'યું થાય ? પતિને અનુકૂળ થવું જોઈએ ને ?' મેં એને બીજી પ્રશ્ન કર્યો. 'અહીં તમારે લાભક ધણી કામ મળી રહેશે. આખો દિવસ જેમ-તેમ પસાર કરો છો તે કરતાં કંઈ કામ શોધી લો તો ?'

એણે મને જવાબ આપ્યો: 'ધણી વાર વિચાર આવે છે; આવતાંની સાથે જ જોડાઈ ગઈ હોત તો બની શકત. હવે એ તરફ મન વધતું નથી.'

હું મૂંઝો રહ્યો.

(૪)

એક ચોથી ઠથા સાથે આ વિભાગ હું પૂરો કરીશ.

આપણે એને મધુરિકા કહીએ. એની કરુણ દસા હું વિસ્તારથી વર્ણવી શકું એમ હું પણ દ્વંદ્વમાં જ કહી દઈશ. કોઈ પ્રશ્ન પરત્વે એ ઉમ્મ વિચારો ધરાવતી નહોતી. આદર્શો પણ એવા ઊંચા નહોતા રાખ્યા કે જેને પહોંચવા માટે બારે શક્તિની જરૂર પડે. પુખ્ત વય થયા પછી એ લગ્ન માટે તૈયાર હતી, પરંતુ એ એમ ઇચ્છતી હતી કે મારી ઇચ્છાથી જ મારું હૃદય કહેતેની સાથે જ મારે લગ્ન કરવાં છે. શિક્ષિત, સંસ્કારી અને સારા કુટુંબનો હોવાથી એના માટે માનણી તો આવતી હતી, પરંતુ એ સૌમાં કંઈને કંઈ ખોમી જ એને લાગતી. એક મુલાન તરફ એ આકર્ષાઈ હતી. પરંતુ સહેજ આમળ વધતાં

એ જોઈ શકી કે તે યુવકની ઇચ્છા નહોતી. જેનામાં સ્વાભાવિક ઇચ્છા ન હોય તેની સાથે લગ્ન કરવાનું કે એની ઇચ્છા અમત કરવાનું એને રુચે જ કેમ ? એ વિચાર અને એ સંજ્ઞ એણે પકડ્યાં મૂક્યાં. આમ કરતાં એની વય સત્તાવીસ વર્ષની થઈ. માતાપિતાનું દબાણ વધવા લાગ્યું. એ પણ અંદરથી સાવ ઘાડી મઈ. પોતાની તમામ ઇચ્છાઓની હોળી કરી નાખ્યા વિના લગ્નનો સવાલ નહિ ઉઠેલી શકે. એમ એને લાગ્યું, અને એક દિવસે પત્તાને તો નહિ, પરંતુ મિત્ર જેવા મોટા-ભાઈને કહી દીધું : ' હું મુંઝાઈ મઈ છું, તમને યોગ્ય લાગે તે સ્થળે મારું લગ્ન જોઈની દો. '

એનો મોટો ભાઈ બહેનના વિચારો તરફ ભારે સહાનુભૂતિ ધરાવતો હતો. એણે કહ્યું : ' આવી અધિરાઈ તને જોઈતી નથી. ' બહેન રૂબરૂમાં જવાબ ન આપી શકી, પરંતુ લાંબા કામળ દ્વારા બધાંબધું કે ' એક ભૂલ પહેલી જ મેં કરી નાખી છે : લગ્નપ્રશ્નમાં જે સમાધાનવૃત્તિ કેળવવી જોઈએ તે, હું કેળવી શકી નથી. ખીજી બાજુ એની એ વાતો અને એના એ વિચારો કરી કરી મારું મન નમળું પડી ગયું છે. તમે મને મદદ નહિ કરો તો બાપુજી કહેશે ત્યાં મારે ફેંકાઈ જવું પડશે. '

મોટો ભાઈ પ્રશ્નમાં ઊંડો ભિન્ન થઈ અને સમજી મયો કે ' હેલ્લો હેલ્લો જે એક મિત્ર ના પાડી તેની બહેનના મન ઉપર ઊંડી અસર થઈ હતી. પોને આજ સુધી ના પાડી ત્યારે એના છાના આપાતની એને ખબર નહોતી, પોતે જ માત્ર પસંદ કરનાર છે એવું જાનું ગુમાન તૂટી પડતાં જ એ સાવ તૂટી પડી. '

આ કન્ધાના હજી લગ્ન નથી થયાં, પરંતુ સાંભળ્યું છે કે એની જાતિના એક જુવાન સાથે વાત ચાલી રહી છે.

આવી કથાઓ હજી એ ઘણી લખી શકાય, પરંતુ તારા માટે આટલું બસ છે. મને ખાતરી છે કે બાકીની કથાઓ તેં પોતે જ શોધી કાઢી દશે. શિક્ષિતોની દુનિયામાં સોમાં નવાણું જગ્યાએ આવું જ તને જોવા મળશે. અહીં જે કથાઓ મેં મૂકી છે તે તો સાવ સામાન્ય છે અને તેમાં આદર્શ ન જળવી શકેલાંઓની જ વાત છે. આદર્શને માર્ગેથી ધીમે ધીમે છેક અધોભૂતિએ પહોંચ્યા હોય એવાંઓની કથા મેં જણી જોઈને કહી નથી. કહેવાથી લાભ પશુ શો? સિદ્ધાંતમાંથી સરી પડ્યા પછી પશુ જે અધોભૂતિમાં જતાં બચી જાય છે તેમના માટે મને માન જ ઉપજે છે. કારણ કે મોઝાં મોઝાં પશુ તેઓ પોતાની 'આવી રિયલિટી, પોતાની શક્તિમયતા સમજી ગયેલાં હોય છે.

અફસોસ એક જ વાતનો મને ધવા કરે છે. જે માણસો અમુક આદર્શને સ્વીકારે છે તેઓ એનાં માટે કેમ સંકટ સહન કરવા માટે તૈયાર નહિ થતા હોય? આદર્શ જેમ મહાન તેમ તેની પ્રાપ્તિ પણ મુશ્કેલ. આટલી સાદી વાત જે સમજી શકાય તો પોતાની શક્તિ કરતાં આમળ જવાનો ખ્યાલ કોઈ સેવે નહિ અને તો પાછા પડવાની રિયલિટી કહી આવે નહિ. કન્યાઓમાં એક ખામી એની ઉંમર ૩૫માં દેખાવા કરે છે. તેઓના મનમાં વહેણું કે મોહું એમ ધર્મ આવે છે કે 'હવે તો એને કોઈ પરણશે નહિ' અને કોણ જાણે કેમ અપરિણીત અવસ્થાનો વિચાર જ એમને તો કંપાવી મૂકે છે. કિશોર અને કુમાર વયમાં આ મંબીરતા એને સમજાતી નથી, પરંતુ યુવાનીમાં પ્રવેશતાં જ એ દીન બની જાય છે. એને એમ લાગી જાય છે કે 'હું મારા માટે નહિ, બીજા કોઈના માટે જ સર્જાઈ છું' અને એનાં તમામ સ્વપ્નાંઓ સંકેતાર્થ જાય છે. આ વિષે હું તને કેટલુંક કહેવાનો છું, પરંતુ એને પ્રસંગ આવે ત્યારે. હમણાં તો આ કથાઓ પછી સામાન્ય મનોવિકાસની વાતો જ મારે કરવી છે. મને આશા છે કે તું ધ્યાન દઈને વાંચશે.

મનોવિકાસ

તું શિક્ષિત છે એમ તો માની જ લીધું છે, પરંતુ સાથે સાથે એમ પણ માન્યું છે કે આજે શાળા-કોલેજમાં જે શિક્ષણ અપાય છે તેની જ તને પ્રાપ્તિ થઈ દરે. એ શિક્ષણ સામે મારે મને તેટલો મખત વિરોધ હોય તો જે જ્યાં બીજી કાંઈ બધવસ્થા નથી ત્યાં એનો સ્વોકાર કરી લઈને જ આગળ વધવામાં હકાપણ છે. આધુનિક શિક્ષણની જે ખામીઓ છે તેનું વિષતવાર વધુન કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ એ ખામીઓ થી રીતે પૂરી લેવી તે આ પત્રમાં હું તને જણાવવા છઠ્ઠું. આધુનિક શિક્ષણમાંથી આપણા વિકાસ માટે પૂરેપૂરો લાભ ગ્રહીતરેવા માટે તો શિક્ષણ ઉપરાંત કેટલુંક જ્ઞાન અને કેટલાક અનુભવો મેળવવાનો તપણે પ્રયત્ન હોવો જોઈએ.

પહેલો જરૂર ભુદ્ધિ સાથે શરીર અને મનના વિકાસની છે. એ લે હું અમાઉ લખી ચૂક્યો છું એટલે અહીં એની ચર્ચા વિસ્તારથી દિ કરે, માત્ર એટલું જ બતાવીશ કે મનુષ્ય શબ્દ આપણા કાને યદાય છે ત્યારે આપણા મન મુમક્ષ જે ચિત્ર જીવું ચાલે છે તેનો તપણે વિચાર કરવો જોઈએ. મનુષ્ય બોલતાં આપણને માત્ર ભુદ્ધિ થી દેખાતી, માત્ર શરીર નથી દેખાતું, માત્ર બાગશીતરનો પણ નથી ખાતાં, પરંતુ એ તરેવનો જ્યાં મેળ છે તે જ દેખાય છે. મનુષ્યનો વિકાસ એમ આપણે બોલોએ ત્યારે પણ આપણને આ તરેમ તરેવનો વિકાસ એવો ખ્યાલ રહેવો જોઈએ.

આપણે શરીરના કાબજાથી જ આ વસ્તુનો વિચાર કરીએ. શરીર પેટમાં અંગોનું જનેલું છે તે તમામ અંગોનો એક સરખો જ વિકાસ થાય. પ. ૧૪

જો થયો હોય તો જ એ શરીર સુદૃઢ, સુંદર, સપ્રમાણ અને બળવાન હોય શકે. શરીરના બળનો આધાર પણ સર્વ અંગોના વિકાસ પર છે. એક અંગ સુક્ષ્મ રીતે કે રચૂળ રીતે ખૂબ વિકસેલું હોય અને બીજું તદ્દન કંગળ હોય તો એ દેહ સામે જોતું ચે આપણને ન મમે, કારણ કે એ નિર્બળ જ નહિ, કદરૂપ પણ હોય. એ જ રીતે માનવના શરીર, મન અને બુદ્ધિ વિષે છે. એ ત્રણેયનો એક સરખો અને એક સાથે જ વિકાસ થયો હોય તો માનવી આંતરઆણ સુંદરતા અને બળ મેળવી શકે. આપણે જાણીએ છીએ કે જે પહેલવાનોએ કેવળ શરીર જ ખઠ્કયું હોય છે તેની સામે સૌ હસે છે. એ જ રીતે જેની લાગણીઓ સુલાયમ હોય, સ્વભાવમાં સરલતા હોય તે પણ મૂર્ખ કે ભોળો ગણાય છે અને હાસ્યપાત્ર બને છે, માત્ર જેઓ બુદ્ધિના પહેલવાન છે તેમની સામે કોઈ હસી શકતું નથી કારણ કે હસવાનું બુદ્ધિ દ્વારા જ સૂઝે છે અને એમાં તો એ બળવાન હોય છે એટલે એવાની ખાસે માથાસો ચૂપ રહે છે, પરંતુ એવો માણસ ખરીકવાર આજીનાખવાથી વિશેષ સ્થાન હૃદયમાં મેળવી શકતા નથી.

આજના શિક્ષણમાં આ ત્રણેય તત્ત્વોના વિકાસને સ્થાન નથી. જે થોડાકણો વિકાસ થાય છે તે માત્ર બુદ્ધિનો જ, પરંતુ આ બાબતમાં આપણે ઊંઘા પાણીમાં નહિ ઊતરીએ. કહેવા હું એટલું જ માગું છું કે તું જાતે જ આ ત્રણેય તત્ત્વોનું ચિંતન કરજે અને વિકાસ એકધારે થયા કરે તે વિષે ધ્યાન આપજે. શરીરનો વિકાસ કરતી વખતે કેવળ પહેલવાન બનવાનું તો તને સૂઝવાનું જ નથી એટલે એ વિષે હું નિર્ભય છું. શરીરને ખઠ્કલ, કાર્પક્ષમ, ચપળ અને હળવું બનાવજે. એમ કરવાથી તારી યાનેદ્રિયો પણ તેજસ્વી બનશે.

મનના વિકાસ માટે એટલું જ કહેવાનું છે કે માનવજીવનને સુંદર અને સુવાસિત બનાવનારા જે સદ્ગુણો છે એ કેળવજે. આ બાબતમાં

કેળવણીની જરૂર નથી એમ માનતી જ નહિ. આવી કેળવણી આત્મ-
નિરીક્ષણથી, સારી મૈત્રીથી, એવા માણસોના સંસર્ગથી અને દરરોજ
ખીખતે માટે કંઈક કરવાની કાળજી રાખવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં
સંયુક્ત કુટુંબો સુવ્યવસ્થિત અને ગ્રેમની ગઠિ બંધાયેલાં હોય છે, જ્યાં
વ્યક્તિમાં સામાજિક દૃષ્ટિ કેળવાયેલી હોય છે, જ્યાં રાષ્ટ્રીય ભાવના
જ્વલંત હોય છે ત્યાં આ કેળવણી કદાચ પ્રયત્ન વિના મળ્યા કરે છે.
આપણા દેશ અને સમાજમાં એ કેળવણીનો આરંભ ઘર્ષ ચૂક્યો છે. તું
એ પ્રવાહમાં સામેલ ઘર્ષ જજો એટલું જ હું તો ઇચ્છું છું.

બૌદ્ધિક વિકાસ માટે મારે બહુ કહેવું નથી. મન અને છુદ્ધિ
બંનેના વિકાસ અંગે અહીં જે થોડીક સૂચનાઓ હું કરવા માગું છું
તેમાં છુદ્ધિ અંગે પણ મારે જે કહેવું છે તે કહેવાઈ જશે. હું જે
જેઠીશ તે વર્તમાન યુગને લક્ષમાં રાખીને જ કહીશ.

સૌથી પહેલું હું વાચન અંગે કહેવા માગું છું. હું જોઈ રહ્યો છું
કે વાચનનો શોખ વધતો જાય છે. મને એનો આનંદ છે. અદસાસ
એટલો જ થાય છે કે કેમ અને શું વાંચવું તે બહુ જ ઓછા માણસો
સંમજતા હોય એમ દેખાય છે અને વાંચ્યા પછી શું ? વાચન કેવળ
આનંદ માટે પણ હોઈ શકે, પરંતુ એ આનંદ પણ બળ આપનાર તો
હોવો જ જોઈએ. મનની કૂળી લાગણીઓને મધમધીઆ કરાવતો કે
પંપાળતો આનંદ બળ ન આપી શકે.

અને બધું વાચન માત્ર આનંદ આપનાર પણ ન હોય. હોય તો
એ આનંદ પણ યગ્યની ગરજ સારે. વાચન યાત્રાનો પ્રકાર આપે જ.
એ પ્રકાર પ્રાપ્ત થયા પછી શું ? જે જ્ઞાનમાંથી કિયાની શક્તિ પેદા
ન થાય તે જ્ઞાન બાર રૂપ બને, કેવળ મગજને જ વિકસાવે. એથી ન
તો પોતાનું લક્ષ્ય થાય કે ન તો સમાજનું; એટલે દરેક જ્ઞાન કિયામાં
ઊતરવું જ જોઈએ. સાચા જ્ઞાનની કસોટી પણ એ જ છે.

આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આગ કાકાજીમાં વાચન માટે માર્ગદર્શનની જરૂર રહે છે. નવલકથાઓ અને વાર્તાઓના વાચનનો કું વિરોધી નથી, કેમ હોઈ શકું ? કેણુ નથી જાણતું કે માનવચિત્તને સંસ્કારવા માટે યુગયુગથી એ વાર્તાઓ જ મદદરતનો સામ્રાજ્ય ભજવી રહી છે ! પુરાણોની કથાઓ જ નહિ, ઉપનિષદની વાતો પણ શું છે ? પૃથ્વીના પદ ઉપર મનવ-ઉદ્ધારનો દાવો કરતો એકેય ધર્મ કે સંપ્રદાય એવો નથી કે જેણે જનસામાન્યની કેળવણી માટે વાર્તાનો આશ્રય ન લીધો હોય. વાર્તાનો વિશેષતા એ છે કે એ સુધ્ધિને નહિ પણ હૃદયને સ્પર્શે છે. એનો જ લક્ષ્ય હોય છે તે પણ સીધો ત્યાં જ પહોંચે છે અને તેથી જ એનું બળ પણ અમાપ હોય છે.

પરંતુ ઠીક ન જૂલતું કે ચિત્તને અસર કરનારો એ સૂક્ષ્મ શક્તિ સારી અને ખરાબ અને બસાં ઉપજાવી શકે છે. આ માટે વાર્તાનો વાચનમાં વિવેક હોવો જરૂર છે. અને છતાં યે કેવળ વાર્તાથી ચાલી શકે જ નહિ, કેટલુંક જ્ઞાન એવું છે કે જે વાર્તા મારફત મળી જ ન શકે. એ માટે તો જેને ગંભીર અથવા ચિંતનાત્મક કહે છે તેવું સાહિત્ય વાચનું આવશ્યક છે. તારે જે જ્ઞાનના ભંડારમાં પ્રવેશ કરવો હોય તો ઓછામાં ઓછું આદલ્લી બાપાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન તારે મેળવી લેવું જોઈએ : માતૃભાષા ગુજરાતી, ગરબુ કે એ જ તારા વિચારની ભાષા છે. કદાચ એ ભાષામાં જ તારું જીવનક્ષેત્ર અને કાર્યક્ષેત્ર રહેવાનું છે. આ ભાષાને તો તારે જ્ઞાનપુસ્તક ધર્મને ખીલવવાની પળ છે. છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં આ ભાષાનું તેજ ખૂબ

જરૂર નથી. દિંદતી વિવિધતાને એક દેરામાં પરોવનાર, ગઢિય
એકતાની ગાંઠ બાંધનાર આ ભાષાના જ્ઞાનથી કોઈ પણ ટિંદીએ વાંચત
ન રહેતું જોઈએ. એ પછી અંગ્રેજી વિશે પણ મારે કશું મથું કરવી
જ પડશે. કારણ કે આ ભાષાના સાહિત્યમાં અપૂર્વ સુંદરતા અને
અદ્ભુત જ્ઞાન ભરેલાં છે. કેટલુંક જ્ઞાન તો એવું છે કે એ ભાષા
ભાષણ વિના આજે પ્રાપ્ત જ થઈ શકે એમ નથી.

પરંતુ એક વાત જૂલતી નહિ. હું પુણ્ય પ્રમાણમાં વાંચે તે
એટલું જરૂરી નથી, એટલું જરૂરી વિચારમય, ચિંતનમય હવન છે.
જો ચિંતન કરવાનો સ્વભાવ હું નહિ કેળવે તો તારી છુદ્ધિનો વિકાસ
પણ પુરતકોને સાચી એકતા કેળાટ જોવા જ થશે. ચિંતન પછીનું
સ્થાન છે પ્રયોગનું. જે હું વાંચે, મનન કરે અને તારા વિચાર સાથે
જો વિચારોને હું આત્મસાત કરી લે તેને જીવનમાં નહિ ઉતારે તો
એની સમ્યક્ વિશે હું ખાતરી ગળી શકશે નહિ. અને વાંચનનો
ધું, કોઈ પણ જ્ઞાનનો આખરી ઉદ્દેશ જીવન જીવવાનો જ હોઈ શકે.

એમ લાગે છે કે આ વિષયને મેં હજો લખાવી દીધો. લખવાનું
મન તો હજી મેં છે, પરંતુ સમજદાર સુકન્યાને આટલું સૂચન બસ છે
એમ માનું છું. હા, એક વાત ગંભીર. તારા વાંચનમાં વર્તમાન-
પત્રને આવશ્યક સ્થાન આપજો. હું જાણું છું કે સારા ને રાષ્ટ્રવાદી
મણાતાં વર્તમાનપત્રો પણ જહેરખમરો દ્વારા જો વિચારોનો પ્રચાર
કરી રહ્યાં છે તે તેમની તમામ સેવાઓને ધોઈ નાખે છે. છતાં આજના
યુગમાં જોતે જીવતું છે, મતુબની માફક જીવતું છે તેને વર્તમાનપત્રોના
વાંચન વિના ચાલી શકે નહિ. જહેરખમરો તરફ તારે આંખ મીંચવી
જ પડશે અને તે પછી જગનના પ્રવાહોનું જો આલેખન રોજે રોજ
વર્તમાનપત્રોમાં આવે છે તે તારે અવશ્ય જોવું જોઈએ. એથી તારી
દૃષ્ટિ-વિદ્યાળ યશે અને તે વિચારશક્તિ કેળવવાનો નિર્ણય કયોં કરશે
તો તે માટે પુણ્ય સાચી મગી રહેશે.

વિચારમય જીવન માળવાનું મૂલ્યન મેં અગ્રાઉ કહ્યું છે તે વિષે, એક ચેતવણી આપી દઉં. વિચાર અને તરંગ, ચિંતન અને મનના ઘોડા એ બે વચ્ચેના ભેદ બગાડર સમજી જજો. કેવળ તરંગી બની જતી નહિ. વિચારની પાછળ કાર્ય આવે જ. તરંગની પાછળ તરંગ જ હોય, અથવા જુદી વેદના કે જુદો આનંદ હોય. તું એવા તરંગમાં કદી પડતી નહિ.

લલિત કલાઓ—સંગીત, ચિત્ર, નૃત્ય વગેરે વિષે મેં કહ્યું લખ્યું નથી. લખતાં થોડો સંકેત પણ થાય છે, કારણ કે આને મોટા શહેરોમાં એ કલાએ અનર્થો નિપજવવા માંડ્યા હોય એવું દેખાય છે. ખાસ કરીને કન્યાઓમાં તો એણે જૂની સીઓના આભૂષણો જેવું રથાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. એ વિના કોઈ કન્યા જાણે શોભતી જ ન હોય એમ મનાવવા લાગ્યું છે. લલિત કલાઓનું જ્ઞાન અને એનો રસ માનવચિત્તને સંસ્કારવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે, પરંતુ એને બર્માદાઓ પણ છે. એ બધું વિલાસના કે માત્ર દિલ ખહેલાવવાના સાધન રૂપ ન બની જવું જોઈએ. અને એ રસ એટલો પ્રબળ પણ ન બનવો જોઈએ કે જેને લઈ બીજું આવશ્યક જ્ઞાન અને જીવનનાં કર્તવ્યો એક બાજુ રહી જાય.

કોઈ પણ કલા એ હૃદયનો આવિષ્કાર છે. તું એ રીતે જ એને પ્રસન્ન કરજો. એમાં શોભાની વૃત્તિથી આગળ વધતી નહિ. સાથે એ પણ જ્ઞાન રાખજો કે સાદાર્થના એ એવા કોઈ ખ્યાલથી એ તરફ અભ્યુગમે ન ફેળવાય. એ વસ્તુ ધિક્કારવા જેવી નથી જ એટલું જ નહિ, પણ ઉપર કહ્યું તેમ હૃદયની ઝેળવણીમાં, હૃદયનો યાક ઉતારવામાં, હૃદયને બળ આપવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ છે. શુદ્ધ આનંદ તો ગા આપી જ શકે છે, પરંતુ માનવને નિત્ય—જીવનની પાર્થિવતામાંથી—હો એ લઈ જવાની સજિત પણ એ સાધનોમાં રહેલી છે. આવશ્યક હો એની મર્યાદાઓનું જ્ઞાન.

મને લાગે છે કે મનોવિકાસ માટે મેં ઘણું કહી નાખ્યું. હવે સંસારના સળંગના પ્રશ્નો વિષે થોડું દલીલો આ લાંબો પત્ર હું પૂરો કરું.

[૫]

મંજીર પ્રશ્નો

આ પત્રમાં એક જગ્યાએ મેં કહી રાખ્યું છે કે લમના પ્રશ્ન કે અંગે હું થોડુંક કહેવાનો છું. જે કલા વિના ચાલે જ કેમ ? ને જીવનભર કુમારિકા રહેવાનો નિર્ણય કર્યો હોય તો એ આ પ્રશ્ન પરત્વે તારે જાણવું જોઈશે કારણ કે આંતરે તો તારું સંસારમા જ રહેવાનું છે.

કન્યાએ પરણવું જ જોઈએ એવો જે નિયમ જની ગયો છે, તેને સક્રિયતાથી કુમારિકાએ તોડવો જોઈએ. એક વાત ખરી કે કેવળ શ્રદ્ધા-નિયમ તોડવા ખાતર જ અપરિણીત ન રહેવાય. એ રીતે કાર્પ રહે તો એમાં જોખમ પણ છે અને નેતો કરો અર્થ પણ નથી પરંતુ કાર્પ પણ કારણસર લગ્ન કરે મન જ ન વધતું હોય તો જેમ પૂરપો અપરિણીત રહી શકે છે તેમ જ કન્યાઓએ પણ મહેવું જોઈએ. અપરિણીત અવસ્થાની જવાબદારીનો તો આવી કુમારિકાને ખ્યાલ હોય જ એમ માની લઈ છું. છતાં આ સવાલ અતિશય નાનુક અને મંજીર હોવાથી થોડી એતેવણી ઉચ્ચાર્યા વિના આરાધી રહી રાકાતું નથી. જે લગ્ન ન કરવાના વિચારમાં હલ હોય તેણે આટલી બાબતો વિચારી જ લેવી.

આ માટે પોતે લગ્ન નથી ઇચ્છતી? બાવિંધમાં એવી ઇચ્છા જાગવાનો કોઈ સંભવ છે? અમુક વય પીતી ગયા પછી એવી ઇચ્છા જાગશે તો સ્વમાન અને આદર્શ સામવાને પરણવું મુશ્કેલ પડશે એ વખતે સ્વમાન આદર્શ અને સંયમ ત્રણેયનો રક્ષા કરવાની શક્તિ છે?

લગ્ન નહિ કરીને જીવનનો આવશ્યક રસ સામાંથી મેળવે છે? કોઈ સંવાદેત્ર શોધ્યું છે? કોઈ સાધના સ્વીકારી છે? કેવળ કોઈ આધાતને કાઢ્યું તો એવો નિષ્ફળ નથી થયો? કારણ કે ગમે તેવો આધાત સમયના મલમપટ્ટાથી રૂઝાઈ જાય છે. ખારાપાટ જેવા લાગતા હૃદયમાં પરુ સમયના વહેવા સાથે નવા અંકુરો ફૂટે જ છે.

આ નિષ્ફળની સાથે જં કમાવાની શક્તિ મેળવી લેવી જોઈએ. આ લર્મા જગતમાં સાવ એકમા રહેવાની હિંમત હોવી જ જોઈએ, એકલતા સાથે એવો રાજાવ પણ ન હોવો પડે.

પણ મને ખાતરી છે કે આવી કુમારિકા કોઈક જ દશે. એટલે આ વિષે વધુ લંબાણ ન કરતાં હું આગળ જ રહું છું. જે સુકન્યાને હું આ લખી રહ્યો છું, તે લગ્ન કરશે એવો સંભવ વિશેષ છે. હું એ માટે એને પેલી કથાઓની યાદ આપું છું. આદર્શો જો રાખો તો તેને પદોચ્ચરાનું ખળ પણ સાથે સાથે જ મેળવતા જાઓ. કસોટીની પહેલી ઠોણે જ નીચે પડી જતા નહિ.

અને પસંદગી કરવામાં ખૂબ ધૈર્ય તથા જામતિ રાખજો. પિતા-માતા તરફની સૂચના છે માટે ત્યાં પ્રેમ પ્રગટશે જ નહિ એવી જામણમાં રહેતાં નહિ. તે સાથે જ એ સૂચનાને આખી મીઝીને સ્વીકારતાં પણ નહિ. તમારા પોતાના જાના અને પ્રગટ જીવન-પ્રવાહનું ખરાબર અવલોકન કરજો અને પછી તમારા જીવનસાથીની કંપના તમારા મનમાં સ્થિર કરી લેજો. ક્યારેય કોઈના વિષે લગ્નનો ભાવ પ્રગટે કે કોઈના

તરફથી મૂચન આવે ત્યારે એ કદના સાથે એ બાકિતનો ફેટસે અંશે મેળ ખેસે છ તે જોજો અને પછી આખરે નિશ્ચય ઉપર આવજો.

હું અત્યારથી જ કહી દઉં છું કે તમારો કદનાના સોએ સો ટકા આ જમતમા મળશે જ નહિ. કારણ કે જમતની ગ્યના ઠરનાર તમે નથી. તેમ જો નિયમથી આ સૃષ્ટિ આવે છે તેમાં પણ એવું સર્વસંપૂર્ણ હથ મળતું જ નથી. એટલે તમારે સમાધાન તો કરવું જ પડશે; પરંતુ સમાધાન શબ્દનો અર્થ જરાબર સમજજો સમાધાન અને શરણાગતિ વચ્ચેનો ભેદ કહી શૂન્યતા નહિ. સમાધાન એને જ કહી શકાય જેમાં આપણી માન કે વિચારનો તરવત સ્વીકાર થયો હોય એટલે કે તમારી કદનાને લગભગ પહોંચી શકે એવું પાત્ર મળે તો તમારે મેળવી લેવું જોઈએ. કદનાથી વિપરીત દેખાય તો એ તરફ વિચાર જ ન કરવો જોઈએ.

આ વિષે વિસ્તારથી લખું તો પાગ આવે તેમ નથી. કારણ કે હું જોઈ રહ્યો છું કે આપો કદના જલ્દ જ ઝોલી કન્યાઓએ પોતાના વિચારોની શાન્ત કણોમાં કરી રાખી હોય છે. મોટા ભાગની કન્યાઓ પ્રવાહમાં જ ધમકાય છે. કેટલીકને માનાપિતા ડેનજો પાડી દે છે. કેટલીક મેત્રીઓનો મર્થોદાઓ સમજતી નથી અને તેમાં અટવાઈ પડે છે. કેટલીક ધન, વિદ્યા કે બીજી વ્યત્તરીથી અગ્રાઈ ગય છે. શાન્ત વિચારણા મળે ક્યાંય દેખાતી જ નથી.

લમના જટિલ પ્રથ વિષે હું આથી વધુ નહિ લખું. એ સવાલનો જો સુયોગ્ય જવાબ આપવું હોય તેને કું,કકુ છું કે જ્યાં જ દૃષ્ટિકોણથી તમારા જીવનસાથીને જોઈ લેજો. કેવળ હૃદયના જેવાથુને વશ થતા નહિ, કારણ કે ધણી વાર નમજું હૃદય ગમે તે બાબતુ ખેચાઈ જાય છે. કેવળ સુદ્ધિના નિશ્ચયને વશ થતા નહિ. કારણ કે માનવચિત્તને પારખવામાં એ ધણી ય વાર ગોથું ખાય છે. હૃદય અને સુદ્ધિ એક

સાથે જ જે સંમતિ નોંધાવે તો તમારા નિર્ણયમાં ઝાઝામાં ઝાઝી બૂલનો સંભવ છે એમ હું માનું છું. એ બંને એકમેકનો વિરોધ કરતાં કરતાં તમારો મમલ્લ એક સત્યને ખડું કરી દેશે એવી મારી ધારણા છે.

આમ છતાં લગ્નજીવન સરળ અને સુખમય જ વીતશે એવા ભરોસે કદી લગ્નની સાધના શૂલી જતી નહિ. આ સાધના વિષે હું સુખ્યાને કશું લખીશ નહિ. કામ્યુ કે મારી નજર સામે તો આ પત્ર લખતાં કન્યાની જ મૂર્તિ રહી છે. નવનવનું ઉદ્દેશ્યને ન્યાયે પત્ર લખીશ ત્યારે પરિણીત જીવન વિષે મારે જે કહેવું હશે તે હું અવશ્ય કહીશ. અત્યારે તો એના જ જે સ્વતંત્ર પ્રશ્નો છે તે વિષે મારું કહેવાનું પૂરું કરી હું વિદાય લઈશ.

એક વસ્તુ તરફ હું અંબીર લાવે તારું ખ્યાન એવવા માગું છું. લગ્નનો કે જીવનનો કાર્ક પશુ સવાલ વિચારતી વખતે તાગ આખરો વિકાસની તેં થી કલ્પના કરી રાખી છે એ વિષે તાગ અંતગતમાને તું અવશ્ય પૂછજો આજે શિક્ષિત કન્યાઓમાં આ કલ્પના અતિશય વિકૃત સ્વરૂપમાં વસેલી છે એમ હું જોઈ રહ્યો છું. કન્યા શૂલી જ ગય છે કે પોતે ખીણું બહું પછી છે, પ્રથમ અંતર છે. દબરો વર્ષોથી એ પુરુષને આધીન ગઈ છે, પોતાની તમામ ઇચ્છાઓ એણે સ્વતંત્ર અધિકારથી નહિ, પણ પુરુષને પ્રુથ કરીને જ સંતોષી છે. કેટલાક શાખલાઓમાં એણે નીચ ગુલામીનું પણ સેવન કર્યું છે. પુરુષે એને લગભગ પશુ બનાવી મૂકી હોય એવું પણ બન્યું છે. આ બધાને પરિણામે આજની કન્યાઓમાં એક બાણુ પુરુષો સામે રોષ પ્રગટ્યો છે અને ખીણ બાણુ એ જ એનો આદર્શ બની ગયો છે. એને એમ જ લાગે છે કે પોતે પુરુષ જેવી બની શકે તો એણે પૂરા વિકાસ સાધી લીધો ગણાય.

આનું પરિણામ જલ્દ જ માનું આવી રહ્યું છે. મારા મત પ્રમાણે આજની ઓ પુરુષનું અર્થ અનુકરણ દરીને પોતાની ગુલામીને વધુ દબાવવાની ગદી છે. ફર એટલો પડ્યો છે કે પેલી ગુલામી રથૂળ હતી અને આ નવી ગુલામી સુદૃઢ છે, પણ સુદૃઢ ગુલામી હંમેશાં વધુ ભયાનક હોય છે.

આનો અર્થ એવો નથી કે પુરુષ આજે જે ક્ષેત્રોમાં પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે તે ક્ષેત્રોમાં ઓને પ્રવેશવાનો હક્ક નથી. અર્થ એટલો જ છે કે ઓએ પોતાની પ્રકૃતિ, કુદરતે જ આપેલી મર્યાદા અને અનેક આધાતો સામે પણ હજી એ જે સદ્ગુણો સાચવી રાખ્યા છે એ બધું લક્ષમાં રાખીને પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર નક્કી કરવું. એણે માતા બનવાનું છે, તે કદી જુલાવું જ ન જોઈએ. બાળકના ઉછેર અને શિક્ષણનો બાર ઉપાડવાની તૈયારી પણ એણે કરી રાખવી જોઈએ. પુરુષની નકલ કરવાને બદલે દરેક કાર્યને પોતાની શક્તિ અને પ્રકૃતિની દૃષ્ટિએ જ તપાસવું જોઈએ. પુરુષ જો ઉચ્છૃંખલ, ઉદ્વિગ્ન અને જીલ્મી બન્યો છે તો તેણે પણ એ જ માર્ગે જવું, એમાં આખા સમાજનું અધઃપતન છે. પુરુષોનાં પાપો સ્વીકારીને એ કદી સ્વતંત્ર કે સમાન સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો મર્મ એવી સ્થિતિ માટે મધનારે સમજી લેવો જોઈએ. સ્વતંત્રતા એટલા માટે હમણે જોઈએ કે જેથી પોતાનો પૂર્ણ વિદ્યાસ વર્ધ થકે. કુદરતે જે શક્તિઓનાં બીજ મૂક્યા હોય તેને ફાઈ બાળી ન નાખે, ઉખેડી ન નાખે. સમાનતા માટે એક જ પ્રકારના કાર્યની જરૂર નથી. સમાનતાનો અર્થ સ્વમાન, પ્રતિષ્ઠા અને બાંધકામના આરખા જ સ્વીકારનો છે. ઓએ એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ પણ સમાજનું પુરુષના જેટલું જ અને જેવું જ પ્રતિષ્ઠાપાત્ર અંગ છે એમ એ સાબિત કરી શકે. આવી સ્વતંત્રતા અને સમાનતા મેળવવા માટે ત્રિવિધનો રાષ વહેારવો

પડે કે જીવનભર દુઃખો સહેવા પડે તો એ ઓઝોઝે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

આ પત્ર પૂરો કરતાં પહેલાં સુકન્યાને મારે કહેવું છે એટલું જ કે તું કોણ ? ને કહી જૂઠ્ઠી નહિ તું શું થવાની છે તેનું પણ સમજાવું રાખજો. કન્યામાંથી પત્ની અને પત્નીમાંથી તું માતા બનવાની છે. આ બધું લક્ષમાં રાખીને એ માટેનું જ્ઞાન અને તાલીમ તું મેળવી લેજો, પરંતુ એક ક્ષણ મારે પણ જૂઠ્ઠી નહિ કે તું, તારો આમો કન્યાસમાજ, ઓસમાજ, માતૃસમાજ આજે પતન પામેલો છે. તમારો મણતરી આજે દક્ષિત વર્ગમાં ચાલે છે. તમે કચકાએકા છંદાયેકા જંતુ જેવાં છો. એમાંથી તમારે ઊઠવાનું છે અને મનુષ્ય બનવાનું છે. આ જ તમારું જીવનકાર્ય અને આ જ હોવું જોઈએ તમારા જીવનનું આખરી ધ્યેય.

આ પત્રમાં દેશ અને સમાજના ઉદ્ધારની વાત મેં કરી છે. ખીલું પણ ધણું ધણું કહ્યું છે, પરંતુ એક વાત અત્યંત ભારપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે જો તમે તમારો અને તમારી જાતિનો ઉદ્ધાર કરવા પાછળ જ જીવન ખર્ચા નાખો તો સમસ્ત સમાજનો અને દેશનો ઉદ્ધાર અવશ્ય થશે કારણ કે દેશ અને સમાજનું અર્ધું અને અર્ધાત મહત્ત્વનું અંગ તો તમે જ છો.

હું જાણું છું, ફરી ફરીને કહું છું ને જાણું છું કે તમે આજે એવા સ્વપ્નાઓ સેવો છો. તમારી આંખમાં એવો ચમકાર પણ હું વાંચું છું, તમારું હૈયું પણ અજ્ઞ મનમનાટ અનુભવે છે. તમે આશા સેવો છો કે જિંદગીમાં કંઈક મહાન, કંઈક નવું, કંઈક ચમત્કારિક તમે કરી જશો પરંતુ મેં તમને એક બેઝસ્થાન બતાવી દીધું છે. તમારી સર્વ કષ્ટનાઓ ત્યાં આવતાં જ સંકેતાર્થ બને છે. આ ભયસ્થાનને જૂલસો નહિ. એ વિષે બેદરકાર પણ બનશો નહિ. તમારું સ્વત્ત્વ તમે જાળવશો તો સેવેલાં સ્વપ્નો અવશ્ય પાર પડશે.

એટલે યુવાનીના જીવનમાં પથ પડે કે તુરંત જ ચેતી જાને. મૈત્રીએ રચાય ત્યારે પણ ગમત રહેજો. કદી હીન જની જતાં નહિ. કોઈથી અંતર્ધ જતાં નહિ. નવા યુગના ભાગ્યમાં તમારા આદર્શને વોસરી જતાં નહિ. યુવાનોની શેઠમાં કોઈ દિવસ આવી જતાં નહિ. લગ્ન વિષે તમારા મનને જરા મજબૂત બનાવી લેજો. સમાજમાં આજે તમારી દશા બહુ ખૂરી છે. માતાપિતા તમને 'સાપનો બારો' માને છે. તમને બીજાના હાથમાં મોંપી નિશ્ચિંત જની જવા માટે તલસતાં હોય છે. તમે એ પણ ગણ્યતાં દરો કે તમને જે ફળવણી, જે સંસ્કાર, જે લક્ષિત કલાઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે તેની પાછળ પણ 'માતાપિતાની દૃષ્ટિ તમારો વિકાસ સાધવાની નહિ. પણ તમને લગ્નને યોગ્ય બનાવવાની છે. આ યોગ્યતાનો મર્મ પણ સમજી લેજો. એનો બીજો દરો અર્થ નથી. લગ્નના બળગત તમારી કિંમત વધારવાના જ આ બધા પ્રયત્નો છે.

તમે જાણો છો કે એક ખાત્રી યુવકોનાં ટોળાં તમારી ચારપાસ ભમતાં હોય છે અને બીજી ખાત્રી તમને યોગ્ય જીવનસાથી મળવાની મુશ્કેલી હોય છે. સમજી જાણો તમારી આ પામર અવધાને અને એમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરજો. માતાપિતાને તમારી વાણીથી નહિ પરંતુ વર્તનથી, શક્તિથી, સફળતાથી ખાતરી કરાવી દેજો કે તમે 'સાપનો બારો' નથી. સામાન્ય બોલે પણ નથી; તમે એમને ટેકા આપો શો એવા સંતાન છો અને લગ્નના સગાલમાં 'હાય રે, શું થશે?' એવી બાવના કદી સેવતા જ નહિ. તમે ત્યાં જોડાઈ જવાનો પ્રયાસ પણ ન કરજો. આકર્ષવાનું હથકું કૃત્ય તો તમને કદી સૂઝતું જ ન જોઈએ.

જો લગ્ન પહેલાં આવું સ્વસ્ત્ર અને સ્વમાન તમે જાગવી શકશો તો લગ્ન પછી સમાનતાની આશા રાખી શકશો. જો કે ત્યારે પણ તમારે પ્રમટ્તું તો પાશે, પરંતુ ખાતરી રાખજો કે તમે જો સાચા રાહ પર દરો, વિનય અને પ્રેમ અખંડ દરો તો અંતે તમે જીતશો જ.

તમારો જીવનસાથી તમારા આત્મા જેવા આદર્શોને છૂંદી ચક્રશે નદિ,
પરંતુ તમે જ આનંદમાં, શોખમાં, મોજમાં લપટાઈ જશો તો તમને
કોઈ કરતા કોઈ બચાવી ચક્રશે નદિ. એ પછી તમે તમારા પતિને
દોષ આપી જીવો આત્મસંતોષ ન લેતાં.

હું મુકન્ધાની વિદાય લઉં, ઉદયે એટલું જ કહીને કે તે કાંતિની
મસાલ ને પ્રગટાવી છે તો જીવનના અંત સુધી એને નીચે પડવા
દર્શન મા. યાદ રાખજો કે આ મસાલને પ્રત્યક્ષિત રાખવા માટે તારે
તારું પોતાનું જ લોહો, એટલે કે તારા કુન્નવી મુખો, સ્વાર્થો, સમવડો,
આનંદ એ બધું એમાં રેડવાનું છે. વિશ્વાસ રાખજો કે જો તું એ
બધું યાનપૂર્વક કરશે તો એનો આનંદ પણ અદ્ભુત દર્શી અને
મસાલનું અજવાળું માત્ર તને જ નહિ, વારી કરોડો બહેનોનો પંથ
ઉજળાવતું દર્શી. હું તો એટલું જ દક્ષ કે એ કસાયું મારે તારું પ્રયાશ
સુખરૂપ હો. તારા શુભ માર્ગમાં દેવોના આશીર્વાદ વરસે. તમારી
પવિત્ર મનોદામના સદાસર્વદા પૂર્ણ હો !

નણુંદબા

★

[૧]
ધીમું ઝેર

વહાણાં નણુંદબા,
પૂરણીને તમારા બાપને
ત્યાં આવી નહોતી ત્યારથી
તમને 'વદાણાં નણુંદબા'
કહીને કામળ લખ્યું છે. મારું
સમયથી થયું ત્યારે તમારા
બાપ કરતાં તો તમને જ હું
વિશેષ ઝોળખતી હતી. તમારાં
બા અને તમે મને જેવા માટે

જાવનગર આવેલા ત્યારે હું જે તમારી આંખમાં મારા રિષેનો અભિપ્રાય
વાંચવા અને તમારા મનને ઝોળખવા મથી રહી હતી. કેટલેટલી
આશાઓ ત્યારે મારા મનમાં જન્મી હતી ! તમે મને દરરોજ પામે
બોલાવી ત્યારે મારી મોટી બહેન માટે કાંઈ દિવસ નહોતી થઈ એટલી
હેલની સામણી તમારા માટે મને થઈ આવી હતી. જેવાં તમે દતાં
તેવાં જ તમારાં બા દનાં અને સાથે તમારો તેર વરસનો નાનો બાપ,

પણ શું કરું? જે મનમાં છે તે બહાર કાઢવાની કિંમત આવતી નથી. ઉકળાટમાં ક્યારેક જેમતેમ બોલી નાંખું છું અને તેના પરિણામે તમારા બાઈનો રાગ અને અણગમો વહોરી લઉં છું. પરંતુ એમાં મેં મારી લાગણી એના પૂર્ણ રૂપમાં તો કાંઈ દિવસ પ્રગટ થતી જ નથી. જે મનમાં છે તે દિવસે દિવસ વધતું જ જાય છે. હું જાણું છું કે હવે તો તમારા તરફનો મારો અણગમો છાનું ઝેર હોય એવો યર્ષ ગયો છે અને ઝેરનો સંગ્રહ તો કાંઈએ કરવો જ ન જોઈએ, પરંતુ મારામાં આ ઝેરન બહાર કાઢવાની કિંમત આવતી જ નથી.

અત્યારે હું જે લખી રહી છું તે બધું તમને મોકલવાનું હોય, વંચાવવાનું હોય એમ ધારી લઈને જ લખું છું. પરંતુ મને ખાતરી છે કે હાં તો હું પોતે જ આ કામગીરી ફાટી નાખીશ અથવા મારા ખરેખરની દ્રઢતા છાનામાના રાખી મૂકીશ. હું જીવતી રહીશ ત્યાં સુધી ફરી ફરીને આ વાંચીશ અને મારા મનને હલકું કરીશ.

અને આ લખું છું પણ એટલા જ સારું : કાંઈ રીતે મનનું ઝેર બહાર નીકળી જાય તો મારા જીવને નિરાંત થાય. તમારા બાઈ વડોદરા ગયા છે. વળતી ફેરા સૂગત બિતરીને તમને જરૂર મળવા માટે આવશે. તમે એમના કાનમાં ઝેર રેડવામાં કાંઈ બાકી નહિ રાખો. આઠ દશ દિવસે એ ઘેર આવશે ત્યારે થોડાક દિવસ મારે મૂંઝે મોંઝે સાંભળી લઈ એ ઝેરને બહાર નીકળવા દેવું પડશે. એ પછી જ મને અને એમને શાંતિ મળશે. પણ હું ક્યા હવે મૂંઝી રહી સકું છું? મારાથી મેં સામે બોલી જવાય છે અને એ દિવસનો કંઠાસ બે મહિના સુધી પહોંચે છે.

પણ હવે તો મેં હૃદયે નિશ્ચય કરી લીધો છે. જે તમને કે તમારા બાઈને હું નથી કહી શકી તે બધું આ કામગીરી મારે લખી નાખવું છે. એમ કરીને મનને ખાલી કરી દેવું છે. એ પછી નવો ક્યારો ત્યાં. પ્રે. પુ. ૧૫

લખુ' હું ને હેયું બારાઈ આવે છે. તમારા બાં, એક વખતના મા કન્તાં એ વધુ પ્રેમાળ સામુ, હવે આ દુનિયામાં નથી પણ એમણે મારા ઉપર માછલાં ધોવામાં બાકી નહોતી રાખી. એક પ્રતાપભાઈ મારા અંતરનો વિસામો દેતા, પરંતુ એ નિયારા શું બોલી શકે? કોલેજમાં દાખલ થયા કે આ કંકાસથી થાકીને બાણુવાને બેઠાને બનારસ આંસા મયા. સસરા તો મારે હતા જ નહિ. હોત તો શું કરત તે પ્રશ્ન જાણે ! પણ તમારા કુટુંબમાં, જેને જોઈને મારું હૈયું ફૂલંતી પેઠે જીવડી જાય એવા તો એક પ્રતાપભાઈ જ. વરસમાં એક વાર આવે છે. મદિનોક રહી જાય છે. બસ, ત્યારે મને લાગે છે કે મારા ભાઈ આવ્યો. એની પાસે હું પોસ પોસ બામુએ રાઈ પડું છું. મારું મન હળવું થઈ જાય છે, એ મને હિંમત આપે છે—પણ એ તો પંખી જેવા છે. આવીને જીડી જાય છે.

હું લખુ' હું લખતાં કંઈ પાર આવે એવું નથી. લખવા એની ત્યારે એમ નક્કી કરું હવું કે સમપણ કરવા માટે તમે આવ્યાં તે દિવસથી તે આ લખુ હું તે લડી સુધીની આખી કથા આમા ઉતારી લઈશ પણ મન હાથમાં જ રહેતું નથી અને આ કલમ પણ મનના ધોડાની પાછળ જેમતેમ ચાલી જાય છે. લખતી વખતે જે ધીરજ હતી તે અત્યારે રહી નથી. તમારા ભાઈ આવે તે પહેલાં મારે લખી નાખવું છે. એ આવે ત્યારે તો મારે સાવ બદમાઈ જ જવું છે. એમને શું, મને ૫ આશ્વર્થ થાય એવો ફેશ્વાર દરી નાખવો છે. મમે તેટલું બોલે, અરે, મારવા દોડે તો એ મારે શાંતિ કે મૌન છોડવા નથી. ફેમા કહે છે કે ખાનડીમાં ખાનડી માણસ પણ દીવાલ સાથે તો લડી જ ન શકે. હા, મારે હવે દીવાલ જ ખતી જવું છે !

તમને કદાચ ખગર નદિ દોમ, તમારા અને તમારા ભાઈના જૂના ઠાગળો મારી પાસે પડ્યા છે. આજે એ વાંચવા માટે મેં કાઢ્યા છે. એક વખતનો સ્નેહ, જેની આજે રાખ પણ જીડી મઈ છે તેને તામે

કરવા માટે જો કામળ મેં ઉપાડ્યા છે, હું જાણું છું કે જોમાં જે લખ્યું છે તે સાવ ખોટું છે. સ્વપ્ના જેવું એ નથી, પણ જો ઉપરથી મારી સાડા સાત વરસની લાંબી કથા, તમારા વાઈની જેરહાજરીના સાત દિવસમાં લખી નાખીશ. માગ જીવતાં નહિ તો મારા મર્ધા પછી તો કોઈકના હાથમાં આ કામળો આવશે જ. હું એટલું જ કહી જાઉં છું કે જેના હાથમાં આ કામળ આવે તે જોને સાચવે અને દિગ્મત કરી એક વખત તો સમાજની આંખ આગળ મૂકી દે. મને વિશ્વાસ છે કે જે કોઈ આ વાંચશે તે મારા માટે અને મારા જેવી ખીજી અભા-મિલીઓ માટે આંસુ સાર્થાં વિના રહેશે નહિ.

વમે, તમે પોતે પણ જો જૂઠી જાઓ કે આ કામળ તમારી બાનીએ લખ્યા છે અને તમને લખ્યા છે તો તમારું હૈયું પણ આ જાંબીરે ઝડી ચડશે. મર્ડા ફેજ અને હરેશ કહે છે કે 'તારો વર હું તારો નણુંદ કસાઈ જેવાં નથી.' હું તો જોમને કહું છું કે 'કસાઈથી મેં કહોર છે.' પણ જો માનતાં નથી. જો તો કહે છે કે 'સમજણ જોઈ છે.' 'જરા એકાર છે.' 'જૂની રૂઢિના છે.' એથી આકરું તો કોઈ દિવસ જોલતાં જ નથી. પણ હું જો કેમ માણું ? તમે મારાથી વધુ બધાં છો. મોટા શહેરમાં રહ્યાં છો, આમ તો સુધારાવાળાં પણ કહેવાઓ છો. મારાં ફેજા મારા વાંકે પણ જતાવે છે. હશે, હું કબૂલ કરું છું, પણ તમારા પ્રમાણમાં તો જો વાંકે જ ન કહેવાય અને તમે રાતદિવસ મને ત્રાજ આપ્યા કરો તો કમારેક મને એ સામે જાયકું બગી લેવાનું જોશ ચડી આવે કે નહિ ?

પણ હવે લાંબી વાત જવા દઉં. આજથી સાડાસાત વરસ પહેલાં આવનમર મારા બાપાને ધેર મને જોવા અને પસંદ કરવા તમે આવ્યાં હતાં તે દિવસથી આજ સુધીની જે કથા મારી જાતીમાં કોતરાર્થ ગઈ છે તે અહીં ઉતારી લઉં. જૂંસાઈ અને ધસાઈ ગયું છે તે હું યાદ કરી લઈશ અને તમને ખાતરી આપું છું કે જે કંઈ લખીશ તે પરમાત્માને

નશ્વર સામે રાખીને લખીશ. તમાગ તરફ મને જે તિરસ્કાર પેદા થયો છે તેથી મારી આ કથાને હું અજાણવા નહિ દઉં. જે લખીશ તે સાચું જ લખીશ અને જે બન્યું છે તે જ લખીશ. એક અક્ષરે જ ને મારાથી ખોટો લખાશે, તો હું જાણું છું કે મેં જે સાચું લખ્યું હશે તે પણ કોઈ માનશે નહિ. અસત્યની એક કૂંઠથી મારું સાચત્વ હોઝકું હૂંખી જશે.

અને એ સારે હૂંખી જાય. જે આ કથામાં મારાથી ખોટું લખાય તો તેનો નાશ થશે. આટલું લખતા લખતા જ મારું હૈયું ખળભળી ઊઠ્યું છે. જે કોર મનમાં ઊભાગતું હતું તે કવાંક દુખાઈ ગયું હોય એમ લાગે છે. અત્યારે હું જોઈું છું તો મારા અંતરમાં જાણે આંસુનો દરિયો ઊમટી આવ્યો છે. આંસુની સાક્ષીમાં ખોટા અક્ષરો નહિ પાડું. મારો વાંક હશે તે પણ હું જણાવીશ અને મારા મનમાં પણ કોઈ અજાણી ધડીએ પાપ પેદા થયું હશે તે પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રગટ કરીશ.

ભગવાન મને સાચું લખવાનું જરૂર બળ આપશે.

[૨]

પહેલી નારાજી

તમને તમારા ભાઈ પ્રત્યે અપાર પ્રેમ છે અને એ જ રીતે એમને પણ તમારા તરફ પ્રેમ અને વિશ્વાસ છે. તમે આટલા વર્ષોમાં જે કંઈ કહ્યું તે એમ કહીને કહ્યું છે કે 'જો હું આમ ન કરું તો મારો ભાઈ વફુનો ગુલામ બની જાય; વફુ માથાભારે થઈ જાય; મારી ખાતુ પણ કંઈ ધરમાં ચાલે નહિ।' પણ એક વાત હું તમને કહી

હૈં કે તમે તમારા કાર્ધન ગુલામ ન બનવા દીધા પણ મને તો સાચે જ ગુલામ, ઠોરથી ચે જીનરતી બનાવી મૂકી. તમે મને માથા-ભારે ન થવા દીધી; પરંતુ તમાગ સૌના પગરખાં મારા માથા ઉપર ઠોકવામાં ચે બાકી ન ગખી. અને તમાગ જાનું દમેસાં ધગ્માં ચાલ્યું, પરંતુ ધરમાં સળગેલી ફોગી કાંઈ દિવસ જુઝાઈ નહિ.

આ બધું તમે તમારા કાષ્ઠ અને બા પ્રત્યેની પ્રેમની લાગણીથી પ્રેરાઈને ક્યું છે. આમ કરવામાં તમે ચ અસાન્નિ અને દુઃખ વહેંચ્યાં છે. જે મારા નિસાસાની કાંઈ કિંમત હોય તો તે પણ ગતદિવસ તમારા ઉપર ઠકવાયા છે. પણ બહેન, જગ વિચાર કરી જુઓ. તમે જે ક્યું તેથી ખરખર કાંઈનું બહુ થયું છે? રોજના ધરકંકાસે તમારા કાર્ધનું શરીર કેવું યઈ ગયું છે? તમારા બા પણ કેવું રિખાઈ રિખાઈને મર્યાં છે? મારા-એકલે તમાગ જ કાર્ધનું બાળકોની પણ શી દશા છે?

પણ તમે આવો વિચાર જ ક્યાં કરવા માગો છો? તમને તો તમારું કૈયું દમેસાં ખરાબ જ લાગે છે. જૂલ તો તમે કરો જ નહિ એવું તમે માની બેઠાં છો. ઉપરાંત તમે થોડું વધુ બલવા છો. અને તમે જ મને પસંદ કરી છે તેનું તમારા મનમાં અભિમાન છે. હું તો કહું છું કે તમારા આ અભિમાને જ આપણા ધગ્માં દિવાસળી મૂકી છે. તમે માગ ઉપર રોડ ચલાવવા મામતા હતા. હું તાબે ન થઈ અને ધરમાં કબ્રિયો દાખલ થયો.

પણ આ બધું મારે જેમતેમ ન લખવું જોઈએ. વિમતવાર અને કઠીનપે જ્યારે હું કઠીન ત્યારે જ તમારી આંખ ઉપડશે તમે અને તમારાં જાએ પાડોશીઓ અને સમાંવદાલાંની વહુઓના દાખલા મને હજાર વાગ સંભળાયા છે, આજે આ કામળમાં બહેન અને મા જેવાં નણદ-સાસુના દાખલા હું તમને સંભળાવું? લગવાન મણે આ

કામળ તમારા હાથમાં આવવાનો છે કે નહિ ! મહં કાલે હું કામળ લખવા બેઠી ત્યારે તો મનનો ભાર મારે ઝોછો કરવો હતો. પણ જેમ જેમ લખતી જઈં છું અને જે જે લખવાનું છે તે મનમાં જોડાતી જઈં છું તેમ તેમ તેમ આ કામળ તમને આપવાની હિંમત આવતી જાય છે. ક્યારેક તો એવું થાય છે આવે છે કે કોઈક માસિકના તંત્રીને આ કામળ મોકલી આપું આપણે ત્યાં આવતા માસિકોમાં હું વાર્તા ને કથાઓ વાંચું છું. મારી આ કથા પણ ભલેને હજારો બાઈ-બહેનો વાંચે !

પણ જે ચાલ તે ખરું. એક વખત જે લખવું છે તે લખી નાખું અને પછી જ નક્કો કરું કે આ કામળનું મારે કરવું થું !

તમને પણ મારાં હશે જ. સાઠાસાત વરસ પહેલાં તમે, તમારાં બા અને પ્રતાપભઈ બાવનગર આવેલાં. તે દિવસે મારા માતાપિતાની સ્થિતિ સારી હતી. પિતાની ઇચ્છા મને લઘુવચની હતી. પણ મારાં બા જૂની રીઠના એટલે જે અંગ્રેજી બણીને હું બોલી ગયેલી. ધરકામ તો બધું હું જાણતી હતી. યાત્રિમાં અને સમાજમાં મારાં રૂપ-ગુણનાં વખાણ ચતાં હતાં. ખીર્જ માતાપિતાની પેટે મારા બાપાને મારા સમપણની ચિંતા નહોતી. હું એ જાણતી હતી કે ઊલટું મારા માટે જ મારા પિતા ઉપર સુમાસંબધીઓનું આકર્ષણ દેખાણ આવતું હતું.

તમારા પિતા ત્યારે હતા નહિ. પણ વરસ પહેલાં મારી એવી મિલકત મૂકીને ગુજરી ગયેલા. તમારા ભાઈ કોલેજમાં ભણતા હતા. પિતાની મિલકતનો વહીવટ કરવા માટે એમણે કોલેજ છોડી દીધી હતી. તમારા પિતા અને મારા પિતા જૂના મિત્રો હતા. બંનેએ ધંધાની સરખાતે બાવનગરમાં જ કરી હતી. તમારા પિતાને બાવનગર ન હાજ્ય એટલે, એ મુંઝવે જવા. મારા પિતા બાવનગર જ રહ્યા. પણ સંબંધ તો કામમ જ રહ્યો.

એ સંબંધમાંથી જ આ વાત જીભી થઈ. મૂળ તો તમારા કાકા જ મારા બાપુ પાસે આવેલા. મારા બાપુએ અને બાએ તમારા બાઈને જોયા હતા. એમ તો મેં પણ જોયેલા હતા. એ જ રીતે તમારા બાએ અને શાઈએ પણ મને જોઈ હતી. પણ તમે મારાથી થોડુંક વધુ બહેલા અને તમાગ બાઈને તમારા ઉપર વિશ્વાસ વધારે, એટલે બેસી પસંદગી નમને મોખી હતી. તમે મારાથી ત્રણ વરસ અને તમાગ બાઈથી દોઢ વરસ મોટા હતા. તમારા બા તમારું જ કહ્યું માનતાં.

એમ તો તમારું જે સમય થઈ ગયું હતું. પણ કોણ જણે કેમ સામા પહેલે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા નહોતી. આનું કારણ પાછળથી તો મેં જાણ્યું. એમાં તમારો વાંક નહોતો. પણ એ રીતે, તમે પિયરમાં જ હતાં અને હજી એ જે ત્રણ વરસ રહેવાના હતાં.

મને તો જે દિવસે તમારા બાઈ વિધેની ખજાર પડી તે દિવસે જ મેં બાઈતરી રીતે મારી બાને મારી સંમતિ આપી દીધી હતી. એમાં તમારા આવવાની ખજાર સાંભળીને હું વધુ આનંદમાં આવી હતી. મારા બાપુજી પાસેથી મેં તમારા ખૂબ વખાણ સાંભળ્યાં હતાં. તમે મેટ્રિક સુધી બહેલા છો એ સમાચારથી તો મને તમારા પ્રત્યે ખૂબ માન ઊપજી આવેલું. શી ખજાર તે દિવસે કે એ અવધાસ જ મને મારી નાખવામાં વધુ ઉપયોગી થઈ પડ્યો.

અને મેં તમને જોયાં. પ્રતાપબાઈને જોયા, તમારા બાને જોયાં. મેં કહ્યું ને કે મારું ત્યારે મોલી જીક્યું. ખરું પૂછો તો તે દિવસે, સામાન્ય રીતે જે બાવ અને જોકાએ જન્મે તે પહેલાં મને થયું હતું. મને આનું

બોમાં હું વાંચતી કે સાચો પ્રેમ હોય, પ્રેમનું આકર્ષણ હોય તો આવો ઉદ્ધાસ પેદા થાય, પણ આવો કરો અને અનુભવ નહોતો. મારા ઉદ્ધાસનું કારણ તમે હતા. તમારા ઉપર અને અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. આવી બહેનના બાઈના હાથમાં અને સાથમાં અને સ્વર્ગસુખની જ પ્રાપ્તિ થશે એમ મેં માન્યું હતું.

અને તમે કેટલા હેતથી મારા મગા ઉપર હાથ મૂક્યો હતો ? કેટલા કુતથી મારી હાથથી ઝેંચી કરી હતી ! કેટલા હેતથી મારા મુખ ઉપર આવેલી વાળની લટને બેમરી હતી ! હું કેમ બધું બૂલી જાઉં ? મેં જીભેથી બોલ્યાં નહોતા પણ તમારી અંખો બોલતી હતી અને આંગળીના ટેરવા સંમતિ નેધાવતાં હતાં કે ‘ તુ મુંઝાઈશ મા. તારી તમામ આશાઓ અમે પૂરી કરીશું. મારો બાઈ તને ફૂલની જેમ જાળવશે. અને હું તારી મોટી બહેન બની સર્વ દિશાએથી તારું રક્ષણ કરીશ. ’

અને તમે એમ કરી શક્યાં હોત ! મારો સંસાર સાચો જ સ્વર્ગનો બની ગયો હોત. મારી બેનપણી મુશીકાની નથુંદા... પણ એ બધું વખત આવ્યે કહીશ.

તમે સંમતિ આપી અને બધી જગ્યાએથી સંમતિ મળી ગઈ. મારા પિતાના આગ્રહને વશ થઈ તમે તમામ બાઈને તારથી પુછાવ્યું. એણે પણ લખ્યું કે ‘ બહેન ઉપર અને પૂરો વિશ્વાસ છે. મારી સંમતિ છે. ’

તે પછી ત્રણ મહિનામાં જ લગ્ન થયાં, પરંતુ આ ત્રણ મહિનામાં કેટલા બધા પત્રો આ ‘ વદાલુડી બાબી ’ ને તમે લખ્યા હતા ! આજે માફ કરું છું તો આશ્ચર્યનો પાર રહેતો નથી. તમે અને મરનાં સૌ અને ત્યારે સંખતા હતાં અને હું એ ત્યાં આવવા માટે તલસી રહી હતી. માતાપિતાને ત્યાં ગળેલા સત્તર-અઠાર વર્ષ જાણે હું બૂલી જ

મર્ષ હતી. મારી જેનપણીએ આમન પામતી હતી. કહેતી: 'તું તારી નણંદની વાત કરતાં તો યાકતી જ નથી. નણંદના વીરાની તો કંઈક વાત કર.' હું એમની શી વાત કરું? એમના ને તમારા કામળો એક જ કવરમાં આવતા. એમના કામળમાં પણ વિશેષ તો તમારા વિશે જ બધું લખેલું હોય અને તમારો કામળ મોજ અને મજાકથી ઊભરાતો જ હોય.

મારા માતાપિતાના દર્શને થયું અવધિ નહોતી. તમારા કુંડુંબને તેઓ વર્ષોથી ઝોળખતાં હતાં છતાં સત્રપણ પછીના તમારા ને મારા સંબંધથી તેઓ શાનદાયક અનુભવતાં હતાં. સૌથી વિશેષ પ્રશંસા તો તમારી જ થતી હતી. હું જ્યાં જાઉં ત્યાં સંભળતી કે 'એના બાપુ ગુજરી મયા પછી ઘરની તમામ આમત મોટી દોકરી જ સંભાળે છે. તમારા ભાઈ કરતાં યે તમારું મહત્ત્વ વધુ મવાતું હતું.

અને એમાં જોડું યે શું હતું! આ તમારું જ માનતા. તમારા ભાઈએ પણ ક્યે દિવસે તમારી વાત જોટી માની છે? પ્રતાપભાઈ તો ત્યારે બાળક જેવા હતા છતાં કંઈ પણ કરતું હોય ત્યારે બાની નહિ પણ અહેનની જ રમ સેવા આવતા.

સુખની મધુર દૃષ્ટનામાં ત્રણ મહિના પસાર થઈ મયા અને એક શુભ મુહૂર્તે મારા લમ થયાં. લમના ત્રણ દિવસમાં પણ તમારું જ વર્ચસ્વ દેખાતું હતું. તમારાં જાનો થોડો પરિચય અને ત્યારે થયો. આ જોળાં હતાં. સાસુ અને નણંદના ત્રાસની અનેક હકાકતો નાનપણથી મેં સંભળી હતી. તે ઉપર હું ત્યારે દસી રહી હતી. અને એમ જ થઈ મધું કે મારે પિયરના સ્વર્ગમાંથી કવે સાસરિયાના જાંચેરા સ્વર્ગમાં જવાતું છે.

અને એવી આશા બાંધીને તમારા સોની સાથે બાવનતરના સ્ટેશને મારા માતાપિતાની મેં વિદાય લીધી. પિતા પ્રેમાળ હતા. માતાના

હેતને એ પાર નહોતો. મા તો છેવટ સુધી છાતી જ ન રહી ચકી અને પિતાની આંખમાંથી પણ આંસુનાં ટીંપાં પડી ચ્યાં. હું ત્યારે રડી પડી. તમે મારી આંખમાં એસીને હસી રહ્યાં હતાં. મારું અંતર ત્યારે દ્રવી મથું હતું. માતાપિતાના આંસુ જોઈને. પણ હૈયામાં જાગેલી મધુર કદવના તો ત્યારે ય એટલી જ જમત હતી.

આપણે મુંઝઈ આવ્યાં. બીજા દિવસથી મારી બેનપણીઓના કામળો આવવા શરૂ થયા. મેં જરાય આપવા માંડ્યા: ‘કાણુ જાણે કેના પુષ્પથી આ પરમ સુખમાં હું આવી પહોંચી છું! કોઈ જાતનું દુઃખ નથી, ‘બહેન’ (એટલે તમે-મારાં નવ્યંદ્રિયા) મારું સર્વસ્વ છે. એના બાઈ વિશે શું લખું? પ્રશુ જન્મોજન્મ આ ઘર અને આ ‘બહેન’ આપે.’

પણ કેટલા મહિના આ સુખ! જમવાનને પોતાને પણ કદાચ ઈર્ષા ઘઈ આવી હશે કારણ કે મને એના સ્વર્ગની, વૈકુંઠની કે મોક્ષની ઇચ્છા થાય એવું નહોતું. કન્ઝાશળમાં અધખીટ્યા ફૂલના જેવી જે અનેક અભિલાષાઓ મેં સેવી હતી તે સર્વ હવે પૂરી થતી હતી. હું કોઈ સુધારક કે બહુ બણેલી છોકરી તો હતી નહિ. ઘર અને વહાણું હતું. બહોણું કુટુંબ પણ મને ગમતું હતું. સાસુ તો મને બા જેવાં દેતાળ મળ્યાં હતાં. અને નાનો દિયરીઓ મારાં નાનાં બાઈબહેનને ભુલાવી દેતો હતો.

અને તમે? તમેજ મારા આધારસ્તંભ હતાં. કોઈપણ વાતમાં મારા સુખનો-મારા આનંદનો પમાલ કરવો એ જ તમારું કામ હતું. હું ના પાડતી તો એ તમે કામ કરવા લાગી જતાં અને જાને પણ કામે વળગાડતાં. તમારા બાઈ, એમના વિશે લખતાં થોડાક સંદેશ તો અનુભવું છું પણ મારે મન મૂકીને જ લખવું. જોઈએ. એમનો પ્રેમ પણ મારી તમામ આજ્ઞાઓને સંતોષે એવો હતો. એમાં તમારી

મીડી મળક, વાતવાતમાં મારો પક્ષ ખેંચવો. તમારા બાઈને મોઢા પાડી મને દસાવી મૂકવી. જૂના વિચારના બાને પણ અમારી વાત સંભળાવી સહેજ દસાવી દેવા—એ બધું કેમ જુલામ ? એવા જ દિવસો આખી જિંદગી સુધી ટકવા હોવ તો ?

હું તો ક્યારેક ચિંતામાં પડતી : ‘બહેન ચાલ્યાં જશે તો ? સમજતી હતી કે કોઈને કોઈ દિવસ તો તમે આ ઘર છોડી જ જશો. છતાં, એમ થવા કરતું કે ન જાય તો કેવું સારું ! અને તમારા બાઈને હું કહેતી : ‘આ સમયે તોડી નાખી બહેનને મુંબઈમાં જ પરણાવવાં જોઈએ.’ તમારા બાઈ આ વાત તમને કહેતા અને તમે બોલતા : ‘નજીંદને પાસે ગખવી સારી નથી, બાબી !’ અને હું દસી પડતી.

કેવા એ દિવસો હતા ! મોણે સૂંટી લીધું મારું એ સ્વર્ગ ? કાણે ? કાણે ? મને કહો, તમે જે સ્વર્ગ રચ્યું હતું તેનો તમે જ નાજ કર્યો ? શા માટે નાશ કર્યો ? મેં તમારું શું બગાડ્યું હતું ?

પહેલી વાર તમે મારા તરફ નારાજ થયાં એ વાન કેટલી સામાન્ય હતી ? મારાં બા માંદાં પડ્યાં હતાં. એમનો કામળ આવ્યો. મેં એ વાંચ્યોય નહોતો. તમે વાંચી લીધેલો. તમે નક્કી કરી નાખેલું કે મારે જવાની જરૂર નથી. મને એ ન મચ્યું ને મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો તમે પ્રથમ પહેલી વાર ત્યારે જ નારાજ થયાં. તમે યાદ કરજો. હું કંઈ બોલો નહોતી, જવા માટે મેં હા પથ પકડી નહોતી. હું રડી પડી એ જ મારો ગુનો ? તમે કહેવા સાચાં : ‘એવી કમ મંબીર માંદગી છે ?’ હું પણ સમજતી હતી કે મંબીર માંદગી નહોતી. મને બોલાવવા પાછળ તો માના હેવાનું હેત જ હતું. પણ તમે કેમ નક્કી કરી નાખ્યું ? મને કેમ સીધો કામળ ન આપી દીધો ? મારા મનને કેમ બોલવા જ ન દીધું ?

મને એ દિવસ ખરાબર યાદ છે. મારાથી રહી પડાયું; તે માંદગીના સમાચારથી નહિ, પણ તમારી 'ના' થી, અને છતાં એ તમે નારાજ થયાં. હું તો તુરત છાની રહી ગઈ. તમને રાજ કરવા કેટલા પ્રયત્નો મેં કર્યા. બહાનું કાઢી કાઢી કેટલી વાતો મેં કરી. પણ તમારી અંબીરતા છટી જ નહિ.

એ આખી રાત મેં રડવામાં પસાર કરી. તમારા ભાઈ એના સાક્ષી છે. સવારે જ્યારે તમે એ જાણ્યું ત્યારે તમારો શાપ કિતરો છતાં તમે તો શાન્તિ આપવાને બદલે પૂછ્યું: 'ફરી આવું કરશો?' મેં માથું હલાવી ઘરમથી ના પાડી. મેં શું ક્યું હતું ત્યારે? મારો બા વિષે તો તમે અને આત્માસન આપ્યું જ નહિ. કામળ લખવાનું પણ ઉત્તેજન ન આપ્યું.

પણ મારા મનનો બારહળવો ઘણ ગયો, 'બહેન' ફરીને હસ્તમાં લેતો સતોષ મારા અંતરમાં બાપી ગયો. ફરીને ધરમાં કલોલનું વાતાવરણ જામી ગયું. રાત્રે તમારા ભાઈ આવ્યા ત્યારે તેઓ પણ પ્રસન્ન થયા. આપણે એ રાતે છેક એક વાગ્યા સુધી હસતાં, વાતો કરતાં બેઠાં હતાં તે તમને યાદ છે?

[૩]

અધિકારની અથડામણ

તે દિવસે કલોલનું વાતાવરણ તો જામ્યું, પરંતુ મારો બાને કામળ ન લખી શકાયો તેનું દુઃખ મારા મનમાં રહી ગયું. હું બેઠી થકી નહિ. તમે ધરાણપૂર્વક એ વિષે મીન જ રાખ્યું. કદાચ તમારે મારી પરીક્ષા કરવા ફરી. તે દિવસે હું તમને ઝોળખી શકી નહોતી;

પરંતુ હવે તો જોળણું અને તેથી કહું છું કે તમારો ધરાદો માંગ ઉપર જગજગનો કાળ જમાવવાનો જ હતો. આઠેક દિવસમા જ આનો પુરાવો આપતો એક બીજો જનાવ જની મયો.

મારી એક બેનપણી એના પતિ સાથે મને મળવા આવી હતી. તમે પણ ત્યારે હાજર હતાં. આપણા ધરનો એવો રિવાજ હતો કે કાંઈ મળવા આવે ત્યારે તેને ચા, દૂધ વગેરે આપવું. એકાદ વગ્ગે મળેલી બેનપણી માટે મને જોરી ઇચ્છા થાય તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મેં ધાણું કે તમે જ કહેશો, પણ તમે ન જોશ્યા. વાતોમાં અર્ધો કલાક પસાર થઈ ગયો. મને થયું કે તમે કદાચ બૂલી ગયાં હશો. છતાં મારી દિંમન આવી નહિ. એક વાર હું જીભી ઘર્ષ ત્યારે પણ તમે ન જોશ્યાં. આખરે એ લોકો ચા પીધા વિના જ ગયાં. એમનાં ગયા પછી માગથી મંભીર જની જવાયું. તમે કારણ પૂછ્યું. હું મૂકી ગઈ. તમે સોગંદ આપ્યા. મેં સાચી વાત કહી દીધી. અસ, તમે કંઈ જોશ્યાં જ નહિ, મારી મંભીરતા જણે તમે ધારણ કરી લીધી !

એ જ દિવસ પછી તમારા જામના એક મિત્ર એમનાં પાત્રી સાથે આવ્યા. તમે ક્યાંક જહાર ગયાં હતાં. મને થયું કે મારે સ્વાગત કરવું જોઈએ, જા આપણા સગાંને ત્યાં બેસવા ગયાં હતા. પ્રતાપજાઈ હતા, મેં એમની પાસે દૂધ મંગાવ્યું અને ચા મૂકી. ત્યાં તો તમે આવી પહોંચ્યા. મને રસોડામાં ગયેલી જોઈ તમે સમજી ગયાં. તુરત જ ત્યાં આવ્યા. કંઈ જોશ્યાં નહિ, પણ તમે નારાજ ગયાં એટલું હું સમજી ગયું. મહેમાનોના ગયા પછી તમે કહ્યું : 'મારા આવવાની રાંદ તો જોવી હતી !' હું કશું ન જોશી.

આ પ્રસંગો આજે સાવ નજીવા લાગે છે. કારણ કે એ પછી આપણાત કરવો પડે એવું બધું જની થયું છે, પરંતુ આજની સ્થિતિનું મૂળ ત્યાં છે. એ દિવસે મને એટલું સમજાયું કે જહેન મને લાડ લાગે છે પણ આ ધરને 'મારું' બનવા નથી દેતાં.

પણ એ જુદાઈ મળું. મારી બાની તનિયત સારી થવાનો કામળ પણ આવી ગયો. એ કામળમાં મારો પત્ર ધણા દિવસથી નથી એવી ફગિયાદ હતી એટલે બાએ મને કારણ પૂછ્યું. તમે જવાબ આપ્યો : ‘આજસ, બીજું’ શું ?’ અને મારે દર વ્યાઠ દિવસે કામળ લખવો જોઈએ એવી સૂચના પણ કરી.

આ અરસામાં મારા પિતાને ધંધામાં મોટી ખોટ મળી અને એ સમાચાર જાપાટાબંધ આપણા બધાં સર્ગાવદ્ધલામાં ફરી વળ્યા. મારા ઉપર મારા બાપુજીનો જ કામળ આવ્યો. એમાં ચિંતા ન કરવા અને પ્રભુ સૌ સારું કરશે, લક્ષ્મી અંચળ છે વગેરે આશ્વાસનના શબ્દો લખેલા હતા. સાથે મારી બાનો કામળ હતો. એમાં એક વખત આવી જવાની સૂચના હતી. સાવ સહજ રીતે એમણે લખ્યું હતું, પરંતુ એનો તમે જાણો જ અર્થ ક્યો. તમે બોલ્યા : ‘જો તને ખોસાવવી હોય તો અમને લખવું જોઈએ.’

પિતા ઉપર આવેલી આફતથી હું ખૂબ દુઃખી થઈ. પિયર પક્ષના જેટલાક સગાઓ મને આશ્વાસન આપવા આવ્યા. તમારા બાઈએ પણ મને દિનિત આપી, પણ કોણ જાણે શું મળું, તમે કંઈ બોલ્યા જ નહિ. બા પણ બિચારું ચિંતા કરવા લાગ્યાં. મને તેમ તો મેં મારા પિતા તમારા કુટુંબનાં અતિથિય નિકટના સગા હતા તેમની આનર સાથે તમારે થ થોડો સંબંધ હતો.

એ દિવસ મવા ને મારા બાનો તમારા તથા તમારા બાઈ ઉપર કામળ આવી પડ્યેલ મારા પિતાને ખૂબ આઘાત લાગ્યો છે અને એ કારણે તનિયત પણ ઠીક નથી રહેતી એટલે મને મોકલવામાં આવી તો સૌને સારું લાગશે એવું લારપૂર્વક એમાં લખ્યું હતું. આ બાબુ મારા જીવનમાં પણ મહત્વનો ફેરફાર થઈ રહ્યો હતો. હું માતા બનવાની હતી, એક બાજુ એનો આનંદ અને બીજી બાજુ પિતા

ઉપર આવેલી આકૃતનો આધાર-જે લાગણી વચ્ચે હું ઊભી હતી તમારા જાએ તો કામળ વાગીને મારે જવું જોઈએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો પણ તમે અનિચ્છા બતાવી.

મારા મનની વાત તો હું જે દિવસોમા પ્રગટ કરી શકતી નહોતી. તમારા ભાઈએ પૂછ્યું એટલે મેં કહ્યું કે 'મારી ઇચ્છા છે' એમણે કહ્યું : 'બહેન ના પાડે છે.' મેં કારણ પૂછ્યું. એમણે જણાવ્યું કે મારા જીવનમાં જે પ્રસંગ આવી રહ્યો છે તેની ત્યાં જોઈએ તેવી સારવાર ન થાય.

મારે દિવસ ખીજ વીત્યા અને મારા પિતાનો કામળ આવ્યો. એમાં વધુ ભારપૂર્વક મને મોકલવાનું લખ્યું હતું. હું ધીમેધી બોલેલી : 'થોડા દિવસ માટે જઈ આવું તો ?' તમે કહ્યું : 'આ સ્થિતિમાં ટાઈ પાછું આવવા કે ? અમારાથી બોલાવી પણ શકાય ?'

મારે બોલવું હતું : 'તે શી વાંધો છે ? હું ત્યાં રહીશ. મારા માતાપિતા હશે મરીજ બની બધા. મારી સારવારમાં વાંધો આવશે નહિ.' પણ હું બોલી શકી નહિ.

જે ગત્રે તમે જે ભાષણ આપ્યું તે મને બગાડર માદ છે. સૌની વચ્ચે તમે મને ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કર્યું.

'અત્યારે ત્યાં જવાનો વિચાર જ ન થઈ શકે. ત્યાંના વાતાવરણમાં શાન્તિ મળે નહિ. સારવાર પણ ગરાગર ન થાય. આવે વખતે લાગણીવશ ન થવું જોઈએ. જે જવાબદારી આવે છે તેને માટે તૈયાર થવું જોઈએ. મન પ્રફુલ્લ રાખવું જોઈએ.'

પણ મારા મનની કાગળી સ્થિતિ જણાવવાની તમે ઠરકાર જ ન કરી. અત્યાર સુધી તો મારા મન ઉપર માત્ર ટકોરા જ વાગ્યા હતા. આ વખતે મને ધક્કો વાગ્યો. મને થયું કે 'બહેન મારા

ઉપર પ્રેમ 'ધણે' રાખે છે, 'પણુ' મારું સુખ મને પોતાને શોધવા દેતાં નથી. આ ધણીની અસર મારા મન ઉપર 'બહુ' મંબીર રીતે થઈ.

રાત્રે જ્યારે હું એકલી પડી ત્યારે તમારા બાઈને ખબર ન પડે એમ જામતી જ પયારીમાં સ્પર્ધ રહી. એક પછી એક વિચાર મારા મનમાં આવ્યા જ કરે. આટલા સમય સુધા મને જાન જ નહોતું થયું કે હું ક્યાં છું અને આ ઘરમાં મારું શું સ્થાન છે. તે રાત્રે એ વિચારો જોરજોરથી મારા મન ઉપર આવવા લાગ્યા. મને એમ થવા લાગ્યું કે જો હું આવોજન, નાના બાળક જેવો જ વર્તીવ રાખીશ તો કોઈ દિવસ આ 'ઘર મારું' થઈ શકશે નહિ. સાથે સાથે એમ પણ થયું કે આ 'ખંધા' મારા 'મનના' જ ધોણ છે. બહેન જે કરે છે તે ઠીક જ કરતાં હશે. મારા ઉપર એમને આટલું 'બધું' હેત છે. તેઓ જે કરે તે મારું હિત સમજીને જ કરે.

પાછલી રાત્રે હું ક્યારે જીંધી મધ તેની મને ખબર નથી પરંતુ જ્યારે જાગી ત્યારે એ જ વિચારોએ મારું માથું ઘેરી લીધું. 'ઘર મારું' છે, તમારું નથી. તમે તો આજે જીંધી છો, આવતી કાલે ચાલ્યા જશો. તમારું ઘર ખીજે ઠેકાણે ચલાવું જ છે' વગેરે વિચારો મને આવવા લાગ્યા. હવે એ રીતે જ મારે વર્તવું એવા કંઈક નિશ્ચય સાથે જ્યારે હું જીઠી ત્યારે, તમારે ત્યાં આવ્યા પછી પહેલી જ વાર, મારામાં મને જીવ હોય એવું દેખાયું.

અને મારા આ પેનોભાવને જોર આપવા જ જણે સવારના પહેરમાં ખાંચે મારા ભાવનર જવાનું જવા વિષેની વાત ઉચ્ચારી. તમે તુરત બોલો જીક્યાં :

'એક વખત નક્કી થઈ ગયું પછી એ વાત શા માટે ઉખાળો છો !'

ખા બોલ્યાં : 'મને માય છે કે નહિ મોકલીએ ન્તે 'સારું' નહિ

દેખામ. વધુ પોતે જ ના પાડતાં હોય તો બાલે ન જાય, આપણે તો રજા આપવી જોઈએ.’

તમારા સામે જોયા વિના જ હું બોલી જાડી : ‘મારે તો જવું છે જો તમે રાજીખુશીથી રજા આપો તો.’

તમારી આંખમાં એ વખતે કેવી ઠંડકાર્થ આવી મઈ હતી એ આજે પણ મને બરાબર યાદ છે. પણ પહેલી જ વાર, એ ઠંડકાર્થથી દેખાઈ જવાને બદલે મને હઠ પકડવાનું શરૂ થયું અને હું ફરીને બોલી :

‘હું તો મારા બાનો કાગળવાંચું છું ને શઉં છું. બીજું કરું શું ! માઆપની આવી હાલતમાં...’ અને સાચેસાચ મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. તમે એકદમ ગુસ્સે થઈને બોલ્યા :

‘આનો અર્થ એ કે હું જ ના પાડું છું ! બાની મરજી છે, બાર્મની મરજી છે, તમારી મરજી છે તો બસે જવ, પણ યાદ રાખજો. ત્યાં મયા પછી બાને કે મને બોલાવવા ન પડે !’

મારે જવાબ આપવો હતો છતાં હું ચૂપ રહી. કારણ કે મયાં કરવામાં સાર નહોતો. તમારી અનિચ્છા છતાં મારે જવાનું તો થશે એવી મને આશા બધાઈ, પણ તમારા શેષથી બા દીકરાં પડી ગયાં અને બોલ્યા :

‘બાઈને આવવા દે, પછી વિચાર કરશું.’

ત્યાં તો તમારા બાઈ આવી પહોંચ્યા. હું અંદરના ઓરડામાં જતી રહી. આપણા ઘરમાં લાજ કાઢવાનો તો રિવાજ નહોતો છતાં પણ આવી મર્યાદાઓ પાળવી જોઈએ એવી તમારી પણ માન્યતા હતી. તમારા બાઈને જોઈ તમે વધુ શેષનો દેખાવ કર્યો. એમરે આવીને તમારા સામે જોયું કે એ ચમક્યા. કંઈ પૂછવા જમ ત્યાં બા જ બોલ્યા :

‘ સુશીલાને જાવનમર મોકલશું ! મને થાય છે કે મોકલવી જોઈએ. ખહેનની મરજી...’

‘ જોનું મન છે તે જાણે જાય. ’ સહેજ ડરતાં ડરતાં તમારા કાઈ બોલ્યા. હું ખારણા પાસે આવી તમારું મોં જોવા લાગી. આશ્ચર્યકારક રીતે તમે મોંના જાવ બદલો નાખ્યા ને બોલ્યા:

‘ હું કયાં ના પાડું છું ? મારું કહેવાનું તો એમ છે કે ત્યાં જોના ખાપુની તમિયત ખરામર નથી અને અત્યારે સ્થિતિ એ ઠીક ન કહેવાય. એમાં આપણે એમને તકલીફમાં ન મૂકીએ તો સારું. ’

મારા પોતાના આશ્ચર્ય વચ્ચે મારું જવાનું નક્કી થઈ ગયું એટલે હું આનંદમાં આવી ગઈ. માનાપિતાને મળવાનો આનંદ તો સ્વાભાવિક ગણાય. પરંતુ તેની સાથે જાણે હું છૂટી હોઉં એવા મર્મનો આનંદ પણ મારા મનમાં વ્યાપી ગયો. હું મૂખી સમજી સફા નહિ કે ઢિંદું ‘સંસારમાં એક નશ્વંદને અને તમારા જેવી નશ્વંદને જીવવામાં ક્યું મોટું નુકસાન રહ્યું છે ? મારી માન્યતા પ્રમાણે આટલા દિવસો સુધી તમને મારા પ્રત્યે પ્રેમ તો હતો જ. જાણે તમે મને તમારે આધીન રાખવા માગતાં હતાં, પરંતુ મારી આ જીવનું મને મોટું નુકસાન એ થયું કે તમારા હિતમાં પ્રેમનો નાનો સરખો ડોઢ હતો તે જઠમૂળથી ઊખડી ગયો અને તમે મને દરાવવાનો, દુઃખી કરવાનો, મારા આ ગુનાનો ખાસો ભેવાનો નિમ્મ કરી લીધો.

તે સાંજે જ તમારું એ રૂપ મને દેખાઈ આવ્યું. મને તો ખરેખર નથી કે ક્યારે તમે જાતે એકાંતમાં મળ્યાં ને સમજાવી દીધું કે ‘ જારે હિંમતનાં કપડાં કે ધોરણાં મને માથે લઈ જવા ન આપવા. ’ બાજે બપોરે મને કહ્યું: ‘ કંઈ જારે ન લઈ જતા અને જોખમ બધું અહીં જ રહેવા દેજો ’ ત્યારે હું અમકા તો ખરી, પરંતુ માનાપિતાના પરનું ધરણું લઈ જવાની મને એમણે ના પાડી ત્યારે આ કામ તમારું હતું એમ હું સમજી ગઈ. મેં દિંમત કરીને કહી દીધું:

‘કો તો મારા પિયરનું છે.’

બા મારા આ જવાબથી ચમક્યા પછી કંઈ બોલો શક્યા નહિ; પરંતુ દુરત જ તમે એમની મદદે આવ્યા. અવાજમાં પૂરેપૂરી કડવાશ દેવાવાને તમે કહ્યું:

‘પણ ત્યાં જરૂર શી છે? અહીંથી કાઢી ઉપાડી નહિ જાય. તમારા પિયરનું અને મારા ભાઈનું બધું તમારા એકંદા માટે જ છે.’

કાણે જાણે તમારા ભાઈ ઉપર આ ચર્ચાની શી અસર થઈ ગઈ! એમણે તો કુકમ જ ઊડયો:

‘કંઈ નથી લઈ જવાનું. ત્યાં ધરણી ને જિંદગી ભૂમકાનું કામ થું છે!’

મોરી કૌંસ એ વખતે સિવાઈ ગઈ. ‘શેષમા ને શેષમાં મેં સાદાં સાદાં, ‘ધરમાં પહેરેવાંની જ કપડાં લીધાં ને અંત ઉપર દતાં તે સિવાઈમાં એકેય ‘ધરણીને હાથ ને લગાડ્યો. તમારાથી મારા આ શેષ પછી સહન ન થયો. તર્રવારની ‘ધારે જેવી વાંછી તમે ઉઘ્યારી:

‘અતે આ જ તમારું ધર છે. આમ ચિદામને જશો તો મ આવવાનું તો અતે અહીંયા જ છે.’

હું ઘૂંટડો ગળી ગઈ. મને લાગ્યું કે અહીં મારું કાઢી નથી!

‘પણ આ કુઝેલદાયક પ્રસંગનો અંત આદિલેથી નેથી આવતો. ભાવનંદર તો હું જેમતેમ પહોંચી. એ પછી બાર-પંદર દિવસે મારી ‘વેનપણીનો એક કામળ આવ્યો તે ઉપરથી મેં જાણ્યું કે તમે બહુ જીંડા વિચાર કરીને મને ‘ધરણી-ભૂમકાં નહોતાં લેવા ‘હીધાં. તમે આપણાં સંગવહાલમાં વાત વહેતી મૂંઝી કે મોરા મામાપત્ની સ્થિતિ બહુ નબળી થઈ ગઈ છે એટલે હું અંતે જ મારું બધું જોખમ ત્યાં જ મૂકી ગઈ છું! આ સમાચાર સોંભળીને મને કાળ લાગી. મારા માતાપિતા

ઉપર આવું કલંક ! અને મને જ મારા માખાપ ઉપર આવો અવિશ્વાસ છે એવો મારા પર આક્ષેપ ! પણ શું કરું ? માતાપિતાને ત્યાં દુઃખ હિમટી આવ્યું હતું એટલે ત્યાં તો આ વિષે એક અક્ષરેય બોલી શકાય એમ નહોતું. મારો બધો ગુસ્સો અંધી રાતે આંસુમાં વહી જવા લાગ્યો. રહ્યા સિવાય મારી પાસે ખીજું સાધન શું હતું ? આજે ય શું સાધન છે !

મારેક મહિના પછી મેં બાળકને જન્મ આપ્યો. ધુત્રુ અવતર્યો એટલે મારા પિતાને બહુ હર્ષ આવી ગયો ને તમને તારથી ખબર આપ્યા. જ્યાંખમાં તમારો ને તમારા ભાઈનો સુક્રી કામળ આવ્યો, એ કામળમાં હિમળકાનો એક છાંટો ય ન જોઈને હું સુવાવડના ખાટલામાં મારા બાળકની સાક્ષીએ ફેટણું રડી તે એક મારો ભગવાન જ મળ્યો છે. હું સમજી ગઈ કે મારા ત્યાંથી નીકળ્યા પછી આટલા વખતમાં તમે મારી નાનીમે ટી જૂલો બતાવી બતાવી તમારા ભાઈને જીને બાને બહેલાવી મૂક્યાં હશે. આ માટે આવું વેર તમે લીધું ?

પણ મારા ફેમા કહે છે કે તમારા મનમાં વેરનો ભાવ જ નહોતો. તમને-નથુંદને એવું થાય જ કે જાણી તો મારા કાજૂમાં અને કલામાં જ રહેવી જોઈએ. મેં જરાક માથું લીંચું ક્યું ને તમે આપણા સમાજમાં લાયક ગણાય એવાં નથુંદ બની ગયાં. સામુ-નથુંદના ગ્રામ વિષે લોકવાર્તામાં વાંચ્યું હતું. ફેટલાક ધરની કારમી કયાએ પણ સાબળી હતી. પરંતુ, હું પોતે ય એવી કલાનું એક પાત્ર બની જઈશ એવી ખીક કામ દિવસ જન્મી નહોતી. તમારો ને એમનો કામળ જોવા પછી એ ખીકથી મારું ફેયું ફેડવા લાગ્યું.

માતા અને ભગિની

વિચાર આવે છે કે આમ ને આમ લખ્યા કરીશ તો મારા આ કામળો છેડો જ કોઈ દિવસ નહિ આવે. તમારામાં વેર જગ્યું અને મારામાં ધરને, ‘મારું’ બનાવવાની ઇચ્છા જગી ત્યાં સુધીની આ કથા તો તમને દેહાચ માદ ન હોય. શા માટે તમે એ માદ રાખો ! પરંતુ એ પછીની તમારી ખુલ્લી દુશ્મનાવટ તો તમને બરાબર માદ હશે એમ ધારું છું. જે નજીવ લાગતા પ્રસંગોમાંથી મારો ને તમારો સંબંધ એર ચર્ચ મથે તેનું સ્મરણ મેં તમને કરાવી લીધું. હવે હું એટલે જ અટકી જઈં તો ? હવે પછીના પ્રસંગો કારમી યાતનાના છે પરંતુ એનું વર્ણન કરીને હું શો અર્થ સારવાની હતી ! એના મૂળમાં તો તમારી મને ટાળૂં મા લેવાની, લાચાર બનાવીને પત્રે પકાવવાની જ વૃત્તિ હતી ને ! એ ફરીફરીને તમને માદ આપવાથી શો ફાયદો ?

ભાવનમરમાં મારો જાઓ ચાર મહિનાનો થયો ત્યાં સુધી હું રહીં. આ વખત દરમિયાન વ્યવહારિક રીતે તમારા પત્રો આવતા. તમારો ભાષ પશુ કામળો લખતા. વ્યવહાર પ્રમાણે જાણને માટે ફેંખાની બેટ પશુ આવી, પરંતુ એ બધાંની આરપાર મારા પ્રત્યેને તમારો અણુમતો દેખાઈ આવેનો હતો. ‘વહાણુડી ભાભી’ તો હવે હું રહી જ નહોતી, પરંતુ મારા માતાપિતાને પશુ આપણા જગડેલા સંબંધની પૂરેપૂરી જાણ થાય એ માટે તમે એમના ઉપર જ પત્રો લખતા અને તેમાં મારું નામ સુદાં ટપકાવતાં નહિ. એક દિવસ તમારો કામળ વાચીને મારા બાપુ જ બોલી બીક્યા.

‘ મુશીના ને એની નણુંદ વચ્ચે પહેલાં જેવો હવે સ્નેહ નથી લાગતો ! ’

હું શું જવાબ આપું ? મને મૂઝી રહેલી જોઈ મારા બા બોલ્યાઃ ‘ એ આવી તે દિવસથી હું સમજી ગઈ છું પણ જાણી જોઈને વાત નથી કાઢતી. હશે, આપણે કાંઈ ન જોલણું. એનું ધર છે ને એની નણુંદ છે. બધું ઠીક થઈ પડશે. ’

હું સમજી ગઈ હતી મારાં બાના કહેવાનો બાવાધ, તમે પણ મને એમ જ કહ્યું હતું ને કે છેવટ મારું સ્થાન ત્યાં જ છે ! ખરી વાત છે નણુંદા ! મારું સ્થાન બીજે ક્યાં હોય ? બાવનગરથી પાછા આવ્યા પછી જે કાંઈ બન્યું તેણે ફરી ફરીને સાબિત કર્યું કે ત્યાંથી મારું સ્થાન મારે ફેરવવું હોય તો બમવાનના દરબાર સિવાય બીજે કોઈ રથને જગ્યા જ નથી.

માતા પતાએ આપેલું ‘ આણું ’ લઈને હું બાવનગરથી નીકળી ત્યારે મારા પગમાં મુદ્રા જોર નહોતું. સમય વખતે બાવનગર છોડ્યું એ દિવસ માઠ આવી જતો અને આંખમાં આંસુ બરાબ આવતાં. કોઈ વાર એમ પણ થઈ આવતું કે મારો જ વાંકે હશે જઈને જહેનના પગે પડી જમણ. ફરીને ધર એવું જ સુખભર્યું બની જશે.

સ્નેહન ઉપર તમે ને તમારા બાઈ આજ્ઞા હતા. ખંતેને જોઈ હું હસી, પરંતુ તમે ન હસ્યાં. એટલું સારું થયું કે બાબાને જોવા-તેડવાની જિજ્ઞાસા તમે બતાવો. કદાચ તમારા બાઈને ખુશ કરવા માટે તમે એમ ક્યું હોય. જે હોય તે. આ વાત મારે દવે લાગાવવી નથી. મેં ઘેર આવીને તમારા મનને યાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ, તમે તો બરાબર નણુંદપણ જતાવવા માંડ્યું. આજ્ઞામાં મોલેલી વસ્તુઓ તરફ ટીકાઓ કરતાં કરતાં તમે મારા માતાપિતા માટે પણ ધસાતું બોલતાં ન અચકાયાં. બાબો જરા કુખળો હતો તેમાં મેં મારો ને મારા માઆપનો દોષ હોય એવું વાતાવરણ કરી મૂક્યું.

ચેતના વધુ દિવસ વીત્યા ત્યારે મેં અણધારે મારા વિષે જાત-જાતની વાતો તમે જાને કરી હતી. એ બધી વાતનો સાર આટલો જ હતો: પરણીને કું આવી ત્યારે જોટલી શાન્ત લાગતી હતી તેટલી ખરેખર હતી નહિ. હવે મારું ખરું સ્વરૂપ-ઉદ્ભવ સ્વરૂપ બહાર નીકળતું હતું. મને જો કાળુમાં રાખવામાં નહિ આવે, મારા ઉપર જો દેખરેખ નહિ રહે તો ભયાનકાદર્શ થરનો કું માંગીને છુટ્ટો કરી નાખીશ.

બા ઉપર તમારી આ વાતોની અસર મને સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. કોઈ વખત નહિ અને હવે તેઓ મારો નજીવો વાંકો આરતી ઊંચે સાદે બોલવા લાગતાં અને તમારા બાઈ પણ ધીમે ધીમે મારા પ્રત્યે એવું જ વર્તન રાખવા લાગ્યા. જે અઢી વરસમાં જ 'ફેટલું' બધું પરિવર્તન થઈ ગયું!

આમ ચાલતું હતું ત્યાં તમારા લગ્નના ઝગમગાનો અંત આવ્યો તે તમે સાસરે જવા તૈયાર થયાં. મને યશુ કે હવે કું મુખી થઈશ. પણ તમને તો એમ થાય ને કે તમે જશો તો કું તમારા બાઈ અને જાને ભરખી જઈશ. એટલે તમે જતાં પહેલાં એ જાનેના મન અને મનજમાં પૂરેપૂરું ઝેર ભરી દીધું. તમે જ્યાં પણ તમારું રાખેલું ઝેરો ખીજ ગયું નહિ. એ તો ધીમે ધીમે ફૂલવા-ફાલવા લાગ્યું.

હું જે ફેટલુંકે સહન કરું? મેં તો પછી સામે બોલવા માંડ્યું. મદદમાં તમારા બાઈની અને જાની ગળો મળી. જ્યાં ને ત્યાં મારી નિંદા થવા લાગી. વચ્ચે તમે જાતે પણ આવવા લાગ્યાં અને રખે કોઈ ધીમું પદો જાતે તેની તકેદારી સંભાળી ગયાં.

આવું ને આવું કું તે ફેટલું લખું? રોજના લોહીઉકાળાનો ઇતિહાસ લખું તો પાનાના પાનાં બરાબર. તમારા બાઈ બાન્ બૂલી ક્યારેક હવે સાથે પણ ઉપાડવા લાગ્યા. મને જરાજરા માફ છે, તમે જ એમને સમાવતાં. તમારાં બા તો એમને 'બાપલો' કહીને ઉશકેરી

મૂકતાં હું એ માગ માખાપની કુળમર્જાત દવે ચૂકી મઈ દતી. સામું બોલતી, ખાખો માખો મળવતી અને કાઈ કાઈ વાર તો ખાને ને તમને માખો વ દઈ દેતી.

મારા આવા સંસારમાં સુખનું નામનિશાન પણ ક્યાંથી હોય ! છતાં એ સંસાર ચાલતો ને હું બન્ને વર્ગે માતા બનતી. છોકરાં બિચારાં કશેષ વચ્ચે જ ઊછરતાં. હું એ કંટાળીને એમને મારી એસતી. મારાં ફેમા જો અવારનવાર ન મળતાં હોત તો હું ચોક્કસ શક્ય જ બની મઈ હોત તમે તો એમને વ માખો છંદને એમ કહેતાં એ જ મને ચાહે છે, બગાડે છે ને બન્માં દિવાસગા મૂકે છે.

હવે ઝણુ લખાતું નથી. લખીને વ શું કરવું ? બ્યારે આ કાળગ મેં શરૂ કર્યો ત્યારે એ વાત માગ મનમાં ખાસ હતી. એક તો મારે તમને અને સમાજની તમામ નજરોને ઉદ્દેશીને થોડુંક કહેવું હતું. મારા કામજમાં મારે ધરધરમાં બેઠેલી બાબીઓના અંતરની વાત મૂકવી હતી અને ખીજું, તમે ને તમાગ બા બ્યારે ને ત્યારે મને ખીજા ધરના દાખલાઓ આપી તમારે ત્યાં હું કેરા સુખમાં છું તે જણાવતાં હતાં, તે સામે મારી જણના થોડાક ઊણટા દાખલા માટે આપવા હતા. તમારી પેઠે હું એક બાબે જોનાર હોત તો એમ જ કહેવ કે હે ભગવાન ! આ જમતમાંથી નશ્વંદ માતૃત્વ તું નામનિશાન શી નાખજો. મારા કુર્માગ્યે તમારે નશ્વંદ નથી, નહિ તો તમને થોડીક તો ખખર પડત. તમે જાણો છો કે મારે એ બાબીઓ છે પરંતુ અમારી વચ્ચે સગી બહેન જેવું હેન છે. બન્માં બન્માં તમાગ જેવી નજરો છે ત્યાં ત્યાં એ ધરમાં રાત-દિવસ હોળા સળગે છે ને બન્માં બન્માં સગી બહેન જેવી નજરો છે. ત્યાં ત્યાં તો સ્વર્ગના દેવતાનો વાસ હોય એવું સુખ વર્તે છે.

મારે તમને ને તમામ નજરોને જ થોડુંક એાખ્યે એાખ્યું કહેવું છે તે હું પછી કહીશ. અત્યારે તમારી પાસે એ ચાર સામી વાતો મૂકું

ને ખતાવું કે નણુંદ કેવી હોવી જોઈએ, અને જાણની મહેન કેવી હોવી જોઈએ. તમારી પેઠે બધી બહેનો એના બાઈના ધરને જો ઉભા બનાવવાનું કામ કરે તો આ સંસારનો અંત જ આવી જાય.

તમે ઝોળખો છો એ જમાનાની વાત કરું. એ અમારા મામની છે. એની ખરી વાત તમે જાણશો તો તમને થશે કે જો નણુંદ ન હોત તો એ ખિચારીએ કોંક મામના પાદરનો ફૂલો જ પૂર્યો હોત. એને જીવતલાન આપ્યું એની મોટી નણુંદ. તમે એને ૫ ઝોળખો છો. એનું નામ કરુણી.

મારી બા પછી કહેતાં દનાં કે લમ પછી ન્યારે એ ધેર મઈ ત્યારે પહેલી જ રાતે એને એના વરે ઝોરડા બહાર કાઢી મૂકી. શા માટે ? તો કહે 'મને ગમતી નથી.' ખિચારી આમ તો સારી હતી, પણ જરા બીને વાને હતી. વર કાંઈ રૂપરૂપનો અંબાર નહોતો. પણ રાજના રૂપને કોણ જુએ છે. એનું તો ગાજ, માન ને નાણું જોવાય. રૂપ જોવાય ગણીનું. જમના પહેલી જ રાતે એની નણુંદ ભેગી સૂઈ રહી. આખી રાત એણે દૂસઠાં ભયાં ને નણુંદ સગી માની જેમ એને પંપાળ્યા કરી જોતાં, તમે આનું કરી શકો ? તમે તો ગમતીને અણ-ગમતી બનાવવાનું કામ કર્યું.

બાઈ કોધી અને ધૂની હતો છતાં એણે જમનાને સાચવી લીધી. બહેનનું સાસરું ગામમાં જ હતું. એ પોતાના ધર કરતાં બાઈના ધરે વધારે રહેવા લાગી. પિયરમાં અને મામ આખામાં આ તજ દીવાની વાત પહોંચી ગઈ. જમનાનો બાઈ એને તોડવા માટે પણ આગ્યો પરંતુ બહેને કહ્યું : 'લાં કેટલા દિવસ કાઢશે ? અને આ જ એનું ધર થવાનું છે.' ધીમે ધીમે એણે બાઈને સમજાવો લીધો અને જાણીને પણ બાઈને અનુકૂળ બનાવી દીધો. જે સંસારમાં એર હતું ત્યાં એણે અમૃત રેલાવ્યું. આજે કાઈ માને કે શાન્તિલાલને દસ વરસ પહેલાં જમના દીઠે કેવો પણ નહિ ગમતો હોય ?

મારી એનપણી મંજુલા છે. એની જિંદગી મેં નશુદંબા સુધારી છે. બિચારી પહેલાં તો સુખી હતી, પ્રભાકરને એના હિપર હેત પશુ પાગવાર હતું, પરંતુ મંજુલાએ એક 'ધરમનો ભાઈ' કર્યો હતો તેના વિષે પ્રભાકરે બે વરસ પછી કાંઈ જાણ્યું કે મંજુલા કુમારિકા હતી ત્યારે એની અને 'ધરમના ભાઈ' ચંદ્રકાન્તની પ્રેમની માંડ બધાઈ મળી હતી. ચંદ્રકાન્ત બાકાણનો પુત્ર હતો. મંજુલા વણિક હતી. માતાપિતાએ વિરોધ હિઠાળ્યો ને મંજુલા દબાઈ. હવે મંજુલા એને 'ધરમનો ભાઈ' બનાવીને સંજોગ જાળવી રાખે છે. આટલું જાણવા પછી પ્રભાકરને ચંદ્રકાન્ત તથા મંજુલા પ્રત્યે વહેમ આવવા લાગ્યો. વહેમનું એકે વ કારણ એ બંનેમાઘી કોઈએ આપ્યું નહોતું પરંતુ વહેમને કારણની જરૂર જ ક્યા પડે છે ?

મંજુલાએ જ આ બધી વાત મને કરી છે એટલે આને મામમપાટા ન જણીશો. આ મંજુલા કેટલી સુશીલ અને વફાદાર હતી તે એના, ચંદ્રકાન્તના અને પરમેશ્વરના સિવાય કોણ જાણતું હતું ! પ્રભાકરે તો કઠોર બની જઈ મંજુલા વરફોડો પોતાને તમામ પ્રેમ જોડી લીધો. મંજુલાને માટે જગતમાં આના કરતાં મોટું દુઃખ કયું હોઈ શકે ? એણે એક દિવસ પ્રભાકરને પૂછ્યું 'પણ ખરું કે 'શા માટે મારા પ્રત્યે આવું વર્તન રાખો છો ? તમારો પ્રેમ ક્યાં ચાલ્યો ગયો ?'

પ્રભાકરે કઠોર હાસ્ય સાથે જવાબ આપેલો : 'આત્યારે જો વર્તન રાખું છું તે જ લક્ષ્મીના પહેલા દિવસથી રાખવું જોઈતું હતું. મારો પ્રેમ આજ લગી એક પર્યટ હિપર ઢળી રહ્યો હતો !'

મંજુલાના દેશ હિપર આ સાલગળતા કેવો ધા પડ્યો હશે ! તુગ્ત તો એ સાચું કારણ નહિ સમજેલી, પરંતુ આઠેક દિવસ પછી ચંદ્રકાન્ત એક રવિવાર માળવા માટે એમને ત્યાં આગ્યો ત્યારે પ્રભાકરે એને આવકાર પણ ન આપ્યો અને મંજુલાને કટાક્ષમાં કહ્યું : 'આજ

તને સારું લાગશે' ત્યારે મંજુલા બધો ભેદ પામી ગઈ, અને એ જ વખતે બીજા ઝોરડામાં ચાલી ગઈ. પ્રભાકરે એને બોલાવી અને ચંદ્રકાન્તે પણ કંઈ સમજવા વિના એને સાદ પાડ્યો. પણ મંજુલા બહાર ન જ ગઈ. પ્રભાકરની સામે એતા ચંદ્રકાન્ત એટલું સજ્જ ગયો કે પોતે અણગમતા પરાણો છે એટલે એણે ચાલવા માંડ્યું.

બરાબર એ વખતે જ પ્રભાકરની બહેન બહારગામ બહુતી હતી તે રાત્રી ગાળવા માટે ત્યાં ગઈ. આવતા જ એણે ભાઈ-ભાભી વચ્ચેના મનદુઃખ જોઈ લીધાં. ભાભી ઉપર એને અત્યંત વદાસ હતું. ભાઈને માફે એમાં શી નવાઈ? પારકે ધેરથી આવેલી ભાભીને જ વિશેષ આદર જોઈએ ને? એણે મંજુલાને પૂછ્યું. મંજુલાએ પોતાને જે કંઈ હતી તે કહી બતાવી. એ સીધી ગઈ ભાઈ પાસે. ભાઈને પોતાથી ત્રણ વરસે જ નાની જોઈને ઉપર ખૂબ વદાસ હતું. બંને વચ્ચે નાનામોટાનો ભેદ પણ નહોતો. બહેન ભાઈ જેટલું જ ભણી ગઈ હતી, એકબીજાને તુકારે જ બોલાવતાં. ભાઈએ ખુલાસો કર્યો:

‘હું છું કહું? આ સમાચાર જાણતાં જ પવનની દૂંદે જેમ ફૂંકું પૂમકું બિડી બધ એમ મારો પ્રેમ બિડી ગયો. હું કેટલી તીવ્ર-તાથી એને આહતો હતો!’

‘આતું એને કેટલું દુઃખ થાય છે તે તું જાણે છે?’ બહેને કહ્યું.

‘હું છું કહું? તું જોઈ શકે છે કે મેં ચંદ્રકાન્તને અહીં આવનાં અટકાવ્યો નથી અને તને વચન આપું છું કે કોઈ દિવસ એ બંનેના સંબંધમાં હું વિશેષ નાખીશ નહિ.’ ભાઈએ જવાબ આપ્યો.

‘કેવું કહોર તું બોલે છે? એ બંને વચ્ચે પ્રેમ છે એમ તું માને છે? હું સમજી ન શક્યો કે જો પ્રેમ હોત તો મંજુલાએ ચંદ્રકાન્ત સાથે સંબંધ જ ન રાખ્યો હોત?’

‘ત્યારે હા માટે આ સંબંધ ગાખ્યો છે? અને ચંદ્રકાન્તે હજી સમ પશ્ય કેમ નથી કર્યો?’

‘એટલા ખાતર જ મારી બાબી એની સાથે સંબંધ રાખે છે. ચંદ્રકાન્તને એ પરજીવશે ત્યારે જ જપરો. મને તો એમ થાય છે કે મારી ‘બાબીના આ જૂના પ્રેમની વાત સંભળીને તારા મનમાં એના પ્રત્યે ભક્તિભાવ’ પેદા થવો બેઠેલો હતો. તું વિચાર તો ‘કર કે લેખ એની ઇચ્છા વિરુદ્ધ થયું’. જેને એ આહતી હતી તેનું હૈયું ભાંગી પડ્યું. એના પોતાના દિલ ઉપર પશ્ય દારૂની ચોટ લાગી. છતાં એણે બધું ઢાંકી રાખી તને પ્રેમ અને વફાદારી બંને આપ્યાં. ચંદ્રકાન્તને પણ હસેલો મૂક્યો નહિ. એને ભાધ બનાવી લીધો. મેનના અધિકારે હવે એ એના સમ પશ્ય કરાવશે.’

- મંજુલા આ ચર્ચા સંભળતી જ હતી. આ વખતે એ બહાર આવીને બોલી:

‘છતાંય તમે એમ ઇચ્છતા હો કે ચંદ્રકાન્ત અહીં આવે જ નહિ ને મારે એની સાથે મુદ્દમ સંબંધ ન રાખવો તો તે પણ મને કબૂલ છે. એના વિના હું જીવી શકીશ. તમારા પ્રેમ વિના હવે જીવવું.....’ અને મંજુલા રડી પડી હતી, જહેને ત્યારે એનું માથું જોળામાં સઈ આજ્ઞાસન આપ્યું હતું અને એ જ વખતે પ્રભાકરનું હૈયું પીગળી ગયું હતું.

આ ‘પશ્ય નશ્વંદ’ અને ‘તમે પણ નશ્વંદ! આપું કંઈ મારી બિંદગીમાં બન્યું’ હોય તો? ભગવાનની મહેર છે મારા ઉપર કે તમે આંત્રીની ‘ચીંધી’ સહે એવું કહી કરતાં કંઈ મારા જીવનમાં બન્યું નથી. મંજુલાની ‘નશ્વંદ’નો વિચાર કરું છું, ત્યારે એમ થાય છે કે એની પામે ‘સંગી મા’ પણ શી વિસ્મયમી! અને તમે? હા, એક વાર તો તમેય મારા પ્રત્યે પ્રેમ રાખતા હતાં. પણ ‘તમારો પ્રેમ સ્વર્થથી

ભરેલો હતો. તમે સ્ત્રી હતાં ને વહેણું મોડું તમારે આ ધર ઉપવાનું જ હતું. છતાં આ ધર ઉપર તમારે કાળુ જમાવવો હતો. તેમાંથી જ આ બધાં દુઃખો ગ્રીભાં ધર્નાં. અને માત્ર ધર ઉપર નહિ, બા ઉપર, તમારા ભાઈ ઉપર અને મારા ઉપર ચિરજોરી કરવી હતી!

અત્યારે દવે માફી છું એટલે બંધ કરું છું. બે સાચી કથા તમને લખી એટલે ખીજ ચે માફ આવવા માંડી છે, પણ એ દવે આવતી કાલે લખીશ એ પછી મારે જે ચોખ્ખે ચોખ્ખું કહેવું છે, તે કહીને આ કામળ-કથા પૂરી કરીશ.

[૫]

ભાવભર્યું આમંત્રણ

આજે કામળ પૂરા કરવા બેઠી છું ત્યારે એમ થાય છે કે મેં આ માટે આ બધું લખ્યું તમને કું ચોખ્ખું છું એટલા ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે તમને આવી કાંઈ કરતાં કાંઈ જ અસર થશે નહિ. તમે શી રીતે બૂલી ચકો કે આ તમારી જ ભાભીએ લખેલું છે? નણંદમા, બે એટલું તમે બૂલી જાવ તો મને ખાતરી છે કે તમારું હૈયું આ વાંચીને પીમળી મથા વિના ન રહે. કું એમ તો કહેતી જ નથી કે બધી બાબતમાં અને બધા પ્રસંગોમાં તમારા એકલાને જ વાંક છે. વાંક મારો થ છે, પણ મારો વાંક તો તમારી પાછળ ચાલ્યો છે. માર ખાઈ ખાઈને કું નિર્ભય બની મરું. તમારો માળો ને મેણીટાણાં સાંભળી મેં મારા સંસ્કાર ખોઈ નાખ્યા. છતાં થ એમ થાય છે કે મનને દળવું કરવા માટે સાચા અંતઃકરણથી મારી તમામ બૂલો માટે તમારી માફી માગી લઉં. તમે જો મને માફી

આપણે તો તમારા અંતરમાં પણ પચાતાપતી એક સરવાણી ફૂટી નીકળશે એમ હું ધારું છું.

પરિણામ તો જે આવે તે, પણ આ કાગળ હવે ઝટપટ પૂરો કરી નાખું. મર્ઝ કાલે જે કથાઓ લખતાં જે બીજી જે કથાઓ મને ચાહ આવી મર્ઝ હતી તે ટૂંકમાં તમને જણાવી દઉં. તમને ખાતરી થાય કે જ્યાં નથુંદા એની કાબીનું જ્ઞાન રાખે છે ત્યાં બાપા કુટુંબમાં કેવો પ્રેમ જામે છે.

સુસૌચનાને તમે જાણ્યો છો કે એ તો હમણાંનું એનું નામ છે. મૂળ નામ શાન્તિ. એનો વર વિલાયત સુધી બણી આવેલો અને શાન્તિ સાવ અમણુ. એ જાનેના લગ્ન જ કેમ થઈ શકે એવો સવાલ તમારા મનમાં ઊઠશે. પણ શાન્તિનો વર વિલાયત જઈ આવ્યા છતાં ઉદ્ધત નહોતો બન્યો અને માનાપતી મર્ઝાદા પણ રાખતો. નાનપણમાં મર્ઝ ગયેલું સગપણ એણે તોડ્યું નહિ. એના કાલ્પજીવિએ ખૂબ ચાલેલો પણ એણે તો સૌને કહી દીધેલું—એનામાં સંસ્કાર છે, ચારિત્ર્ય છે ને આરાગ્ય છે એટલે મારે બધું છે. જે કે શાન્તિ અને એના માનાપ તો હરબહી એમ માનતા કે આ સગપણ ચાલવાનું નથી.

પણ લગ્ન થઈ ગયાં. શાન્તિ સાસરે મર્ઝ સાસરાના ઘેર બધા ખૂબ ખૂબ બહેલા. તણ નથુંદા, તણેય ખૂબ બહેલી. જે દિવસ, એમાં એક તો વિલાયતમાં. શાન્તિ મુંઝાવા લાગી. કોઈએ એનું અપમાન ન કર્યું. એના વરે પણ એને પ્રેમથી જ રાખી. પણ શાન્તિને યત્ન હતું કે હું ‘એમની’ સાથે રોકાતી નથી. આ જોઈ શોભાનું કાન્ય તો એ નિચારી ખાસ બણી નહોતી એ જ હતું ને ! એની નાની નથુંદા ખ્યાલમાં કાબીનું આ દુઃખ આવી ગયું. બીજા જ દિવસથી કાબીના માથેથી ધરની બધી જવાબદારી ઉતારી લીધી અને તણેય નથુંદાએ જાને બણાવવા માંડ્યું. છ મહિનામાં તો એ

લખતી વાંચતી થઈ ગઈ. એ પછી એની ઘરમંદીર મધ્યે એટલે એક શિક્ષક રાખી લીધો. આજ નમે એના ઘેર જંગલો તો ખાતે જ નહિ કે પાંચ વરસ પહેલાંની શાન્તિ અને આજની સુશોચના એક જ દર્શો. બહુવાને પરિણામે પતિનો પ્રેમ પણ એ વધુ મેળવી શકી. એનું જીવન સુંદર અને આનંદમય બની ગયું.

હવે ચોથી અને છેલ્લી કથા રહ્યું. એ તો આ ત્રણેય કથાને ટૂંકી જાણ એવી છે. એમાં બાઈ કુછદે ચડી ગયેલો. બાઈ બિચારી પોસ પોસ આંસુએ રડ્યા કરતી. નણંદ તો પરણીને બીજે મામ આવી ગઈ હતી, પણ બાબીનું દુઃખ એણે 'જવડું' એટલે જે તે બદામા કાઢી સાધરીઆની રજા મેળવી 'ભાઈના ઘેર આવી પહોંચી બાબીને 'આ નણંદનો સાથ ન મળ્યો હોત તો જરૂર એણે આપણાવ કરીને જીવ કાઢી નાખ્યો હોત. કારણ કે એના ઉપર કુછદે ચડેલો પતિ હુલમ ગુજારવામાં બાઈ નહોતો રખિતો. બાઈની બહેન-સાચી બહેન અને સાચી નણંદ બની. એક બાબુ બાઈને ઠેકણે લાવવાના એણે પ્રવરતો 'કર્મ' અને બીજી બાબુ બાબીને 'પોતાની આથમાં લઈ લીધો. છ મહિનામાં એણે 'નક'ની જગ્યાએ 'સ્વર્ગ' જિલ્લો 'કરો દીધું'. બાઈ 'પચાતાપ' કરીને ખોટા માત્રેથી પાછો વળ્યો. બાબીને પરમેશ્વર ભક્તોનો આનંદ થયો. પાવમાલ થતું એક કુટુંબ જિમગી મયું. સર્વાવદાલાંએ જ્યારે આ જવડું ત્યારે એ નણંદને સાક્ષાત દેવી જ કહેવા લાગ્યા. અને બાઈને મન તો એ દેવી 'હતા' જ. એણે ઉપકાર કોઈ જન્મમાં બાબી જુલો શકી?

બોલો, નણંદબા ! હવે વધુ કથાઓનો જરૂર છે ? આટલું લખ્યા 'પછી એક ૩૨ માગ મનમાં પેદા થાય છે. રખે, તમે બાબીઓના 'ત્રાસની કથાઓ શોધી કાઢો ! કારણ કે આપણા આ સંસારમાં 'એવું' જે રોજ જન્મા કરે છે. દુનિયા સુખ અને દુઃખ, સાચ અને 'જુઠ, પ્રેમ અને દ્વેષથી તો ભરેલી જ છે ને ? પણ એવી કથા તમે શોધશો તો એ મને 'તો નહિ જ કહી શકો. કારણ કે મેં 'તમારું' કથું 'એ જુરું'

નથી ક્યું' અને તમે તો મારી જીવનવેલને જ કદમાવી નાખી છે!

પણ હવે હું થોડોક ચોખ્ખી વાતો કહી દઈં. માત્ર તમને જ નહિ, તમામ નશ્વંદોને. જે નશ્વંદ લાઇના ધરમાં સુખચાન્તિ ઇચ્છતી હોય તેણે આટલું ધ્યાનમાં રાખવું જ પડશે. અને જો આવું વર્તન રહેશે તો નશ્વંદ અને લાભીનો પ્રેમ આ સંસારમાં અમર બની જશે.

સૌથી પહેલું તો દરેક નશ્વંદ પાસે હું એ માગું છું કે વ્યાટલી વસ્તુનો એ સ્વીકાર કરી શકે કે જે ધરમાં એ જીજરીને મોટા થાય છે તે ધર એમનું નથી. નશ્વંદની જે લાભી બને છે તે જોયે પોતાના ધર ઉપરનો તમામ હક્ક ઉઠાવી લઇને આ નવા ધરમાં હક્ક સ્થાપવાના વિચારથી આવે છે તેમ જ નશ્વંદે પણ માત્રી લેવું. એનું ધર ત્યાં એનાં લક્ષ્ય થાય લાં, જ બની શકે. લાઇનું ધર તો લાભીનું જ ધર બની જાય.

આનો અર્થ એવો નહિ કે નશ્વંદને કાંઈ બલતો હક્ક જ નહિ. હક્ક ખરો, પણ મર્યાદિત. એ હક્ક લાભીના હક્કની તોલે ન આવી શકે. સાવ સાદી આ વાત છે. અર્થાત્ તો સૌ એનો સ્વીકાર પણ કરે છે. પરંતુ માણસનો મોહ છૂટતો નથી. લાભી એટલે તો અમારી લાલેશી વસ્તુ, એવી માન્યતા જ બધાં દુઃખનું મૂળ બની જાય છે. ખરું જોતાં તો પોતે જ બીજો સ્થળે વહુ અને લાભી બનવાનાં છે. અને ત્યાં નશ્વંદના રનેહની અપેક્ષા રાખવાનાં છે તેનો એણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. પેલી કહેવત છે ને કે 'પોતાને જે અયોગ્ય લાગે તે બીજા પ્રત્યે ન આચરવું' આ સૂત્ર તમામ નશ્વંદો અને સાંસુઓએ સમજવા જેવું છે.

બીજો ખ્યાલ એ રાખવો કે લાભી એમના ધરમાં આવે છે ત્યારે એકલી-અટૂલી હોય છે. પોતાનાં માતા-પિતા અને લાઇનહેનોનાં જીવમાંથી એ વિખુટી પડી ગઈ હોય છે. આ લાભી નવા ધરમાં પ્રે. પુ. ૧૭

કેમ સુખ અને આનંદ પામે તે શોધવાનું કામ નણુંદનું છે. નણુંદને પીર આખો દિવસ ઘરમાં હોય નહિ. જૂના રિવાજો હોય તો એ પત્નીના જીવનમાં પ્રગટ રીતે કળે. રસ પણ ન જતાવી શકે. સાસુ તો હોય ઉમરમાં મોટાં. એમના માન-મર્યાદા પણ જળવાવાં જોઈએ. એટલે નવી વસ્તુ માટે નાના દિવર અને નણુંદ સિવાય રોડનું સાધન શું? હેયું ખોલવાનું ઠેકાણું કયું? આ સ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને નણુંદ ભાભીના પ્રવેશ સાથે જ પોતાનો પ્રેમ અને વિશ્વાસ એને આપવા જોઈએ. જ્યાં આવો પ્રેમ-વિશ્વાસ અપાય છે ત્યાં ભાભીના રોડને ત્રાસ નહોતો જ એવો જ મળે છે. 'ભાભીના ભાવ મને બીજાં રે લોલ' એવું રોડ અને આખ્યા-લીલા વિના ગાઈ શકાય નહિ.

નણુંદ એ જેમ ભાભીની બહેન છે તેમ ભાભીની પણ બહેન જ છે. એનપણી એ જ છે. કાઈ કાઈ વાર તો માતાપિતાનું કાર્ય પણ એણે જ ખજાવવું પડે છે. ભાભી અને એના સાસરીઆના સંસાર વચ્ચે નણુંદ એક સાંકળણ છે. આ સાંકળ જો તૂટી જાય તો કુટુંબના રોડમાં વિક્ષેપ જ આવે.

હું જાણું છું કે જેમ નણુંદનું કંઈક કર્તવ્ય છે તેમ ભાભીની જ પ્રણી ફરજ છે. પણ આ પત્ર હું નણુંદને લખું છું ત્યારે આઠી વાતમાં કેમ ઊતરું? અને જે નણુંદને હું સીધી રીતે આ પત્ર લખું છું તેને કાઈ રીતે હું બૂલી શકું એમ/છું? ડાહી ડાહી વાતો તો મેં લખી નાખી પણ મારી નણુંદને એની કશીયે અસર ધવાની છે! મારી જિંદગી એણે બરબાદ કરી છે. હું માનું છું, એ ધારે તો આજે જ મારી જિંદગી સુધારી શકે.

હું કોને કહું છું આ બધું! તમને, નણુંદણા, તમને તમે તમારાં કાઈ ઉપર કાજૂ ધરાવો છો. તમે જે બોલો છો તે એમને સાચું લાગે છે. કેટલાક ઘરમાં જેમ પત્ની બોલે તે જ બહવાકર હોય છે

તેમ આપણા ઘરમાં તમારું સ્થાન છે. તમે આજે જ તમારા બાઈના જોવાઈ ગયેલો સ્નેહ મને અપાવી શકો એમ છે. તમે જો એમને ખાતરી કરાવો કે મારો સ્વભાવ સારો છે, મારાં પિયરિયાં સારાં છે, હું ઘરને બરાબર સાચવું છું, માન-મર્યાદા જાળવતાં મને આવડે છે; તો તુરત મારી દુનિયા બદલાઈ જાય. તમારા ચિત્તને પણ શાંતિ થાય. સાસરિયાનો થાક બધી ઓઝો પિયરમાં ઉતારે છે. મારું યે એમ જ થાય છે, પણ તમારું ? તમે તો અહીં હોળી સળગાવી મર્યાદા એટલે અહીં આવીને તો વધુ કંકાસમાં પડી જાઓ છો. આમ તો મારા કરતાં તમે વધુ સમજીને વધુ સરકારી મણાઓ છો, પરંતુ આ ઘરમાં એમાંનું કાંઈ મેં જોયું કે અનુભવ્યું નથી.

હું તમારી બાબી છું. તમારા બાઈની પત્ની, એનાં બાળકોની માતા, તમારા પિયરનું હવે મુખ્ય માણસ. તમારા બાનાં બમા પછી આ ઘરની એક માત્ર માલિક. તમે આ સ્થિતિ સમજશો ? અને હવે હું નાની થી નથી. ઉંમર કરતા મોટી દેખાઈ છું ને થોડા વરસમાં કદાચ ઘરડી થી થઈ જઈશ પણ જો આ ઘરમાં મારું માન રહેશે નહિ, તમારા બાઈ મને આમ રંજકયા કરશે અને તમે દૂર બેઠાં બેઠાં પણ દિવાસળી ચાંપ્યા કરશો તો આ ઘરનું બાવિધ કેવું થશે ? તમારા બાઈના બાળકો મોટાં થઈને શું વિચારશે ? અહીં આવનાર કાંઈ એમ જાણશે કે મારું તો કશું માન નથી તો તેનું શું પરિણામ આવશે ? માત્ર મારા સુખ માટે નહિ, તમારા પિતાના ઘરની આબરુ માટે પણ મારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

જૂની વાતો ફરીને ઉજેળવા માગતી નથી. પણ જરી વિચાર કરી જુઓ બહેન, કે તમે જેવું મારું સ્વાગત કરેલું તેવી જ રીતે મને રાખી હોત તો ? મારા માથાપ તરફના સ્નેહની આડે ન આવ્યાં હોત તો ? તમારા બાઈ ઉપર તમારે બદલે મારો કાળૂ થાય, તેઓ મને જ જુએ એવું ક્યું હોત તો ? તમારા માતૃશ્રી મારાં થી માતૃશ્રી બને એવી

એમની ઉદારતા, દરરોજ એમના કાનમાં ઝેર રેડીને તમે મારી ન નાખી હોત તો ? કદાચ મારી બૂલ થઈ ગઈ હોય, પણ ત્યારે તમે મોટી બહેન બની સમજાવી લીધી હોત તો ? અને સૌથી વિશેષ, મેં તમારું ન માન્યું ત્યારે ‘બલે એને ગમે એમ કરે. ધર એનું છે’ એવી ઉદાર વૃત્તિ રાખી હોત તો ? બહેન ! વિચાર તો કરો જો આ રીતે થયું હોત તો આપણો રનેહ કેટલો વધત ?

પણ દુઃખનો કાઈ છેડો છે ? તમે પરણીને સાસરે ગયા પછી પણ આ ધરને છોડ્યું નહિ. ત્યાં બેઠાં પછી તો તમારે શાન્તિ રાખવી હતી ! એ પછી તો આ ધરને મારું ચવા દેવું હતું ? બાપે અને તમારા ભાઈને કોણ જાણે તમે શું ચે લખતાં હશે ? તમારો કામળ આવે તે દિવસે ધરમાં હોળી સળગે જ ! હું ચે પછી તો વહેમીલી બની હતી. જે દિવસે કંઈક થાય તે દિવસે માનું કે તમે જ દોરીસંચાર કર્યો હશે ! તમારા તરફ મારું ઝેર એમ એમ કરતાં વધતું જ ગયું.

પણ આજ આટલું લખ્યા પછી ઝેર નીચોવાઈ રહ્યું છે. એમ થાય છે કે છાતીમાં જે ઢવરો ભર્યો હતો તે હવે બહાર નીકળી ગયો. જાણતાંજાણતાં તમને શાપ આપી દેતી તે સ્થિતિ ચે અત્યારે નથી રહી. મન હળવું બની ગયું છે. કામળમાં જે કાંઈ લખ્યું છે તે ફરીને વાંચવું ચે નથી. કારણ કે અત્યારે તો વળી એમ થઈ આવે છે કે તમને ય આ માટે આ બધું લખવું ! જે બનવાનું હશે તે બન્યા જ કરશે. મયા ભવના પાપ જ હું બોમવતી હોઈશ; અને વિચારું છું તો એમ થાય છે કે તમને ય આ લોહીઉકાળાથી શું સુખ મળ્યું છે ? જે કામળ ફરી વાંચવાનો પ્રયત્ન કરું તો મને ખાતરી છે, હું બધું ફાટીને ફેંકી દઈ. પણ ના, એમ માને કરવું ચ નથી, આ કામળ લખ્યા પછી મન શાન્ત થયું છે. દુઃખ માત્ર નીતરી ગયું હોય એમ લાગે છે. હું તમને પાછાં મેળવી ચકાઈ જોવી આશા પણ બંધામ છે. મારું પોતાનું અભિમાન ગળી ગયું છે. ક્યાં ક્યાં મારો વાંક હતો

તે મને દેખાવા લાગ્યું છે. આ બધું કામળ સિપર અક્ષરે પાડવાના પ્રતાપે જ બન્યું છે.

આ બધું લખવાને બદલે જો હું બોલી હોત તો આવી શાંતિ મને મળત નહિ. કારણ કે તમને જોતાં જ હું હચેરચાઈ જાત. આજે તો નથી તમે કે નથી તમારા બાઈ. આવતી કાલે તમારા બાઈ આવશે. શું સમાચાર લાવશે તે તો જાણવાન જાણે, પણ મારે શાંતિ હોયવી નથી. હું તો કામળ સાથે જ મારા બધા દોષોની માફી માગી લઉં છું અને સાત વરસ પહેલાં મારા પ્રેમનો જે હક્ક હતો તે હક્ક પાદ રાખીને તમને વિનવિ કરું છું કે થોડા દિવસ માટે અહીં આવી જાઓ. આપણું આંગણું ઉત્તમજ બની ગયું છે ત્યાં નવા રોપા વાવી જાય. ધરમાં અંધારું છે ત્યાં દીવો પેટાવી જાય. તમારા બાઈના બાળકોને હસાવી-રમાડી જાય, હું વિધાસ આપું છું કે તમે હોઠ રોપશો તો તેને હું રોજ પાણી સીંચીશ. તમે દીવો પેટાવશો તેમાં હું રોજ દિવેલ પૂરીશ. આપણું ધર-આંગણું જાળવું ને રળિયામણું બની જશે.

આવો નચુંદખા, તમારી વહાણુડી જાણીનું કાવભર્યું આમંત્રણ છે.

લિ. તમારી ભાણી

ભાભી

[૧]

પ્રાસ્તાવિક

પ્રિય ભાભી,

તમે કાશ્ય હો, ક્યાં રહો છો, તમારું નામ શું છે, વગેરે હું
ક્યાં જાણું છું ! જે નણુંદ વતી આ પત્ર હું લખું છું તેને તમે ય ક્યાં
જાળજો છો ! પણ તમે ભાભી હો, નાની કે મોટી જાઈ નણુંદ તમને
ભાભી કહીને બોલાવતી હોય તો તમે આ કામળ વાંચ્યા વિના
રહેશો નહિ. તમારી નણુંદ તમને નાની કે મોટી બહેન જેવી વહાલી
હોય અને તમે ય એને સગી બહેન જેવાં લાગતાં હો, તો યે કામળ
તમને ઉપયોગી થઈ પડશે, કારણ કે કુટુંબના રત્નદર્માં ક્યારે ને કેમ
વિશેષ પડી જાય છે તે બહુ જાણા માણસો સમજે છે. આ કામળમાં
એક નણુંદ પોતાનું હૈયું ઠાલવે છે. અથવા તો એ પોતાની ભાભી
પાસે શું ચાહે છે—તે કહે છે એમ માનીને જાનું વાચન કરશો તો
તમે જોઈ શકશો કે તમારા રત્નદને કાયમ રાખવા અને વધારવા તમારે

શું શું કરવું જોઈએ અને કોઈ અભાગી ધણે એ સ્નેહ જોખમમાં મુકાય તો તમારે કેમ વર્તવું જોઈએ ।

અને ભાગ્યયોગે નણુંદ-ભાભી વચ્ચે ગમે-અણગમે કંઈ ન હોય, સારો કે માઠો, સંબંધ જ ન હોય, દુનિયાના બીજા અનુભવા માણસોની પેઠે જ તમે વર્તતા હો, તો ચે આ કાગળ તમને ઉપયોગી થશે. તમે જોઈ શકશો કે નણુંદ-ભાભીનો સ્નેહસંબંધ જીવનમાં કેટલી મીઠાશ આપે છે । જિંદગીના કપરા કોપકા ઉલ્લસામાં કેટલો મદદગાર બને છે । અને આખા ચે કુટુંબમાં પ્રેમનું વાતાવરણ ફેલાવવામાં એનો કેટલો બધો ઉપયોગ છે એ રીતે તમે ભાભી હોવા છતાં સાચાં ભાભી નહિ બન્યાં હો તો આ પત્રથી બનવાની તમને પ્રેરણા થશે એવી આશા હું રાખું છું.

અને કોઈ દુર્ભાગ્યે નણુંદ અને ભાભી વચ્ચે જો ઝેરના બીજાં શેપાઈ ગયાં હશે અને એ બંને પોતાનાં રાગદ્વેષ અને અને ઈર્ષ્યા તથા ક્રોધની જવાબમાં ધરતું તમામ સુખ સળભાવી મૂકતાં હશે તો તો તમારે આ પત્રનું વાચન અવશ્ય કરવું પડશે. નણુંદની ફરજ નણુંદ સંભાળી લેશે. તમે ભાભી છો, તમારી જવાબદારી નણુંદ કરતાં ઓછી છે એમ તમે માનશો નહિ. ધર તમારું છે અને હજાર ઝગઝગને અંતે તમારું જ રહેવાનું ■ એટલે એ બાબતમાં તમારાથી બેદરકાર રહી શકાશે નહિ. તમારા અવિધ્ય માટે, તમારા બાળકોના અવિધ્ય માટે, તમારા પતિના સુખદુઃખ માટે આ ઝગઝગોમાંથી તમારે નીકળવું જ પડશે. નણુંદ સામે ફરીઆદો કર્યા કરીને તમે સુખ મેળવી શકશો નહિ.

આ પત્ર જેમ એક નણુંદની વતી હું લખું છું તેમ જ આપણા સમાજના તટસ્થ પ્રેક્ષક તરીકે પણ લખું છું. લખનાર કોણ છે તે જોવાનું તમારે કામ પણ શું છે ? તમે જો ભાભી છો અને તમારી ઇચ્છા આદર્શ ભાભી થવાની છે તો આ પત્રમાં તમને ઉપયોગી થાય

એવી હકીકતો અવશ્ય મળી આવશે. તમારું જીવન કેમ સુંદર, સમૃદ્ધ, અને પ્રેમમય અને, તમે પતિ-પત્ની કેમ સુખી રહો, તમારું સંપ્રજ્ઞ કુટુંબ કેમ પરસ્પરની સેવા કરતું સમાજમાં સુવાસ ફેલાવે, તમારાં બાળકો કેમ તમારાથી થે વધુ સંસ્કારી થાય, એ દૃષ્ટિ રાખીને આ પત્રમાળા લખવા ધારું છું.

પત્રનો આરંભ કરતી વખતે એમ વિચારેલું કે તમને એ ચાર પત્રો નહુંદ બનીને લખું અને એ ચાર પત્રો દિવર થઈને લખું, પણ હવે એમ લાગે છે કે એમ કરીને તમને લખીશ તો કદાચ તમારા પૂર્વગ્રહો, પુરાણા રાગદ્વેષો તમને આ પત્રનો મર્મ સમજવામાં અંતરાયરૂપ થશે. આ તો મારો નહુંદ કે દિવરનો વકીલ છે ને! એમ માનીને તમે કદાચ પત્ર જ ફાટી નાખશો. એટલે તમને અગાઉ જણાવી દઉં કે કોઈના વતી કે કોઈની વકીલાત કરવા માટે આ પત્ર નથી લખતો. હું તો લખું છું એક લાભીને-જે આજના કુટુંબોમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવી શકે એમ છે છતાં ધરાવતી નથી. જે ધારે તો પોતાનાં સ્નેહ અને આવડતથી આખા થે કુટુંબ ઉપર અસર ઉપજાવી શકે એમ છે છતાં એ પોતે જ હાથૂત થાય છે. જેના હાથમાં ધરની સાચી સત્તા હોવી જોઈએ છતાં જે ઝગડા કરવા સિવાય બીજી કોઈ સત્તા ધરાવતી નથી, એવી લાભીને આ પત્ર હું લખી રહ્યો છું. અલગત, આ પત્રમા નહુંદ અને દિવરના લખણ તો મારે આપવા પડશે અને એમાં જે તમારા પ્રેમને ઝંખતાં હોય એવા પ્રેમાળ બાઈ-બહેન હશે. તેના અંતરની વેદના થે તમને બતાવવી પડશે, પરંતુ તમે ખચિત માનજો કે આ બધું માનનીયી શક્ય એટલી તટસ્થતા જાળવીને હું લખીશ. તમારા કોષો બતાવવા કે તમને ઘોડીકે બાળો દમ સેવા માટે આ પત્ર લખવાનો નિર્ણય મેં નથી કર્યો.

લાંબી પ્રસ્તાવના હવે જવા દઉં અને મારો શુભ હેતુ તમે સ્વીકારી લીધો છે એમ માનીને મનમાં જે મીળાયા હશે એ તે કહેવા જ માફ. તમને ૫ 'લાંબી પાતથી કંટાળા આવશે એમ ધારું છું'.

તારું સાચું સ્થાન

સૌથી પહેલાં હું તમારી પાસે, ના, તારી પાસે, બાબીને તમે કહીને છું પ્રેમનું અંતર કેમ વધારું? બાબીની મારી કલ્પનાને એક આદર્શ નમૂનો મૂકી દઉં. એ નમૂનો લક્ષમાં રાખીને તું તારી જાતનું અને સમાજનું અવલોકન કરશે તો મને ખાતરી છે કે બાબીની ખામીઓ ને ખૂટીઓ વધુ સારી રીતે સમજી શકીશ. તને એ પણ ખબર પડશે કે આદર્શ બાબી યવાના પ્રવાસમાં તું કેટલી સફળ થય છે અને કેટલી પ્રગતિ કરવાની હજી તારા માટે બાકી છે.

મારે મન આદર્શ બાબી એની નાની કુંવારી નણુંદની શિક્ષિકા ને માતા હોય, સમવયસ્કની સખી હોય અને મોટી નણુંદની નાની બહેન હોય. જેવું નણુંદ માટે તેણે જ દિવર માટે સમજી લેવાનું.

આ માટે આ સંબંધો એ રજૂ કર્યા તે વિસ્તારથી સમજાવું.

સામાન્ય રીતે આપણાં કુટુંબોમાં બાબીનું પહેલું આગમન પ્રેમ અને કુતૂહલ પ્રેરનારું હોય છે. નાની મોટી નણુંદો ને દિવરો એવું પ્રેમથી સ્વાગત કરે છે ને બાબી કેના હિપર પ્રેમ ઢોળશે તે વિષે મધુર હરીફાઈ એમની વચ્ચે ચાલે છે. તમામ કૌટુંબિક ઝગડાઓની પેઠે આ સંબંધો પણ ક્ષુબ્ધિત તો થાય છે. પાછળથી મોટે ભાગે કુટુંબ પ્રેમ કેમ જમાવવો ને જળવવો, સંબંધોના પ્રસંગો આવે તો તેમાંથી કેમ નીકળી જવું-એ વિષેનું અધ્યાન, ભવિષ્યના હિમ્મતી-કંકાસ માટે કારણરૂપ હોય છે. જો પહેલે જ પગલે કુટુંબનાં તમામ બંગો પોતપોતાનું કર્તવ્ય સમજી લે ને તેનું પ્રેમપૂર્વક પાલન કરે તો એ કુટુંબમાં સ્વર્ગની સુવાસ ફેલાય.

ભાભીએ ભાભી ચતાં પહેલાં અને પછી એ જાણી લેવું જોઈએ કે જેમની એ ભાભી છે તેઓ તેની પાસે શાની અપેક્ષા રાખે છે. આ અપેક્ષા કોઈ દિવસ પ્રગટ થતી નથી છતાં આદર્શ થવા ઇચ્છનારે સમજી લેવાની છે. મારું અવસોકન એમ કહે છે કે પ્રત્યેક દિવસ અને નણ્દ અરપટ રૂપમાં ઉપર જણાવેલા સંબંધોમાં જે રતેદ અને જે કર્તવ્યભારના રહેલાં છે તેની અપેક્ષા એની ભાભી પાસે રાખે છે. જે ભાભી એવું આપી શકે છે તે સૌના દિલને જીતી જાય છે. જે એવું નથી આપી શકતી તે વિરોધ મેળવે છે ને જે ઇરાદાપૂર્વક એવા સંબંધથી દૂર નાસે છે તે કસેશના બીજ વાવે છે.

આટલી વાત જો નવી ભાભી ચનાર બક્ષિત સમજી જાય તો આપણાં કુટુંબોના અર્ધા ઝગઝગોનો અંત આવે. ભાભી પોતે કેવી અપેક્ષા રાખે છે તે આ પત્રમાં મારે લખવું નથી કારણ કે સમાજ-જીવનને સુંદર ને પ્રગતિશીલ બનાવવા આપણે ઇચ્છતા હોઈએ તો જેના સંસર્ગમાં આપણે આવવું પડે છે તેની શી ફરજ તે વિચારવા કરતાં આપણું પોતાનું કર્તવ્ય વિચારવું ને સમજપૂર્વક આચરવું વધુ જરૂરી છે. ભાભી પોતાનો જ ધર્મ વિચારશે તો ઝોઝામાં ઝોઝી અર્ધાં સફળતા તો એને પ્રાપ્ત થશે જ તેની કું ખાતરી આપું છું.

એટલે એણે નવા ધરમાં પ્રવેશતાં જ પોતાને 'ભાભી' કહેતાં જેમના હોઠ ફસી જોડે છે તે સૌનું બરાબર નિરીક્ષણ કરી લેવું જોઈએ. નણ્દ સાવ નાની હશે તો તેની માતા ભાભીએ બનવું જ પડશે, માતા જીવતી હશે તો પણ નાની નણ્દ એવા લાડકોડની અપેક્ષા રાખે જ છે. પોતાની મા પાસે એ કન્યા જે અધિકારો નહિ ભોગવી શકતી હોય તે બધા ય આ ભાભી પામે તો ભોગવવા ઇચ્છશે જ. સાથેસાથ ભાભી એ બા નથી એવું એને જાન હશે એટલે ભાભી સાથે નિખાલસ મૈત્રી બાંધવાની, એની ઉંમર ગમે તેટલી નાની હશે તો પણ એને ઇચ્છા થશે. બાની પાસે એનું હૈયું ક્યારેક ઊપડતું હશે

ને ક્યારેક ખીડાઈ જતું હશે, જ્યારે ભાભી એ માતા જેવું વાત્સલ્ય ખતાવશે તો એનું હૈયું પૂર્ણ રૂપમાં ઊપડી જશે.

આ રીતિ આવર્તા ભાભી એ નાની નણંદની શિક્ષિકા. બની શકશે. નિરીક્ષણ કે પ્રયોગ કરવાથી કાર્પણ ભાભી આ વસ્તુરિચિતિનાં દર્શન કરી શકશે. શિક્ષિકાનું જવાબદારીભર્યું કામ એ ભાભી ઊઠાવશે તેની પાસે એ નણંદ કેવી બનીને રહેશે તેનું કલ્પનાચિત્ર હું ન આપું તો યે ભાભીની આંખ આગળ આવી જશે એવો મને વિશ્વાસ છે. જે કાર્ય જનની ન બજાવી શકી તે કાર્ય ભાભી બજાવી શકશે અને નાની નણંદ સાથે જીવનભરની પ્રેમ અને આદરની માઠ એ બાંધી લેશે.

શિક્ષક થવું એટલે શાળાનું શિક્ષણ આપવું એવું તો તું નહિ સમજે એમ ધારી લઉં છું. નાની નણંદના સમગ્ર જીવનની શાળાના શિક્ષક આ ભાભીએ બનવાનું છે. નણંદના ઉછેરમાં જે ખામી રહી ગઈ હશે, એના સ્વભાવમાં જે દોષો ધર કરી ગયા હશે, લાકડોડ કે અણુમમાને પરિણામે એની જે જે લાગણીઓએ વિકૃત રૂપ લીધાં હશે, તે બધું સરલ, સુંદર ને સંપૂર્ણ કરવાનું કાર્ય ભાભી કરશે. નાની નણંદને સ્વચ્છતા, વિનય, આત્મકિતતા વગેરેના પાઠો તો સ્નેહભર્યા સંબોધનો ને આચરણોથી એ શીખવશે જ, પરંતુ એની કલ્પના ને સુદ્ધિનો વિકાસ પણ આ ભાભી સાધી શકશે. અનેક શક્તિ અને સદ્ગુણોનાં ખીજ રોપવાનું પવિત્ર કાર્ય આ ભાભી ધારશે તો અવશ્ય કરી શકશે.

હું જે લખી રહ્યા છું તેમાં તું જાવનાનું જોશ કે અતિશયોક્તિ ન ધારી લેતી. જે લખ્યું છે તે શુદ્ધ વ્યવહારને લક્ષમાં રાખીને લખ્યું છે. આજનાં આપણાં કુટુંબોમાં જે માતા છે તે શિક્ષિકા નથી. અને જે શિક્ષિકા છે તે માતા નથી. આનાં કારણો સમજાવવા પડે તેવાં અધરાં નથી જ. માતાનો પ્રેમ કાર્પણર મનુષ્ય અને વિવેક

મૂઢી જાય છે. બાળક એથી બચડે જ છે, પ્રેમ કરવા જતાં બાળકમાં કમા સદ્ગુણો સીંચવાના છે ને કષ્ટ સક્તિના ખીજ રાપવાના છે તે માતા બૂલી જાય છે. આ વિષે જે માતાઓ અજ્ઞાન છે તેની વાત કું નથી કરતો, જે સમજદાર છે તેની પણ આ જ સ્થિતિ છે.

અને શિક્ષિકા ? શાળાઓમાં દેખાતા શિક્ષકો ને શિક્ષિકાઓમાં કાણ પોતાનું હૈયું સાથે લઈને શાળામાં આવે છે ? સુક્ષ્મ દ્રષ્ટીકર્તા ને બૌદ્ધિક જ્ઞાન સિવાય તેઓ કશું આપના નથી. કારણ કે તેમની પાસે પ્રેમ નીતરતું હૈયું જ નથી.

જ્યારે આ બાબી માતા જેવી મોહવચ્ચ નથી અને શિક્ષિકા જેવી દેવાસૂત્રી પણ નથી. એ ધારે તો પોતાનાં દિયર-નણુંને પોતાની જે કષ્ટ જીવનમૂઢી હોય તે આપી શકે અને એ દિયર-નણુંદ પ્રેમ અને પરિશ્રમપૂર્વક એનો સ્વીકાર પણ કરે છે.

હવે આપણે આગળ વધીએ. નણુંદ સમવચરક હોય તો ?

તો બાબીએ એમાં સુખી બનવાનું છે. એવી નણુંદમાં અધિકાર ભોગવવાની થોડી જૂખ હોય છે ખરી અને તે સંતોષવામાં બાબીને કરી મુશ્કેલી આવતી ન જોઈએ, પરંતુ ખરી જૂખ મિત્ર બનવાની, સખી બનવાની હોય છે. સમવચરકનો અર્થ જરાગર સરખી ઉંમર એવો ન કરતાં લગભગ સરખી ઉંમર એવો કરજો. અથવા જે નણુંદ દિશોરાવરથા વટાવીને તારુણ્યમાં પ્રવેશતી હોય તેને લક્ષમાં રાખજો. આવી કન્યા, બહે એ નણુંદ રહી, પણ અનેક પ્રશ્નોમાં મૂંઝાતી હોય છે. એનાં રૂપનાયક આગળ આછા રંગે એના બાવિ શુદ્ધજીવનનાં ચિત્રો રચાય છે, કાંઈ મિત્રની શોધમાં એ વખતે એનું હૈયું તલસતું હોય છે. આ કન્યા પોતાની બાબીમાં જો મિત્રનાં, સખીનાં, જેન-પણીનાં દર્શન કરી શકે તો એના આનંદની અવધિ આવી જાય છે, ખીડાઈ રહેલાં હૈવાના કમાક દસતા-રમતાં એની પાસે આ નણુંદ ઉપાડી નાખે છે-જો બાબી એવો રનેદ અને વિશ્વાસ એને બતાવી શકે તો.

યાદ રાખજો, એકલા સ્નેહથી સખીપદ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહિ. ખને એકલા વિશ્વાસથી પણ એ નહિ મળે. નજીદને એમ લાગવું જોઈએ કે એને મારા પર પ્રીતિ છે. અને એમ પણ લાગવું જોઈએ કે ચિત્તની જે જે અવસ્થાઓ હું એની પાસે ખુલ્લી કરીશ, મનની જે જે ગૂંચો ને મૂંઝવણો હું એને બતાવીશ, અંતઃકરણના જે જે પ્રવાહો એની આગળ હું વહેતા મૂકીશ, તે બધા તરફ એ પ્રેમ અને પ્રહાનુશ્રુતિભરી દષ્ટિ રાખશે જ અને સાથોસાથ સાગર જેમ અનેક મોતી સંધરીને સ્વસ્થ થઈ બેઠો છે તેમ એનું અંતર પણ આ બધું સંધરી ગામશે, નાનકડી નદીની પેઠે એ છલકાઈ નહિ જાય, ગંભીર વાતો સાંભળતાં એનું હૈયું સાગર જેવું, માઝા નહિ મૂકનારું સાબિત થશે.

આદર્શ બાબી થવું હોય તો નજીદનો પ્રેમ છૂતજો અને વિશ્વાસ પણ છૂતજો. એની વાત કોઈ પાસે બોલી દેતાં નહિ. એકવાર બૂલ કરી તો ખચિત માનજો કે તમે વિશ્વાસ ગ્રામી બેઠાં. જે બાબી આમ કરવામાં સફળ થશે તેને પોતાને પણ નજીદના આ પ્રેમનો જોવો તેવો લાભ નહિ હોય. એ નજીદ એની મિત્ર તો બનશે જ, પરંતુ કુટુંબના કોઈ પણ અંજાવાતમાં એનું અદ્ભુત રક્ષણ કરશે. બાબી નજીદની બાબી બનવાનું સૌભાગ્ય તારે પ્રાપ્ત કરવું છે ?

તો નજીદને પહેલે જ દિવસે પ્રેમથી સત્કારી લેજો. નજીદના અધિકારની એની બૂખ સંતોષવામાં પાછી પડતી નહિ. જ્યારે દિવસમાં જ એ બૂખ પૂરી થશે ને નવી સ્નેહની બૂખ એતામાં જાગી ઊઠશે. આ અવસર જે નહિ ચૂકે તે અવસ્થા સફળતા મેળવશે.

બાબી પાસે જ્યારે નજીદ એનું અંતર ખોલશે ત્યારે સામાન્ય મિત્ર કરતાં એક વિશેષ અપેક્ષા રાખતી હશે તે પણ સમજી લેવાનું છે. પોતાની અન્ય કુમારિકા સખી સાથેની એની વાતચીત કેવળ દિલ

હળવું કરવા પૂરતી ને સામાન્ય આશ્વાસન મેળવવા પૂરતી જ હોઈ શકે, જ્યારે બાબી પાસે તો એ માર્ગદર્શનની પણ અપેક્ષા રાખતી હશે. બાબી એના કુટુંબનું મહત્ત્વનું અંગ છે, સાધના જીવનની ભાગીદાર છે. ધરના રીતગઠ્ઠમતી જાણકાર છે ને સૌથી વિશેષ તો લમજીવન અને ગૃહજીવનનો નિત્ય અનુભવ ધરાવનાર છે. આ બાબી એના ભાવિજીવનની સમસ્તવાઓ ઉકેલવામાં મદદરૂપ બની શકે એવી આશા પ્રત્યેક નણ્દમાં હોય જ, જો બાબીમાં પ્રેમ અને પ્રાણ જનું હોય તો. જેનામાં પ્રાણ ન હોય તેનું માર્ગદર્શન સ્વીકારે પણ કોણ? અપેક્ષા પણ કોણ રાખે?

આવી બાબી પોતાની નણ્દને હસનાંરમતાં અંતઃપુરનો મમં સમજાવતી જાય. સામાન્ય મજાકમાં ભાવિજીવનની મુશ્કેલીઓ દર્શાવતી જાય, જીવનનોંઠાની સફરમાં ક્યાં ક્યાં ખડક આવે છે, ક્યાં વમળનો ભય છે, ક્યાં વખતે વંટોળ જાગે છે તે તે બધું ઉપદેશની ભાષામાં નહિ પરંતુ પ્રેમભર્યું જીવન જીવતાં જીરતાં એ શીખવી દે.

અને પ્રત્યેક કન્યા અને કુમારનો સૌથી જટિલ પ્રશ્ન, લમ માટે પાત્રની પસંદગીનો; તે આ બાબી હળવો બનાવે. નણ્દનું પોતાનું હૈયું કોઈ તરફ ઢળે તો બાબી પાસે પ્રમટ કરતાં એને સંકોચ ન થાય. મધુર મજાકમાં એવી વાર્તા પ્રમટ થઈ જાય. બાબીની જુદી ત્યારે એ પાત્રનું અવગ્રોહન કરે ને અભિપ્રાય આપે. એ જ રીતે કુટુંબના વડીલોએ પસંદગી કરી હોય તો ત્યાં પણ બાબી જ અતાપિતા ને કન્યા વચ્ચે પુલ બની શકે. પુરાણી કુટુંબરચનામાં ધેરધેર આ મધુર દરયો નજરે પડતાં દર્તા, એ કુટુંબો ને એ દરયો આજે હુમ્મ યયાં છે. આપણે એ કાળનું શુભ હતું તે સાચવવા ધમ્મજતાં હોઈએ તો પ્રેમથી પુનિત થયેલા આ સંબંધને આજે જીવતો કરીએ ને ગૃહજીવનનું માધુર્ય માણીએ.

દિયર અને જેઠ

ભાભીના આદર્શ રજૂ કરતું આ ચિત્ર હજી કું પૂર્ણ કરી શક્યો નથી. નણુંદ અને ભાભીના મુખ્ય સંબંધને, કું માનું છું કે મેં સ્પષ્ટ કરી આપ્યો છે. હવે એક જ સ્થિતિ એમાં બાકી રહે છે—નણુંદ મોટી હોય તો ? તો મોટે ભાગે એ પોતાને સાસરે રહેતી હશે. એનાં જીવનમાં રસ લેવાનું ભાભીનું કર્તવ્ય નહિ હોય. આવી નણુંદનું જો એ પોતાના સાસુ જેવું જ માન રાખે તો એનો સ્નેહ મેળવી શકશે. વિશેષમાં મોટી નણુંદને પોતાનું ઘર હોય છે છતાં માતાપિતાના ઘરમાં થોડો સરખો અધિકાર પણ એ ધરાવે છે. આ અધિકાર ભોગવવામાં જો ભાભી અંતરાય નાખે છે તે ધીમે ધીમે એની ઈર્ષાનું પાત્ર બને છે અને એમાંથી ઠાઠ ને ઠાઠ દિવસ આખા કુટુંબનું સુખ હુંટાણ જાય છે. આવી નણુંદ પોતાનો અધિકાર સ્થાપિત કરવા માટે એક બાજુ પોતાના જોર ઉપર, કઠકાઈ ઉપર ઝૂઝે છે તે બીજી બાજુ માતાપિતાને, ખાસ કરીને માતાને પોતાના પક્ષમાં લેવા માટે એની પાસે ભાભીના રાષ્ટ્ર જેવડા દોષોને પહોંચ જેવડા કરીને બતાવે છે.

આજ નણુંદને જો માનપાન આપવામાં આવે અને વાણી તથા વતનથી આ ઘર ઉપરનો એનો અધિકાર સ્વીકારવામાં આવે તો આખું ચે દૃશ્ય બદલાઈ જાય છે. એ નણુંદ પોતાનો અધિકાર તો સ્થાપિત કરતી જ નથી, પરંતુ ભાભીની નમજાઈઓ ઢાંકનારી ને એની પ્રગતિમાં સાથ આપનારી બની જાય છે. ભાભીની સામાન્ય બેહારકુશળતાનું આવું અદ્ભુત પરિણામ નીપજી શકે છે.

હવે આપણે દિવર સાથેના સંબંધનો વિચાર કરીએ. સામાન્ય રીતે તો જેવું નથુંંદ માટે તેવું જ લગભગ દિવર માટે. નાના દિવરની આ બાબી માતા અને શિક્ષક બને અને સમવયસ્કની સ્ત્રી-મિત્ર. અલબત્ત, સમાન વયના દિવર સાથેના સંબંધમાં આવશ્યક મર્યાદા એવી મર્યાદા તો એ પાળે જ, છતાં એ મર્યાદા એવી ન હોવી જોઈએ કે જ્યાં દિવર એવું હૈયું ન જોવી શકે. એવી મિત્રતાનો અનુભવ દિવરને મળવો જ જોઈએ. સ્ત્રી-મિત્રો મેળવવાના આ યુગમાં એવા રોલસંબંધો જો કુટુંબમાં જ કેળવાતા રહે તો એમાંથી જે અનિષ્ટા નીપજે છે તે આપોઆપ નામરોષ બની જાય છે. બાબીએ આ દાયકા પાર પાડવાનું છે. દિવર સમાન વયનો કે સહેજ મોટો હશે તો પણ બાબી તરફ એ સહેજ વડીલભાવ રાખશે તે સમજી લેવાનું છે. કારણ કે બાબીનું અસ્તિત્વ એની કલ્પનામાં મોટાભાઈના એક દિરસા લડકિયું હોવાથી મોટાભાઈના મોટાપણાનો લાભ બાબીને પણ મળી જાય છે.

નથુંંદ અને દિવરના સંબંધમાં થોડો ફેર તો રહેવાનો જ. દિવરને નથુંંદ જેવી તાલીમ આપવી પડશે નહિ તેમ નથુંંદ જેટલી સંબંધની ધનિષ્ઠતા પણ એની સાથે કેળવાશે નહિ. નથુંંદ મુખ્યત્વે ધરતું પ્રાણી હશે, જ્યારે દિવર તો બહાર ફરનારું પ્રાણી. એના જીવનનો અમુક અંશ ધર સાથે જોડાયેલો હશે, તેને જ કેળવવાનું કામ બાબીએ કરવાનું રહેશે.

એક બીજો તફાવત પણ આદર્શ બાબી લક્ષમાં રાખશે. નથુંંદ ગમે તેવી હશે અને તેની સાથે ગમે તેવા સંબંધો કેળવાયા હશે છતાં એ વહેલી કે મોડી બીજને ધેર ચાલી જશે. આજની સમાજરચનામાં એમ બનવાનું જ છે એટલે એની સાથેનો સંબંધ 'ધનિષ્ઠ' છતાં અલ્પકાળનો જ બની રહેશે અને દિવર તો એના પતિની જેમ, જો કુટુંબનો પ્રેમલગ્ન અખંડ રહ્યો હશે તો, જીવનભર એ ધરમાં રહેશે. વધુમાં એની પત્ની આવશે ને સમાન દક્કની ઇચ્છા રાખતી હશે. દેરાણીના પ્રભો અત્યારે ન વિચારીએ તો પણ એટલું તો બાબીએ

સમજી લેવું જોઈશે કે આ દિવર સાથેના સંબંધ જિંદગીભર
ટકાવવાનો છે, આટલું જ્ઞાન ભાભીમાં હશે તો દિવરના પ્રેમની સાથે
જોનો આદર જોળવવાનો પણ એ પ્રયાસ કરશે જ. દિવરને મિત્ર માનશે
છતાં પતિ જેવું માન આપશે અને જાને બંધુઓ વચ્ચેની પ્રેમગાંઠ
સદાય મજબૂત બની રહે તેવા એ પ્રયાસો કરશે. સામી બાળુ દિવર
ઉપર પણ જોની અસર થશે જ. મિત્ર માનતા છતાં એ ભાભી
પ્રત્યે માતા જેવી ભાકિત બતાવશે અને પોતે જે દિવસે લગ્નનો વિચાર
કરશે તે દિવસે ભાભીના અભિપ્રાયની જોના મનમાં મોટી કિંમત
હશે.

દિવર અને ભાભી વચ્ચે આવા પરસ્પર પ્રેમ અને આદરના
સંબંધો કેળવાયા હશે તો અને તો જ એમનું સંયુક્ત કુટુંબ નબી
શકશે. તો જ નથી આવતી સહુ પ્રત્યે આ જોડાણી બનેલી ભાભીને
મમત્વ જાગશે ને પતિનું પતન જોઈ એ હેરાણી પણ જોની તરફ
આદરનો ભાવ કેળવશે. સંયુક્ત કુટુંબનો પાયો સ્થિર રાખવામાં દિવર-
ભાભીનો સંબંધ કેટલો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે સમજવામાં કેઈ
ભાભીએ ગફલત ન કરવી જોઈએ.

ભાભીના આદર્શ નમૂનાનું ચિત્ર પૂરું કરતાં અને આપણાં કુટુંબનું
જોડનું પાત્ર પણ યાદ આવી જાય છે. એટલું ખરું કે જે જોડાણી છે
તે આ 'ભાભી'ના પતિની ભાભી જે છે અને તેને ઉદ્દેશ્યને આ પત્ર
લખાય છે, છતાં જોડનો વિચાર કરી સેવા આવશ્યક છે, જેમ મોટી
નણંદનો વિચાર આપણે કરી લીધો તેમ.

'જોડ' પ્રત્યે સસરા 'જેવું' જ માન આ ભાભીએ કેળવવું જોઈએ.
સામાજિક સંસ્કરણના પ્રમાણે 'જોડની' એ ભાભી નથી, પરંતુ જોના
ભાઈની પત્ની તો છે જ અને જ્યાં લગા-ધૂંધટના, રિવાજ નથી ત્યાં
તેમની વચ્ચે ઓછોવત્તો-સંસર્ગ પણ કેળવાય છે. આ જોડ પ્રત્યે જો
ભાભી માનપુર્વક કેળવશે તો જાને ભાઈ વચ્ચેના અને દિરાણી-જોડાણી
પ્રે. પુ. ૧૮

વચ્ચેના સંબંધોમાં મીઠાચ પુરાશે. જ્યાં લાજ-ધૂંધટનો રિવાજ હોય ત્યાં પણ આદર કરવામાં કરી દરકત આવવાનો સંભવ નથી અને જ્યાં એ રિવાજ ન હોય ત્યાં તો બાબીએ પુત્રી કે નાની બહેન જેની બની જશે.

આદર્શ બાબીનું ચિત્ર અને તે જીવનમાં કેમ ચીતરવું તે વારી પાસે મેં રજૂ કરી દીધું. આ પત્રમાં હજી મારે ઘણું કહેવાનું છે પરંતુ ફરી ફરીને તારા માનસ ઉપર હું ઠસાવવા માતું છું કે જે કહેવું છે તેનું સંપૂર્ણ પ્રયોજન આટલામાં આવી ગયું છે. નવી આવતી બાબી માટે તો હું માતું છું કે જેટલું કહેવાય છે તેટલું પૂરતું છે.

પરંતુ જે વર્ષોથી બાબી બની ગયા છે તે જેના જીવનમાં આ આદર્શની ઝાંખી પણ થઈ નથી તેમનું શું ? તેવા કુટુંબોમાં વસતી બાબીએ આ આદર્શ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શું કરવું ?

હવે પછી આ પ્રશ્નો આપણે વિચારીએ.

[૪]

પ્રેમ અને નમ્રતા

બાબીનું સ્થાન કેવું હોવું જોઈએ તે તો મેં કહ્યું પરંતુ આજે શી સ્થિતિ છે તે કહેવાનું મેં બાકી રાખ્યું છે. આજની સ્થિતિનો પૂરેપૂરો ચિતાર જ્યાં સુધી હું આપું નહિ ત્યાં સુધી મારા આ પત્રનો હેતુ સમજાય નહિ. આદર્શ બાબીનો જે નમૂનો મેં રજૂ કર્યો છે તેવા બધી બાબી ન હોય તે સ્વાભાવિક છે; કારણ કે આદર્શને તો કાષ્ટક જ પહોંચી શકે, પરંતુ એ આદર્શથી બરાબર ઊલટી જ સ્થિતિ હોય તો ? એ આદર્શનું જ્ઞાન સરખું પણ ન હોય તો ?

દુઃખ સાથે કહેવું પડે છે કે સ્થિતિ એવી જ છે. કાર્મ વિરક્ત કુટુંબમાં એ આદર્શનું બાન દેખાય છે અને આદર્શની સિદ્ધિ એથી યે વિરલ દેખાય છે. જ્યાં જ્યાં નજર ફેંકીએ છીએ ત્યાં ત્યાં ભાભી, કાં તો દમાયેલી, કચકચેલી અને કાં તો પોતાનું સ્થાન ટકાવવા માટે ધરમાં કડેશની આગ જગાવનારી જ દેખાય છે. સ્નેહ, મમતા, ત્યાગનાં દર્શન કેવાં દુર્લભ ચર્મ પાયાં છે !

ભાભી જ્યારે ધરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે કેમ જાણે એવો નિશ્ચય જ કરી લે છે કે આ ધર મારું એકલોનું જ છે. નથુંદ અને દિવર પ્રત્યે થોડાક દિવસ એની મમતા દેખાય છે પરંતુ એ સ્થિતિનો અંત આવતાં વાર લાગતી નથી. નથુંદની એ દ્રેષી બને છે અને દિવર તરફ પ્રથમ એકરકાર અને પછી હરીફ બની જાય છે. આનાં કારણોમાં એ ઊંડા ઊતરીએ તો પરાપૂર્વના સંસ્કારોનું અને માતાપિતાએ આપેલી સૂચનાઓનું બળ દેખાઈ આવે છે. જૂના સંસ્કારોએ પ્રત્યેક ભાભીના માનસ ઉપર એવું ઠસાવો દીધું છે કે 'નથુંદ તો તારી દુશ્મન છે, એ જમસૂતનું કામ કરશે, તારા પતિને અને તારી સાસુને તારી વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂકશે. તારા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરશે.'

આ સંસ્કારના કારણે પહેલાં દિવસથી જ ભાભી એની નથુંદ પ્રત્યે 'જાગૃત' બની જાય છે, નથુંદના પ્રત્યેક વર્તનમાં એને વહેમ આવે છે. સામાન્ય કટાક્ષમાં એ ઝેર લાગે છે. સાસુ કે પતિના સ્વાભાવિક ઠપકામાં એને નથુંદે કરેલી નિંદા દેખાઈ આવે છે.

એવું જ દિવર વિષે બને છે. આરંભમાં મોટા ભાગની ભાભીઓ એના પ્રત્યે પ્રેમ બતાવતી હોય છે. આ પ્રેમ લાંબો સમય ટકતો નથી. કારણરૂપે કશું મંજીર હોતું નથી, પરંતુ એની નવીનતા યોગ્ય મહિનામાં ચાલી જાય છે. તે પછી ભાભીમાં બાન જાગે છે કે આ

દિવરના લગ્ન થશે અને ધરમાં જે નવું મોનવી આવશે તે પોતાનાં
 અધિકારો સ્થાપિત કરશે. આ વખતે એ ન જાણે એમ એના પોતામાં
 જ અધિકારોની ભૂખ જાગી ગયેલી હોય છે. સંયુક્ત કુટુંબ હોય
 એટલે મિશ્રિતમાં પણ નાના ને નમળા દેખાતા દિવરને સરખો દિવરો
 એને ખૂંચે છે. દિવર હંમેશાં કંઈ નાનો રહેતો નથી. એ જેમ મોટો
 થાય છે તેમ પોતાના બાઈ જેવા જ અધિકારો ને સમગ્રો ભોગવતો
 થાય છે. બાબીયો આ સહન થતું નથી. પ્રેમની લામણી તો હોતી જ
 નથી એટલે ખાલી પડેલા લામણીના પાત્રમાં ધર્મા, દેવ અને દરીદ્રાઈ
 દાખલ થાય છે. આ દિવસોમાં બાબીનો એક કાર્યક્રમ થઈ પડે છે:
 'પોતાના પતિ પાસે ફરેશજ દિવર સામે ફરિયાદ કરવાનો, કેટલીવાર
 દિવર તેનું અપમાન 'ક્યું', કેટલું 'ખર્ચ' ક્યું', કેટલી ખરીદી કરી
 વગેરેનો એ હિસાબ આપે છે, ને આક્રમક રીતે પતિના દિલમાં
 પોતાની લામણીઓને દાખલ કરે છે.

-૮૬-

આ સ્થિતિમાં જે દિવરના લગ્ન થાય તો ધર્મોની આજ 'ભૂખ'ી
 ઊઠે છે. અધિકાર ભોગવવાની લાલસા ઉગ્ર રૂપ પકડે છે. નવી
 આવનાર દેરાણી, એ પણ એવા જ સંસ્કારો લઈને આવી હોય છે.
 તેના ઉપર અધિકાર જમાવવા જતાં અચકામણે જાગી ઊઠે છે. ધીમે
 ધીમે એ મૃદકલેશની જાળા જાળે બાઈઓના હૈયાને પણ રપશે' છે
 ને પત્નીઓનાં દરેશજના પ્રયત્ને એમના અંતરની રેનેહની વેલ સૂકાય
 છે ને છેવટ બળી જાય છે. સંયુક્ત કુટુંબની ભાવનાનો ત્યારે નાશ
 થાય છે.

દિવર નાનો હોય, મણો નાનો હોય અને સાસુ ન હોય તો તેની
 સંભાળ રાખવાની જવાબદારી લેવાને જાહેર બાબી તો એને ધરને
 એક નોકર બનાવી નાખવાની પેરવીમાં પડે છે. જ્યાં ને ત્યાં એને
 ટુંવાનો 'નિંદા' કરે ને થાય તેટલું અપમાન કરતા કરતાં પોતાનું કામ
 કરાવે. પતિદેવ આરંભમાં તો આનું જોતાં ગુરસે થઈ જાય, પરંતુ

શીમે ધોમે એ પણ સમજી જાય કે ભાર્ષત્યું ઉપરાણું લેવા, જતાં એ બગડી જશે. ભાભીના રાજના પ્રયત્નો છેવટે સફળતાને પામે અને નાનપણથી જ દિવર-ભાભી વચ્ચે એર રેકાર્ડ જાય.

સાસુ જીવતાં હોય તો યે સારી સ્થિતિની આશા નથી. એક માણુ સાસુ પોતાના પુત્રનો પક્ષ ખેંચે ને ત્રીજા બાળુ ભાભી સાહેબ પોતાના પતિદેવને પક્ષમાં લેવાનો પ્રયત્ન આદરે. આ બંને વચ્ચે નાના દિવરનું ભાવિ તો રમદોળાઈ જ જાય.

અને દિવર નહિ, પણ નેઠનો વિચાર કરીએ તો ? અહીં પણ એવી જ દુઃખભરી સ્થિતિ હોય છે. નેઠાણીમાં જો સંસ્કાર હોય અને દેરાણીને નાની બહેનની પેઠે સાચવતી, પોતાના અધિકારોની એ સોંપણી કરવા માંડે તો તો અચકામચકું કે ઈર્ષ્યા ન જાય, પરંતુ એવું ખૂબસૂતું જ બને છે. દેરાણીનો પ્રયત્ન સમાન હક્ક ભોગવવાનો હોય અને નેઠાણીનો પ્રયત્ન જીવનભર સાસુ એવી જ સત્તા ભોગવવાનો હોય. આવા કિસ્સાઓમાં જ્યાં પોતાના પતિ કરતાં નેઠની શક્તિ ને આવક વિશેષ હોય છે ત્યાં તેઓ સત્તા કે વહીવટપણું ન ભોગવતાં હોય તો યે ભોગવતાં હોય એવું લાગે છે ને ખૂંચે છે. ધરતું ખર્ચ ચલાવવાની શક્તિ પોતાના પતિમાં છે એવું જાન જાગતાં જ ભાભી સાહેબ 'જુદા' થવાની અને પિતાની મિલકત, જો કંઈ હોય તો તેના ભાગ પાડવાની વાતો કરવા માંડે છે અંતરનું કારણ તો સત્તા જ હોય છે, છતાં બાહ્યરૂપે ધરના નાના નાના ઝગડાઓ દેખાય છે ને છેવટે જુદા જ થવું પડે છે.

અને નેઠમાં કમાવાની તેમ જ બીજા પ્રકારની શક્તિ ઓછી હોય તો ? દેરાણી પોતે જ નેઠાણીનું રૂપ ધારણ કરવાનો પ્રયાસ આદરે છે. પતિની શક્તિ અને કમાઈની વાતો કરી કરીને પોતાની સત્તા જમાવવા માંડે છે. નેઠાણી કે નેઠથી આ કેમ સફળ થાય ? એનું પરિણામ પણ 'જુદા' થવામાં જ છેવટે આવે છે.

બાબી તને કદાચ માહું લાગશે, પરંતુ તારું સાચું સ્વરૂપ તો આ પાનામાં મેં વર્ણવ્યું તેવું જ છે. ફરી ફરીને એમ કહું છું કે એનું કારણ તને મળેલા સંસ્કારો છે, પરંતુ એ સંસ્કારોને જૂંસી નાખવાનું કાર્ય અધરું નથી. એ સંસ્કારો તારા સ્વભાવમાં જ હોય કે પછી તારી અસંસ્કારી માતાએ તારા કાન વાટે દેવા સુધી પહોંચ્યા હોય, એ ગમે તેવા દંડ હોય છતાં તે દૂર થઈ શકે છે. કપડાંને લાગેલા કાપને દૂર કરવા જેમ જૂઠાં જૂઠાં રસાયણો હોય જ છે તેમ આ કાપને દૂર કરવાનું રસાયણ પણ સમાજનાં ચાણાકી-પુરુષોએ શોધી કાઢ્યું છે. ગમે તેવા દંડ સંસ્કારો પણ એથી દૂર થઈ શકે છે.

એ રસાયણ છે પ્રેમ અને નમ્રતા. આ બે ગુણો બે બાબીમાં દર્શો અથવા તો ખીલવવાનો એ પ્રયત્ન કરશે, તો કુટુંબની દવા જ બદલાઈ જશે. સત્તાની ખેંચાખેંચનો સવાલ જ ઉપસ્થિત નહિ થાય. સેવાની નહિ, પણ આપવાની વૃત્તિ બગે તો પછી અચકામણ થાય જ શી રીતે?

આજની આ ઇર્ષા ને દ્રેષ ભરેલી સ્થિતિની કચણતા કંઈ ઓછી છે? ઇર્ષા અને દ્રેષની લામણીઓ એક પ્રકારનું ઝેર છે. જે કાપને એનો સ્પર્શ થાય છે તે સૌના હૈયામાં એ લામણ થઈ જાય છે. એક રીતે જોઈએ તો આ લામણી જ એવી હોય છે. એવી રોગના જંતુઓ જેમ નિરોગી ને બળવાન શરીર ઉપર અસર કરના નથી, પરંતુ નિર્બળ દેહને તો ઘેરી લે છે, તેવું જ આ લામણીઓનું છે. સામા પક્ષે પ્રેમ અને નમ્રતા હોય તો આ ઝેર અસરકારક બનતું નથી. અથવા ઓછું બને છે, પરંતુ બીજા પક્ષનો વિચાર આપણે શા માટે કરીએ? આપણા પોતાના દિલમાંથી જ આ રોગને કેમ જડમાંથી કાઢી ન નાખીએ?

આ ઝેરનું સૌથી મંજીર પરિણામ તો બાળકોના સંસ્કારો ઉપર આવે છે. ઉપર કહ્યું તેમ નિર્બળ શરીર ઉપર રોમના-જંતુઓનો હુમલો સફળ નીવડે એવું જ આ દાખલાઓમાં બને છે. ભાભી માત્ર ૧૬૫૨, નથુંદ કે જેકની જ ધર્ષો નથી કરતી, પરંતુ સમય જતાં બાળકોની પણ ધર્ષો કરે છે. પોતાનાં અને સમોવયસ્કોનાં બાળકો વચ્ચે એ બેઠ પાડે છે. પોતાનાં બાળકોને એવો બેઠ એ શીખવે પણ છે. કેટલીકવાર બસસીનું કામ પણ બાળકોને સોંપાય છે અને બાળકને એમાં રસ પેદા થતાં એ અનેક સાચી ખોટી વાતો મા પાસે કરી જાય છે. માને આ વસ્તુ ગમે છે ને બાળકમાં એ દુર્ગુણ પૂરવેગથી વધવા માંડે છે.

નથુંદ પરણેલી હોય તો એનાં બાળકો બ્યારે ભાભીના ઘેર આવે ત્યારે આ રિવાજ થાય છે. બાળકોના મામા અને મોટામા બહુ દેવસે આવેલાં બાળકો ઉપર પ્રેમ કરે છે, પરંતુ આ ભાભી-બાળકોની માં એ વખતે પ્રેમની લાગણી અનુભવતી નથી, કારણ કે એ તો બાળકમાં પણ પોતાની નથુંદનાં જ દર્શન કરે છે. એમને નથુંદનાં માં સ્વરૂપો સમજીને જ વર્તે છે.

આ બધું દુઃખદાયક છે પરંતુ હું તેની ના પાડી શકાય એમ નથી. ભાભી અને દેવની લાગણીઓ જેટલી ચેપી છે તેટલા જ ચેપી પ્રેમ અને નમ્રતાના સદ્ગુણો છે એ હકીકત હું ભાભીના માનસ ઉપર સાવવા માગું છું. પ્રેમ અને નમ્રતા એ એમાં કુટુંબજીવન માટે આવશ્યક એવા તમામ સદ્ગુણોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અને એનું પ્રસન્ન ભાભી કરશે તો એ બેઠ શકશે કે કોવો થતાં અંધારું નાશ માં. તેમ આ ગુણો વર્તનમાં દેખાવા માકર્તા પોતાના જૂના સંસ્કારોનો નાશ થશે અને જેના જેના સંસ્કારમાં એ આવશે તેના તેના સંસ્કારો ઉપર પણ આ સદ્ગુણોની અસર થવા માંડશે.

ભાભીનું અવલોકન

ભાભીનું આજનું ચિત્ર દેરવાનો આટલો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ સંતોષ ન થયો. એમ થયા કરે છે કે જે શબ્દોથી કશું છે તે સાચા દાખલાઓથી બતાવું. દાખલાઓ જે ચાર જ આપીશ. પરંતુ હિંમતી આખ રાખનાર ભાભી એમાં સમગ્ર સમાજનું પ્રતિબિંબ જોઈ શકશે. સંભવ તો એવો પણ છે કે એ આરસીમા એને પોતાના મુખનું પ્રતિબિંબ પણ દેખાય ! જે સત્ય થટનાઓ હું રજૂ કરવા ઇચ્છું છું તે સેંકડો હિસ્સાઓમાંથી ચૂટેલી છે.

એક કમળાભાભી છે. મને બરાબર ખબર છે, એ જ્યારે આવ્યા ત્યારે સર્ગાસંબંધીઓમાં એવી વાત ફેલાયેલી કે નહીં અને વિમળાને હવે માની ખોટ નહિ સાલે. આ શુભાવી બેઠેલાં એ જાને જાણતા અનુક્રમે દસ અને તેર વર્ષનાં હતાં. ભાભીએ આવતાની સાથે જે વર્તન બતાવેલું તેમાં માતાના સ્નેહનાં ફર્યં થયેલાં, તેની કાષ્ઠથી ના પાડી શકાશે નહિ. નહીં અને વિમુના ચહેરા ઉપર પણ એ અસર દેખાઈ આવી હતી. માતાનો ખોલો શુભાબા પછી કરમાઈ ગયેલાં એ બામબહેન ભાભીના સ્નેહસ્પર્શે પ્રકુલ બનવા માંડ્યાં હતાં. ભાભી તો કમળાભાભી જેવી હોવી જોઈએ એવી એ કુટુંબની નાનકડી કુનિયામાં વાતો થતી હતી.

પરંતુ જે વર્ષે આ રંગમાં પધરો આવ્યો. એક બાલુ વિમુના સગપણની વાતો થવા માંડી અને ખીજ બાલુ ભાભીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. ત્યારથી આ ઘરનું વાતાવરણ બદલાવા માંડ્યું. સૂક્ષ્મ નજરે એમ કહી શકાય કે વાતાવરણના પલટાનું કારણ સગપણની વાતો કરતાં વિશેષ પુત્રજન્મનું હતું. આજ સુધી દિવસ અને રાત્રી

ઉપર રનેહની અમીધારા વર્ષાવતી બાબી હવે જને પાસેથી બરાબર કામ લેવા લાગી. મર્ઝ. બાબો જરા પછુ રહે તે કેમ સહન થાય ? એ માટે બાબીને વિમુનો જ વાંક દેખાવા લાગ્યો. વિમુ આ બાબાને જોઈને, કેટલો આનંદ પામતી તે જોવાની બાબી પાસે દષ્ટિ જ નહોતી ! બાબી બાબાને સાચવે ત્યારે વિમુ ધરકામમાં રોકાય. બાબાથી થાકેલી બાબી ધરકામમાં પડેવાય ત્યારે એને લાગે કે વિમુએ આટલા સમયમાં 'કાંઈ કંઈ' જ નથી !

અને આશ્ચર્ય પામશો મા. નહુ પ્રત્યે પછુ આ વિમુને કારણે જ લામણી બદલાતી મર્ઝ. નહુને તો ક્યારેક જ બાબો સોંપ્યો અને એના ઉપર બાબો સાચવવાની ફરજ હોય એમ બાબી માનતાં નહિ, પરંતુ એ વિમુનો બાઈ ખરો ને ! એ પછુ વિમુ જેવો જ 'મીઠો' લામતો હતો. વિમુ સામાન્ય રીતે બાબીના ગુસ્સાનો પકીરો ન પાડતી એટલે એ 'મીઠી' લામતી અને કોઈતર જવાબ આપતી તો ઉદન લેખાતી.

આવી સ્થિતિ કેમ આવી ? પૃથક્કરણ કરીએ તો એમ લાગે કે બાબીના પ્રેમની પાછળ કોઈ સમજવધુનું બળ નહોતું. એ પ્રેમ પુત્રજન્મ સુધી નાનકડા દિયર-તણુંદ ઉપર હલવાયો, પછી તો પોતાનું જ કહી શકાય એવું પાત્ર એ પ્રેમને ઝીંકનારું મળ્યું. સગર્ભાવસ્થાના મહિનાઓ દરમિયાન પ્રત્યેક પળે પુત્રજન્મની મધુર ઝંખના એણે ભોગવી હતી તે તેના સમય પ્રેમને એક જ જગ્યા ઉપર બેંચી લાવી. કમળાને અસ્પષ્ટ રૂપે એમ જ થઈ ગયું દૂરી કે જીવનમાં આ કરતાં મોટો આનંદ કે મોટું કર્તવ્ય બીજું છે જ નહિ. સમાજોએ પછુ હર્ષની લહાણી કરી હતી. અને પતિદેવ ? એ પુત્ર ઉપર પાગલ બન્યા હતા અને એવી અમૂલ્ય ભેટ આપનારી પત્ની પ્રત્યે એમનો રનેહભાવ પારાવાર વધી ગયો હતો. પુત્ર અને પત્નીનો સંબાળ માટે કંઈ પછુ કરવામાં પતિદેવ પાછા પડતા નહિ.

આમ અગણ્યતા જ, એક ધરમાં આ ગણ-પતિ, પત્ની અને બાળકનું-ગિન્ન એવું કુટુંબ રચાઈ ગયું. પુત્ર મધ્યસ્થ બન્યો. સૌ દાઈએ એની જ આરાધના કરવી એમને એવો અણુલખ્યો નિયમ પ્રકાશ ગયો.

નહુ અને વિશ્વ આનંદ તો પાખાં દતાં ૧૨૦ પંદર વર્ષની થયેલી વિશ્વ હવે બીજી કંપનાઓ ગચતી હતી અને બાર વર્ષનો નહુ હવે અભ્યાસ અને રમતમતમમાં વધુ રસ લેતો થયો હતો. મિત્રોનું જૂથ પણ એના પ્રેમને એથી રહ્યું હતું.

એ પછી શું બન્યું તે કદાચ વિના જ સમજાઈ જશે એવી આશા છે. વિશ્વના મનપણની વાતોમાં બાબીનું મન અને મનજ ક્યારે જ સ્થિર રહેતાં નહોતાં. વિશ્વ પરણી ગય તો એ કુકમ કોના ઉપર બળવે? અને ન પરણે એવી તો કંપના ચે ક્યાથી યાવ? વધુમાં એના પ્રત્યે, એવું મમત્વ પણ ક્યાં રહ્યું હતું કે એના જવાથી આઘાત ઉપજે? વિચારો કરવાનું, પોતાની લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું અને વર્તન દ્વારા લાગણીની કસોટી કરવાનું તો આ બાબીમાં કે કોઈ બાબીમાં સામર્થ્ય જ ક્યાં હોય છે?

બીજો દાખલો એમને.

એનું નામ શાન્તાબાબી. એ પંજીને આબાં ત્યારે બે નણંદ અને બે જિયર દતાં, સાસુ-સસરા પણ જીવતાં દતાં, શાન્તાબાબીનાં બાની સુવાસ સારી નહોતી. એનું શિશુલ કેહું દશે તે આ ધરના માણસોએ કંપી જ લીધું હતું છતાં શાન્તાના કપની તોલે આવે એવી કન્યા મળવી મુશ્કેલ હતી, એટલે આ સંબંધ બંધાયો હતો.

આ બાબીએ આવતાંની સાથે જ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું હતું. બે નણંદમાંથી એક પરણેલી હતી અને ગામમાં જ રહેતી હતી, શાન્તા-બાબીનું પહેલું કામ એ નણંદને આ ઘેર આવતી બંધ કરી દેવાનું હતું.

તથા મહિનામાં જ આ કામ એણે સિદ્ધ કર્યું. સાસુ-સસરા અને ધરનાં બીજાં સૌનો એ મોટી બહેન ઉપર પ્રેમ હોવા છતાં, પતિદેવનો પણ લાગણી હોવા છતાં.

ક્યું શસ્ત્ર એમણે વાપર્યું તે બધુંવું છે? એ એક જ શસ્ત્ર એમણે જીવનભર વાપર્યું છે અને તેને પરિણામે આજે પતિ ને એ બાળકો સાથે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે એ સુખી જીવન ગાળી રહ્યાં છે. મોટી બહેનનો પણ કાઢ્યા પછી એણે ધરમાં કલેશની આગ સળગાવેલી ને છેવટે 'જૂંદા' થયેલા.

આ શસ્ત્ર એટલે 'મારું' ખાધ જાય છે' એવું સૂત્ર સોંપી પહેલાં એણે મોટી બહેન અને તેનાં બાળકો માટે એમ કહેવા માંડ્યું કે 'ખાવા માટે જ આવે છે.' એ પછી એ શું શું લઈ ગયાં અને શું શું ખગાડી ગયાં તેની નેધિ તૈયાર કરવા માંડી. શરૂઆતમાં તો એના આવવા વર્તનથી કો નારાજ થયાં ને ચાક્યા નહિ. ધર ઉપરાંત પડોશમાં અને સગાઓમાં પણ આ પ્રચાર કરવા માંડ્યો. ધરમાં ખૂબ ઝવઝવ થયા, શિક્ષિત નણ્ણદે એને અસંસ્કારી અને જડ કહી, પણ જીત્યાં તો છેવટે શાન્તાબાબી જ. મોટી બહેન આ નિંદા અને કલેશથી યાદી એ ઘેર જતાં જ ખંધ થયાં.

આ જ શસ્ત્ર એમણે નાનાં લગ્ન-બહેનો માટે અજમાવ્યું. પતિની નજરમાં એ સૌને અકારા કરવાના પ્રયત્નમાં તો ન ફાળ્યા પરંતુ પતિ ઝગમગી ચાક્યા, એટલે બાઈ-બહેનો વાંક પણ જોવા લાગ્યા. એ પછી આખો સાસુ-સસરાનો વારો. ધરમાં કમાનાર તો એ બાબીના પતિ જ હતા. વેપાર અથે વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી એ પરિશ્રમ કરતા. રિયતિ સારી હતી તે પણ તેના જ પ્રતાપે. બાબીએ સૌને કહેવા માંડ્યું 'જો નાતદિવસ લોહીનું પાણી કરે અને તમે બધા છૂટે દાયે ઉઠાવો.' પતિને પણ ધરમાં કેવી ઉઠાઉગીરી ચાલે છે તેના દાખલા

આપવા માંડ્યા, પોતાની દલીલને મજબૂત કરવા માટે પતિતા ચરીગની ચિંતા પણ કરવા માંડી. રાત્રે પણ દબાવવા ને પંજો નાખવાના ટોંચ-માંથી પણ આ બાબી બાદ ન રહ્યાં. છેવટે એમણે સિદ્ધ થયું કે જે લાંબા જીવવું હોય ને માંદા ન પડવું હોય તો માતાપિતાને અમુક ખર્ચના પૈસા આપી જીવન ચલું જોઈએ.

આ જ અરસામાં બાપ સાહેબ માંદા પડ્યા. બાબીને એ જ જોઈતું હતું. ધરતું વાતાવરણ કલુષિત કરવામાં આ માંદગીનો એમણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો. માંદગીનું કારણ અતિશ્રમ અને દરરોજની અશાન્તિ મથાળ્યા અને એનું કારણ ધરના સૌ ખાઈને ખૂંદતા સભ્યોને મથાળ્યા.

પરિણામ જીવન થવામાં જ આવ્યું. બાપ સાહેબને હવે બાબીની વાતો સાચી પણ લાગવા માંડી. વર્ષો સુધી બાબીએ રોડે કુંડો અસર તો કરે જ ને ? એ પછી ખર્ચ આપવાનું બંધ કરાવવાનો પ્રયાસ આદર્યો. એમાં પણ એ વર્ષે સફળતા મળી મળી. નાના બાપને અભ્યાસ છાત્રીને નોકરી કરવા માંડી ત્યારે ચાન્તાબાબીએ પોતાને ઘેર કંસાર બનાવ્યો !

આવાં બાબી પોતાની જાતે સમજે તે તો અચકચ લાગે છે પરંતુ એણે જે વિનયો મેળવ્યા તે નિષ્કળ બનાવી શકાત, જે કુટુંબના સભ્યોએ અને ખાસ તો તેના પતિદેવે પ્રથમથી જ એના પ્રત્યે બેદગારી સેવી હોત. જીને થતા અન્યાયોની આપણે દરરોજ વાતો કરીએ છીએ અને તેમાં સત્ય પણ રહેલું છે પરંતુ સી એના અજ્ઞાન અને જઠતાને કારણે કેવો ત્રાસ વર્તાવે છે તે પણ આપણે જાણવું જોઈએ. અને હૈયામાં પ્રેમ તથા સહાનુભૂતિના ઝરણાં કાચમ રાખવા છતાં આપણે કઠોર પણ બનવું જોઈએ.

ત્રીજો દાખલો એક સુચિચિત અને સંકારી કહેવાય એવાં બાબીનો આપું.

ભાઈસાહેબના માતાપિતા કાઠિયાવાડમાં રહેતા. નાનો ભાઈ એક જ અને તે પણ માતાપિતાની સાથે રહેતો. ચંદ્રવદન મુંબઈમાં એક શાળામાં ઉચ્ચ હોદ્દો ધરાવતા ને 'સારો પમાર મેળવતા. મનમાં એમ ખરું કે કુટુંબના બીજા સંબંધીને 'જે મુખ ન મળે તે મારે ન લેવું. આવકનો મોટો હિસ્સો માતાપિતાને મોકલી આપતા અને જૂના વિદ્યા-ર્થના માતાપિતા ખર્ચ કરવામાં સંકોચ ન રાખે તેની પૂરી કાળજી લેતા.

આ ભાઈના લગ્ન થયાં તેને પ્રેમલગ્ન હતી શકાય. કન્યાના સ્વભાવ વિષે કંઈ પણ લખવું બીનજરૂરી છે. એમના આબ્યા પછી માતાપિતાએ ચંદ્રવદન ઉપરનો અધિકાર ગુમાવી દીધો. પોતાની આવકમાંથી ખર્ચ જોડું રાખીને ચંદ્રવદન બધું માતાપિતાને મોકલી આપતો. તેને બદલે માતાપિતાને કેટલું જરૂરી છે તેનો હિસાબ કરવા લાગ્યો ને જે ત્રણ વર્ષ પછી તો માતાપિતાનું ખર્ચ એને બોળાવ પળ્યોવા માંડ્યું.

પણ ભાભી તરીકે આ સુચિસિત બહેને શું કહ્યું તે તમે પૂછશો. એ પણ કહ્યું છું. ચંદ્રવદનનો નાનો ભાઈ ભાભીનાં પમલાં થયાં તમારે મેટ્રિક પાસ કરી ચૂક્યો હતો. એની અને સૌની ધારણા એવી હતી કે કોલેજનો અભ્યાસ એ મોટાભાઈ સાથે રહીને મુંબઈમાં જ કરશે. લગ્ન વખતે ભાભીએ પણ એ વાતમાં સંમતિ પૂરેલી, પરંતુ મુંબઈમાં એક મહિનાથી વધારે આ નાનો ભાઈ રહી શક્યો નહિ. કોઈએ એને ચાલ્યા જવાનું કહ્યું નહોતું, અપમાન પણ ક્યું નહોતું. એને પૂછીએ તો એટલું જ કહે 'મને મમ્મું જ નહિ, -જિંદા જિતરીને જોઈએ તો જણાઈ આવે કે પ્રથમ ભાભીસાહેબે ને પછી મોટાભાઈએ એની હાજરી જ રેવીકારી નહોતી. રોઢજૂખ્યો નાનો ભાઈ કોઈ અન્યથો વ્યક્તિ હોય એમ જ એ જાને વર્તતા. ભાભીની દલીલ એ હતી કે આપણા 'અંગત જીવન'માં કોઈ 'કુટુંબી'એ પ્રવેશવું ન જોઈએ, એમના મત પ્રમાણે આ પદ્ધતિમાં સૌનો વિકાસ થાય ને સૌની સ્વતંત્રતા જળવાય.

આનંદની રેખાઓ એ મારી નજરે જોઈ છે. નિહુર ભાવે બોલતી
'હતી: 'હવે દેરાણીને ખજર પડશે કે કેટલો વીસે સો થાય છે !' એની
વર્ષોની મનોકામના દિવર-દેરાણીને લાગ્યા બનાવવાની 'હતી તે 'હવે
સફળ થશે એવા ચિહ્નો એને દેખાતા હતા

એવા થે દાખલાઓ છે કે જેમા દિવર-ભાભી વચ્ચે દુરાચાર યાત્રા
હોય, પરંતુ તેની ચર્ચા અહીં પ્રસ્તુત નહિ ગણાય કારણ કે એ તો
આપણા સમાજના ઓ-પુરુષ સંબંધ અંગેનો એક સ્વતંત્ર જ પ્રશ્ન છે.

આમ સમજી ખાત્રીએ નજર નાખતાં ભાભીનું જે 'સમગ્ર ચિત્ર
આપણી સમક્ષ ખઠું થાય છે તેનું અવલોકન સુખદ નહિ, પણ દુઃખદ
છે. એ ભાભીએ ધણાં બાઈ-બહેન વચ્ચેના પવિત્ર અને સ્વાર્થરહિત
નિર્મળ પ્રેમ-સંબંધોને નષ્ટ કર્યા છે. એ ભાભીએ ધણી બહેનો બાઈઓનું
ધર હોડાવ્યું છે. એ ભાભીએ ધણાં સંયુક્ત કુટુંબોના કટકા કર્યા
છે. એ ભાભીએ જો ધણું હોત તો જે બન્યું છે, બની રહ્યું છે તેથી
બરાબર બિલકા પ્રકારનું વાતાવરણ એ-સર્જી ચક્રી હોત. —

અસખત, એક વાત કું બૂલતો નથી. આ ભાભી ધારે શી રીતે ?
કોણે એને એના ધર્મનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે ? કઈ માતાએ એને
શીખવ્યું છે કે સસરાના ધરમાં પમણું માર્તી જ તારાં બાઈબહેન
પ્રત્યેની સમગ્ર લાગણીમાં હિમેશ કરીને તારાં નજીવ તથા દિવરની સામે
ધરજે ? કોણે એને શીખવ્યું છે કે સંયુક્ત કુટુંબની કૂલવાડીમાં
'તું અંમારો ન બનજે પણ તારી સેવાનું સીંચન કરી એ વાડોને વધુ
રળિયામણી બનાવજે ?

અને આટલું જ નહો. બિન્ન પ્રકારના, સોરા કે માંડા સંસ્કારો
સંધને આવેલી ભાભીના સંસ્કારની શુદ્ધિનું 'કાર્ય' કોણે કયું' છે ?
'કઈ નજીવ અને કયા દિવરે ભાભીનો અંતરમાં પ્રવેશ કરી એનો વિધાસ
જીતવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે ? કયા બાઈસાહેબે સંયુક્ત કુટુંબમાં
સદાયે પ્રેમનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહે એવો પુરુષાર્થ કરેલો છે ?

સ્ત્રીકોરી લઈએ કે બાબીના જે દોષો દેખાય છે તેનું કારણ માત્ર બાબી જ નથી, છતાં દોષોનો જવાબદારીમાંથી બાબી છટકી શકશે નહિ તે આપણે જાણવું જોઈએ. જગતમાં જે ગુનાઓ થાય છે તે દરેકમાં ગુનેગારની જવાબદારી કેટલી ને પરિસ્થિતિની કેટલી તેનું પૃથક્કરણ આપણે બંધે કરીએ, છતાં પ્રગટ રીતે જે ગુનેગાર છે તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો જ પડે છે, કરવો જ જોઈએ. ગુનેગાર પોતે પણ જે દિવસે પોતાના ગુનાને સમજે તે દિવસે, પરિસ્થિતિ એનો એ હોય છતાં એમાંથી મુક્ત થવાનો પ્રયાસ કરે છે.

હું જેને આ પત્ર લખી ગયો છું તે બાબીને પણ એ કહેવા મંચું છું કે તારી આજની સ્થિતિ માટે ગમે તે બહિષ્કૃત, કુટુંબ કે સમાજ જવાબદાર હોય છતાં તું એ તરફ બેઠગકાર રહી શકે નહિ. તું પોતે પણ સમાજનું અને કુટુંબનું અંગ છે. ખીજાઓ શું કરે છે તે તરફ તું તે દિવસે લક્ષ્ય આપજે જે દિવસે તારે જે કરવું જોઈએ તે તે કરી લીધું હોય, ખીજાની ફગજના વિચારો કરી તારી પોતાની ફરજ ભૂલી જતી નહિ, તેમ ખીજાના દોષોની ટીવાલો રમી તારા દોષોને છુપાવતી નહિ.

તું આજે નિશ્ચય કરી લેજે કે નંબુંદ ગમે તેમ વતે, દિવર ગમે તેવા આવ રાખે, જેકની મનોદશામાં બંધે ફેર ન પડે, પરંતુ હું તો આ પત્રના આરંભમાં દર્શાવેલી આદર્શ બાબી બનોશ. નિશ્ચય કરજે કે મારા ઘરમાં ઉકરડો હશે તો એ હું તો ગુલામનું ફૂલ બની એ ઉકરડાની ફર્ગીમાં મલકિંચિત પણ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

બેલ, આમ કરવું છે? આમ કરવામાં ફુનિયા જેને સુખ કહે છે તેવું સુખ તારે થોડા વખત માટે કદાચ હોય પડશે. જેને લોકો દુઃખ તરીકે જાણે છે તે પરિસ્થિતિમાં તારે કદાચ મુકાવું પડશે પરંતુ વિશ્વાસ રાખજે કે 'લોક દુઃખસંકળ' નિબંધ જશે નહિ. જગતમાં કાર્તનું તપ નિબંધ નીવડવાનો દાખલો નથી, સરત એક જ પ્રે. પુ. ૧૯

છે, જે કરે તે હૃદયથી કરશે, હસશે મુખે કરશે, દિલમાં પ્રહારો દીશે બલતો રાખીને કરશે.

ખરાખર ખ્યાનમાં રાખશે કે આ પૃથ્વી ઉપર એવી કઠોર વસ્તુ એકે ચે નથી, જેને ગાળી ન શકાય કે ચૂરા થઈ ન શકે. તારી સામે જે કઠોરતા આવે તેને પ્રેમના અમિથી ગાળશે. વસ્તુ વધુ કઠોર હોય તો અમિ વધુ પ્રભાવવસિત કરશે ને વધુ સમય સુધી એને જાગતો રાખશે. અમિથી ન જશે એવી કઠોરતા હોય તો કર્તવ્યનો હથેડો ઊઠાવશે.

કાષ્ટપણ કાર્યસિદ્ધિ માટે સાચો પહેલું કામ નિશ્ચય કરી લેવાનું છે. એ પછી મનોબળને કેળવવાનું છે અને છેલ્લો તે અંગેનો બ્યવહાર સમજવાનું છે. પહેલું કામ તું કરી લે, જીજ્ઞાસુ ને ત્રીજા માટે આ પત્રમાં જે પુષ્કળ સૂચનો મૂક્યા છે. છતાં થોડાં વધુ રજૂ કરી આ પત્રને પૂરો કરું.

તારા મનને સદાય ચોખ્ખું રાખશે. એમ માનતી જ નહિ કે નણુંદ કે દિવર વારો દેષ કરે છે અથવા તો તારા ઉપર સત્તા અભાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. કાષ્ટ દિવસ બૃહતી નદિ કે કુડુંબના મોટા ભાગના કમગાઓમાં પેસા કરતાં જે અભિમાન વધુ મરણરૂપ હોય છે. સૌ કાષ્ટ એમ છાંછે કે એ મોટું મજામ, એનું ધાયું થાય. આ બાબતમાં તું નક્કી કરી નાખશે કે તારે નાના બનીને રહેવું છે. એવી ભમણા સેવતી નદિ કે તું નાની બનશે તો જીજ્ઞાસુ તને કચડી નાખશે. કાષ્ટ કચડી તો નહિ પણ તું નાની બનશે એટલે તને જોયદો લેશે. પોતાના અભિમાનને પોષવા માટે પણ એ બધાં તારા સુખને માટે પ્રયત્ન કરશે.

આનો અર્થ એવો સમજતી નહિ કે તને અન્યાય થતો હોય તો પણ તું ખરે જશે અથવા તો જીજ્ઞાસુ મોટા બનાવવા માટે સત્ય કે સ્વમાનનો ભોગ આપશે. સત્ય, ન્યાય કે સ્વમાનનો ભોગ આપવાનું

હું કહું જ નહિ, કારણ કે એ કરતાં વધુ મુશ્કેલીવાળા આ જગતમાં ખીજું કશું છે નહિ. એ ગુમાવ્યા પછીનું જીવન જીવન નથી, માત્ર યંત્ર છે. સુમધ વિનાનું કાચળનું કૂલ છે.

પરંતુ ત્યારેય નમ્રતા છોડવી નહિ. વિરોધ કરવો પડે તો વિનયપૂર્વક કરજો. એવાનો ત્યાગ તો કદી કરતી જ નહિ. માત્ર માન કે અપમાન મને તે સૌ, જે કરવા યોગ્ય ન હોય તે કરતી જ નહિ, પરંતુ સાથેસાથ હજાર હજાર ઝગડાની વચ્ચે પણ જે કરવા યોગ્ય છે, જે કર્તવ્ય છે તે એક ઘડી માટે પણ છોડતી જ નહિ. એમ થશે તો તારી સંસ્કારની સામા પક્ષ ઉપર અસર થશે જ.

એક ખાસ ગુણ તારે કેળવવાનો છે. જરા વિચિત્ર લાગે એવું એતું નામ છે, પણ તારે એ જાણી લેવું જોઈએ અને દરેકજા એની સ્મૃતિ તાજી કરવી જોઈએ. એ ગુણનું નામ જગૃત બેદરકારી. આ જાગૃત બેદરકારી અર્થ સમજાવેજો. એકઠી બેદરકારી ગુણ નહિ, હોય છે. જાગૃત બેદરકારી હું જેને કહું છું તેનો અર્થ કે કેટલીયે બાબતો એવી હોય કે જે આપણને મળતી ન હોય છતાં આજુમાજુ ખન્યા કરે, આપણે એ તરફ બેદરકારી રાખવી જોઈએ. કેટલીકવાર સામાન્ય બાબતમાં ચર્ચા જાગે તે ગંભીર સ્વરૂપ પકડી લે. વાતમાં કંઈ માલ ન હોય છતાં એમાંથી કામમ માટે મન જુદા થઈ જાય. આવે વખતે એ જાગૃત બેદરકારીની જરૂર પડે છે.

સ્વમાન અવશ્ય જાળવવું અને અપમાન સહન કરવું જ નહિ, પરંતુ આળી ચામડી ન રાખવી. નજીવી બાબતમાં અપમાન લાગી જાય તો એ સ્વમાન નહિ, પણ અભિમાન ઠહેલાય. આમાં પણ જાગૃત બેદરકારીનો ગુણ કેળવવો.

ધરમાં, ખર્ચ અને રહેણીકરણીમાં પણ કશું ગંભીર ન હોય ત્યાં સુધી એ વિષે કોઈને કહેવું નહિ. એવી ચર્ચા જ ન કરવી. અપમાન પૂર્વક એ બધું ગણી જવું.

અને એક મહત્વની વાત. કોઈ દિવસ પતિની પાસે નથુંદ કે દિયરનું ખૂરું ન બોલવું. એમના દોષનું પણ શક્ય હોય તો ઢાંકણ ખની જવું. આમ કરવાથી દિયર-નણ્દનાં વિશ્વાસ અને પ્રેમ વધશે.

આટલો બધો સાવધાની છતાં ઝગડાં થશે. નથુંદ-દિયરના સંસ્કારો સારા નહિ હોય તો એ ઝગડાઓ ઉભા પણ બનશે. આ વખતે શક્ય હોય ત્યાં સુધી સમાધાન માટે મથવું. ચયેસો ઝગડો સત્વર છુટાઈ જાય ને નવી લાગણીથી નવો દિવસ શરૂ થાય એમ કરવા માટે મથવું. આપણા શિરે જ આખા કુટુંબની શાન્તિની જવાબદારી હોય તે પ્રકારનું વર્તન રાખવું.

અને આટલા પ્રયત્નો પછી પણ ઘરમાં શાન્તિ ન રચાવી શકાય તો ? તો જે 'ભુદા' થવા સામે જે રોષ બતાવ્યો તે પગલું લેવું. કોઈ પણ સંયોગોમાં સંયુક્ત કુટુંબ નિભારી રાખવાની મારી મતોવૃત્તિ નથી, પરંતુ હળવે હાથે ને અસ્પૃશ્ય પ્રયત્ને આપણે થાકી જઈએ તે છૂટ ને ગણાય. આપણી લભામ શક્તિ ખર્ચ્યા પછી પણ જો નથુંદ કે દિયરના દિલમાં પ્રેમની, વિશ્વાસની, ભાતૃભાવની લાગણી જન્માવી જ ન શકાય તો એ સંબંધો છોડવા જ જોઈએ. એવા સંબંધોને ખેંચી રાખવામાં કોઈનું કોય થતું નથી ને સૌની શક્તિ હણાય છે.

પરંતુ થાદ રાખજો બાબી, કે આવી નિષ્ફળતા હળવરમાં એકાદ કિસ્સામાં જ સંપાદશે; પ્રયત્નનો આરંભ કરો ત્યારે આ નિરાશા દૂર પોતા નહિ. જે પ્રયત્ન સફળતાની શ્રદ્ધા વિના થાય છે તેનું અધુરું બળ આરંભમાં જ તૂટી જાય છે. જે પગલું કરો તે પૂરી શ્રદ્ધા સાથે કરજો.

ફરીને કહેવા છૂં છું કે સાચો પદ્ધ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવે કે કેમ તે જોવા માટે ચોક્કસ નહિ. તમે એમ માનીને જ વર્તો છો કે

એ પોતાનો ધર્મ ન પાળે તો એ મારે પાળવો છે ને એ રીતે જ એના ધર્મનું એમને જ્ઞાન કરાવવું છે. જીવતાં નહિ, સામો પક્ષ ને પોતાનું કર્તવ્ય જરાજર જાળવે તો તમારે કરવાનું જ થું રહે છે ? આ પત્રનો અર્થ પણ શો છે ? આપણા પ્રત્યે જે પ્રેમની લાગણી ગામે તેના તરફના આપણા રનેહભાવની શી કિંમત છે ? એટલું પણ આપણે ન કરીએ તો તો પણ જ અણર્થ એને ?-ના, પણ પણ લાગણીનો પકીરો પાડે છે.

આપણી માનવતાની અને સજ્જનતાની કસોટી તો દુર્જન પાસે જ થઈ શકે. સામો પક્ષ પોતાનો ધર્મ બંધે ચૂકે, આપણે ન ચૂકીએ. જે આદર્શ આપણી નજર સામે રાખ્યો હોય તેવા થવાના પ્રયત્નમાં કદી ન ચાડીએ. હું ખાતરી આપું છું કે કોઈ પણ ભાષી આદર્શ ભાષી થશે તો તેની આજ્ઞાપાસ આદર્શ દિવર અને આદર્શ નણુંદ સર્જાશે.

અને એમાંથી જ કુટુંબ સંસ્થાનો આદર્શ આપણે સિદ્ધ કરી શકીશું. ભાષી, આ વિશ્વનાટકમાં તારો પાઠ તું પૂરી કુશળતાથી ભજવી લે, ખીજા પોતાનું ફાદી લેશે.

સાસુજની સેવામાં

[૧]

ફરિયાદ

સાસુજની સેવામાં,

સંયુક્ત કુટુંબના પ્રધાન-
ખરા સંયોગે મેં જેમ પત્રો
લખ્યા છે તેમ તમને ઉદેશીને
લખવાની પણ મારી ઇચ્છા

ઉ. મૂઝવણ એક જ વાત છે: મારા પત્રો તમને કશી જસર
ઉપલવશે ખરા? તમે સામાન્ય રીતે પોતાની જાતને ડકાપણના
અવતાર રૂપ માનો છો. વધુમાં તમને એમ પણ લાગે છે કે તને, પુરુષને,
ખદારનું જીવન ગાળનારને ધરના પ્રજોની શી સમજ પડે? આમ
માનોને મારા પત્રો તમે વાંચ્યા વિના જ ધખતી સળડીમાં પધરાવી
દેા એવી મારી બીક, હું મારું હું કે પાયા વિનાનો નથી.

આ મૂઝવણમાંથી ઉઠવાનો એક રસ્તો મને મુઝયો છે. હું
ધારું છું કે તમને આ પત્રો વાંચવા પ્રેરવા માટે એ રસ્તો સૌથી
હિતમ નીવડ્યો. મારી પાસે તમને પત્રો લખવાની જે કોઈ સામગ્રી

ડેહી છે તેમાં જુદા જુદા વાતાવરણમાં, જુદા જુદા પ્રકારના દુઃખની મઠીમાં શેકાતી ચાર વહુઓના પત્રો પશુ છે. આ પુત્રવધૂઓનું અંતર એ પત્રોમાં મેં વાંચ્યું છે તે મારું હૈયું એથી ભીંજાયું છે. મેં જોયું છે કે એ પત્રોમાં રોષ નથી, ઈર્ષ્યા નથી, અસત્ય નથી. એ પત્રોમાં તો હૈયાનું લોહી જ ટપકતું દેખાય છે. મને આશા છે કે એનું વાચન કરવાનું મને જેવું આકર્ષણ થયું હતું તેવું જ તમને પણ થશે. સંભવ છે કે મારા ને તમારા આકર્ષણની ભૂમિકા જુદી હોય. હું એનું દૃઢ જોવા ને એમાંથી એને ઉમારવાનો માર્ગ શોધવા પત્રો વાંચવા પ્રેરાઈને અને તમે, તમારી એ પુત્રવધૂઓ તમારી કેવીક નિંદા કરે છે એ જાણવા માટે આ ન મમતા પત્રો વાંચી નાખો.

છતાં એ પત્રો એટલા નિખાલસ ભાવે લખાયા છે કે તમારું હૈયું ગમે તેવા પૂર્વાગ્રહોથી રંગાયું હશે છતાં આ લોહીના રંગથી સાવ અલિપ્ત રહી શકશે નહિ. હું તો તમને વિનંતિ કરું છું કે જો આ પત્રો વાંચો તો-ધરાદાપૂર્વક આ લખી ગયો છું, કારણ કે તમે આ પત્રો જો વાંચો તો તમારાથી શક્ય હોય તેટલું ખુલ્લું દિલ રાખીને વાંચજો, તમે આ વાંચનાર કેવાં સામુદ્રીકો તે હું થોડો જ જાણી શકું છું? છતાં મને વિશ્વાસ છે કે તમને પોતાને જ જોઈશોને લખાયું હોય એવું આ પત્રોમાંથી તમને ધણું મળી રહેશે. તમારાથી દબાઈ રહેલી કે તમને દબાવવા મથતી આ પુત્રવધૂઓના હૃદયનું વાંચન તમારા માટે સાવ નકારું તો નહિ જ નીવડે.

એક વાત તમારા મન ઉપર ઠસાવવાની મારી ધમ્મ છે. આ પત્રો તમારી સામે ફરિયાદ કરવાના હેતુથી નથી જ લખાયા. અલગત, એમાં ફરિયાદ છે જ, પરંતુ એ વ્યક્તિમત નથી, તમારા પોતા સામે નથી, પરંતુ આપણા સમાજમાં જ્યાં જ્યાં સામુદ્ર છે તે સૌના સામે છે, અને કોની પાસે આ ફરિયાદ કરવામાં આવી છે? પ્રજા પાસે! સમાજ પાસે! તમારા ઉપર વર્ચસ્વ ધરાવતી કુટુંબની કાઈ વ્યક્તિ

પાસે ? ના રે ના, આ ફરિયાદ તમારી જ પાસે કરવામાં આવી છે. તમે પોતે જ ગુનેગાર છો. તમે પોતે જ આ દુઃખોનાં જન્માવનાર છો. છતાં ફરિયાદ તમારી સમક્ષ શા માટે કરવામાં આવે છે તેનું રહસ્ય સમજાવો. આ ચારે ય પુત્રવધૂઓએ જે પત્રો લખ્યા છે તે અને ઉદ્દેશીને નહિ, પણ તમને—પોતાની સાસુઓને ઉદ્દેશીને જ લખ્યા છે. જેનાં ધર અને જીવન સળગી ગયાં છે એ વધુઓને શું તમારી લલમનસાર્થ ઉપર હજી વિશ્વાસ છે ? શું તેઓ એમ માને છે કે તમારા હૃદયને એમનો વેદનાનો સ્પર્શ થશે ? શું એવી આશા એમણે રાખી છે કે કઠોર અને કૂર કેખાતા આ સામુદ્રું હેયું, હૈયાનો એકાદ ખૂણો કૂલ જેવો કામળ હશે ? એમ માન્યું હશે આ પુત્રવધૂઓએ કે અમારી આ સાસુ કાંઈની માતા છે, કાંઈની ભાત્રીની છે, કાંઈની પત્ની છે એટલે એનું હેયું, એકાદ સ્થાને પણ સુકામળ તો હશે જ !

અમે તે હોમ, ફરિયાદ તમારી સામે હોમ છતાં એ તમારી, પાસે જ :જૂ ધયેલી છે એમ સમજીને એનું વાચન કરશે તો તમને આ પત્રો તમારી નિંદા રૂપ નહિ લાગે. પત્રોના અખંડાની પાછળ ડોકિયાં કરી રહેલાં આંસુઓ તમે જોઈ શકશો અને તમારામાં જે કાંઈ શુભ, સુંદર અને કામળ પામ્યું હશે તેને જાગૃત કરી શકશો.

[૧]

સંસ્કારનું પ્રાણલય

મહાલાં સાસુજી,

તમને 'વદાલાં' લખું છું તે જોઈું ન માનશો. જે દિવસે તમારા ધરમાં મેં પણ મૂક્યો તે દિવસે સાચે જ હું તમને વદાલાં માનતી હતી. આત્મ અર્થ એવો નથી કે તમારા પ્રત્યે મને આદર-

ભાવ નહોતો. આદરભાવ હતો જ અને તે અંતરની સાચી લાગણીથી સંસ્કારાયેલો હોવાથી એમાં બાલ શિષ્ટાચાર કરતાં વધારાપણું વિશેષ હતું. જેવો પ્રેમ અને મારી માતા પ્રત્યે હતો તેવો જ પ્રેમ તમારા પ્રત્યે હું અનુભવતી હતી. તમાગે સાથે મારે પરિચય નહોતો અને મારી બાના પ્રેમથી હું પોષાઈ હતી તેમ તમારા પ્રેમનું પોષણ મને મળ્યું નહોતું, છતાં આ લાગણી મારા અંતરમાં પ્રગટેલી હતી. બાનું કારણ તમારી માતૃત્વની લાગણીથી પોષાયેલા તમારા પુત્ર મારા પતિ હતા. અમારો પરિચય થયો ત્યારથી એમણે તમાગે પ્રત્યેની એમની ભક્તિ મારા અંતરમાં રેડવા માંડી હતી. પહેલા કાગળમાં જ એમણે લખેલું:

‘તારું સૌથી મોટું સૌભાગ્ય તો આવા સામુ પામવાનું છે. જાતો પ્રેમ જોખને વા સાથે જ આશ્વર્ષ પામી જઈશ. હું જાણી સાથેનું પ્રેમનું વર્ણન જોકે હું ત્યારે મને થાય છે કે સમાજમાં સામુઓના તાસની જે વાનો થાય છે તેમાં કેટલું સાચું હશે !’

વૈવિધ્ય નહોતી ક્યારે પહેલા તમે મને ઘેર બોલાવેલી ત્યારે પણ મારા મન ઉપર એવી જ છાપ પડી હતી. સાચું પૂછો તો ત્યારે મને બાબી-કદિની બાપામાં કહું તો મારા જોડાણીનો થોડોડર લાગેલો ખરો. એમની નજરમાં મને થોડો વૃદ્ધમાર જણાયો હતો, પણ મેં મન વાળી લીધું. મને થયું કે તેઓ કશું બાણ નથી અને ગરીબ માતા-પિતાને ત્યાં જીજીદેશ છે એટલે સ્વાભાવિક રીતે મારા શિક્ષણ અને ધનવાન માતાપિતા સામે માનસિક પ્રત્યાપાત અનુભવતાં હશે. એ વખતે તમે મને સંયુક્ત કુટુંબના રક્ષણરૂપ લાગેલાં.

એ પછી વૈવિધ્ય, લમ અને બીજા પ્રસંગોમાં તમાગે માતૃત્વના જ મેં દર્શન કર્યાં હતાં. મારા માતાપિતાનાં મન વિષય એ જ ઘસર હતી, તમે તમિ

તમને જણાવું. મારા માતાપિતા મારું વેવિથાજ ત્યાં કરવા માટે ખાસ ઉત્સાહ નહોતા ધરાવતા. તેઓ પોતાના કુટુંબને કંઈક જોડું અને ખાનદાન સમજતા હતા. પૈમે અને પ્રતિષ્ઠા એમની પાસે વિશેષ હતા, પરંતુ એમની જ ભાષામાં કહું તો ‘હોકરો સારા છે, બહેલો છે, તેજસ્વી છે.’ ‘ધર ગરીબ હોય તો શો વધો છે!’ આવી દલીલને તેઓ વશ થયા હતા. મારું પોતાનું અંતર ‘એમના’ પ્રત્યે ખેંચાયેલું હતું એટલે જ આ બની ચક્ર્યું હતું.

પરંતુ ઇચ્છા પછી મેં જોયું તો મારું શિક્ષણ અને મારા માતા-પિતાનું મોટું ધર મને મદદરૂપ થવાને બદલે ત્રાસરૂપ બનવા માંડ્યાં. કાશ્વ જાણે શા કારણે, પણ તમે માની લીધું કે હું ધનવાનના ધરમાં જીવેલી હોવાથી ધરકામમાં હિષ્ણુપત માનવી હોઈશ અને શિક્ષિત હોવાથી અભિમાની હોઈશ. ઇચ્છાને આઠ દિવસ માંડ વીત્યા હશે ત્યાં તમે મને ઉપદેશ આપવાનું શરૂ કરી દીધું. બાબીએ તેમાં સૂર પૂરાવ્યો.

આજે મને બરાબર માદ આવે છે તમે મને દરેક સૂચના કરતી વખતે કશાકથી કરતા હો એવું લાગતું હતું. આ કરતો મેં ઉપયોગ કરી લીધો હોત તો કેવું સારું હતું? પણ મેં તો તમને સંતોષ આપવાનો અને તમારા મનમાં મારા વિષે જે કંઈ આશંકા હોય તે દૂર કરવાનો નિયમ કર્યો હતો એટલે તમને ઉપદેશ, જ્યાં જ્યાં મારા સ્વમાનનો ભંગ કરનાર નહોતો ત્યાં ત્યાં મેં તેનો અમલ શરૂ કર્યો. મેં આશા રાખી હતી તે પ્રમાણે આનું સારું પરિણામ ન આવ્યું. હું શ કરતી હતી તે તો તમે કહીને નહિ, હું શું નથી કરતી

કન્યા તમારા કુળમાં કદી આવી નથી એમ કહીને તમારું હૃદય હર્ષથી
 ઊભારાઈ જશે એવી ધારણા મારા મનમાં હતી, પરંતુ તમે તો ન્યા
 ને ત્યાં કહેવા લાગ્યા : ' કન્યા તો આપણા કરતાં મરીબ ધરની જ
 સારી અને છોકરીઓ માટે બહુ લાચુતર સારું નહિ. ' મારા જે ગુણો
 હતા, મારી જે વિશેષતા હતી તે જ તમને દોષ અને ઊણપરૂપ જણાવા
 લાગ્યાં. વાત આટલેથી અટકી નહિ. તમે એ દોષ અને ઊણપ દૂર
 કરવા સારુ બાબી કરતાં ચે વધુ પ્રમાણમાં મારી પાસેથી કામ લેવાનું
 શરૂ કર્યું. હું મને તેટલું કામ કરું છતાં હું નથી કરતી ને નહિ જ
 કરું એવી તમારા ઉપર અસર રહેવા લાગી. તમે મારી ચોક્કી કરતાં
 થઈ ગયાં.

આનું ખીણું દુઃખદ પરિણામ એ આબુ કે તમે મારી પાસે ને
 સૌની પાસે બાબીનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. એમના વખાણ તમે
 કરો તે સામે તો મારે શો વાંધો હોય? પરંતુ તે દ્વારા તમે મને
 ઉતારી પાડો એ કેમ સહન થાય? એટલે સહજ રીતે હું કેટલીક
 બાબતોમાં ખુલાસો કરવા લાગી જતી અને તેનું પરિણામ હું બાબીની
 ઈર્ષ્યા કરતી હોઉં એવું આવતું. તમારો પક્ષપાત તમે કોઈ દિવસ
 જોતા જ નહિ.

આમ કરતા કરતાં તમે મારાં માતાપિતા અને શું આપે છે ને શું
 નથી આપતાં તે પણ જોવા લાગ્યાં. બાબીનાં માતાપિતા મરીબ હતાં
 એટલે તેઓ કશું ન આપી શકે તે હું સમજતી મારાં માતાપિતાની
 હું એકની એક પુત્રી હતી. અને કમચોક્કે તેમને મારા પ્રત્યે અત્યંત
 પ્રેમ હતો એટલે તેઓ મને વધુ ને વધુ આપવાની ઇચ્છા રાખતાં મને
 થતું કે મારું હવે સ્વતંત્ર ઘર થયું છે એટલે માતાપિતા પાસેથી આજમા
 આણું લેવું જોઈએ. માતાપિતાને નારાજ કરીને પણ હું તે આપતાં
 તેનું અધુરું જ લેતી. આમ છતાં આપણા સમાજમાં, ધનવાન
 કુટુંબોમાં પણ કન્યાને જે કાંઈ આપવામાં આવતું તેથી તો મારા

ત્યારે દોષ ક્યા હતો ? તમારા પરિવર્તનનું કારણ શું હતું !

મારી બુદ્ધિ આ પ્રશ્નોના જવાબ ન આપી શકી એટલે જેમની બુદ્ધિ ઉપર સદા યે અને અપાર શ્રદ્ધા રહી છે તે તમારા પુત્રને જ પૂછવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણયનું જેખમ હું સમજતી હતી. ધરતી વાતમાં એમને ન જેવવા જોઈએ એવો મારો નિશ્ચિત મન હતો. ઉપરાંત તેઓ પોતાનું નવું જીવન જ્યારે પરિશ્રમપૂર્વક ધડી રહ્યા હતા ત્યારે આવી વાતમાં જેવવાથી એમને કેટલો ત્રાસ થાય તે હું જાણતી હતી, પરંતુ કઈ શું ? જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ મારા માટે સ્થિતિ અસહ્ય બનવા લાગી. તમે અને બાબી, પ્રભુ જાણે શા ઉદ્દેશથી પણ બરાબર મારી પાછળ જ પડ્યાં ! મારી શાન્તિ અને સ્વસ્થતા હવે હાંડાતાં લાગ્યાં. પુસ્તકોમાં પણ હવે હું રસ લઈ શકતી નહોતી કારણ કે એ પણ તમારી નિંદાનો એક વિષય હતો. મારા માતાપિતાનાં દોષો પણ હવે તમે વધુ પ્રમાણમાં વર્ણવવા લાગ્યાં હતાં.

એક વખતે બ્યવહાર પ્રસંગે તમે ચાર દિવસ માટે બહારગામ ગયા અને બાબી સામેની મારી શાન્તિ તૂટી ગઈ. મોટાભાઈને એ દલી રહ્યાં હતાં તે મેં સાંભળ્યું. બાબી કહેતાં હતાં : ' સવારમાં છાપુ' લઈને જેસી જાય છે. કામવાળીની માફક મારે જ આખા ઘરનો હસરડો કરવો પડે છે. સાહેબ (મારા પતિ)ના ખાનમાં તો કંઈ આવવું જ નથી અને તમે તો કંઈ કહેવાની બાધા જ લીધી છે.' વધુ હું સાંભળી શકી નહિ. પરંતુ મોટાભાઈના કાનમાં પણ ઝેર રેડાઈ રહ્યું છે એવું જાણતાં મારી તમામ ધીરજનો અંત આગ્યો. થોડીવાર પછી મોટાભાઈ હું સાંભળું તેમ બાબીને ઉદ્દેશીને બોલ્યા.

‘ જાને અને તને બીજને ધંધો જ નથી. બા પણ જ્યારે ને ત્યારે આવી વાત કરતા ચરમાર્તા નહિ હોય ? કાન્તા કંઈ અણસમજી નથી. બજોલી છે, એની મેળે સમજશે. ’

જી બાબી બોલ્યાં: 'પણ બાઈના ધ્યાન ઉપર તો લાવવું જોઈએ ને !'

'એને ખીજો કામધંધો નહિ હોય !' મોટાભાઈ બોલ્યા ને ચાલતા થયા.

હું સમજી. પહેલાં તમે બહાયાં; તમારો પ્રેરણાએ બાબીને બળ આપ્યું ને હવે તમે બંને મોટાભાઈને તૈયાર કરો રહ્યાં હતા. નાનપણથી સાંભળેથી સામુ-વહુનો વાતો મને યાદ આવી ગઈ. હવે બાકી રહ્યા હતા માત્ર મારા પતિ. હું વિચાર કરતાં ધ્રુજી ઊઠી. તમે એમને પણ સમજાવી દો તો ? એમને ઠસાવો કે હું અભિમાની છું, કશું કામ નથી કરતી, વિનય-વિવેક જાળવતી નથી અને મારા માતાપિતા વહેવારનું પાલન કરતા નથી ! પછી બાકી શું રહ્યું ?

મેં એમની સાથે વાત કરવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. તે જ રાત્રે તેઓ શાન્તિમાં હતા ત્યારે મેં વાત ઉઘારી. ગમે તેમ કહો પરંતુ મેં એ દિવસે પહેલી જ વાર એમની પાસે મારું હૃદય ખોલ્યું અને તે પણ નીચેના શબ્દોમાં જ. તમે ત્રણ વર્ષથી મારા નામે જે ને તે બોલો છો તેમ નહિ.

મેં કહ્યું: 'આજે તમને ચિંતા થાય એવી વાત કરવી છે.'

આટલું સાંભળતા જ એમના મોં ઉપર ચિંતાની લાગણી ફરી વળી. મને થયું કે હવે વધુ ન બોલું, પણ એ હવે સાંભળ્યા વિના રહે ? એમણે પૂછવા માંડ્યું અને મેં જે કંઈ બનતું હતું તે, લખના પહેલા દિવસથી મોટાભાઈ અને બાબી વચ્ચેની વાત સુધી કહેવા માંડ્યું. બધી વાત પૂરી થઈ ત્યારે તેઓ ગંભીર વચ્ચારમાં ડૂબી ગયા અને થોડીવાર પછી બોલ્યા:

'મેં આજ રાખેલી કે મારા ઘરમાં તો આવો કલેશ થશે જ નહિ કારણ કે બા પ્રેમાળ છે ને તું સમજી છે. પરંતુ અહીં પણ...' તેઓ વધુ ન બોલી ચકયા.

'પણ આનું કારણ તમને શું લાગે છે ? મેં ઘણું વિચાર કર્યો, મારાથી સમજાવું નથી.' મેં કહ્યું.

‘કારણ તો તે વાતની ચરઆત કરી ત્યારે જ હું સમજી ગયો, પણ એ કારણ દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય નથી, એ બહુ ભીડું છે.’

હું વિચારમાં પડી ગઈ. મને એમની વાતમાં કંઈક રહસ્ય લાગ્યું. હું પૂછવા જતી હતી ત્યાં જ એ બોલ્યા:

‘એમ સમજતી નહિ કે આમાં કંઈ રહસ્ય હશે. ભીડું એટલે કે જેમાંથી એ કારણ ઉદ્ભવે છે તે સંસ્કાર ભીડા છે. લગ્ન પહેલાં જ એ મનોદશા મેં જોયેલી ને જાણેલી, પરંતુ તે આવું ૩૫ લેગે એમ માયું નહોતું. જાના પ્રેમાળ સ્વભાવ ઉપર મેં વધુ પડતો વિશ્વાસ મૂકેલો.’

‘પણ હતું શું ? હા શું ?’ મેં આત્મરતાથી પૂછ્યું.

એમણે વિસ્તારથી ને જવાબ આપ્યો તેનો સાર હું તમને કહી દઉં.

આ પત્રના આરંભમાં મેં તમને કહ્યું છે કે મારા માતાપિતા આ વેવિશાળ માટે ઉત્સાહિત નહોતાં. મારા પતિ પાસેથી મેં જાણ્યું કે તમારી સ્થિતિ પણ લગભગ એવી જ હતી. ફેર એટલો જ હતો કે અમે સૌ તમારા પુત્રને જેઈ ખેંચાયાં હતાં અને તમે કરતાં કરતાં પણ અમારી પ્રતિષ્ઠા અને લક્ષ્મી જોઈને. મેં જાણ્યું કે શરઆતમાં તમે એ બોલેલાં ‘એ આપણા ઘરમાં ન પોસાય. ભણેલી તો મારે જોઈએ જ નહિ’ પણ સમજ્યાએ તમને ઠસાવી દીધું કે ‘આ સંબંધ બાંધવાથી કુળની આજ રૂવશે. ચદ્રાન્ત-મારા પતિ-ને સારી આથ મળી જશે.’ તમે એમ માનીને આશ્વાસન લીધું; ‘પડેલેથી સંભાળ રાખીશું તો વાંધો નહિ આવે.’ તમારા પુત્ર પાસે એવું બોલી પણ ગયાં કે ‘એના આવ્યા પછી માને ને ભાઈભાણીને જૂલી જતો નહિ, ચડાવ્યો ચડતો નહિ.’ તે દિવસે આ શિખામણની અંભોગતા એ સમજ્યા નહિ, તમારું માનસ પણ એમણે પૂરા રૂપમાં પારખ્યું નહિ.

૧.

એમને ૫ ફૂં કેમ દોષ આપું? કારણ કે નક્કી થતાં જ તમે તમારું વક્ષણ જાણ્યું હતું. તમે એમની પાસે ને સૌની પાસે મારી ને મારાં માતાપિતાની પ્રશંસા કરતાં ચાકતાં નહોતાં. આજે મને સમજાય છે કે ખરેખર તો તમે તમારી પોતાની જ પ્રશંસા કરી રહ્યાં હતાં. જરીજ અને સામાન્ય હોવા છતાં આવી શિક્ષિત અને ધનવાનની કન્યા લાગ્યાનો તમે મર્વ અનુભવતાં હતાં.

તમારી આ મનોદશાએ જ આપણા ધરમા ઝેરનું ખી વારી દીધું હતું. એમાંથી હવે અંકુર પુટવા માંડ્યા હતા આ અંકુરે ઉજેડીને ફેંકી શી રીતે દેવા? મારા પતિએ કહ્યું કે પોતે તમારી સાથે શાન્તિથી વાત કરશે મેં એમને સમજાવ્યા કે 'એનો અનર્થ થશે, મેં તમને બા વિકલ ચકાવ્યા છે એમ માનવામાં આવશે.' પરંતુ એ દલીલ એમણે કાન ઉપર લીધી નહિ.

મણેક દિવસ પછી તમે આવ્યા ત્યારે સમય મેળવીને આ વાત એમણે કરવા માંડી. ફૂં બાજુના ખંડમાં બેસીને ચિંતાપૂર્વક સાંભળી ગઈ હતી. બાબી એક સમાને ત્યાં ગયાં હતાં, મારા કાનમાં તમારા એ શબ્દો આવ્યા ૫ ખીલાની પેઠે ભોંકાય છે. તેઓ બોલી રહ્યા કે તુરત તમે તકેક્યા:

‘મને ખાતરી જ હતી કે એ મા-દીકરા વચ્ચે ઝેરનાં ખી વાવશે જ.’

બસ, વધુ કંઈ જ નહિ! ખુલાસો કરવા ને તમને સાંત્વન આપવા એમણે બપોરે ફોફાં માર્યાં. તમે છેવટે બોલ્યા: ‘મારે કંઈ સાંભળવું નથી ને કહેવું યે નથી. માની એકે ૫ વાત હવે સાચી નહિ લાગે. જમાનો કદે જલ્દાઈ ગયો છે.’

નિરાશ થઈને તેઓ મારી પાસે આવ્યા મને કહ્યું: ‘બાનું માનસ સાવ જલ્દાઈ ગયું છે. તારે સમજીને શાન્તિ રાખવી અને એમને શાન્તિ થાય એમ જ રહેવું.’

પ્રે. પુ. ૨૦

તમે મને તેમ માન્યું હોય ને આજે મને તે માનતાં હો. પણ એમણે જે શબ્દો મને કહ્યા તે ખરેખર તો મારા પોતાના અંતરના જ હતા, મારા માતાપિતા પાસેથી હું એવા જ સંસ્કાર પામી હતી.

પણ મારી શાન્તિ તમે ને બાબીએ મળીને હવેમચાવી નાખી. તે દિવસથી મારી વિરુદ્ધ બોલવામાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો થયો. હું 'દાન ભંભેરુ' છું ને મા-દાકરા વચ્ચે કંકાસ જીભો કરું છું એવા આક્ષેપો તમે કરવા લાગ્યાં. આ બધું સંભળવું મને આકરું લાગતું હતું. પરંતુ હું મળી જતી હતી. એમને, પણ નહોતી જણાવતી, પણ તમને એટલેથી કેમ સંતોષ થાય? તમે તો માની જ લીધું હતું કે હું દરરોજ અનેક સાચીખોટી વાતો કરીને તમારી વિરુદ્ધ તમારા પુત્રને ઉશ્કેરતી હોયશ. એટલે આ શબ્દો તમે એમને પણ સંભળાવવા લાગ્યાં. એક દુર્ભાગી દિવસે એમણે શાન્તિ ગુમાવી ને બોલી જીઠ્યા:

‘તમે તે બાબી જ મારા કાનમા ઝેર રેડો છો. તમે મને ભુલો કરશો ત્યારે જ જાપરીશો.’

મોટાભાઈ ત્યારે હાજર હતા, એમને લાગ્યું કે બાનું અપમાન થાય છે એટલે એ બોલી જીઠ્યા:

‘તને તારી કમળીનું ને તારા સસરાના પૈસાનું અભિમાન હોય તો ભુલો થઈ જા. અમને ભમવાન જર-જાનરાનો રોટલો આપશે.’

માગ પતિ પણ મમજનો કાળુ ગુમાવી બેઠા હતા. મેં વચ્ચે પડવા પ્રયત્ન કર્યો પણ હું ન ફાવી. એમણે તો ભુલ થવાનું અને તે દશ જે તમારું ઘર છોડી દેવાનું જાહેર કરી દીધું. મને પણ એવી આચ્છા કરી નાખી. તમે, મોટાભાઈએ, બાબીએ એમની એ જાહેરાત વધાવી લીધી.

પણ હું ત્યાંથી ન ખસી. તેઓ, ગુરસે થયા, નારાજ થયા, એકલા ચાલ્યા જવાની ધમકી આપી છતાં હું બેસી રહી. મને આપણા ઘરની અને મારા માતાપિતાની આગર વધાઈ હતી.

એક દિવસ પસાર થઈ ગયો એટલે બધાનાં રોષ'કંઈક સ્થગી ગયો. મને થયું કે હવે આ વરસ જીવાઈ જશે. અપનાન પામીને પણ ઘરકામમાં મારું ચિત્ત પરોવ્યું, ભામી અને 'તમે મારી સાથે બોલતા' નહોતાં છતાં ખુશામત કરતી હોઈ એમ હું તમારા સાથે બોલવાનો પ્રયાસ કરવા લાગી ચારેક દિવસે મને કંઈક સફળતા મળી. ધનુ', વાતાવરણ પણ હળવું બન્યું.

પણ એ લાંબુ ન ચાલ્યું. બા.ભી અને મારી વચ્ચેનો પક્ષપાત હવે બંને બાજુએ સુધી પહોંચી ગયો. તમારી દૃષ્ટિએ મોટાભાઈ 'તમારો' અને નાનો દીકરો 'વહુનો' હોય એવું બની ગયું. આ બેદ 'વાતોમાંથી' હવે વર્તનમાં આવ્યો. સારસંભાળમાં પણ આ પક્ષપાત દેખાવા લાગ્યો. મારા પતિ બપોરના બે વાગે આવે ત્યારે એમને ઠંડી રસોઈ મળવા લાગી. ધરના પ્રાંતોમાં એમનું મદદરૂ હવે જતું રહ્યું. માર્ક બાબતમાં એમને 'પૂછવામાં આવતું' જ નહોતું.

મારાથી આ સહન કેમ થાય? એમની થાળી સંભાળવાની જવાબદારી, તમને નારાજ કરીને પણ મેં લઈ લીધી. એ જ દિવસમાં એમાંથી મઠકો ભગ્યો. -

વધુ શું લખું? ત્યાર પછીની વાત સાવ તાજી જ છે. રાજના કલેશ કંકાસમાં આપણું ઘર ફૂટી ગયું. જીદ થવાની ને જીદ કરવાની શાંતો હવે સામાન્ય બની ગઈ. પ્રેમ અને આદરની લાગણીઓ તો મૂળમાંથી જ ઊભરી ગઈ. સમાજો પણ આ ક્રમશઃઓનાં હવે જાણકાર બન્યાં. હું જાણું છું કે સૌએ મારો જ દોષ કહ્યો. હું 'શાહુકારની' કે, કરી, ભણેલી, છોકરી, ઉદ્ધત હોઈ એમાં નવાઈ શી?

અને હું સીમિતિની બની, મારા પતિ સકારણ ચિંતાતુર બન્યા, એમણે મને આરામ લેવા આમ્રક ક્યો, તમારી પાસે પણ બોલી ગયા, પરિણામે જે ભઠકો થયો તેમાં પ્રેમના ને લાગણીના જે કંઈ અવશેષ રહે તે બળીને આખ થઈ ગયા.

આ રિયતિમાં અમે તે જ દિવસે પહેરવાનાં લૂગાં સાથે ભુદા
ખરમાં વસવાટ કર્યો. માન્યું કે હવે સૌને શાન્તિ થશે. પરંતુ એ આસા
યે નિષ્ફળ નીવડી. અમલક છતાં અમે ઘાઝીને, કંટાળાને, ત્રાસીને એ
મામ પણ ઊડી દીધું !

વહાલાં સાસુજી, આ કામળ હવે પૂરેા કરવા ધારું છું. એ ઉભા
પ્રસંગને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા છે. આપણી વચ્ચે, બે બાઈ વચ્ચે,
માદીકરા વચ્ચે પત્રનો વહેવાર પણ રહ્યો નથી. ક્યારેક સમાચાર મળે
છે, પ્રજા જાણે સાચા કે ભુટા, પણ એમાં નિંદા સિવાય બીજું કંઈ
જાણવા મળતું નથી. લોક કહે છે કે તમે જોયા કરો છો : 'કેટલી
આસા રાખીને પરણાવ્યો હતો પણ વહુનો સાવશુલામ બની ગયો !'
હું એનો શો જવાબ આપું ? મારો કામળ કદાચ તમને જવાબ આપી
શકે. પ્રેમ તો હવે છે નહિ, પણ વિશ્વાસ રાખજો કે તમારા મનમાં છે
તેવો તિરસ્કાર પણ નથી. આ કામળ, એક જૂનું રમરણ જાગૃત થઈ
આવ્યું એટલે લખ્યો છે. અમારી પાડોશમાં એક સાસુ-વહુ છે. નાનો
દીકરો હતો કુંવારો છે. સાસુ-વહુ વચ્ચે અહણત પ્રેમ છે. સાસુ એની
વહુની મા કરતાં યે વિશેષ સંભાળ રાખે છે. એને જોઈું છું ને મને
બધું યાદ આવી જાય છે. નાના દીકરાને જોતાં ક્યારેક આંખમાં પાણી
ભરાઈ આવે છે. અમવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે 'અમારા જેવું કમનસીમ
આ બાઈઓનું, આ મા-દીકરાનું, આ દેરાણીજેઠાણીનું કદી ન હોય !'

આ સામળીથી કામળ લખ્યો છે. તમારે એનો જે અર્થ કરવો
હોય તે કરજો.

શ્રી૦ તમારી એક વેળાની
વહાણુડી વહુ.

યશ અને અપયશ

સાસુજી,

આ કામળ તમને લખું છું છતાં તમે એ વાંચી ચકવાનાં નથી, કારણ કે તમને એ આપવા જેટલી દિગ્ગત મારામાં છે નહિ. તમારાથી છૂટવા માટે ફાફા તો ખૂબ મારું છું, પણ છટી થી રીતે શકું ? મારા સસરા અને તમે, ખૂબે વૃદ્ધ અને અચક્કવ બન્યાં છો. ખીજા હોકરા તમારે નથી, આ સ્થિતિમાં અમાગથી 'જુદા' પણ કેમ થવાય ? કંઈક લોકક્ષાત્ર અને કંઈક ફરજતું જ્ઞાન આ ધરમાં જ અમને બાંધી રાખે છે. કાર્ત વાગ આ અંધન તોડી નાખવાજેવી આકુળતા મારામાં આવી ગય છે, પરંતુ ત્યારે 'એ' અને સમજાવી દે છે. તમે તમે તેમ વતો પણ મારાથી મારો ધર્મ છોડાય નહિ એવું મનજમાં હસાવે છે ને હું શાન્ત બની જાઉં છું.

પણ એ શાન્તિ લાંબો સમય ટકતી નથી. આજે તો એટલી બધી અશાન્તિ મારા મનમાં વ્યાપી ગઈ છે કે જો કોઈ જ જગ્યાએ હું એ ઠાકવું નહિ તો ધરમાં મહાઆગત મંદાર્ધ જમ. આજે તમે મારી બા પાસે જો જો વાતો કરી તે સંભળીને મને રોમેરોમ ઝાળ લાગી ગઈ છે. મારી નિંદા કરવાની તમને ટેવ છે તે હું જાણું છું, પણ ખુદ મારી જ બા પાસે તમે મારું વાકું બોલી એમને ઘરમથી નીચું જોવડાવદો એવું તો મેં સ્વપ્ને મેં ધાધું નહોતું. મારી બા તમારી આ રીતલાત જાણતી નથી એટલે એને બિચારીને તો મરવા જેવું થયું છે. મેં એને રહેવાં માટે કેટલું સમજાવી, પરંતુ એ તો સાંજની જ ગાડીમાં આસ્થા જવાનો નિમ્મલ કરીને બેઠી છે.

તમે જાણો છો કે મારા લગ્નને સાત વર્ષ થઈ ગયા, પરંતુ મારી બા કોઈ દિવસ બહી આવી નથી એ જૂની કદિ પ્રમાણે જ પોતાનું જીવન ગુમરે છે એટલે યાત્રી આવે ! પરંતુ માગ બાપુના પગનું એપરેશન કરાવવું હતું અને 'એમએ' ખૂબ ખૂબ લખ્યું એટલે આવવા માટે કબૂલ થયાં, આજે આવું સાંભળીને એમને જવું પડે છે તેનો બા અને કેવો લાગતો હતો ! તમાગ માટે મારા અંદરમાં જગા થે પ્રેમ કે આદરભાવ નથી એમ તમે કહો છો, મારા સસરા મેં એ વાતમાં પોતાની સમતિ પૂરાયે છે, તો હું તમને એમને ત્યુછું છું કે તમારા મંત્રણે પ્રેમ કે આદરભાવ રહે એવું તમે રહેવાનું છો છું ?

અમારે કામળ લખવા બેઠી છું તે તમને મોકલવા માટે નહિ પણ મારુ હૃદય ઠાલવવા અને મારા મનના અશાન્તિ ઉલેચી નાખવા. એમ ન હોય તો આજે ધરમાં રહેવાનું મારા માટે અસંભવની તમ આમ છતાં જે લખીશ તે તો તમને બા કામળ મળવાનો છે એમ ધારી લખીને જ લખીશ. તમને આખ સામે રાખ્યા વગર અશાન્તિ ઠાલવવી ક્યાં ?

માફ આવે છે તમને, સાત વરસ પહેલાં હું આવી ત્યારે તમે મારાં કેવાં ને કેટલાં વખાણ કરતાં હતાં ? મારા જીવનમાં એ મોટામાં મોટી કંમના હતી કે તમને ને મારા સસરાજીને સુખ આપી મારાં માતા-પિતાની આમરમાં વધારો કરું. પરંતુ એવા સુખી દિવસો એ વરસથી વધુ વખત ન ગયા. શું બની ગયું એ વરસમાં કે તમે મારી કિંગડો જ સાવ હિતારી નાખી ? હું બદનાઈ ગઈ કે તમે બદનાઈ ગયા ?

તમે તો એમ કહો છો, હું પહેલાં સારી હતી, પછી બદનાઈ ગઈ. હું બરાબર એથી ઊલટું જ માનું છું. હું તો જે હતી તે જ છું. તમારી સેવા જે બાવપૂર્વક મેં લગ્ન પછીના પહેલા દિવસે કરી હતી તે જ બાવપૂર્વક બે વર્ષ પછી પણ હું કરતી હતી પરંતુ તમાગ જીવનમાં મેં જ્યારથી ચાલો દિવસ એવો ત્યારથી તમારી નજરમાં હું બદનાઈ ગઈ. એવું જ કહું તો તમારા દીકરાએ જે દિવસે નોકરી છોડી

ઈંધ ધરનો ધંધો શરૂ કર્યો અને જે દિવસે લગવાને મારા બોળામાં એક બાળક આવ્યું તે દિવસથી તમારી નજરમાં ફેર પડી ગયો.

મને બરોબર યોદ્ધ છે. તમે ય જે 'જે' દિવસે સંભારશો તો મારી વાત તેમને જોડી નહિ લાગે—કે મારા 'પતિ' અને 'બાળક'ની સંભાળમાં મેં મન પરાવંવા માંડ્યું ત્યારથી તમારા 'મનમાંથી' હું ખસવા લાગી. તમે કહેશો કે ખરી વાત છે, ત્યારથી તારી નજરમ પશુ ફેર પડી ગયો. પણ એમ નથી. તમારી તો જે રીતે અને જેટલી સેવા—ચાકરી 'હું' કરતી તેટલી મેં ચાલુ રાખી હતી. તમારો 'ચાળામાં' મેં કયાશ આવવા દીધી નહોતી તેમ તમારી બાજા મેં ઉઘાડી નહોતી.

મને કહેતા શરમ થાય છે પણ આ તે 'કેવું' કે તમારા દીકરાનું કહ્યું માનવા હું તત્પર થઈ કે જે ચાકરીમાંથી દુકાનેથી આવે ત્યારે એમની બધી સમગ્ર સાચવવા હું ખડે પગે રહું, તે જ તમારાથી સહન ન થાય ? તમને મારો સ્પર્ધા પશુ કેમ માદ નહિ આવતો હોય ? તમારા પોતાના દીકરા ઉપર પણ કેમ લાગણી નહિ થતી હોય ? સવાગના સાત વાગ્યાથી રાતના દસ વાગ્યા સુધી બગમમાં માધાત્રીક કરનારની સેવા હું ન કરું તો કાણ કરું ? મારે જે એ ન કરવાનું હોય તો જિંદગીમાં બીજું કરવાનું શું છે ? બાની એ તમને ધર્ષા આવે ને તમે મન્યુકાન્યુ બોલો તે કેટલું શરમજનક ? કેટલું બેદરદુ ?

અને હું મા બની ત્યારે એ ફરજ પણ મારે બજાવવી તો જોઈએ ને ? પશુપણી પણ ધન્યરે આપેલી લાગણી અને સમજણ પ્રમાણે પોતાનો ધર્મ બજાવે છે. તો હું તો સમજી માનવી છું. મારાથી બેદરકાર કેમ બની શકાય ? તમે એ તમારી 'લુગાની' અને તમારા પહેલા બાળકને માદ કરો તો મારી લાગણી મમજી શકે, પરંતુ એમ લાગણી અનુભવવાને બદલે તમે તો કહો છો : 'અમારા નાનપણમાં અમને બાળકને તેડવાનું મન નહિ થતું હોય ? પણ

મોટાની આમન્યા રાખવા બાળક રોઈ રોઈને મરી જાય, તો યે
અમે તો હાથ ન અડાડતા. સાસુજી, આમ કહીને તમે કહેવા શું
માગો છો ? તમારા સાસુ તમારી લાગણીને કચડી નાખતાં તે શું
ચોખ્ખું હતું ? અત્યારે શું એનો બદલો તમે લેવા માગો છો ? સમજાવું
નથી કે તમારું મન શી રીતે કામ કરે છે ?

આ બે સિવાય બીજી કેમ બાળક તમારો નારાજ માટે હતી
ખરી ? હા, તે પછી અને આજે તો તમે મારા હજાર વાંક કાઢો છો.
પણ તમે જિંડા જીતરીને જોશો તો મારા પ્રત્યે તમારો લાગણીમાં
પહેલવહેલો પકડો તે દિવસોમાં આવ્યો અને તે પછી તો દિવસે દિવસે
સ્થિતિ બગડતી જ ગઈ. આ બગાડો કેમ થયો તે તમે ધીરજ
રાખો તો આજે કહી દેવા માગું છું.

તમને ઘણે કે આણું બધું હું કેમ સમજી, ક્યાંથી સમજી, ને આ
બધામાં હું આટલી બધી જિંડી કેમ જીતકું છું તો તમને તેનું કાગ્ય
જણાવી દઉં. માગ્યો તમારો નારાજ સહન થતી જ નહોતી. એમ
થતું હતું કે ધરમાં એક માણસ પણ જો મંબીર હોય તો આખા
ધરનો આનંદ છૂંટાઈ જાય. વધુમાં મારો તો નિઘ્રય હતો કે તમને
પૂરો સંતોષ આપવો ને તમારી પાછલી જિંદગી સુખમય બનાવવી.
તમારા દીકરાની પણ એ જ ઝંખના હતી. અને આજે પણ એ જ
ઝંખના એમના અંતરમાં પડી છે.

એટલે તમારો નારાજના કારણે હું વિચારતી. એમની સાથે પણ
પ્રસંગ મળ્યે ચર્ચા કરતી. એમાંથી મને જે મળ્યું તે મેં તમને કહ્યું.

આ સ્થિતિ ટાળવા મેં ઉપાય તો ધણી લીધા પણ મારા એક
ઉપાયથી સ્થિતિ વધુ વમડવા લાગી. હું મારા પતિ અને પુત્રની
ચાકરીમાં કશી યે ખામી રાખ્યા વિના તમારો સેવા કરતી હતી.
તમારો સેવામાં પણ કોઈ જાતની ખામી આવતી નહોતી પરંતુ તમે

તો પેલા અભિમાની દેવની જેઠ તમારી અને માત્ર તમારી જ પૂજા-સેવા માગતાં હતાં. તમારી આત્મા અને ધ્વજા વિના તમારા દીકરાનું હું કંઈ કામ કરું તે પણ તમારાથી સહન થતું નહોતું. તમારી પોતાની જીવવાની તમે જૂઠી ગયાં હતાં અને એ વખતે જે સામુ હતા તેનો જ અવતાર બનવાનું તમને થોડા લાગતું હતું.

આવી સ્થિતિમાં હું એક જૂલ કરી બેઠી. આ જૂલ મને તે દિવસે તો સૂઝી નહિ પણ તે પછી બધું વલુસી ગયું ત્યાં સુધી એનું જ્ઞાન ન થયું. મારી જૂલને મેં તો મારું ઠહાપણ માન્યું હતું. હું એમ ધારતી હતી કે તમારો અસંતોષ વધુ સેવા-ચાકરીથી હું દૂર કરી શકીશ, પરંતુ બન્યું બિલકુલ જ. તમારા મનમાં હલ થઈ ગયું કે મારી પાસેથી કામ લેવાની, મને કમળમાં અને સદા ય નમતીમજતી (આ તમારા જ શબ્દ છે રાખવાની આ જ યુક્તિ છે. પ્રેમને બદલે તમે તો નિંદાથી બધું મેળવવા માક્યું: મેં મૂખીએ સારા દેખાવાના મોલમાં તમે માક્યું તે આપ્યું અને પરિણામે બધું ગુમાવી બેઠી. આજે મને એનો પરતાવો થાય છે પણ હવે શું થાય? તમારામાં જક ધાલી ગયેલી ટેવ હવે શી રીતે નીકળે!

આ જ્ઞાન મને જે દિવસે થયું, સાત અઘ્યાનક નહિ, પણ ધીમે ધીમે જ આ જ્ઞાન મને થયું, પણ તે દિવસથી હું બદલાવા માંડી. સાચેસાચ તે દિવસથી તમારા પ્રત્યનો આદરભાવ મારા અંતરમાંથી બીખડી ગયો. મને થયું, કે તમે મને મૂખ બનાવી રહ્યાં છો. એમ પણ થયું કે હું જેમ જેમ એમના માટે તૃદી મરું છું તેમ તેમ મને યશને બદલે અપયશનાં પોટલાં બધાં છે. બસ, ત્યારથી હું જે કંઈ કરું છું તે ઉપર ઉપરથી અને માત્ર ફરજ સમજીને જ કરું છું. લાગણીનો છાંટો ય હવે મારામાં નથી.

આજે તમે મારી બા પાસે પણ એ જ કહ્યું છે, જે પ્રસંગે અપ્રસંગે ગદાં સર્ગવહાલાને તમે કહી રહ્યાં છો. મારી નિંદા એ જ

હવે તમારું કામ બની ગયું છે. તમારા જણાબ્યા મારા સસરાજી પણ એ જ કામ કરવા લાગ્યા છે. તમે ત્યાં સુધી જોસો છો કે 'અમે તમને લોકલાજની ખીંકે જ ધરમાં ગળીએ છીએ, અંતરમાં તો તમે જલદી મરી પરવારો એમ જ ઇચ્છીએ છીએ.'

બાલુ' બધું જોઈવું ને માનવું તમને શોભતું નથી, પણ એ વિશે કંઈયે કહેવાનો અર્થ નથી. જિંદગીને આરે પહેચિલા તમે હવે તમારા રવબાવમાં કંઈ ફેરફાર કરો 'એવી મને' આશા નથી. છતાં એક વાત તમને અને જો બીજું કંઈ બાંધવા માગે તો તેને હું કહી દેવા માગું છું કે અમે તમારા માટે જે કંઈ કરીએ તેના બદલામાં જોહામાં 'જોહુ' યશની જૂખ તો અમારામાં હોય જ છે. આ લાંબી અમે અમારા મોર્તાપિતાને ત્યાંથી સાથે જ લઇને આવીએ છીએ. તમે યશ પણ ન આપી શકો તો અમારી સેવા લેવાનો તમને 'શો' દક્ક 'છે' યશ-અપયશની ચિંતા ક્યાં વિના સેવા ક્યાં કરવા જેવો અમારો આત્મા ઊંચે નથી ગયો અમે તો સાવ સાધરણ માટીનાં પૂતળાં છીએ. યશની પાછળ અમે અમારી કાયા ધસી નાખતાં પંજુ અચકાતાં નથી અને જ્યારે યશને બદલે અમને અપયશ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અમારા અંતરમાંથી માયા, મમતા, પ્રેમ બધું બળીને રાખ થઈ જાય છે.

સાસુજી, આવી રાખ આ કામળ મારફત તમને આપવા માટે જ આટલું લખ્યું છે. તમે નહિ તો બીજું કંઈ અમારી આ રિયલિ સમજશે તો મારી પોતાની રાખ પણ મને વહાલી લાગશે ને છેવટે 'મને યશ મળ્યો' એવો હું સંતોષ પામીશ.

તમારી યશભૂખી
પુત્રવતી.

હું ટાયેલી પુત્રવધૂ

સાસુજી,

પૂહલેથી જ કહી રહું કે મારા અંતરમાંથી તમારા માટે હજાર હજાર શાપ સિવાય 'ખીજી' કાંઈ નોકળણું નથી. તમને હું મારી તો શું, તમારા હોકરાની મા પછ આનતી નથી. તમે મનુષ્યના રૂપમાં કાશ્વ દશા 'તે હું' જાણતી નથી. કાકાની વાતો મેં સાંભળી છે પરંતુ તે પછ તમારા કરતાં વધુ ભયંકર ને નિર્દય હોય એમ હું ધારતી નથી. તમે...તમે...વધુ શું લખું? ક્યા નરકમાં તમને જગ્યા મળશે તેના જ હું વિચાર કરું છું.

ભગવાને મને આટલી નિર્ભળ અને પોચા દિલની ન બનાવી હોત તો ઘોર પાપ વહોરીને પછ હું તમને મારી નાખવા તમારા ભોજનમાં એ નાખી દેત. મારા પહેલાં આ ધરનો લક્ષ્મી જનીને જે આવેલી ને તમારા પાસે સળગી ગયેલી તેની પેઠે જ હું તમને સળગાવી દેત, પછ શું કરું? તમારી ત્રાડથી અને તમારી આંખથી હું યરયરી જાઉં છું. એમ થાય છે કે મારે ૫ એક દિવસ આસતેલ ને હિવાસંગાનો સાથ શોધવો પડશે. એ સિવાય આ સંસારમાંથી હું છૂટી ચક્રીશ નહિ.

લોક કહે છે. 'એ દાસ વિના તાળી પડે નહિ.' 'જનેના વાંક વિના શુદ્ધલેસ થાય નહિ' હું લોકમાનને પૂછું છું, 'મારા પહેલાં આ ધરને ગાજાવી ગયેલી કમુ સામે તમારે શું કહેવાનું છે?' એનામાં એ કાંઈ અવગુણ હોય તો તે એક જ હતો. એ માગ કરતાં યે મનની નિર્ભળ હતી. કળ્પને ૫ એનાથી વધુ દિંમતવાણું હતો. પોતાના ઉપર ગુનરતા જીલ્લોની વાત એણે કાંઈ દિવસ કાંઈને કરી જ નહિ. ચાર

વરસના લગ્નજીવનમાં એણે પિયરનો માગ કાઢ દિવસ ભેળો નહોતો. એના ઉપરનાં ચોખ્ખાપહેરામાંથી કાઢ વાર પિયરને સંદેશો મોકલવાનો મોકો મળી જતો ત્યારે પણ એ તો પોતાના સુખની વાતો જ મોકલતી. એના જેવી જ એની ચોચા દિલની માને એ કહેવાયતી કે 'તું શાન્તિ રાખજે. તારી દીકરી કુઃખી નથી, બાકી તો કર્મમાં જે લખ્યું હોય તે કાઢ મિથ્યા કરી શકતું નથી.'

તમારા ઘેર આવ્યા પછી આ બધું મેં ત્રણ સહિના પછી જાણ્યું. મને શી ખબર. મારા માતાપિતાને ૪ શી ખબર કે તમારા કુંવર વિધુર થયા પછી ત્રણ વરસ સુધી કેમ કાઢ કન્યાને પામી શક્યા નથી ! આપણી ક્ષતિમાં કન્યાની સ્થિતિ કેવી છે તે મારા માતાપિતા જાણતા હતાં. કાઢ વિધુર થાય, બરે, કાઢને ત્યાં વહુ મીઠગીનો પચારીમાં પડે ત્યારથી અનેક ગાળાપ એની કન્યાને લઈને હાજર થવા માંડે અને હાજર હાજર લાગવમ લમાડીને આમણી પત્નીની ચિતાની રાખ હજી ફરી ન હોય ત્યાં તો નવું મીઠગ બાધા દે. જાણતા હતાં કે તમારા દીકરાને વિધુર થયે ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા હોય પરંતુ એને એક અમારી બાળુ કાઢ જાણતું નહોતું. ક્યાં કસકસા અને ક્યાં મારું વહવાણ ! એ એક ત્યાં સુધી પહોંચે શી રીતે ? અમને તો એવું ઠસાવવામાં આવ્યું કે 'આમણી વહુનો છોડરાને બારે આમાન લાગેલો. 'પરણાવશે તો હું આપમાત કરીશ' એવો ભય એ જતાવતો હતો. એટલે જ આજ સુધી એ મંડાયો નથી.' મારો મોટી ઉંમરથી અંતઃકુલ જતેલાં માતા-પિતાએ તમારા એ બાઈ, આજે કહું તો તમારા એ દલાલ-નો વાન સાચી માની અને તમારું

જેમ જેવા વિના જ, એનો ફોટો

તમે બારે હોશિયાર એટલે લગ્ન તો 'દેશમાં' જ કર્યાં. ધામધૂમમાં કંઈ ખાડી ન રાખી. આખા ગામમાં વાહવાહના પોકારો થઈ ગયા. બેનપણીઓ મરકરી કરવા લાગી. આ સાલજીમાં હું સૌને બૂલી જઈશ એવી મજાક સાંભળતાં મારા આનંદનો યે પાર નહોતો. સેકન્ડ ડલાસના ડબ્બામાં હું પહેલી વાર બેઠી ત્યારે મને લાગેલું કે આ ધરતી ઉપર મારા જેટલું સુખી કોઈ જ નહિ હોય.

પણ કલકત્તા પહોંચી કે તુરત વાતાવરણ બદલાયું. પહેલે જ દિવસે તમારા સાચા સ્વરૂપના મને દર્શન થયાં. કેમ જાણે વઢવાણથી અહીં સુધી તમે તમારું રૂપ બદલો નાખ્યું હોય ! એ હારથ ને એ મજાક, એ પ્રેમ ને એ લાગણી કલકત્તાના સ્ટેશન ઉપર આપ્યાં રહ્યાં. ઘેર આવતાં જ તમારા વિકરાળ રૂપનાં મને દર્શન થયાં. પહેલી દૃષ્ટિ તમે 'મને ત્રાડ પાડીને મને શિખામણ આપી. ' ધર બહાર નીકળવાનું નથી. કોઇની સાથે વાત કરવાની નથી. સર્ગવહાલાં કે પાડેશો સાથે બળવાનું નથી. કોઈ આવે તો હું હું તેટલી જ તેની ખાતરખાસ કરવાની છે.' તમારા દીકરાના સાંભળતા જ આ સૂચના મને મળી ત્યારે હું ડહાંધ મઈ, છતાં એમ માની લીધું કે 'હમણું જ મા-દીકરા વચ્ચે બોલવાનું થઈ જશે.' પણ એ તો નીચું માથું રાખીને બીમા હતો !

મને પહેલી રાતે જ ખબર પડી મઈ. આ ધર 'મારું' નથી. 'એમનું' યે નથી. મારા દિયરનું યે નથી, પણ તમારું અને તમારું જ છે. મારા સસરા આ જાને બાઇઓને નાના મૂકીને મરી ગયેલા. એમની બધી મિલકત તમે સાચવી અને બહુ કુશળતાપૂર્વક એમાં તમે વધારો કર્યો, એવી વાતો, તમારી પ્રશંસા કરતા જે આખી ગત ચાક્યા નહોતા તેવા તમારા દીકરા પાસેથી મેં સાંભળી. પહેલી રાતે હું એમને પૂછી તો શું શું, પરંતુ વચર પૂછ્યે જ એમણે મને કહી દીધું: 'આનો સ્વભાવ બહુ જ આકરો છે માટે સાંભળીને વતીવું. એમની સામે તો

કોઈ દિવસ બોલવું નહિ.' વધારામાં એમણે કહેયું: 'હું પણ આટલી ઉંમરમાં કોઈ દિવસ સામે થયે નથી.'

ધનુ વાતાવરણ મને સ્વપ્ન કરી દેનારું હતું. પૈસાદારનું ઘર હોવાથી સર્ગસંબંધીઓ તો આવતાં હતાં, પરંતુ હું જોતી કે કોઈના મોં ઉપર હાસ્યનો છંટો નહોતો. તમારાથી જોયે બધા ખીર્તા હોય એમ જ વર્તતા. મારા તરફ એ સૌની નજર, કસાઈવાડે મથેલા બકરા ઉપર પડે એવી લાગતી હતી. હું સમજી શકતી નહોતી કે આ બધું શું? આ ઘરમાં કેમ મને ગૂંગળામણ લાગે છે? કેમ કોઈ દિવસ બોલીને બોલવું નથી?

એક દિવસ તમે બહાર મથેલાં ત્યારે કામવાળીએ આ રહસ્ય મારી પાસે ખૂંટું કહ્યું. તમે અચાનક આવી ચડીશો તો—એવી બીકથી એણે ખારણાં વાસ્તાં હતાં છતાંયે કરધી ખારણાં સામે જોયા કરતી હતી. એણે મને તમારી પહેલી પુત્રવધૂની કચ્છ કયા કહી સંભળાવી. આ કયા પત્રમાં લખવાનો કંઈ અર્થ છે? તમારાથી એ કયા અન્યથું છે? એણે તમને કહ્યું કે 'આ કરતાં તો બળો મરવું સારું' ત્યારે તમે જ જોતી સામે, વાસતેલનો ડબ્બો ને દીવાસળીની પેટી મુકાવ્યાં. અને એ કામ કહ્યું 'તમારા સુપુત્રે! જિયારી કમુ ત્યારે તો બળો ચક્રી નહિ, પણ આખી રાત આ વિચારમાં એણે તરફડિયાં માર્યાં. તમારા દીકરાને તે દિવસે તમે જોના ઝોરકામાં બધા જ ન દીધો!

અને પરીતીએ તો તમારા બાથરૂમમાં જિયારી કમુ બાકે મઠ મઠ! એણે ખૂંમો પાડી. તમે જગ્યા, દીકરો ચે જગ્યા. આ કામવાળી પણ જગીને દોડી. પણ કોઈ ખારણું ઉપાડી ચક્રી નહિ! તમે શાનાં ઉપાડવા દો!

પણ વાત તો પ્રસરી ગઈ. પછી તમે મહારાયાં. હજારો રૂપિયાનું પાણી કરી આપવાતને અકસ્માતમાં બદલાવી દીધો!

આ વાત જ્યારે ત્યાજણી ત્યારે મારી દેશની કંપના મને આવી
૧૪. કામવાળાએ મને સિખામણ આપી, જે સિખામણ તમારા પુત્રે
આપી હતી તે જ કે 'સામે જોલીસ નહિ! સંજાળીને રહેજે!'

હું તે દિવસથી તમારાથી કહું છું, યરયરું છું. મનમાં રાજ
ભગવાનને પ્રાર્થના કરું છું કે કાં તો મને મારી નાખ, કાં તો મારી
સામુને ઉપાડી લે! આ પ્રાર્થના ભગવાન સાંભળતો નથી. દોઢ
વરસ જ હજી તો મને થયું છે, પણ મારા હાકલાં મળી ગયાં છે,
પિયરનું કોઈ સચું આવે છે ત્યારે તમારી હાજરી સિવાય એને મળી
શકાતું નથી, પણ બેયની આખમાંથી આંસુ ખરી પડે છે. આ
આંસુની કિંમત મારે પાછળથી ચૂકવવી પડે છે. તમારી ને તમારા
કુળની હું બદનામી કરું છું એમ કહીને તમે મારા પિયરીઆ ઉપર
માળાનો વરસાદ વરસાવો છો! ને તમારો દીકરો માની આઘા પ્રમાણે
મારો વાંસો ખોખરો કરે છે!

આ કામળ મારા ઓરડામાં બેઠી, અધીં ગરજે બારણાં વાસીને
લપ્પી રહી છું. તમને એ હું આપવાની નથી, પણ મારે ૫ કો'ક
દિવસ કમુના માર્જે જવું પડશે. એ વખતે આ કામળ તમને બચવા
કોઈને મળી જશે એવી મેં ધારણા ગમી છે. સદ્ગુણે આજે
તમારા દીકરા વેપારના કામ અંગે આખી રાત પેઢી ઉપર રોકાયા છે
ને તમે 'બહું સલામત છે' તેની ખાતરી કરીને બસવમાટ બિંધો છો.

x

x

x

આખો ૫ કામળ ફરીને વાચી જનાં એક વિચાર આવે છે કે આ
પત્ર તમારા હાથમાં આવશે તો તો એમાં જે કોઈ નથી લખ્યું તે
બહું તમે સમજી જશો, પરંતુ બીજા કોઈના હાથમાં આ જશે અને
જય એવી મારી ભગવાનને પ્રાર્થના છે, તો એ મને પૂછશે: 'બહેન!
તારા ઉપર અને કમુ ઉપર કેવા જીવભો થયા તે તો તે' લખ્યું જ
નથી.' ખરી વાત છે, મેં કોઈ લખ્યું નથી અને મારે કંઈ લખવું જે

નથી. એવું બધું લખવા બેસું તો મોટી વાર્તાની ચોપડી થાય. મારે તો આટલું જ કહેવું છે કે કંઈ પણ સ્ત્રી ઉપરનો મોટામાં મોટો અત્યાચાર એની પાસેથી એના પતિને ખૂંટવી લેવો તે છે. મારા સાસુએ એ અત્યાચાર કમુ ઉપર ગુમચો હતો અને મારા ઉપર ગુમચે છે. કેટકેટલી કષ્ટના લઈને અમે પતિના ઘેર આવતાં હોઈશું ! એના વિના અમારા સાદા, સરળ જીવનમાં ખીજો રસ શો હોય ! ન્યાં મારા પતિ જ મારા નહિ, ત્યાં મારું બાકી શું રહ્યું !

અને આ એકમાથી ખીજા હજાર અત્યાચારો કેમ ઊભા થાય તે હવે મારે જણાવવા પડશે ? પતિના પ્રેમ વિના ખૂંટવાનું, જીવનમાં ક્યાંય ‘મારાપણું’ અનુભવવાનું નહિ. ઘરમાં તો આ સ્થિતિમાં આલે જ શું ? ઘર અને વર બંને પરાયા. વધુમાં એક પશુની પેઠે સાસુનું વૈતરું જ કરવાનું. એમની આંચામાં ને માળામાં દિવસ પસાર કરવો. એમની દીંગલી બનીને જ રહેવાનું. કાઈ સોખ નહિ, સંબંધ નહિ, આશા નહિ, ધંધા નહિ. જીવનની પેઠે સાસુના હાથ નીચે ચાલવાનું.

આથી વધુ મારે કંઈ કહેવું નથી. સાસુજીને આની કંઈ બે અસર થવાની નથી, પણ કમુની પાછળ મને જતી જોઈને એમનું હૈયું પીગળે તો મારે એટલું જ કહેવું છે કે અમારા પતિને ખૂંટવી લઈને તમને મળ્યું શું ? ક્યું સુખ તમે પ્રાપ્ત કર્યું ? તમારા જોષમણ ઢીકરાને ગુલામ બનાવવામાં તમને લાજ શો થયો ? તમારી વહુજોને ઘર અને પતિ વિનાની બનાવીને તમે અંતે પ્રાપ્ત શું કર્યું ? આંસુ, નિરાશા ને શાપ સિવાય તમારી જીંદગીમાં ખીજું રહેશે શું ?

વમારાથી ત્રાસેલો,
ઉંઘાયેલો ‘ધરની વહુ,’

મારું મને આપો !

સામુદ્ર,

છવટે અમે જુદા થવાનો નિર્ણય કરી નાખ્યો છે. મૃદુકથેશની અને મારાં સૂક્ષ્મ દુઃખોની વાત હું જાણ્યે જ એમને કહેતી, પરંતુ ત્યારે કહેતી ત્યારે તેઓ જવાબ આપતા, ' તો જુદા થઈ જઈએ. ' ' પ્રેમ અને લાગણી ન હોય તો સાથે ન રહેવું ' એ એમનો સિદ્ધાંત હતો. પણ હું ના પાડ્યા કરતી, મને આશા હતી કે હું મોટી થઈશ, મારે ત્યાં બાળકો થશે, બ્વહારમાં મારું નામ બોલાશે ત્યારે આ ઝગઝગનો અંત આપી જશે. પણ આજે મને ખાતરી થઈ છે કે ત્યાં સુધી તમે છવો છો ત્યાં સુધી આ સ્થિતિનો અંત આવવાનો નથી, કારણ કે તમારો આ સ્વભાવ ખુદ ભગવાન પણ બદલી શકે એમ નથી. તમારી પાસેથી માત્ર હું, એટલી આશા રાખું છું કે તમે અમને હવે શેઠવાનો પ્રયત્ન ન કરશો.

તમારી ટેવ પ્રમાણે જુદા થવાનાં કારણો તમે માગશો જ. તમે એ માગો તે પહેલાં આ કામળમાં હું એ આપી દેવા માગું છું. તમે જો સદાનુશ્રુતિપૂર્વક એનું વાંચન કરશો તો મને ખાતરી છે કે મારું દુઃખ તમને સમજશે. જાંબ છે કે એમ છતાં યે તમારો સ્વભાવ ન બદલાય પણ અમે જુદા થઈએ તો યે તમારું મમત્વ તો અમારા તરફ રહે જ. હું મારું છું કે એ જોવો તેનો લાભ ન ગણાય. તમારું મમત્વ અને અમારો આદરભાવ થર જુદા થયાં પછી પણ કાયમ રહી શકે તો એ મોટી સિદ્ધિ ગણાશે. મારો આ પત્ર તમારું નિમિત્ત રૂપ અને તો મારા આનંદનો પાર ન હોય.

પ્રે. પુ. ૨૧

મેં ઉપર કહ્યું તેમ મારું કુઃખ સ્થૂળ નહિ, પણ સૂક્ષ્મ છે. તમે નિઃકુર સામુઓની પેઠે મારા ઉપર ભુલમ ગુભરતા નથી. જો કે કુંડે કળ્પતર જેવી વસ્તુ નથી કે ભુલમો સાંખી લઈ. પણ મારા માતાપિતાએ મને જે શિક્ષણ અને સંસ્કાર આપ્યા છે અને મારા પતિએ એનું જે રીતે પોષણ કર્યું છે, તે જોતાં મારા મન ઉપર સ્થૂળ કરતાં જે સૂક્ષ્મ કુ.ખોની વધુ અસર થાય એટલું તમે સ્વીકારજો.

તમે જાણો છો કે અમારા લગ્ન પરસ્પરની હિતચાથી થયા છે. તમે ને મારાં માતાપિતા એમાં સંમત થયાં તે અમારાં સહજાત્ય ગણાય. અમે બંને પહેલેથી જ સંયુક્ત કુટુંબમાં માનનારાં છીએ. એકલવાયું જીવન અમને પસંદ નથી. એમ લાગે છે કે એવા જીવનથી સ્વાર્થ અને વિલાસની વૃદ્ધિ થાય છે, સંયુક્ત કુટુંબમાં ત્રેમ અને ત્યાગની ભાવના ખીલે છે. આવાં અમે આજે જુદાં થવાનો નિર્ણય યા માટે કરીએ છીએ તે સમજાવવાનો તમે પ્રયત્ન કરો એવી મારી વિનંતી છે.

મારું છે સૂક્ષ્મ કુઃખ કુંડું કુંડું છે તે આજનું નહિ, પણ જે દિવસે તમારા ઘરમાં મેં પગ ભૂક્યો તે દિવસનું છે. આવતી કાલે જો દિવસને બરાબર ત્રણ વરસ પૂરાં થશે. મને લાગે છે કે મેં સારી પેઠે ધીરજ રાખી છે હવે જો કુંડું થાકું તો કોઈ મારો દોષ કાઢી શકશે નહિ.

તમે જાણો છો કે કુંડું ખી. એ સુધી ભણી છું. સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરેનો મને શોખ છે. જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પણ કુંડું થોડો મજો રસ લઈ છું. મારે કળ્પલવું જોઈએ કે આ બધામાં તમે મને પૂરો છૂટ આપી છે. મારાં માતાપિતાની પેઠે જ તમે મને બધી જાતની સ્વતંત્રતા આપેલી છે. મારાં માતાપિતાની પેઠે તમારા કુટુંબમાં પણ આવું વાતાવરણ છે તેનો મને ખર્ચ અને આનંદ બને છે.

પરંતુ એક મોટી ખામી જેને હું મારું સક્ષમ દુઃખ કહું છું તે તમારા ધરમાં છે, તે મારા પિતાના ધરમાં નથી. એ છે તમારો સત્તાસીલ તમને આ વસ્તુ મેં સીધી ને આડકતરી રીતે અનેકવાર કહી છે પણ એ તમારા ખ્યાલમાં આવતી જ નથી એ અમારું અને તમારું બંનેનું દુર્ભાગ્ય છે.

મારામાં જે ગૃહિણી જનવાની વૃત્તિ ન હોત, આજની ધણી શિક્ષિત કન્યાઓમાં એ વૃત્તિનો સદંતર અભાવ દેખાય છે તેવું જ મારું હોત તો આ બાબતનું મને દુઃખ થાત નહિ. એટલું જ નહિ પણ મને એવું પણ થાત કે 'એમને જ દસરડો કરવા હો'ને આનંદ લૂંટવા હો.' પણ મને તો 'દસરડા'નો જ શોખ છે. સાહિત્ય, સંગીત, કલા, જાહેર જીવન એ બધા કરતાં મને ઘર વધુ વહાલું છે, સમ્મ કરવા પાછગતું મારું પ્રમુખ કારણ પણ કદાચ ગૃહજીવન જીવવાની મારી અદ્ભુત ઈચ્છા હશે. ઘર કરતાં વધુ સુંદર અને વધુ સરસ આ પૃથ્વીમાં મને કંઈ લાગતું નથી.

પણ એ ઘર જ તમે મને આપતાં નથી. તમે વયમાં વૃદ્ધ થયાં છો. ધર્મની વાતો પણ ધણી કશે છે. તમારા ઉપરથી કોઈ ધરનો બોલો જોઈએ કરતાં નથી એમ પણ કહ્યાં કરો છો. પરંતુ કાલ જાણે શું છે કે માથા ઉપરથી જવાબદારીનું અને છાતી ઉપરથી અધિકારનું પોટલું તમે બળગતું કરતાં જ નથી. 'એ બોજ સાથે જ બિંદગી પૂરી કરવાનો તમે નિશ્ચય કર્યો હોય એવો તમારો વર્તન છે.

સંયુક્ત કુટુંબ મને મળે છે પરંતુ તે આવું નહિ જેમાં એક વ્યક્તિ પોતાનો અધિકાર બીજાને સોંપે જ નહિ. તમારે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ. તમે હજી ધણી વય જીવશો—અને જીવો એવી મારી ભાવના છે: ત્યાં સુધી શું મને ઘર જ નહિ મળે કે ત્યાં સુધી આપણા વિજ્ઞાન બંધનમાં મારું કહી શકું એવું કંઈ જ નહિ હોય !

મારી આ લાગણી તમે સમજી શકશો નહિ. તમારી કુમારાવસ્થા જે તમે માફ કરી શકો તો કદાચ આ લાગણી તમને સમજાય. તમે જે દિવસે લગ્નનાં સ્વર્ગાં સેવ્યાં હોય તે દિવસે ધર વિષે જે જે મધુર કંપનાઓ કરી હોય તે તમારા સ્મરણમાં હોય તો અને તો જ આ લાગણીની તમે કદર કરી શકો. વધુમાં, તમે મારી ઉંમર, સમજણ, શિક્ષણ અને શૃદ્ધપ્રેમને ઉમેરો તો મારું દુઃખ કેટલું ઊંડું અને કેટલું તીવ્ર હશે તે તમને સમજાઈ જશે.

મારા પિતાના ધરનો દાખલો આપીશ તો તમને બોલું લાગશે તે હું જાણું છું, છતાં મારી સ્થિતિ સમજાવવા માટે એ દાખલો મારે આપવો જ પડશે, મારા બાઈનાં જે દિવસે લગ્ન થયાં તે દિવસે મારી બા એમ બોલેલાં કે હવે મને નિરાંત મળશે. બાળે પાંચ વરસે તમે મારા પિતાને ધર જાવ તો તમને ખાત્રી થાય કે તેઓ અપૂર્વ નિવૃત્તિનો આનંદ ભોગવે છે. એમની તમામ સત્તા એમણે જાતે જ અને ક્યારેક તો આગ્રહપૂર્વક મારાં બાબીને સોંપી દીધી છે. એના પરિણામે અમારાં ધરમાં જે આનંદ-ઉલ્લાસ અને પ્રેમ-આદરનું વાતાવરણ છે તે બાબે જ તમને ખીજે રથને બોલા મળશે.

અને આપણે ત્યાં ? તમને ખીજ પેસી ગઈ છે કે ધર મારા હાથમાં આવશે તો બધું ધૂળધાણી થઈ જશે. ધરમાં સૌ ભૂખ્યાં મરી જશે ! મહેમાનોનાં માન નહિ જળવાય !

આટલું જ નથી. તમને તો, તમે મરી જશો પછી શું થશે તેની પણ ચિંતા થાય છે ! તમે ધણીવાર બોલ્યાં છો કે 'હું છું ત્યાં સુધી સૌ ભોગવી સો, પછી અજર પડશે કે ધર કેમ ચાલે છે !' હું અને તમારી પુત્રીઓ પણ, ધણીવાર કઠીએ છીએ કે આજે જ તમે અમને સોંપી દો ને : જુઓ કે ધર કેમ ચાલે છે.' પણ તમે એ વાતને હસી કાઢો છો, ક્યારેક ગુસ્સે પણ થઈ જાઓ છો.

તમને ઘરે કે 'પણ આમાં દુઃખ શાનું?' મેં ઉપર કહ્યું તેમ જો દુઃખ લાગણીનું છે. અને સાથે જો પણ કદું કે એમાંથી ખીજાં દુઃખો પણ પેદા થાય છે. સંભવ છે કે તમારા ખ્યાલમાં જો દુઃખો કદી આવતાં જ ન હોય! તમને હું અનુક્રમે ગણાવું.

આપણી સ્થિતિ સારી છે. સમાજમાં આપણું કુટુંબ પ્રતિષ્ઠિત મળ્યાવ છે. બાપુજી અને મારા પતિ નવાં જન્મ ત્યાં માનપાન પામે છે. આમ છતાં ધરની વાતમાં તો તમારા સિરાય ફાઈનું કશું ચાલતું જ નથી. જે પૈસા કમાઈ આવે છે તે પોતે પણ વાપરી શકે નહિ એવી સ્થિતિ આપણા ધરમાં છે. તેજો ધારે તો હજારો ખરચી શકે એમ છે અને કોઈ વાર તમને નારાજ કરીને ખરચી પણ નાખે છે. છતાં દરરોજના ધરખર્ચમાં તમારો સંકાય સૌનો આનંદ ભૂંટી લે છે. આમ કરવાથી તમે ખાસ જયત કરી શકો છો એવું પણ નથી કારણ કે 'ખર્ચ' તો થયા જ કરે છે. 'ઊંટનાં ઊંડો જન્મ અને પૂણીનો ભાવ પૂછાય' એવી આપણા ધરની સ્થિતિ છે.

હું મારી બેનપણીઓને કે મારાં સગાઓને સંકાય વિના બોલાવી શકતી નથી, એવું જ મારા પતિનું છે. તેઓ પણ પોતાના મિત્રોને સાથ ધરમાં મેળવી શકતા નથી. આ સ્થિતિ કેવી વિચિત્ર મળ્યાવ? કેટલોકવાર તો આ માટે મિત્રોની પાસે અમારે લોહપ સહન કરવી પડે છે.

અમારા રોજ પણ અમારે અંતરમાં જ સંઘરી રાખવા પડે છે. ધરમાં કોઈ પણ વસ્તુ લાવવા માટે તમારી સંમતિની જરૂર પડે ને? અરે, બોજનના સ્વાદમાં પણ આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. તમે અમને સુખ આપરા માગો છો, પરંતુ તમારી રીતે જ. તમે જેમાં અમારું સુખ માન્યું હોય તે જ, ખીલું કશું નહિ. આ સ્થિતિ સાથે જ હવે સહન થતી નથી. અમે તમારી પાસે જિંદગીભર અણસમજી બાળક જ રહીશું કે શું, એવો ભય લાગે છે.

હેત્યા જ માસથી એક નવો સવાલ ઊભો થયો છે. તમારો સ્વભાવ જ
એમા પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે અને મારી સહનશક્તિની અહીં દૃઢ
આવે છે. એ છે મારી બેબીતો પ્રશ્ન. જ મદિનાથી હું માતા બની
હું. બાળકને કેમ ઉછેરવું તેનો મેં ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે, અનુભવીએ.
પાસેથી પણ હું ધણું શીખી છું, પરંતુ કેમ જણે હું સાવ ગમાર હોઉં
અને એ બાળક ઉપર મારો કંઈ અધિકાર જ ન હોય તેમ વર્તો છું.
તમને કહેવું તે રીતે તમે એને ગણો છો, દુરા આપો છો, ઉછેરો છો.
હું સમસમીને માત્ર જોઈ જ રહું છું, સાચું પૂછો તો મારા દુઃખના
ધંધાનું આ છેલ્લું ટીપું છે અને તે હવે ધડામાં સંભાળવું નથી

x

x

x

તમે કાગલો માગશો જ એમ માનીને આ કાગલો મેં આપ્યા છે.
તમે જોઈ શક્યા હશે કે અધી ફરિયાદો એક મહા ફરિયાદમાંથી જ
જન્મી છે. એ ફરિયાદ તમે દૂર કરી શકશો નહિ, કારણ કે તમારા
સ્વભાવમાં એ જન્મ પામી ગઈ છે. તમે છોડી શકશો નહિ અને હું એ
વિના હવે રહી શકીશ નહિ તમે મારું ઘર મને આપશો નહિ અને
હું એ વિના જીવી શકીશ નહિ. આ સ્થિતિમાં ધર્મણે ઊભા કરવા
કરતાં ભુલ્યાં થવું જ અમને સારું લાગે છે. તમે એમાં આશીર્વાદ
આપો એ જ અમારી પહેલી ને છેલ્લી માગણી છે.

તમારી ઘરઘેલી

પુત્રવધૂ

નવા યુગની તાસીર

સાસુજી

મા આરે ય પત્રોનું વાચન તમે જો બ્યાનપૂર્ક અને ખુલ્લું હૈયે રાખીને કર્યું હશે તો મને ખાતરી છે કે તમે તમારી જાતને પલટવાના નિર્ણય ઉપર આવી ગયા હશો. આ આર પત્રો મેં ક્યાંથી મેળવ્યા તેની તપાસ કરવાની પંચાતમાં પડશે જ નહિ. અનેક કુટુંબોમાં દષ્ટિ નાખતાં જે હાથ લાગ્યું તે મેં અહીં રજૂ કર્યું છે. મને ખાતરી છે કે આમાંનું કંઈ ને કંઈ તમને ઉપયોગી થશે. આ પત્રો ઉપરથી એમ માનશો નહિ કે માતા કરતાં જે વધુ પ્રેમાળ એવી સાસુઓની આ પૃથ્વી ઉપર હરતી જ નથી. કદાચ તમે જ એવા હો તો આ પત્રો વાંચી તમને અન્યાય થયાનું દુઃખ લાગે સાચું પૂછો તો એવી સાસુ મને તો હજારમાં એક જ નજરે પડી છે. જ્યાં જ્યાં એ છે ત્યાં ત્યાં ગૃહજીવનમાં સ્વર્ગની સ્થાપના થયેલી મેં જોઈ છે.

તમે કહેશો કે એનો એકે ય પત્ર તમે કેમ ન મૂક્યો? મારો જવાબ આટલો જ છે; એને મારે કશું ચે કહેવું નથી. ના. મારે પ્રશંસાનાં કૂત્રો પણ એના ઉપર નથી વેરવાં, કારણ કે હું તો માનું છું કે એમ જ હોવું જોઈએ. એ જ માનવતા છે અને એમા જ સાસુનું પોતાનું પણ સુખ રહેવું છે. આવું સુખ સો સાસુઓ પ્રાપ્ત કરે એ હેતુથી આ પત્રો મેં મેળવ્યા છે ને તમારી પાસે રજૂ કર્યા છે.

આ પત્રો ઉપરાંત મારે થોડુંક કહેવું છે તે કહી દઉં. હું જાણું છું કે કેટલી ચે પુત્રવધૂઓ સાસુ કરતાં ચે વિશેષ પ્રમાણમાં તાસ્લવર્તાવી શકે છે. અપંગ અને નિરાધાર સાસુની લાચાર સ્થિતિનો એ લાભ લેકાવે છે. આ પુત્રવધૂઓ માટે મારે કહેવું છે પરંતુ તે આ પત્રમાં નહિ. આ પત્ર તો મેં તમને—સાસુને જ લખ્યો છે. એમાં ખીજના ગુણદોષ મારે વર્ણવવા નથી. તમારે પણ પોતાની જાતનું પરીક્ષણ કરતી

વખતે આલુખાલુ ન જરન નાખવી જોઈએ. બીજા શું કરે છે તે જોવાથી લાગ્યે જ, પોતે શું કરવું જોઈએ તે સૂઝે છે.

આ ચારે ૫ પત્રોનો સાર જો કાઢવો હોય તો એમ કહું કે જુદા જુદા સ્વરૂપમાં પણ તમારું અભિમાન જ આપણાં કુટુંબોનો સર્વનાથ કરે છે. એ અભિમાન તમારા સ્વભાવ, સરકાર અને સંયોગો પ્રમાણે પ્રગટ થાય છે. તમે પોતે જ એક દિવસ વધુ બનીને ત્રાસ ભોગવ્યો હોય છે છતાં ૫ અભિમાનની આડે તમે એ જોઈ શકતા નથી. તમારા પાછલા અનુભવો સાવ બૂલી જ જાઓ છો, એટલું જ નહિ પણ તમને એવું ઠસી જાય છે કે જેમ તમે ત્રાસ ભોગવ્યો તેમ તમારી પુત્રવધૂઓએ પણ ભોગવવો જોઈએ ! આ અજ્ઞાનના અંધારામાંથી તમારે હવે નીકળવું જ જોઈએ. કારણ કે જે યુગમાં સાસુઓને ત્રાસ તમે સહન કર્યો તે યુગ હવે ખતમ થયો છે. નવો યુગ સારો છે કે ખરાબ તેની ચર્ચા અહીં નકામી છે, પરંતુ એ છે એમાં તો શંકા જ નથી. એ યુગમાં આવો ત્રાસ દેખાય છે ખરો, પરંતુ તેના પરિણામ સાસુને પોતાને પણ ભોગવવા પડે છે. એનું ધર લાગીને જુલો થાય છે. એનો ઠીકરો એનો દુશ્મન બને છે. એની પુત્રવધૂ જીવનભર એને શાપ આપે છે ને એની નિંદા કરી જીવનને અસહ્ય બનાવી મૂકે છે. જે અભિમાનમાંથી સાસુનો ત્રાસ જન્મે છે, તે અભિમાન ઉપર આ બધા ફટકાઓ પડે છે એટલે તે વધુ ધવાય છે. હવે સાસુ સાચાર બની જાય છે અને જમતમાં પણ દયાપાત્ર બનવાને બદલે તિરસ્કારપાત્ર બને છે.

નવા જમાનાની આ તાસીર જો સાસુઓ સમજી જાય તો અભિમાન છોડી દે. પુત્રવધૂને પુત્રી કરતાં યે વધુ વદાલી સમજો. પુત્રનું જીવન જોને સોંપ્યું છે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખે અને ધીમે ધીમે ધરનું સુકાન એ વડૂના હાથમાં સોંપી દઈ પોતે નિર્મિત બને.

એમાં જ સાસુ અને હેવટનું સૂખ છે. એમાં જ પોતાનું અને પોતાના કુટુંબને ખરું કલ્યાણ છે.

આ માર્ગ સાસુઓ લેશે !

પુત્રવધૂ

★

(૧)

સંકલ્પ કરી લે.

કુયા સંબોધનથી તને
બોધાવું ! મંઈ એ સુઝતું
નથી એટલે ને હોવાનું છે
તે હોવા જ માણું છું.

તને મને કે આવી પત્ર લખનાર હોવાનું ? હું મારી જોગખાજ
આપું તે પહેલાં વાંચનારને જણાવી દઉં કે આ પત્ર હું મને લખું છું.
જેમ તો આ પત્ર જલદેર છે. અન્યનાં મુખદુઃખમાં મમ સેનાર સૌ
મંઈ જાનું વાચન કરી શકે છે. પરંતુ હું જ્યારે લખું છું ત્યારે
મારી નજર સમક્ષ આખો સમાજ નથી, આખું હૃદય પણ નથી.
મારી જાંબ આગળ નો માત્ર 'પુત્રવધૂ' જ છે. હું જાણું છું કે
જો પુત્રવધૂ છે તે માર્ગની વધૂ ને માર્ગની મિત્રની પણ છે. એ માતા
અને પુત્રી બને છે. સમાજના અને સંબોધી એ જાણેલી છે,
પરંતુ મારે એમાંના એકે જ મુજબને આ પત્ર લખતી વેળા વદ કરવો
નાથી. હું આ પત્ર લખું છું પુત્રવધૂને અને માત્ર પુત્રવધૂને.

જગતની વાત જવા દો. આપણા નાના સમાજમાં પણ પુત્રવધૂ એક જ પ્રકારની છે ખરી ? જો નથી તો આ પત્રનો અર્થ શો ? કયા પ્રકારને ઉદ્દેશીને આ પત્ર હું લખીય ?

મારા મનમાં અત્યારે નીચેના પ્રકારો રમે છે. મારી આંખ આગળ આં પત્ર લખતાં જો પુત્રવધૂઓ તરવરે છે તેનું સ્વરૂપ હું અહીં રજૂ કરી દઉં છું. જેનો સમાવેશ આ સ્વરૂપમાં ન થતો હોય તેને આ પત્રની વિગતો કદાચ નહામી નીવડશે.

આ સ્વરૂપો નીચે પ્રમાણે છે :

૧. રિબાતી પુત્રવધૂ : એ સાસુના ત્રાસથી રિબાત છે પરંતુ એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારી શકતી નથી. એ કાં તો આપઘાત કરે છે અને કાં તો પ્રભુએ આપેલું આયુષ્ય ધરનો દસરડો જેમાંને પૂરું કરે છે.

૨. સહાયક પુત્રવધૂ : એ સામાન્ય રીતે કમઘખોર નથી, પરંતુ એનું અપમાન કરવાનો કે એને ત્રાસ આપવાનો પ્રયાસ થાય છે ત્યારે એ પણ સામે નખ ભરાવે છે. કાંઈ વાર એ જીને છે ને કાંઈ વાર એ કુરુણ રીતે હારી જાય છે.

૩. આક્રમક પુત્રવધૂ : એની સંખ્યા બહુ ઓછી છે પરંતુ તે છે તો ખરી જ, એ પોતે જ સાસુને અને ધરના વડીલોને ત્રાસ આપે છે. એ 'જુદા' થતી નથી. પણ ખીજાંને 'જુદા' કરે છે.

૪. આધુનિક પુત્રવધૂ : આ પણ એક ખાસ પ્રકાર છે. એના પ્રશ્નો અને ધર્મણો જુદા જ જાતના છે. એમાં યે પ્રકારો તો છે પરંતુ તેની ચર્ચા એક સાથે જ આપણે કરી લઈશું.

મને આશા છે કે આ પત્ર વાંચનાર કોઈ પણ પુત્રવધૂનો સમાવેશ આ ચારમાંથી એક પ્રકારમાં તો થઈ જશે. હું આ પત્ર તો સળંગ રૂપમાં જ લખવા ધારું છું કારણ કે એ ચારે જ માટે કેટલીક ફરીઆદો

તે સૂચનાઓ એક સરખી જ મારે કરવાની છે. જ્યાં અમુકને હિંદીને જ લખવાની જરૂર પડશે ત્યાં હું એમ કરીશ.

હવે જાણવી હશે કે હું કાણ છું. મને તમે તમામ પ્રકારની સામુઓના પ્રતિનિધિ તરીકે ઓળખો તો ખાસ ખોટું નથી, પરંતુ સામુ એટલે તો જીલમગાર એમ સમજો તો ગંભીર ગેરસમજ થઈ જાય, કારણ કે જીલમગારના પ્રતિનિધિના શબ્દો ઉપર તમે વિશ્વાસ જ શાના મૂકો? મને સામુનો પ્રતિનિધિ સમજાવો, પરંતુ સામુઓની અંદર જે કંઈ સારું તરવ છે તેનું જ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવું છું એમ માનજો. સામુ ગમે તેવી નિષ્કુર હોય છતાં એને હૈયું હોય છે એમાં શંકા નથી. એની ફરતાની પાછળ કંઈ કરેલું કયા જ પડી હોવાનો ધણો સંભવ છે. માનવ માત્રનું એવું છે. એટલે મારો આ પત્ર તમે આખી અનુકંપાયુક્ત દૃષ્ટિ રાખીને વાંચજો.

આ પત્રમાં હું જે કહીશ તે એક બાજુ અનેક સામુઓની વતી કહીશ અને બીજી બાજુ સંયુક્ત કુટુંબ તથા સમાજના એક નિરીક્ષક અને દ્વિતિયંતકની દૃષ્ટિએ કહીશ. આ બંને બાજુ ઉપર તમે સંપૂર્ણ ધ્યાન આપશો તો મને ખાતરી છે કે તમારા પોતાના અંતરમાં અવશ્ય થોડું અજવાળું પથરાશે. આ અજવાળામાં તમારા સુક્રમ કે રમૂળ દોષો દેખાઈ આવશે. તમે નિર્જળ બની પથુની પેડે જીલમો સહન કરતા હશો તો તેનો સામનો કરવાનું બળ પણ તમાગમાં મહેલું છે એમ તમે ક્ષેપ શકશો. સુધારાના તોરમાં અને જોરમાં તમે બીજાં જોને અન્યાય કરી રહ્યા હશો તો તે પણ છાનું નહિ રહે. ટૂંકમાં કહું, તો નાનો પણ દોષો આ પત્ર બની શકશે એવી મને શ્રદ્ધા છે, આવી શ્રદ્ધા તમારામાં પણ પ્રગટે તો કેવું સારું!

પ્રસ્તાવના લાંબી થઈ છે પણ બીનજરૂરી છે એમ હું માનતો નથી. જેમની પાસે દિલ ખોલવાનું છે અને જેમનું પોતાનું અંતર

પણ ઝોળખી જઈ આ બધું જ્યાં પડેંગામણું છે ત્યાં આટલી પ્રાથમિક ઝોળખાણ ખીનજરૂરી છે એમ કહેવું કહેશે? ઉપરેલક તરીકે નહિ, પણ મિત્ર તરીકે, શુભાચંનક તરીકે હું આ બધું લખી રહ્યો છું એટલે મારે ન ઉતાવળ કરવી જોઈએ, ન નિરર્થક લંબાણ કરવું જોઈએ.

પહેલાં તો એ જણાવી દઉં કે કુટુંબમાં અને સમાજમાં તારું—પુત્રવધૂનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે એમ ખાતરી થવા પછી જ આ પત્ર લખવા હું પ્રેરાયો છું તારી ખુશામત કરવા માટે આ મહત્ત્વ નથી આપેલો, સાચે જ આજના બાજતારી કુટુંબોનો મુખ્ય આધાર તું છે. તું જો એટલું સમજી જાય કે સંયુક્ત કુટુંબના પ્રેમને જીવંત રાખવાનું અને મારવાનું મુખ્યત્વે તારા હાથમાં છે તો તારી જવાબદારીનું તને બાન થવા વિના ન રહે. જેમ શરીરની તેના એકેએક અંગને આભારી છે, તેમ જ કુટુંબનું છે, છતાં જેમ દરેક અંગનું મહત્ત્વ એકસરખું નથી તેવું જ કુટુંબના સભ્યોનું સમજવું જોઈએ. કુટુંબ-શરીરમાં તારું મહત્ત્વ ફક્ત એવું કે હૃદય જેવું છે એમ હું કહું તો તેને તું અતિશયોક્તિ માનવી નહિ.

આ પત્રની મૂલ્યનાઓ વાંચના પહેલાં તારી જાતને તું બરાબર ઝોળખી લેજે. આ સંસારમાં તારું શું મહત્ત્વ છે તે પણ પિછાનજે. માદ રાખજે કે દરેક માણસે કંઈ ને કંઈ હેતુ સિદ્ધ કરવા અર્થે જ જીવવું જોઈએ. એ રીતે પુત્રવધૂ તરીકે તારે કયો હેતુ સિદ્ધ કરવાનો છે? જગતની નવરચનામાં તારો હિસ્સો શું થી ગીતે નોંધાવશે?

કુટુંબમાં તારું સ્થાન કેટલું મહત્ત્વનું છે તે એ તને જણાવી દીધું. જે ધરમાં તારું સન્માન થાય છે તે ધરમાં સાચે જ સ્વર્ગનું સુખ જીતે છે. યરત એક જ કે એ સન્માન તારી સત્તાનું નહિ, પણ

૬ તારા યુષ્ણું ચતું હોયું જોઈએ અને ન્યાયી રીતે જ તું એની અધિકારિણી હોવી પટે.

કેઈ દિવસ જૂલતી નહિ કે જે ધરમાં તેં પમ મૂક્યો છે તે ધરમાં શાન્તિ હોય કે કલહ, પ્રેમ હોય કે ઈર્ષ્યા, આનંદ હોય કે શોક, પરંતુ એ ધર તારું છે અને તારું જ રહેવાનું છે. એ ધરનું ધરતર તારા આબ્યાં પહેલાં મમે તેણે કયું હોય અને તારા આબ્યા પછી પણ પોતાનો અધિકાર ન હોવા છતાં મમે તે કરતું હોય છતાં એનાં પરિણામો તારે જ ભોગવવાનાં છે. આજે એ ધરમાં જે તારો અધિકાર નહિ સ્વીકારતા હોય તે આવતી કાલે જતા રહેવાના છે અને અંતે તારો, માત્ર તારો જ અધિકાર સ્થાપિત થવાનો છે.

આ દૃષ્ટિ રાખીને તું તારા ધરને જોજે. પિયરમાં સેવેલાં સ્વપ્નાં સિદ્ધ કરવામાં મુસીબતો તને આવશે જ. પરંતુ તું પહેલે જ પમલે એ નિશ્ચય કરી લઈશ કે આ ધર મારું છે અને આજે એમાં ખીજાં કોઈની સત્તા ચાલતી હોય તો પ્રેમ અને કુનેહથી, જરૂર પડે તો દ્વેષરહિત સામનાથી એ સત્તા મારે ઉખેડી નાખીને ધર મારું બનાવવું છે-તો ખાતરી રાખજે કે તારી સમ્મતા વિષે દુશ્મન પણ શંકા નહિ લેવાની શકે.

આ દૃષ્ટિ જે તારામાં નહિ હોય તો મમે તેટલા પ્રયત્નો છતાં તું જો ધરને તું તારું બનાવી શકશે નહિ. અર્પણ થશે ત્યારે તારે જ એ ધરમાંથી ખસી જવું પડશે. ખસી જવાની કંઈ ચિંતા નથી, કારણ કે તે પછી તારું સ્વતંત્ર ધર તું સ્વીકારશે પરંતુ એ તારો પરાજય હશે અને તેનાં ફળો પણ તારે ભોગવવાં પડશે.

તને થશે કે એમાં ફળો શું ભોગવવાનાં છે, મારા ધરમાં હું મુખી રહીશ. મમે બંને, ખીજાં કોઈની શકેટોક વિના મોજ લેવાનીશું.

વાત તો સાચી છે. પરંતુ એવી મોજ આ જીવનનું ધ્યેય હોઈ શકે નહિ. માતા-પુત્ર વચ્ચે, પિતા-પુત્ર વચ્ચે, ભાઈ-મહેન વચ્ચે, ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે, અરે સાસુ-વદ્ધ વચ્ચે જ્યાં વૈમનસ્ય જાગે, જ્યાં એક બીજાનાં અંતરમાંથી ધ્રુવાં ને દેવની વાણી નીકળે ત્યાં જીવનનો એક પરાજય થયો જ માનવો જોઈએ. એ પરાજય પછી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે સાચું મલ્લય જ નહિ. તું કદીથી લે, તારો પુત્ર તારાથી દૂર ચાલ્યો જાય, તારું અપમાન કરે. તું એના પ્રત્યે લાગણીથી ન જુએ. આ સ્થિતિ કેવી કરુણ અને દુઃખદ છે !

હું એમ માનું છું કે તારા જીવનની સફળતા, તારા જીવનનો વિજય કુટુંબને અને ઘરને જીતી લેવામાં છે. કુર્માએ એ સ્થિતિ તું ન જ નિપજાવી શકે તો નહિ જય-નહિ પરાજય, એવી સ્થિતિ તારે ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. એટલે કે પ્રેમની તીવ્રતા ન હોય, ત્યાગની 'અજળ ભાવના' ન હોય છતાં દેવ કે ઈર્ષ્યાનો ભાવ પ્રગટે નહિ. અપમાન અને અનાદર નજરે પડે નહિ. જુદા થવાં છતાં સદ્ભાવનાનો દીવો તો બંને કુટુંબોના અંતરમાં જલતો જ રહે અને સંકટ સમયે એકમેકને મદદરૂપ પથુ બને.

આ ખીજ સ્થિતિને હું ઉંચટનો માર્ગ ગણું છું. સમય આવ્યે આ પત્રમાં એ વિષે હું વિસ્તારથી લખીશ. અત્યારે તો મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે સર્વોત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો જ તું નિશ્ચય કરી લે. હું વિશ્વાસ આપું છું કે તેની પ્રાપ્તિ અસંભવિત તો થાં, મુશ્કેલ પણ નથી. જરૂર છે પ્રેમની, ત્યાગની, વ્યવહારકૌશલ્યની અને સ્વભાવની મધુરતાની. આમાંની એકે ય વસ્તુ એવી નથી કે જે જોછાવતા પ્રમાણમાં તારામાં ન હોય. તું એની ખીલવણી કરે તો તને વિજય મળે જ એમાં સંશય નથી.

તું જે દિવસે કન્યા મટી જઈને પુત્રવધૂ થાય તે દિવસે તારો જીવનદષ્ટિમાં જે પરિવર્તન થવું જોઈએ તે તું કરી લેજે. માતાનું

૧૨ હવે તેં છોડ્યું જ છે. એ પ્રર દિવર તારો અધિકાર રહ્યો નથી, કાલ તો તે જાઈ-જાળી ને માતા-પિતાના સૌજન્યને આધારે જ છે એમ સમજીને તું તારી દૃષ્ટિ ત્યાંથી બેઠાવી લેજે. એ સૌ તારા ઉપર પ્રેમ રાખશે અને તું એ સૌના ઉપર પ્રેમ રાખજે, પરંતુ તેથી વિશેષ તું કશું ચે કરવાનો વિચાર સેવતી નહિ. તું એ ઘોઠા ઉપર નહિ પડી શકે. ખ્યાલમાં રાખજે કે એક નવી જ સૃષ્ટિમાં તું પ્રવેશે છે, તે એ સૃષ્ટિને તારે તારી પોતાની બનાવી દેવાની છે. તારી જાતને એમાં જીવંતપ્રોત કર્યા વિના એ બની શકશે? તારી તમામ લાગણીના ઈંદ્ર ત્યાં જોડ્યા વિના તને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે ?

તારી પાસે જે પુત્રીનો રનેહ ને આદરભાવ છે તે તારે સામુ-ક્ષરના યરણે ધરવો પડશે. બગિચાનો પ્રેમ તારે દિવર-નણુંદને મુખત કરવો પડશે. ગૃહમમત્વ તારે ત્યાંના ધરના એકેએક ખૂણાને જોખી દેવું પડશે. ધર તારું અને તું ધરની એ સ્થિતિ નહિ થાય તો તું બંને ગુમારી બેસશે. નિમિત્ત તો હવે તને પાછું મળવાનું જ નથી અને સાસરું પણ તું સાબૂત નહિ બનાવે તો તારું થશે શું?

તને થશે કે આ ધર ધર હું કલા કરું છું તે 'ધર' તે છે શું? બરું જોતાં આવે. પ્રમ કાઈ ઓને થવો જોઈએ નહિ. ધર એટલે ચાર દીવાલોમાં બંધાયેલા ઓરડા નહિ. ઝૂંપડાં નહિ તેમ મહેલો પણ નહિ. રાચરચીકું ને ધરની બીજી સમૃદ્ધિ પણ નહિ. પ્રમ થશે કે ત્યારે શું? ના, ધરમાં રહેતાં ને આવતાં જતાં માણસો પણ નહિ. આ બધું ધરમાં હોઈ શકે પણ 'ધર' એમાં ન હોઈ શકે. 'ધર' તો એક માવનાડું બીજું નામ છે. જે સામગ્રી મળાવી તે તો એવું રચૂળ રૂપ છે. એવું સદૃશ રૂપ છે મમત્વ એ મમત્વ જાગે તો અને તો જ ધર રૂપાય. એ મમત્વ વિનાની મહેલાતો પણ મસાણરૂપ ધાગે.

આરે જ કહું છું કે એ ધર સત્તાથી ગ્રાસ્ત થઈ નહિ. અન્યાયથી ઝીણું કરી ચકાવ નહિ. બીજાને દગાવીને, ત્રાસ આપીને

રચી શકાય નહિ. આ ધર પ્રાપ્ત કરવા માટે, મેં કહ્યું તેમ પ્રેમ જોઈએ, ત્યાગ જોઈએ, બવદારકોશલ્ય જોઈએ ને સ્વભાવનું માધુર્ય જોઈએ. આ ચારમાથી એક પણ વસ્તુ ઝાઝી હોય તો ધરમાં એટલી ખામી રહી જાય. મૂળ વસ્તુ-પ્રેમ જો ઝાઝો હોય તો પાથો જ કાઝો ગહે. બીજી વસ્તુ-ત્યાગ ન હોય તો ચણતર નખણું બને. ત્રીજી વસ્તુ-બવદારકોશલ્ય-ન હોય તો / એમાં સુખસમવડો ન મળે. ચોથી વસ્તુ-સ્વભાવનું માધુર્ય-ત્યા ન મળે તો સૌંદર્યની જ ખામી લાગે. આ ચારેય વસ્તુ તારે પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ.

તને લાગશે કે તારી સામે એવડો મોટો કુંગર મેં ખડખડી દીધો છે કે જે જીંચકી જ ન શકાય. પણ તું એક વાર એની નજીક આવીશ તો ખાતરી થશે કે આ કુંગર નથી અથવા તો જો એ કુંગર છે તો તે ફૂલોનો છે. એને જીંચવામાં કશો શ્રમ જ પડે એમ નથી. મુગંધુ અને સૌંદર્યનું પાન કરતાં કરતાં એ જીંચકી શકાય એમ છે.

બીજી ઉપમા આપું તો આ પર્વતનું એક જિંચું ક્ષિપર છે, પરંતુ નજીક આવીને જોતાં ખાતરી થાય કે ઉપર ચઢવા માટે મુંઢર ને મજબૂત પગથીયાંઓ પણ છે. ઠેર ઠેર પ્રવાસીઓનાં પગલાં પણ તને દેખાશે. તું જોઈ શકશે કે જાણેઅજાણે આ માર્ગે હાનરો ગયાં છે ને જીવનકલ્યાણને પામ્યાં છે.

ખોલ. એ માર્ગે જવાનો તું આજે નિશ્ચય કરી લેશે !

આપઘાત અથવા સામનો

તારી પાસે કાંઈ પણ પ્રકારની વ્યવહાર સૂચનાઓ રજૂ કરતાં પહેલાં જે નિશ્ચયની કું અપેક્ષા રાખી રહ્યો છું તે વિષે જ થોડું કહી દેવા ઇચ્છું છું.

મને એમ જણાયું છે કે માનવ માત્રના જીવનમાં પ્રથમ પહેલી જરૂર પોતાના જીવનપ્રવાસનો આખરી મુકામ ક્યાં છે તે જાણી લેવાની છે. આપણે વિશેષ કોઈ કિતર્યા વિના જ, એક પુત્રવધૂ તરીકે તારા જીવનપ્રવાસના આખરી મુકામની શોધ કરી લીધી છે. 'ખર' અને તેની ગામ્યા એ તારી પાસે કરી લીધી છે. તેની પ્રતિ એ જ તારું જ્યેષ્ઠ હોઈ શકે.

આ રીતે જ્યેષ્ઠ તો નક્કી થયું પરંતુ કેવળ નક્કી કરી લેવાથી જ એની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. એ પ્રાપ્તિ માટે જે પુરુષાર્થ કરવો પડે છે તે એક પ્રકારનું સંકલ્પમળ માત્ર છે અને એ નિશ્ચયનું જ બીજું નામ છે. આ નિશ્ચય શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન વિના અંતરમાં પેદા થતો જ નથી. તારામાં એટલી કલ્પનાશક્તિ હોવી જોઈએ કે તું ઉઘટે તો અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી જ શકશે એવું સ્પષ્ટ જોઈ શકે. સાથે સાથે એ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે જે બળ જરૂરી છે તે પણ તારામાં છે જ એવો વિશ્વાસ અંતરમાં પ્રગટવો જોઈએ. આપું જ્ઞાન અને આવી શ્રદ્ધામાંથી સંકલ્પનો જન્મ થાય અને એક વાર સંકલ્પ થઈ જાય છે એટલે જેમાંથી તેનો ઉદ્ભવ થયો છે તે જ્ઞાન અને શ્રદ્ધામાં પણ નવું તે જ પૂરાય છે. એ પણ મળવાનું બને છે.

ઝાટલું થયા પછી આખરી મુકામે પહોંચવાના વ્યવહારમાર્ગો આપણને આપોઆપ જાણી આવે છે. ‘આપોઆપ’ નો અર્થ અકસ્માત નહિ, પરંતુ સ્વાભાવિક રીતે આપણા અંતરમાં જે મનો-મંથન જાગે અને આપણી બુદ્ધિ, જે, કસોટીએ, ચડે-તેમાંથી સાચા રસ્તાઓ આપણને મળી જાય છે. આવા માણસોને દુનિયામાં ખીખની સલાહ-સૂચનાની બહુ જોાછી જ જરૂર પડે છે. પત્ર દ્વારા હું તને સલાહ-સૂચના આપી રહ્યો છું છતાં એમનાં મનુષ્ય હું કે તને આની જરૂર ન પડવી જોઈએ. સાચી સલાહ અંતરાત્મા જ આપી શકે છે અને સાચા સૂચનો પણ પોતાની બુદ્ધિમાંથી જ પ્રગટ થાય છે. મારો આ પત્ર જે એ અંતરાત્માને સ્પર્શી ન શકે કે એ બુદ્ધિને સંતોષી ન શકે તો એને નકામો જ મણવો જોઈએ.

પરંતુ દુનિયામાં આવી શક્તિઓ બહુ જૂજ માણસોમાં જ હોય છે અને તેથી જ જનતામાં ધર્મપુસ્તકો રચાયા છે. જરા સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો સાહિત્ય, સંગીત, કલા વગેરેનો ઉદ્ભવ પણ માનવ ચિત્રને સંસ્કારવા માટે જ થયેલો જણાઈ આવશે. ઝાટલું ખરું કે કલા પ્રથમ પહેલો આનંદ તો કલાકારને પોતાને જ આપે છે પરંતુ કલાકાર એટલાથી સંતુષ્ટ થતો નથી. ખીખને એ આનંદનું પાન કરાવીને જ એ તૃપ્તિ અનુભવે છે.)

તને લાગશે કે તારા પુત્રવધૂના પત્રમાં આવું બધું મંબીર મેં શું લખી નાખ્યું! સાચું પૂછે તો હું કશું મેં મંબીર લખવા ઇચ્છતો નથી. મારે મારી, વિદ્યતા જે હોય તો તને થોડી જ ખતાવવી છે? મારે તો મારું અંતર જ અહીં, ઉધાકું ચૂકવું છે. પણ એ અંતરને તારે ઠઈ દષ્ટિએ જોવું જોઈએ તે તો મારે ખતાવવું જોઈએ ને! એ દષ્ટિ તને સમજાવવા જતા થોડાં મંબીર વાક્યો લખાઈ ગયા છે એ વાક્યોનું મદદરૂઠું સમજશે તો આપણી વચ્ચે આંતરિક એકતા સ્થપાઈ જશે અને હું જે કહેવા ઇચ્છું છું તે સૌંદર્ય તારા હૃદયમાં જ પ્રવેશશે.

માની લઈ છું કે તેં નિશ્ચય કરી લીધો છે. એ નિશ્ચય પાર પાડવા માટે જરૂરી ચાર ગુણો ગ્રેમ, ત્યાગ, અવહારકૃષ્ણતા અને મધુરતા કેળવવાનું પથ્ય તેં નક્કી કરી નાખ્યું છે. હવે મારે તને અવહાર સૂચનાઓ આપવાની રહે છે.

મારા મનમાં આ સૂચનાઓ વિચાર કરતી વખતે આપણાં ધરનાં અનેક દૃશ્યો ખડાં યામ છે તેને હું દૂર ધકેલી શકેતો નથી અને તેથી શું પહેલા કહું અને પછી કહું તેની મુશ્કેલીમાં પડી જઈ છું, હું જોઈ છું તો એ ધરમાં તું દૂર દૂરના એક ખૂણામાં બેઠેલી છે. તારી સાથે હું વાત કરવા ઇચ્છું છું પરંતુ વચ્ચેની ચોકીઓ ઉપર નજર પડતાં મારે વિચારસ વૃદ્ધો પડે છે.

આ મનોદશામાં મને એમ લાગે છે કે મારે જે સૌને કહેવાનું છે તે હું હૃદયે જ કહીશ. જે ચાર વર્ગો, ચાર પ્રકારો મેં વર્ણવ્યા છે એને સ્વતંત્ર રીતે ઉદ્દેશીને મારે જે કહેવું છે તે પહેલાં કહી દઉં. આમ છતાં એટલું તો સૌએ સમજી લેવાનું કે જે એકને માટે સો ટકા સાચું છે તે બીજા માટે પણ અમુક પ્રમાણમાં તો સાચું હશે જ એટલે આનું વાચન, તું ગમે તે પ્રકારમાં હોય તો પણ કરશે જ એવી આશા રાખું છું.

પ્રથમ પગે રિજાતી પુત્રવધૂની પાસે આપણે જઈએ. એની સંખ્યા સૌથી વિશેષ છે એ હકીકત રજૂ કરતાં મને, સમાજની એક બ્યક્તિ તરીકે શરમ બહુ તો આવે છે, પરંતુ શું યામ ! આપણા રાજનું સાચું દર્શન ક્યાં વિના તેનું નિવારણ કેમ સૂઝી શકશે ! આ પુત્રવધૂઓનાં આંસુ આપણા તમામ પુણ્યો ને તમામ સુખોને ધોઈ નાખે છે, એના નિસાસાથી આપણા સામાજિક જીવનની તમામ પ્રવૃત્તિઓ ગૂંમગાઈને મૂકી પામે છે. આજનું આપણું દુઃખ, ગૃહજીવનનું દુઃખ મુખ્યત્વે એ આંસુનો પ્રતાપ છે. જે પોતાના ધરમાં જ રિજાય તે કરતાં વધુ કષ્ટ પાત બીજાં ક્યું દોષ શકે !

આ પાત્રને મારે કૌંથી પહેલાં એ કહેવું છે કે તું તારી જાતને જોળખ! તું શા માટે રિખામ છે તેનો વિચાર કર! ક્યા મુખ મારે આ બિંદગી તું ખેંચી રહી છે તે વિશે તારા મનને તું પૂછ!

હું જાણું છું કે તારામાંથી ફેટલીક બહેનો આવેા પ્રમત્ત કરે છે અને તેના જે જવાબો એની બુદ્ધિમાંથી રહુરે છે તે એને મૃત્યુના મુખ ભણી ખેંચી જાય છે. એ પોતાની જાતને જોળખે છે ત્યારે એને કસાઈવાડે ગયેલાં ઘેટાંની માદ આવે છે. પોતે શા માટે રિખામ છે એવો વિચાર કરે છે ત્યારે સામેથી પ્રથમ આવે છે, તું શા માટે છુવે છે-અને આત્મહત્યાની ઇચ્છા જાગી ઊઠે છે. ક્યા મુખ મારે આ દુઃખસહન, એવું જ્યારે મનને પૂછે છે ત્યારે એ જવાબ આપે છે કે એક ઝાટકે મરી જવાનું દુઃખ સહન થતું નથી માટે તમ્મ તમ્મ મોતે મને મરવાનું મને પસંદ છે. આ રીતે ત્રણેયે પ્રશ્નોનો જવાબ મૃત્યુમાં આવે છે અને ગામગામ અને કરખાઓમાં એમનાં શરીર ફૂલા ફૂલાવવામાં પુરાય છે અથવા દોરશા ઉપર લટકી જાય છે. શહેરોમાં પ્રાથમિક અને ગ્વાસતેક્ષનો સાથ મળે છે, દોકતી ટ્રેનો મદદમાર થાય છે. કાતીલ ઝેરોનો સાથ શોધાય છે, કોઈ વાર વીજળીના પ્રવાહો પણ મદદરૂપ બને છે. પરિણામ તો એક જ આવે છે.

હું જ્યારે જ્યારે આવા મૃત્યુ સમાચાર વાંચું છું કે સાંભળું છું ત્યારે પ્રથમ તો કચ્છાથી દિલ બરાબ આવે છે, પરંતુ બીજી જ પળે એમ થાય છે: 'સારું થયું, બિચારી ત્રાસમાંથી છૂટી.' એનું જીવન મૃત્યુથી થે બચાનક હોય ત્યાં બીજી લાગણી અનુભવી જ કેમ થકાય!

આવી બહેનના હાથમાં મારો આ પત્ર આવશે ખરો? વિશ્વાસ તો નથી છતાં એ આવી જાય તો હું કહું છું કે તું આપપાતથી ડરીશ નહિ, એમાં પાપ છે જ નહિ. જંતુની પેઠે જીવવા કરતાં મરી જવાનું પસંદ કરજે. તારા મૃત્યુમાંથી અમારા સમાજના પરચર જેવાં દેવતાં કંઈક તો અચ્ચર પહોંચશે જ.

પરંતુ મારા યજ્ઞોતે જરાજર સમજજો તારી પાસે આ પત્ર ન પહોંચે તો તને કોઈ સાચી સલાહ આપવાની સ્થિતિમાં હોય અને તેની પાસે આ પત્ર પહોંચ્યો હોય તો તેને કહું છું કે મારાં કહેવાનો મર્મ જરાજર સમજજો. મારે કોઈ પણ રીતે આજની સ્થિતિ, જંતુની પેઠે જીલ્લો સહન કરવાની સ્થિતિનો અંત જોઈએ છીએ. આવા જીલ્લો સહન કરવાં એ પણ ધેર પાપ છે કારણ કે એમાં માનવની માનવતા નથી. એમાં આત્માનું અપમાન છે. આ પાપમાંથી છૂટવા માટે કોઈ પણ માર્ગ લેવો જોઈએ.

પરંતુ સૌએ સમજી લેવું જોઈએ કે આ સ્થિતિમાં ઉત્તરવાનો ઐશ અને સહેલો માર્ગ છે જ. મૃત્યુ કરતાં એમાં ચાતના ઓછી છે, પુરુષાર્થ વધારે છે. મૃત્યુ પામી જવાથી માનવતા ખીલતી નથી. જીવન અને તેનાં દુઃખો બંનેનો સાથે જ અંત આવે છે, જ્યારે ખીજે જે માર્ગ છે તેમાં જીવન ગ્રહે છે ને દુઃખો નાશ પામે છે, એમાં માનવતાનો વિકાસ થાય છે.

અને એ માર્ગ કમંડર નથી, એ માર્ગે દુઃખ તો છે જ, છતાં એ દુઃખો આ પુત્રવધૂ દરેજ ભોગવે છે તેની પાસે આ દુઃખ કશી વિસાતમાં નથી.

આ માર્ગ કયો છે ?

એક જ વાક્યમાં જવાબ આપું તો—દુઃખનો સામનો કરવાનો.

ત્રેમની અને ત્વામની વાત હું અહીં કરવા ઇચ્છતો નથી. આવી દુઃખી સ્ત્રી પાસે એવી વાતો શોભતી પણ નથી, એ બધું તો એનામાં પડેલું છે જ પરંતુ એનું પ્રતીકરણ તો ત્યારે જ શક્ય બને જ્યારે એનામાં માનવતા જાગે. જ્યારે એનામાં સ્વમાનની ભાવના પ્રગટે. આ ભાવના પ્રગટાવવા માટે સામનાની વૃત્તિ જ ખીલવી જોઈએ.

પ્રથમ પૂછવામાં આવશે કે સામનો કરવો શી રીતે? પોતે તો માતાપિતાથી છૂટી પડી ગયેલી એક ગબડે બાળા છે અને સામે અનુભવથી પીઠ થયેલાં સાસુ છે. પતિ છે. બીજાં સર્ગાઓ છે. જીવનનો તમામ આધાર પણ એમની જ પાસે છે એમને છોડી જવાથી પિયરમાં કે ક્યાંયે રથાન મળવાનું નથી કામતો પણ ખાસ રક્ષણ આપતો નથી અને સમાજમાં તો છૂટી પડેલી એ હગ્ગિષ્ઠીનો સિકાર કરવા માટે અનેક શિકારો તૃપ્ત પર બેઠા છે આ સ્થિતિમાં કરવું શું?

નાસ્ટી જવાની કે ધર છોડવાની સલાહ કુ આપતો નથી. મારી સલાહ તો એવી છે કે હાથ ઝાલીને કાઢી મૂકવામાં આવે તો યે ન નીકળવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરવો. એમ જતાં યે જો જવું જ પડે તો શું કરવું તે આમળ ઉપર વિચારોશું અત્યાગે તો ધરમાં ગંદીને જ સામનો કેમ કરવો તેનો વિચાર કરીએ.

યાદ રહે કે આ ઓળો કુ ખો તો મહન કરી જ ગઈ છે અને પ્રત્યેક લકાષમાં, સામનામાં, સમર્થમાં કુખ રહેલું જ છે ફેર એટલો જ કે સામનાથી નિપજવું કુખ આપણે સ્વેચ્છાએ સહન કરીએ છીએ એટલે એ કુખ બધી વાર સુખ બની જાય છે અને એમ ન થાય તો યે તેની તીવ્રતા તો ઓછી થાય જ છે. આ સામનો કરવાની રીત સાવ સાદી છે.

જ્યાં જ્યાં અપમાન અને અન્યાય જણાય ત્યાં ત્યાં એ સહન કરવા માટે ઇન્કાર કરવો આ ઇન્કારથી જો કાંઈ સહન કરવું પડે તે મૂળે મોઝે નહિ પણ સૌ જાણે તેવો વિરોધ નોંધાવીને સહન કરી લેવું. મૂળે મોઝે સહી લેવાથી સામા પશુના અતરાતમાને અસર થશે એવું માનવું નહિ. એવી સહનશક્તિ તો ત્રેમમાંથી જ પ્રમટી શકે પરંતુ અહીં એ ત્રેમનો અભાવ છે આ સ્થિતિમાં સાસુનો ત્રાસ અસહ્ય બને ત્યારે પતિની, ધરના બીજા વડીલોની, દિયર-નણંદમાં કાંઈ સદાયરૂપ બની શકે તો તેની જાહેર રીતે મદદ લેવી જોઈએ. કશું કંઈ ન આવે

તો પાડોશી, 'સર્ત્ત અને શાંતિ સુધી પહોંચવું' જોઈએ. આજનો મુમ
ખ્યાનમાં લઈને વર્તમાનપત્રો ને સગકાર સુધી પહોંચવું જોઈએ. હું
તો 'માનું છું કે જે પહેલે જ પત્રને અન્યાય સંદન કરવાની ના પાડશે
તેને આટલું 'આગળ જવું જ નહિ પડે

હું ધારું છું કે આટલી સ્પષ્ટતા છતાં મારો મુદ્દ કદાચ નહિ સમજાય.
અન્યાય અને અપમાન એટલે શું, તેના મારે દાખલા આપવા પડશે.
મને આશા છે કે થોડા જ દાખલાઓ ઉપરથી વિશેષ સમજાઈ જશે.
આ દાખલાઓથી પુત્રવધૂને રિખાવવાની કઈ કઈ રીતો છે તે ઉપર પણ
પ્રકાશ પડી જશે. આપણે એ દાખલાઓ અને તેમાંથી નીકળવાના
માર્ગોનો બહુ વિસ્તારથી વિચાર નહિ કરી શકીએ, કારણ કે આ પત્રમાં
તો એ સિવાય પણ મારે ઘણું કહેવાનું છે સાસુઓ વતી જે કહેવું
કે તેનો તો હજી છઠ્ઠો સરખો 'પિય નથી ક્યો પુત્રવધૂઓ તો
તેક સંયોગોમાં નિર્દોષ જ હોય છે એવી માન્યતા હું નથી ધરાવતો.
જો પણ અનેક પ્રસંગે ધર્મ ચૂકે છે તે આખા કુટુંબની સ્થિતિ અસહ્ય
કરી મૂકે છે. સાસુઓ એની સામે હજારો ફરીઆદો કરે છે તેમાં એ
પાંચ સાચી પણ છે. આ બધું આપણે નાનકડા પત્રમાં જ વિચારી
લેવાનું છે એટલે ત્રાસનો પ્રશ્ન અને તેનો ઉપાય હું ટૂંકમાં જ સમજાવીશ.

[૩]

ત્રાસ અને ઉપાય

ત્રાસના પ્રકારો વિચારતાં સૌથી પહેલું સ્થાન પિયગની નિંદાનું
આવે. આવી નિંદા શા માટે થાય છે તેના કારણો તપાસવા બેસીએ
તો આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ કે એ દ્વારા અપમાન કરવાનો અને

પુત્રવધૂ હલકા કુળની છે એવી પોતાની માન્યતાને સંતોષવાનો ઈરાદો હોય છે. આ પ્રકારની માન્યતાને સંતોષ ન મળતાં પોતે જે અન્યાયો કરે છે તે તેને બાળખી લાગવા માંડે છે અને આત્માનો ઠંખ હળવો બની જાય છે. જ્યાં સાસુ ત્રાસદાયક હોય છે ત્યાં આ નિંદાનું કાર્ય પહેલા દિવસથી જ નહિ, લગ્ન વખતથી જ શરૂ થઈ જાય છે. આ અપમાનનો જો સામનો નથી થતો તો સાસુ સમજી લે છે કે આ પુત્રવધૂ કોઈ પણ જાતના દુઃખોને અપમાનો બરદાસ્ત કરી લેશે. સાસુની આ ધારણા બહાખર દાખલાઓમાં બેઠી પડતી નથી, કારણ કે જે પોતાના માતાપિતા અને બાઈબહેનોનું અપમાન સહન કરી શકે તેનામાં સામનો કરવાની શક્તિ હોય એમ માને જ કાણ ?

એટલે પહેલે પગલે જ પુત્રવધૂએ માતાપિતાનું સ્વમાન જાળવવા તત્પર બનવું જોઈએ. એમના વિષે એક પણ હીથું વાક્ય બોલાય કે તુગ્ત એનો વિરોધ કરવો જોઈએ અને સાફ કહી દેવું જોઈએ કે મારાથી આ સાંખી સકાશે નહિ આમ છતાં જો નિંદા જો ચાલુ જ રહે તો નિંદા કરનારનું સીધું અપમાન કરવા સુધી જવું જોઈએ. એમનાં કે એમનાં સમાના જે દૂધણો હોય તે વણીવી બતાવવાં અને પોતાના પિયરનું જે સાડું હોય તે જોરસોરથી કહેવા માંડવું. “આબર”નો છુટ્ટો બધ સફતર છોડી દેવો. એમ ક્યાં વિના બાપી સાસુ ઠેકાણે આવે જ નહીં.

પણ જો એ ઉમ્ર જને તો ઉમ્ર બન્યે જ છૂટકો. થોડાક દિવસની અયકામણથી આ ઝગડાનો અંત આવશે અને જીવનભરનું સુખ પ્રાપ્ત થશે.

ત્રાસનો બીજો પ્રકાર અતિ કામનો છે. સ્થિતિ સારી હોય કે ખરાબ પણ સાસુ પોતાનો પંજો જમાવવા ઈચ્છતી હશે તો પુત્રવધૂના માથે કામનો દમલો ખઢી દેશે. આમાંથી એક સાથે બે બર્થ સારવા ઈચ્છશે. એક તો કામથી જ થકવી નાખવાનો અને બીજું એ રીતે પુત્રવધૂને કાઈ ને કાઈ વાંકમાં ગુનામાં લેવાનો.

આ બાબતમાં હું એમ કહું કે સાસુના ધરની સ્થિતિ કેવી હોય તે પહેલાં સમજી લેવું. તેઓ પોતે સશક્ત છે કે અશક્ત તે પણ જાણી લેવું. ઘણી સાસુ સશક્ત હોવા છતાં ઘરમાં પુત્રવધૂ આવતાં જ અશક્ત બની જાય છે. પરંતુ આ બાબતમાં જો જૂલ થાય તો બંને અશક્ત માનવા તરફ ધ્યાન, ધરની અને સાસુની આ સ્થિતિ જાણ્યા પછી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અને તેટલું કામ કરી છૂટવું. આ બાબતમાં લેશમાત્ર મનચોરી ન કરવી, પરંતુ જ્યારે એમ લાગે કે શક્તિની દૃઢ આવી પહોંચી છે અને વધુ કામના થાકથી તબિયત ઉપર માઠી અસર થાય છે ત્યારે અટકી જવું અને ચોખ્ખું કહી દેવું.

આ પત્ર હું ચાકી આવતી પુત્રવધૂને ઉદ્દેશીતે જ નથી લખતો એટલે એ પણ જણાવી દઉં કે જો પાત્ર અને બાળકોનો અમુક જવાબદારી ઉઠાવવાની હોય તો તે માટે શક્તિ અને સમયનો ખયાલ કરવો જ. સાસુની નિંદા કે શોકોત્ક તરફ બેદરકાર બની પત્ની અને માતાનો ધર્મ ખરાબર જાળવવો.

આને પરિણામે પણ સાસુ નવા નવા ગુસખા શીધી કાઢી પોતાના પુત્રની નજરે પુત્રવધૂના હોથો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં આવે એવું કરશે. એ જને વચ્ચે વૈમનસ્થ વધારવાને મત્ત થશે. બાનો ઉપાસ સાચી હકીકત દરરોજ રજૂ કરવાનો અને જ્યારે જ્યારે સાસુ ત્રાસ આપતાં

હોય ત્યારે ત્યારે પતિનું જ્ઞાન દોરવાનો જ છે. મૂઝારહેવાની કે માત્ર આંસુ સારવાધી કશેા અર્થ સરશે નહિ.

ત્રીજો ત્રાસ બોજન ઉપર છિતરશે. કાંઈ પ્રજા બહાના નીચે, સાસુ જાતે કુઝી ધર્મને પણ પુત્રવધૂને ઓછું ને હલકા પ્રકારનું, ઓછા પોષણવાળું ખાવાનું આપવાનો પ્રયત્ન કરે જ છે. અહીં પણ નફરત બનવું એ જ ઉપાય છે. આમ છતાં યોગ્ય ખાવાનું ન મળે તો એક પ્રકારની હડતાળ પાડી દેવી જોઈએ ‘ખાવા ન મળે તો કામ થી રીતે થાય !’ એમ ચોખ્ખું કહી દેવું. બાળકો મટિ તો હા—અમદીને પણ ખાવાનું લેવું જ.

એ પછી બીજા શોષો, સંબંધો ને જરૂરિયાતો વિષે ત્રાસ બોલો થાય છે. આ બાબતમાં મારો મત એવો છે કે સાસુને ન્યાયપૂર્વક ઠેકાણે લાવવા ઇચ્છનાર પુત્રવધૂએ એક બાબત સંયમ અને બીજી બાબત બેદરકારી ધારણ કરવી જોઈએ જ્યાં સુધી ધરતું વાતાવરણ ઠીક થાય નહિ ત્યાં સુધી અમુક શોષ ન સચવાય કે અમુક ઓછા મહત્વના સંબંધો છોડવા પડે તો તે વિષે નિશ્ચિંત બનવું જોઈએ. આ બેદરકારી સાસુ ઉપર અસર કરશે જ.

દ્વંદ્વમાં જ કહ્યું તો જ્યાં સ્વમાન, આરોગ્ય અને કુટુંબના બીજા ધર્મો દા. ત. પુત્ર, પતિ કે પોતાના માતાપિતા પ્રત્યેના ધર્મો ઉપર તગપ પડતી હોય ત્યાં તે સાંખ્યું જ નહિ. એ ને ગાંઠે જે કાંઈ આવી પડે તે સહન કરી લેવું. લોકનિંદાનો અને માખાપની આબરૂ ચાલી જવાનો ભય પણ છોડવો કારણ કે એ બંને બાબતો સદન કરવા છતાં સુધરશે જ એવી ખાતરી નથી.

જ્યાં આ કગતાં ચે વધુ ત્રાસ આપવામાં આવે છે. દા. ત. માર મારવામાં, અનીતિ આચરવાની ફરજ પાડવામાં આવે, ધર બદાર જવાની કે કોઈ સાથે વાત સરખી કગવાની મનાઈ ફરમાવવામાં આવે,

અપિયર તરફની દુક્કમનાવટ જ ઇચ્છવામાં આવે—ત્યારે પુત્રવધૂએ ઠાઈ પણ ભોજે, જાતના ભોજે પણ તે જાળતોમાં તાળે ન ચલું. સામનો કરવો એટલું જ નહિ પણ એવા સામના માટે પૂરતું બળ ન હોય તો ન્યાયી મળી શકે ત્યાંથી મદદ પણ મેળવવી. અથા પત્રમાં મેં કહ્યું તેમ બધું જ અશક્ય હોય તો પ્રોશુ કાઢી આપવો. પણ પશુ કરતાં ય બદ્ધતર જીવન તો પસંદ કરવું જ નહિ.

આટલું મેં સમજ્યું રિજાતી પુત્રવધૂ માટે. કહે મારે સખતું છે લક્ષ્યક પુત્રવધૂને. ખરું પૂછો તો રિજાતી પુત્રવધૂ પાસે હું જે માગી રહ્યો છું તે જ આ પુત્રવધૂનું સાચું સ્વરૂપ છે. પ્રગતિના પગથીઆં ગણીએ તો આ મહેલું પમથીઈ છે, પરંતુ ત્યાં અટકી જવું નહિ, કારણ કે સ્થિતિમાં નથી શાન્તિ કે નથી સુખ. એ સ્થિતિ જડતા કરતાં, કાયરતા કરતાં સારી છે એટલું જ.

આ સ્થિતિમાંથી ઉગરવું શી રીતે ? પ્રથમ તો પોતે ક્યાં ક્યાં અચકામણમાં આવે છે તે શોધી કાઢવું. આમાં પોનાનો દોષ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે સમજી લઈને દૂર કરવો અને નર્મ સાસુનો જ દોષ હોય ત્યાં પણ લકાઈ જારી રાખવા છતાં મનમાંથી એર કાઢી નાખવું. પ્રમાણપૂર્વક એમ માનવું કે સાસુ જે ત્રાસ વર્તાવે છે તેનું કારણ એનું અજ્ઞાન છે અને એના ખરાબ સંસ્કાર છે. એ અજ્ઞાન અને અસંસ્કારને વશ ન જ ચલું પણ સાસુનો તિરસ્કાર પણ ન કરવો. આમ કરવાથી ધીમે ધીમે અમુક પ્રસંગે સાસુની સેવા કરવાનો શ્રુતિ જનમશે. સાસુ પણ સમજશે કે મારી સાથે લડી શકે છે તેમ માગે ચાકરી પણ કરી જાય છે. આ વસ્તુની એમના હિપ્ત કારે અસર થશે. માંડવી કે એવો પ્રસંગ આવી મડે ત્યારે તો આહું—અવળું જોવા વિના એમની સેવામાં મંડી જ પડવું. એજ સાસુનું હૈયું જીતી લેવાનો માર્ગ છે.

હું ધારું છું કે મારા કહેવાનો આશય ખરાબર સમજાશે. પહેલે પગસે સામનો અને બીજે પગસે સામનો છતાં તિરસ્કારનો અભાવ તથા

સેવાની વૃત્તિ. આટલું જો બરાબર સમજાય તો સાસુ પથ્થરની જ કેમ નથી હોતી, એણે પીત્રજનું જ પડે.

કેટલાક કહે છે કે સાસુ કે ધરડું માણસ એનો સ્વભાવ બદલતું જ નથી. આ વાત માનવાની હું સાફ ના પાડું છું, બહુ સદ્ગતિ અર્થમાં જોવા જમએ તો એ સાચું છે, પરંતુ સદગતિ રીતે જોઈએ તો મરણ પહેલાંની ક્ષણે પણ સ્વભાવ બદલાઈ જવાના ઘણા દાખલા મળી આવે છે. ઘણા પુત્રો ને પુત્રવધૂઓએ માતાપિતાના સ્વભાવમાં પલટા આવ્યા છે.

આનું ખરું કારણ એ છે કે પૃથ્વી ઉપર કોઈ માનવી સંપૂર્ણ રીતે ઠોર હોતો જ નથી. કલ્પનો ધર્મો કરનાર કસાઈ શરીરના કૂતરાને એક લાકડી પણ ન મારી શકે એવા દાખલાઓ છે. આપણે યાદ રાખવું કે દરેક માણસના હૃદયનો એકાદ ખૂણો તો પ્રેમ અને અનુકંપાથી ભરેલો હોય જ છે. સાસુ પણ માતા છે, પત્ની જેવું બહેન છે વગેરે કદી ન ભૂલવું. એવો જ પ્રેમ સાસુના હૃદયમાં પાડ્યો છે, તેને આપણા પ્રત્યે વાળવાના જો પ્રયત્નો થતા હોય તો વહેલી મોડી સફળતા મળે જ.

હવે ત્રીજો પ્રકાર આપણે જોઈએ. આવી સંખ્યા અલ્પ છે, પણ છે તો ખરી જ. પુત્રવધૂ પણ સાસુને રિખાવતી હોય એવા દાખલાઓ છે. કેટલીક સાસુમાં સાસુપણું હોતું જ નથી, એ પ્રેમાળ માતા જેવી હોય છે. કેટલીકવાર એ અતિશય નમ્ર અથવા બોળી હોય છે. કોઈ વાર મરીબી અને કોટુંબિક આપાતો સદન કરીને એની છાતી ભાંગી મૂક હોય છે. આવી સાસુએને જ્યારે પુત્રવધૂ ત્રામ આપતી હોય એવા દશ્યો કું જોઈ હું ત્યારે મારા અંતરમાંથી સામે જ રોષની જ્વાળા પ્રગટે છે. એમ થાય છે કે આ સ્ત્રી ગાંધણું જ બીજું સ્વરૂપ છે.

આમ જાનવાના સાસુ પક્ષના કારણે તો મેં ઉપર વર્ણવ્યા.

પુત્રવધૂના પક્ષે જોઈએ તો એમાં મોટે ભાગે એની માતા જવાબદાર હોય છે. એ સમ પહેલાં જ પોતાની પુત્રીને આ માટે તૈયાર કરે છે. લગાયક જોમ એનામાં ઊભું કરે છે. ધરનો કળજો લેવાની અદશ્ય લાલસા એનામાં ઉત્પન્ન કરે છે; કેટલીકવાર માતાના પોતાના સંસ્કારો આમાં કારણભૂત હોય છે અને કેટલીક વાર સાસુઓના ત્રાસની વાતોથી દોરવાઈ જઈ પુત્રીને સંરક્ષણના માર્ગે સૂચવવાની વૃત્તિ કારણરૂપ બને છે. પરિણામ તો બંનેનું એક સરખું જ આવે છે. ધરડાં લોકો એની પાછલી અવસ્થામાં રિખાય છે. પુત્રવધૂનાં કારણે એ વહાલા પુત્રનો પ્રેમ પણ ગુમાવી બેસે છે.

આવી પુત્રવધૂને મારે એટલું જ કહેવું છે કે આમ કરવાથી તું સાસુને ત્રાસ ઉપજાવી શકે છે પરંતુ સુખ કે શાન્તિ તો મેળવી શકતી જ નથી. જોમ ફર સાસુ પુત્રવધૂને રિખાવતાં પોતાનાં સુખ-શાન્તિને વેદી નાખે છે તેણું જ તારું બને છે. જોયા આદર્શોને તું બંધે બાણુએ રાખ, માનવતાનો વિચાર પણ બંધે ન કર, તારી ફરજનો ખ્યાલ પણ છોડી દે; જો તારા પોતાના ને તારા પતિના સુખનો ખ્યાલ તો કરીશ ને ?

તો એક વાર તારા મનનું પૃથક્કરણ કર અને તારા વર્તનનું નિરીક્ષણ કર. મને ખાતરી છે કે તને પોતાને તું માનવીના અને તેમાં મેં ઓના રૂપમાં કોઈ હિંસક પશુ જેવી જ લાગશે. તને જ્ઞાન થશે કે તારા ઉપર પોતાના સુખનો મદાર બાંધીને જોડેલાં વૃદ્ધજનોને તેં તિરસ્કાર્યાં, નકાર્યાં, અવમણ્યાં ને પાછલી અવસ્થાએ એના પોતાના ધરમાં જ તેં એને સાક્ષાત નડોમારના દર્શન કગળ્યાં !

આમાંથી તારે ઇટવું જ જોઈએ. તારું સુખ તો તને મળશે જ, એ વૃદ્ધો પણ સુખી થશે જ, પણ આ શુભ તત્ત્વ એટલેથી ન અટકતાં તારાં જાળકો સુધી પહોંચશે. નાનપણથી જ તેઓ વિનય

અને સેવાના પાઠ શીખશે તો એ તને જ ખર્ચમાં આવશે. તારા એરી સ્વભાવથી એ મુક્ત રહેશે તો તારું ને તારા પતિનું પાછું જીવન અમૃતમય બનશે.

પછી વાર એવું બને છે કે તને તારો વાંક દેખાતો જ નથી અને ખરાબીનો એવો સ્વભાવ છે, દયાવાળો નહિ તો તેઓ આપણને દયાવે, હું તો ખીજાં કરતાં સારી રીતે રાખું છું-વગેરે ભ્રમણાઓ તું સેવે છે. જગૃત થઈને અંતરમાં બિતરીય તો આ ભ્રમણાઓ જરૂર દૂર થશે. સેવા કરવાનો તું સંકલ્પ કરશે તે ક્ષણથી તારા જીવનમાં શાન્તિ સ્થપાશે અને તે પછી તો એ સેવા જ તારા માટે નિરંતર વહે જતું આનંદનું ઝરણું બની જશે. વૃદ્ધોના આશીર્વાદ એમાં હિમેશયે ત્યારે તેનું મહત્ત્વ પણ તને સમજશે.

હું એક વાત આ પુત્રવધૂને કહીને આ પત્ર પૂરો કરવા ધાકું છું. સાસુ નિર્બળ, અશક્ત, પ્રેમાળ બચવા બોળાં હોય તો જ ત્રાસ કે અપમાન સહન કરે એટલું તો તું સ્વીકારશેને? એ સાસુ તારી સામે શીંગડા બરાવે બચવા તને ત્રાસ આપવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે તું એનો સામનો કરે તો તે સમજાય એમ છે, પરંતુ ગાયના ઉપર ધા કરી શકાય? એમાં તારી બહાદુરી શી? નિંદાગીના માર ખાઈને ભાંગી ગયેલાને મક્કમપટ્ટા કરવા જોઈએ કે એના ધા ઉપર અપમાનના મરચાં છાટવા જોઈએ?

આમ માનવતા, ધર્મ, વીરતા, તારું સુખ, પતિનું સુખ, સંતતિના શુભ સંસ્કાર એ બધું. જો તું સાસુને ત્રાસ આપે તો જોખમમાં મુકાય છે ને એની સેવા કરે તો સુવાસિન બને છે. તું શું પસંદ કરશે! સત્તાની દુર્ગંધ કે સેવાની સુમધ?

આથી વધારે મારે કંઈ કહેવું નથી. જે ત્રણ પ્રકારો મેં વર્ણવ્યા છે. સૌનો સમાવેશ થઈ જાય છે એમ મારું માનવું છે. એથી પ્રધોર

નવાયુગની એટલે કે શિક્ષિત, સંસ્કારી અને સુધારક-સાચેસાચ કે કહેવાતી-પુત્રવધૂ માટે પણ આમાં બહુ કહેવાઈ ગયું છે છતાં એના કેટલાક સવાસો તદ્દન નિરાળા હોવાથી હું જુદો જ પત્ર લખવાનું પસંદ કરીશ.

[૪]

આધુનિક પુત્રવધૂને

જેને આધુનિક કહી શકાય એવી પુત્રવધૂને ઉદ્દેશીને આ પત્ર લખવા ધારું છું. આધુનિકોમાં પણ પ્રકારબેદ તો છે જ, પરંતુ તેમાં જિંડા ઉતરવાની જરૂર નથી, કારણ કે મુખ્ય બેદ બે જ છે. એક તો જે સુધારક છે અને સુધારાનો મર્મ પણ સમજે છે તે અને બીજા સુધારક છે પણ સુધારાનું રહસ્ય તેમ જ બ્યક્તિ અને સમાજ ઉપરનાં તેનાં પરિણામો સમજતાં નથી કે સમજવાતી પરવા કરતાં નથી તે. પહેલા કરતાં આ બીજાંઓની સંખ્યા બહુ મોટી છે. મારો આ પત્ર મુખ્યત્વે બીજા પ્રકારની પુત્રવધૂઓ માટે જ ઉપયોગી હશે.

આ પુત્રવધૂ પહેલાં દિવસથી જ, ના, લગ્નનો વિચાર જમારે કરે છે ત્યાંથી જ પોતાના જીવનની કલ્પનામાં સાસુ-સસરા કે કુટુંબના કોઈ સભ્યને સ્થાન આપતી નથી. એની નજરે પતિની આસપાસ જ ઘૂમે છે. એનાં લગ્ન પ્રેમ અને પરિચયના પરિણામે થયા હોય છે તો કુટુંબમાં બીજાં છે કાણ તેનો વિચાર સુદાં એ કરતી નથી. કેટલાક ઢાંપલાઓમાં લગ્ન પહેલાં જ એણે પોતાના સાસુ-સસરા પ્રત્યે તિરસ્કાર કેળવ્યો હોય છે. કોઈ વાર બાવી પતિ સાથે સ્પષ્ટ કબૂલાત કરી હોય છે કે લગ્ન થતાં જ પોતાનું સ્વતંત્ર ઘર એ

વસાવશે. કેટલીક વાર પતિએ પણ સામે ચાલીને આ દગખાસ્ત મૂકી હોય છે.

આવાં પુત્રવધુને મારે એટલું જ કહેવું છે કે કુટુંબની અને સમાજની રચના એ માનવ પ્રાણીએ આટલાં વર્ષોમાં સાધેલો વિકાસ છે. તમે ધારી લો છો તેવી એ સંકુચિત મનોવૃત્તિનું પરિણામ નથી. જનતમાં કોઈ પણ એક વ્યક્તિ પોતાના સુખનો જ વિચાર કરે તેમાં 'સુધારા' શો છે? સ્વતંત્રતા કે સંસ્કારિતા ક્યાં છે? 'પ્રેમ'ને પણ એમાં ક્યાં સ્થાન રહ્યું? જેવું એક વ્યક્તિ માટે તેવું જ એ વ્યક્તિ માટે કહી શકાય. જ્યાં 'પ્રેમ'નો વિકાસ અને વિસ્તાર નથી, જ્યાં પોતાની 'સંસ્કારિતા' ખીજાના સુખનો ખ્યાલ કરતી નથી, જ્યાં 'શિક્ષણ'નો અર્થ આચરણમાં તો ખીજા પ્રત્યેના તિરસ્કારમાં જ દેખાય છે ત્યાં એ ત્રણેય પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવનાર પુરુષ કે સ્ત્રી સાચા અર્થમાં જોઈએ તો પ્રેમ, સંસ્કાર અને શિક્ષણનો કાં તો હંક કરે છે અને કાં તો તેનો રપછાં પણ તેઓ પામ્યાં નથી.

~

માણસ માત્ર પાસે સૌથી પહેલી અપેક્ષા એ ખીજાના સુખનો ખ્યાલ કરે એ રાખવામાં આવે છે. એમાં જ માનવતા છે. ખીજાના માટે પ્રસાદનું એ દૈવી નદિ, પણ શુદ્ધ માનવી વૃત્તિ છે. આપું જનત આત્રા સદ્ગત ઉપર ટોલું છે. સદ્ગત ન હોય તો આ જનતમાં એટલાં બધાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વો વસે છે તેનો—જનતનો આટલો વિકાસ થવાને બદલે લાખો વર્ષ પહેલાં નાશ જ થઈ ગયો હોત. માણસ જ્યારે પોતાની જાત કરતાં સહેજ આગળ વધે છે ત્યારે એટલા પ્રમાણમાં એનો વિકાસ જ થાય છે. કોઈ પણ સ્ત્રી એ પુરુષને ચાહે, બલે પોતાના સુખ ખાતર ચાહે પણ એ ચાહવામાંથી એના પ્રત્યે મમત્વ જાગે, એના સુખનો ખ્યાલ જાગે, એના દુઃખમાં ભાગ પડાવવાની વૃત્તિ જાગે એ બધું વિકાસની દિશા સૂચવે છે.

પરંતુ આટલેથી જ એ વિકાસ અટકી જવો ન જોઈએ. એકમાથી એ અને બેમાંથી બાવીસ, બાવીસમાંથી બાવીસ હજાર અને છેવટે આ પૃથ્વી ઉપરના કુલ એ અબજ તરફ પ્રેમની લાગણીનો વિસ્તાર થવો જોઈએ. દૂર દૂરની વાત જવા દઈએ, જે આપણાં પોતાનાં છે તેના તરફ પણ આપણું લક્ષ્ય ન જાય તો એમ જ માનવું જોઈએ કે આપણામાં 'પ્રેમ' નથી, પરંતુ એક કો કે એક પુરુષને માત્ર ભોમવવાની જ વૃત્તિ છે. આ ભોગવૃત્તિને બહેકાવવા માટે સ્વતંત્ર જીવન આવશ્યક લાગે માટે આપણે તેમ કરીએ છીએ !

એક બીજું અને મહત્વનું દષ્ટિબિંદુ રજૂ કરું. ઉપર કહ્યું તેમ બીજાંને માટે ધસાણુંએમાં માનવતા છે, પરંતુ બીજાં આપણે માટે ધસામાં હોય તેનો તિરસ્કાર કરવો, અવગણ કરવી, એ બધું બૂલી જવું, તેને શું કહીશું ? કઈ વૃત્તિનું એ લક્ષણ છે ? પશુતા તો એને કહી શકાય નહિ, કારણ કે હિંસક પશુઓમાં પણ સર્વ સ્થળે આ વૃત્તિ દેખાતી નથી. ત્યાં પણ પોતાને પાળનાર પ્રત્યે એ પદ્ધતિ દર્શાવે છે. સમાજમાં વસતાં પ્રાણીઓ તો બિચારાં માનવીઓ પાસેથી જે લે છે તે કરતાં ઘણો મોટો બહોલો વાળી આપે છે. દૂતરામાં પણ આ સ્વભાવનાં દર્શન થાય છે,

ત્યારે શું એક માનવી જ કૃતૃમ્ન છે ? જે પોતાના માતાપિતા અને વડીલોના અનંત ઉપકારોને બૂલી જાય છે તેને શી ઉપમા આપવી ? જોની સાથે તેની સરખામણી કરવી !

હું અહીં હું કે પુત્રો-પુત્રીઓ એવી દલીલ કરે છે: 'અમે વામને કર્મ કહ્યું હતું કે અમને જન્મ આપો, ઉછેરો, શિક્ષણ આપો. તમે તો લોકલાજની બીકે અથવા તો તમારા સ્વાર્થ ખાતર જ આ બધું કર્યું છે !'

આ દલીલ સાવ જોટી છે એમ હું કહીશ નહિ, પણ એટલું તો કહે છે કે વધુ નહિ તો એવી જ કારણસર તો માતાપિતાનો સેવા કરો !

અને આ દલીલ બધા દાખલામાં તો સાચી નથી જા અને સંપૂર્ણ અર્થમાં હદાય એકે ૫ દાખલામાં સાચી નથી. બાળક સમજાયું થાય તે પછી તો એ જોઈ શકે છે કે માતાપિતા એના માટે કેટકેટલું કષ્ટ સહન કરે છે. આ માતાપિતા નો પુત્ર પાસે સેવાની અપેક્ષા રાખે તો એમાં પાપ શું છે ? સ્વાર્થ શો છે ? માનવી માત્ર એવી અપેક્ષા રાખે છે. જે 'પ્રેમી' એા એવી દલીલ કરે છે તે જ એકબીજા પાસે આવી અપેક્ષા નથી રાખતાં !

જરા આમળ વિચારીએ. પ્રેમ અને પરાપકાર ન કરી શકાય તો માનવતાનો વિકાસ ન થાય, પરંતુ આપણી ભૂત ઉપર જેમણે પ્રેમ દાલ્યો છે તે પરાપકાર કર્યા છે તેને જુદી જમ્મીએ તો ! એ પછી મેળવેલું સુખ ન્યાયયુક્ત તો નથી જ, પરંતુ કર્મસિદ્ધાંતની વાત ઉમેળ્યા વિના જ કું કહી શકું કે એ સુખની સ્થિતિ પણ નથી. આપણા બાળકોમાં આ સ્વાર્થ અને કૃત્રિમ મનોવૃત્તિ મેટી ભાજે કિતરશે જ અને ત્યારે કપાળે હાથ ઈધને શેવા સિવાય બીજો માર્ગ આપણા પાસે રહેશે નહિ. સંભવ છે કે આજે આ 'ભવ'ને આપણે દસી કાઢીએ. એમ પણ બોલી ઈઈએ કે 'અમે તો એમ માગીએ છીએ કે તેઓ પહેલી તકે જ સ્વતંત્ર થઈ પોતાનું જીવન જીવવા લાગે.' પણ પ્રસંગ આવે આ જોશ નથી રહેતું એમ અનેક દાખલાઓમાં જોઈ શકાય છે.

પણ હું આ શું લખું છું ? કોને લખું છું ? 'પુત્રવધૂ'ને આ વિચારણા સાથે કંઈ સંબંધ છે ?

મારા મત પ્રમાણે તો મંજૂર છે જ. એના માતાપિતા પ્રત્યે એણે કેવો વર્તવ રાખ્યો

વિષે મેં જે કહ્યું છે તેને,

જે લખ્યા

૧૨મું મં. પ્રથમ પરીકે

માતાપિ

કહે

હોય તો

મારો જવાબ આટલો જ છે: આજની સાંમાજિક રચનાને આપણે 'લક્ષ્મી લેવી' જોઈએ. જ્યાં સુધી 'ઓ' 'પુરુષને ધેર' નોય છે ત્યાં સુધી આમ વિચાર્યા વિના છૂંટકો જ નથી. અને એ વસ્તુ આખા સમાજમાં વ્યાપક છે એટલે સોમ્યા 'નગ્નાણ' કુટુંબોને પુત્રી આપી દેવી પડે છે ત્યારે 'પુત્રવધૂ' મળી જાય છે. 'ધરજમાઈ'ની પ્રમા અમલમાં આવે તો આ પત્ર પુત્રવધૂને બદલે જમાઈને લેઈશોને લખવો પડે.

કાઈ પણ કન્યાએ 'વધૂ' બનતી વખતે પોતાનો ધર્મ પુત્રવધૂ તરીકે શો છે તે વિચારવું જોઈએ. પોતાનો પતિ જે સંકુચિત સ્વાર્થને કારણે માતાપિતાને તજી દેવા તત્પર થયો હોય તો એણે પતિને એના ધર્મનું જાન કરાવવું જોઈએ. નવા યુગના યુવક-યુવતીઓનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે આ જાળતમાં મોટે ભાગે ઓ જ જવાબદાર હોય છે. પોતાના અંગત સુખ માટે નહિ, પણ પોતાની પ્રિયતામાને સુખ મળશે એવા ખ્યાલથી જ વિશેષ કરીને યુવકો પોતાનું જીવન ધર સ્વભાવ તૈયાર થાય છે. માતાપિતા પ્રત્યેની દરજનો ખ્યાલ એને જરા સતાવે પણ છે પરંતુ 'પ્રેમ' અને એવી જ ભ્રમણાઓના આશ્રયે એ શુભ વિચારને એ કબાવી દે છે.

આ સ્થિતિમાં ઓનો ધર્મ એવઘાય છે. એણે જાતે પંચ વડીલોની સેવા ઇચ્છવી જોઈએ અને પતિને તો એક પુત્ર તરીકે કૃતજ્ઞી થતો બંધાવી લેવો જ જોઈએ.

શુદ્ધ પ્રેમ અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ તથા કૃતજ્ઞતા અને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ આ પ્રજા વિષે આપણે વિચાર કરી લીધો. આ બંને દૃષ્ટિએ સંયુક્ત કુટુંબથી દૂર ભાગવાની અને કેવળ પોતાના જ સુખનો ખ્યાલ કરવાની વૃત્તિ નથી ઇષ્ટ કે નહીં સિદ્ધિ તે આપણે જોઈ. હવે એક ડમરું આગળ વધીને જોઈએ કે શુદ્ધ રીતે પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ સંયુક્ત કુટુંબ આવરણ છે કે નહિ!

અને આ દલીલ બધા દાખલામાં તો સાચી નથી જ અને સંપૂર્ણ અર્થમાં કદાચ એકે જ દાખલામાં સાચી નથી. બાળક સમજણ માત્ર તે પછી તો એ જોઈ શકે છે કે માતાપિતા એના માટે કેટકેટલું કષ્ટ સહન કરે છે. આ માતાપિતા એ પુત્ર પાસે સેવાની અપેક્ષા ગળે તો એમાં પાપ શું છે? સ્વાર્થ શો છે? માનવી માત્ર એવી અપેક્ષા રાખે છે. જે 'પ્રેમી' એ. એવી દલીલ કરે છે તે જ એકબીજા પાસે આવી અપેક્ષા નથી રાખતાં!

જરા આમળ વિચારીએ. પ્રેમ અને પરાપકાર ન કરી શકાય તો માનવતાનો વિકાસ ન થાય, પરંતુ આપણી જાત ઉપર જેમણે પ્રેમ દાલ્યો છે તે પરાપકાર કર્યા છે તેને બૂલી જઈએ તો? એ પછી મેળવેલું સુખ ન્યાયયુક્ત તો નથી જ, પરંતુ કર્મસિદ્ધાંતની વાત હિમેશ્વર વિના જ હું કહી શકું કે એ સુખની સ્થિતિ પણ નથી. આપણા બાળકોમાં આ સ્વાર્થ અને કૃત્રિમ મનોવૃત્તિ મેટી ભાગે જીવરશે જ અને ત્યારે કપાળે હાથ ઈર્ષ્યને શાવા સિવાય બીજો માર્ગ આપણા પાસે રહેશે નહિ. સંભવ છે કે બાળે આ 'ભય'ને આપણે દસી કાઢીએ, એમ પણ બોલી ઈર્ષ્ય એ કે 'અમે તો એમ માગીએ છીએ કે તેઓ પહેલી તકે જ સ્વતંત્ર થઈ પોતાનું જીવન જીવવા લાગે.' પણ પ્રસંગ આવે આ જોય નથી રહેતું એમ અનેક દાખલાઓમાં જોઈ શકાય છે.

પણ હું આ શું લખું છું? કાને લખું છું? 'પુત્રવધૂ'ને આ વિચારણા સાથે કંઈ સંબંધ છે?

મારા મત પ્રમાણે તો સંબંધ છે જ. એના માતાપિતા પ્રત્યે એણે કેવો વર્તાવ રાખવો જોઈએ તે વિષે મેં જે કહ્યું છે તેને, ઉપરનું આદર્શ લખ્યા પછી પણ હું વળગી રહું છું. પ્રશ્ન થશે કે જો સ્ત્રી એના માતાપિતાની સેવા ન કરી શકે એ ન્યાય હોય તો પુરુષ માટે એ કેમ ન્યાય ન ગણાય?

મારો જવાબ આટલો જ છે: આજની સાંમાજિક રચનાને આપણે લક્ષમાં લેવી જોઈએ. જ્યાં સુધી 'ઓ' 'પુરુષને' ધેર 'જાય છે' ત્યાં સુધી આમ વિચાર્યા વિના છૂટકો જ નથી. અને આ વસ્તુ આખા સમાજમાં વ્યાપક છે એટલે સૌમાં 'નબાણ' કુટુંબોને પુત્રી આપી દેવી પડે છે ત્યારે 'પુત્રવધૂ' મળી જાય છે. 'ધરજમાઈ'ની પ્રથા અમલમાં આવે તો આ પત્ર પુત્રવધૂને બદલે જમાઈને ઉદ્દેશીને લખવો પડે.

કોઈ પણ કન્યાએ 'વધૂ' બનતી વખતે પોતાનો ધર્મ પુત્રવધૂ તરીકે શો છે તે વિચારવું જોઈએ. પોતાનો પતિ જે સંકુચિત સ્વાર્થને કારણે માતાપિતાને તેજ દેવા તત્પર થયો હોય તો એણે પતિને એના ધર્મનું જ્ઞાન કગવવું જોઈએ. નવા સુગતા સુવક-સુવેતી-ઓનું અવલોકન કરતાં એમ જણાય છે કે આ બાળકમાં મોટે ભાગે સ્ત્રી જ જવાબદાર હોય છે. પોતાના અમત સુખ માટે નહિ, પણ પોતાની પ્રિયતમાને સુખ મળશે એવા ખ્યાલથી જ વિશેષ કરીને યુવકો પોતાનું જીવન મરગવા તૈયાર થાય છે. માતાપિતા પ્રત્યેની ફરજનો ખ્યાલ એને જરા સતાવે પણ છે પરંતુ 'પ્રેમ' અને એવી જ ભ્રમણાઓના આશ્રયે એ શુભ વિચારને એ કબાવી દે છે.

આ રીતિમાં ઓનો ધર્મ એવકાય છે. એણે જાતે પણ વડીલોની સેવા છત્તવી જોઈએ અને પતિને તો એક પુત્ર તરીકે ફક્તની ધતો બચાવી લેવો જ જોઈએ.

શુદ્ધ પ્રેમ અને સંસ્કારની દૃષ્ટિએ તથા કૃતગતા અને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્ન વિશે આપણે વિચાર કરી લીધેલ. આ બંને દૃષ્ટિએ સંયુક્ત કુટુંબથી દૂર ભાગવાની અને કેવળ પોતાના જ સુખનો ખ્યાલ કરવાની વૃત્તિ નથી છાટ કે નંધો સિદ્ધ તે આપણે જોયું. હવે એક 'કમલ' આમળ વધીને જોઈએ કે શુદ્ધ રીતે પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ સંયુક્ત કુટુંબ આવશ્યક છે કે નહિ!

મારો એવો નિશ્ચિત મત છે કે આપણા સમાજના અમણીઓએ કુટુંબરચના કરીને અદ્વિત કાર્ય કર્યું છે. એમાં સદ્ગુણોના વિકાસને પ્રમાણ તો રહ્યો જ છે પરંતુ અજળ પ્રકારની સલામતી અને સંરક્ષણ એમાં સિદ્ધ થયાં છે. અલગત એમાં સાવ અંમત સ્વાર્થને અવકાશ નથી. એક પ્રકારનો અમવિશ્વાસની યોજના આ રચનામાં દેખાય છે.

માઠ રાખવું જોઈએ કે માનવી સામાજિક પ્રાણી છે. એ સુખ ભોગવવા માટે એકલપણું ધ્રુવે છે પણ એ સુખની પ્રાપ્તિ અને સલામતી ખીજના સહકાર વિના સંભવી શકતી નથી. પતિ-પત્નીને સંયુક્ત રીતે લઈએ તો એમના સુખનો જેટલો આધાર એકબીજા ઉપર છે તેટલો જ કે તેથી વધુ આધાર બહારની દુનિયા ઉપર હોય છે. આ દુનિયામાં માતાપિતા નહિ હોય તો મિત્રો હશે, શુભેચ્છકો હશે, મુરખીઓ હશે.

એમ દેખાય છે કે જેઓ સાધનસંપન્ન છે તેઓને ખીજનો મદદની ઝોછી જરૂર પડે છે, પરંતુ અહીં પણ એ વસ્તુ સમજી લેવાની જરૂર છે. એક તો સંપત્તિ રિશ્તર નથી અને ખીજું જે કામ પ્રેમથી અને કર્તવ્યથી થઈ શકે છે તે લાખો રૂપિયા ખરચવાથી થઈ શકતું નથી. આ બંને વાક્યોને ધાર્મિક મુત્ર સમજીને ફેંકી દેતા નહિ. ધર્મના મુત્રો ફેંકી દેવા જેવા નથી, છતાં શુદ્ધ બ્યવહારની રીતે જ આપણે વિચાર કરીએ. આ દુનિયામાં ઉધાડી આંખે રહેનાર એવો કયો અંધ હશે કે જે સંપત્તિની ફેરબદલી દુરોજ ન જોતો હોય! મરીનને તવંચર અને તવંચરને મરીબ બનતાં ન જોયાં હોય એવો માનવી જો મળે તો એને બેવકૂફ અથવા જંમસી જ માનવો જોઈએ.

એટલે સંપત્તિથી સુખનાં સાધનો અને સલામતી મળતાં હોય તો પણ એના જ ઉપર આધાર રાખીને રહેવું ચોખ્ખું નથી. સંપત્તિ નહિ હોય ત્યારે આપણું કાણુ, એ વિચાર કરીને માણસે વર્તાવું જોઈએ.

૪

અને એ પણ માદ રાખવું જોઈએ કે પરસ્પર પ્રેમ હોય છતાં કલેશના પ્રસંગો આવે છે. જ્યાં 'સ્વતંત્ર' ધર હોય ત્યાં આવા પ્રસંગો વિશેષ આવે છે. એ કલેશ હિમ રૂપ પકડે છે ત્યારે 'સ્વતંત્ર' ધર બાંધે પણ છે. આ વખતે કુટુંબીઓની મદદ, ખાસ કરીને સ્ત્રીને જરૂરી થઈ પડે છે. આ ધારણાને અવાસ્તવિક ગણીને હસી ન કાઢશો.

એથી યે વધુ સંભવિત હકીકત માંદગીની છે. મોટામાં મોટા ડોક્ટરોની મદદ સ્વચ્છ હોય તો પણ જ્યારે માંદગી, મંબીર માંદગી આવી પડે છે ત્યારે કુટુંબીઓની મદદ વિના ચાલવું જ નથી.

આર્થિક સંકટને પણ લક્ષમાં લેવું જોઈએ. લણા પ્રસંગે પિયરનો સાથ પણ શોધવો પડે છે.

મિત્રો મદદરૂપ બને છે ખરા, પરંતુ એક વસ્તુ લક્ષમાં રાખવી. પ્રેમ અને કર્તવ્ય વચ્ચે થોડો તફાવત છે. ફેટલીક વાર પ્રેમની લાગણી મંદ પડી જાય છે ત્યારે પણ જો કર્તવ્યભાવના માણસમાં હોય છે તો સહકાર મળી શકે છે ને એમાંથી જ ફરીને પ્રેમ-લાગણી જાગૃત બને છે. મિત્રોમાં, નિરવધારી મિત્રોમાં પણ એવું દેખાયું છે કે પ્રેમની લાગણી હોય ત્યાં સુધી જ એમનો સહકાર પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે માતાપિતા, ભાઈબહેન, પતિપત્ની કર્તવ્યની અને લોકલાજની લાગણીથી લાંબા સમય સુધી સહકાર રાખે છે. આ સહકારને ફેંટી દેવામાં નથી કદાપણ, નથી સુધારો, નથી સ્વાર્થ.

આમ બીજા કયા ખાતર નહિ તો પોતાના અંતર સ્વાર્થ ખાતર પણ પુત્રવધૂએ એના સસરાનું ધર છોડવું ન જોઈએ. પ્રેમ, કર્તવ્ય અને સ્વાર્થ ત્રણેય દૃષ્ટિએ એનું હિત સંયુક્ત કુટુંબ સાથે જ સમાયેલું છે. અલગત, એ કુટુંબ છોડવાના પ્રસંગો નથી જ આવતા અથવા તો ઠાંધ પણ સંયોગોમાં એ ન છોડવું જોઈએ એમ કું ન કહી શકું.

પરંતુ એટલું તો જરૂર કદી શકે કે પહેલે પમલે દૂર થવાનો વિચાર તણ દેવો જોઈએ અને પોતાનું સ્વત્ત્વ ને વિકાસ સાધવામાં મંજીર અંતરાયો ન આવતા હોય, તો કદી એ વિચાર ન કરવો જોઈએ એ અંતરાયો નિવારવાના જુદા યવા સિવાયના જોટલા માર્ગો મળે તેટલા લેવા જોઈએ અને છેવટના પગલાં તરીકે જ સ્વતંત્ર ધરતો વિચાર કરવો જોઈએ.

આ વિષે આપણે છેલ્લા પગલાં વિચારીએ.

[૫]

આદર્શ પુત્રવધૂનાં લક્ષણો

આધુનિક પુત્રને માટે મેં ઠીક ઠીક લખ્યું છે જતા, હજી થોડું લખવા ધારું છું. સંયુક્ત કુટુંબ શા માટે આવશ્યક છે તેના સમર્થનમાં મેં જે કારણો રજૂ કર્યાં છે તેમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કરવા ઇચ્છું છું. હમણાં હમણાં એક ઉપર બીજા કરવાના જે બનાવો બને છે તેનું નિરીક્ષણ કરતાં એમ જણાય છે કે ધણા દાખલામાં સંયુક્ત કુટુંબ ન હોવાને લીધે જ પુરુષને અનુકૂળતા સાંપડે છે. પુરુષભાવ વૈવિધ્ય ધરાવે છે એ વિધાન સાચું હોય કે ખોટું પરંતુ એટલું ખરું છે કે સંયુક્ત કુટુંબમાં એના રોહને અને પુરુષાર્થને પૂરો માર્ગ મળે રહે છે. પોતાના ચિત્તને પ્રકુલ અને કામંચીલ રાખવા માટે એ પત્ની ઉપરાંત પણ ધણા રોહાળ તરતો મળી આવે છે.

આ પ્રશ્નને સ્પૂળ રીતે જોઈએ તો નવી મૈત્રીઓ માટે જોટલો અવકાશ 'જુદા' ધરમાં હોય છે તેટલો સંયુક્ત ધરમાં હોઈ શકે નહિ. પણ મેં માણસ લાગે સમય એકલાં જ રહી શકતા નથી. પોતાના

માનદર્માં, ભાગીદાર બનાવવા માટે એમને ત્રીજી વ્યક્તિની જરૂર પડે છે. આ ત્રીજી વ્યક્તિ અનેક સમસ્યાઓ ઊભી કરે છે એ દ્રષ્ટીકત ત્વા યુગના લોકો માટે નવી નથી. આમાંથી, જયવા માટે પણ સંયુક્ત કુટુંબ ગદ્યરૂપ બને છે.

આ ઉપરાંત બાળકોના ઉછેરનો વિચાર પણ કરવો જોઈએ. આવી પુત્રવધૂ પોતાના મદમાં જ ભરાઈ ગઈ શકતી નથી એટલે બાળકો નોકરોના હાથમાં જન્મ્યા છે. એની ઉપર દેખરેખ પણ રાખી શકાતી નથી. બાળઉછેરનો અનુભવ પણ નહિવત્ હોય છે આ સ્થિતિમાં માતૃધર્મનું પાલન સુયોગ્ય રીતે થતું નથી. જેમ જૂના યુગની જડતા અને કુટુંબ સામુહિક વ્રાસ બાળકો માટે આકર્ષણ બને છે તેમ આ સ્થિતિમાં અત્યાન અને બેદરકારી બાળકો માટે શાપરૂપ થાય છે. બાળકના વિકાસ માટે પ્રેમભર્યું કુટુંબ આશીર્વાદરૂપ છે.

આ બાળકોમાં નાનપણથી જ વડીલો પ્રત્યે જો અનાદર પેદા થાય તો નવાઈ નહિ, પણ એમ જોવાને બદલે ઊલટી રીતે જ આપણે જોઈએ તો નવયુગી માતાપિતાને મારે પૂછવું જોઈએ: 'તમે જેવું વર્તન તમારા માતાપિતા સાથે' કર્યું છે તેવું જ તમારા બાળકોનું તમારા પ્રત્યે હજી છે? એ તમે સાંખી શકશો! તમારું બાળક 'તમારું' રહે જ નહિ, કોઈ બીજાનું બની જાય તે સહન થઈ શકશો! તમારી પાછલી અવસ્થામાં કોઈને સાથ ન હોય તે સ્થિતિ તમે જરૂર સ્વીકારી શકશો!' કું ધારું છું કે જો આ પ્રશ્નોનો જવાબ અંતઃકરણપૂર્વક આપવો હોય તો જાણે જ હકારમાં આપી શકાશે.

પુત્રવધૂને પૂછવા માહું છું: 'જેવું વર્તન તારા સાસુ-સસરા સાથે તું રાખે છે તેવું તારા માતાપિતા સાથે તારી જાણી ગએ તો તને મંજૂર છે? તારા માતાપિતા પાસેથી તારા જાણ જૂંટવાઈ જાય તો તેને તું યોગ્ય ગણશે? તારા જાણ-જાણીને તું અભિનંદન આપી શકશે? તારા માતાપિતાને તું કહી શકશે કે એમનો શ્રેષ્ઠ અને એમના

નિસાસા ખોટા છે?' એ જવાબ નકારમાં હોય તો કું પૂછું—તને આમ કરવાનો શા અધિકાર છે ?

આ રીતે જોતાં આધુનિક યુવતીએ પ્રેમભયું સંયુક્ત કુટુંબ જ ઇચ્છવું જોઈએ એમાં શંકા નથી. એક સરત મેં પહેલેથી જ મૂકી દીધી છે તે એ કે કુટુંબ 'પ્રેમભયું' હોવું જોઈએ. 'પ્રેમભયું' ન હોય તો તેને એવું બનાવવું જોઈએ. લાખ પ્રયત્ને પણ એ અશક્ય હોય તો અને તો જ સાચો ખસવું જોઈએ.

હવે આપણે લાં સુધી પહોંચી ગયા છીએ કે જ્યાં આદર્શ પુત્રવધૂનું સ્વરૂપ આપણી પાસે સ્પષ્ટ થઈ ગયું. મયા પત્રમાં આધુનિકમાં મેં મુખ્ય એ પ્રકાર કહ્યા છે તેમાંના પહેલો પ્રકાર આદર્શ પુત્રવધૂનો છે, એ પત્રનું વાક્ય 'જે સુધારક છે અને સુધારાનો મર્મ સમજે છે.' તમે માદ રાખશો તો મારું કહેવાનું વધારે સમજાઈ જશે.

અહીં એટલું સ્પષ્ટ કહી દઉં કે આધુનિકમાં જ આદર્શ એ એમ કહેવાનો મારો આશય નથી. આદર્શ પુત્રવધૂનાં લક્ષણ જેનામાં હોય તે આદર્શ જ છે. જેનાં લક્ષણો મેં અમાઉ વર્ણવી બતાવ્યાં છે. ફરીને કહું તો જેનામાં પ્રેમ હોય, ત્યાગભાવના, બવહાર કૃષ્ણતા અને માધુર્ય હોય. આ ગુણો એકમેકમાંથી ફલિત થતા હોય એવા છે છતાં સ્પષ્ટતા ખાતર મેં એને જુદા મૂક્યા છે, આમ છતાં આધુનિક તરફ મને વિશેષ આકર્ષણ તો છે જ, કારણ કે મને લાં યાનનો પ્રશાસ વધુ દેખાય છે. યાનપૂર્વકના પ્રેમ-ત્યાગનું મદસ્વ મારે મન વિશેષ છે.

આવી પુત્રવધૂમાં જૂના જમાનાની સરજામતિનો જાવ ન હોય તેમ નવા જમાનાની જાંડખોરી પણ ન હોય. જૂના યુગની જડતાને એ ધિક્કારે અને નવા યુગની ચંચળતા તરફ પણ ન આકર્ષાય. જૂના યુગની સ્વમાનહીનતા જેનામાં હોય જ નહિ અને નવા યુગના અવિનય તથા ઉદ્વેગમાંથી પણ એ મુક્ત હોય. જૂના જમાનાના ધરના દસરદ

જીને ગમે નહિ, તેમ નવા યુગની નારીની કામ માત્રની સૂઝ પણ એને સ્પર્શી નહિ. જૂના યુગની સ્ત્રીની પેઠે એ પતિ અને બાળકો પ્રત્યે મિહરકાર બનીને પણ સાસુની ચાકરી ન કરે તેમ નવા યુગની યુવતીની પેઠે પતિ પાસે જ એના પ્રેમનું પૂર્ણ વિરામ ન આવી જાય. આદર્શ પુત્રવધૂ સમજપૂર્વક પોતાની નિષ્ઠા ને પ્રેમ પતિને અર્પણ કરે. પુત્રમાં પોતાના સંસ્કારો સીંચે અને સેવાવૃત્તિને વડીલોને માટે અનામત રાખે. કર્તવ્યનું જ્ઞાન એ કદી ચૂકે જ નહિ.

આવી પુત્રવધૂને અચકામણમાં આવવું જ ન પડે એમ માનવા નહિ. એને પણ ત્રાસ આપવાનો પ્રયત્ન કરનારી સાસુઓ આ દુનિયામાં વસે છે. આવે વખતે જેને આદર્શ જીવન ગાળવું છે તે ઘાટીને કારી ન જાય, પણ સાસુનું અંતર પથ્થરાવવાનો મંજીર પ્રયત્ન આદરે. આવી પુત્રવધૂ ત્રાસ સામે ત્રાસ ન વર્તાવે, નિંદા સામે નિંદા ન ફેલાવે, કઠોરતા સામે કઠોરતા ન ફાખવે, પરંતુ પ્રત્યેક પ્રસંગને મરામત ઓળખે અને એના પ્રેમધર્મમાંથી જે કર્તવ્ય સૂઝી આવે તે પ્રકારનું વર્તન રાખે. અન્યાયને તાગે ચાપ જ નહિ અને છતાં યે નવાણું બાબતના વિરોધ છતાં એક બાબતમાં જો મેળ હોય તો સહકાર કરવામાં પાછા પગલાં ન બેરે.

આવી પુત્રવધૂ પહેલેથી જ સ્વીકારી લે છે પોતે સંસ્કારી છે એટલે એનાથી સાસુ જેવા ઘરાબ જ નહિ. સાસુના અઘાનમાંથી જન્મેલાં તમામ દુગુણો તરફ એ અનુકંપાની દ્રષ્ટિ રાખે. એ જોઈ શકે કે સાસુ પોતે પણ દુઃખી જ થઈ રહ્યા છે એટલે તિરસ્કાર તો કદી એના મનમાં બાપે જ નહિ. સાસુને છાનાં ચાપ પણ એ ન આપે. સાસુનું કલ્યાણ ક્ષેત્રી જ એ પોતાનું કલ્યાણ સાંધી લે.

આમ છતાં પણ સાસુને પથ્થો ન થાય તો ? જીવનભર આ સાધનામાં જ એણે મગ્ન રહેવું ? સાસુનો પથ્થો કરવા બતા બાળકો તરફ પૂરી દરકાર રાખી શકાય નહિ તે અઘાવી લેવું ? પતિની અશક્તિ

વધતી જતી હોય તે તન્ક્ર એણે કુર્મ્મ કરવું ?

હું ના કહું છું. આ પ્રયત્નો પછી પણ સાસુ પલટે'જ નહિ તો જુદા થવું એ જ એક માર્ગ છે. જો એ વખતે પણ જુદા ન થતાં સાથે જ એમ્મે રાખવાનો પ્રયત્ન થાય તો સંભવ છે કે પુત્રવધૂ પોતાનું સ્વતંત્ર ગુમાવી બેસે. પોતાના પતિ અને પુત્ર પ્રત્યેના ધર્મો પણ એ ચૂકી જાય.

પણ જુદા થવા છતાં એ પ્રેમની લાગણી અને કર્તવ્યની જાવના ગુમાવે નહિ. સંયુક્ત કુટુંબના જે લાભો મેં જણાવ્યા છે તે બધા લાભો સ્થૂળ જીવનમાંથી નથી મળતા; બાહ્યાચારમાંથી નથી નિપજતા, પણ આ લાગણી અને જાવનામાંથી ઉદ્ભવે છે. જીવહારીક રીતે વિચારીએ તો જુદા થવાં છતાં એ સંબંધ છોડે નહિ. સાસુ-સસરાને બપોરે જરૂર પડે ત્યારે તેમની સેવામાં હાજર રહે. મંદિગી વખતે તો એ જ એને સહાયરૂપ બને. આર્થિક મદદ આપવાની જરૂર પડે તો એમાં પોતાને લદાવો મળે છે એમ માને. જુદા થતી વખતે પણ જેટલું તેઓ પ્રેમથી આપી શકે તેટલું જ ભ્યે. સેવા કરતાં આપતાં શીખવાની વૃત્તિ જ વધારે ગણે.

જો આમ થાય તો સ્વતંત્ર ધરનાં જોખમો ઝોઝાં થઈ જાય અને સંયુક્ત કુટુંબના લાભો પ્રાપ્ત થાય. પતિ અને બાળકોને પૂરી રીતે ઉપયોગી થઈ શકાય અને છતાં વહીવેલો નિરાધાર ન બને.

આમાં વર્તનની અસર ન થાય એમ કહું માની શકતો નથી. ગમે તેવી દુઃખદ સાસુ પણ આ વખતે તો પીમળે જ. સાથે હોય ત્યાં સુધી પુત્રવધૂની સેવા પાછળ સ્વાર્થ છે એમ એ માની શકે. એમ પણ કદાચ ધારે કે જુદા થઈને કરે શું ? મિલકત હોય તો એનો લોભ પણ કદાચ ભ્યે; પરંતુ જુદા થાય ત્યારે તો એણે બેદરકારી અને નિંદાની જ અપેક્ષા રાખી હોય. આ વખતે સાસુને જો બહુ ઊલટું જ દેખાવા લાગે તો એના અંતરને અસર પહોંચ્યા વિના ન રહે.

આવા આદર્શને પહોંચવા માટે દરેક પુત્રવધૂએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ પ્રયત્નોનો આરંભ કરતાં જ સાસુમાં જે કામળ લાગણી પડી હોય-એ હોય જ છે એવો વિશ્વાસ રાખવો-તેને જાગૃત કરવા મત્ત કરવો. સાસુના પ્રત્યેક ત્રાસને સારી રીતે સમજવો. એ ત્રાસની પાછળ પશુ કાર્ષ કાગલુ જ હોય છે. પોતે વધુ હોય ત્યારે જે ત્રાસ સહન કર્યા હોય તે અસંસ્કારને કારણે અત્યારે પોતામાંથી જ પ્રગટ થતાં હોય છે. કેટલીક રૂઢ માન્યતા, આસપાસનું વાતાવરણ, સત્તાશોખ એ બધું, એણે મળાને અનેક વિકૃતિઓ જન્માવે છે.

પુત્રવધૂએ માનવ કે સાસુ માતા છે. એના પુત્રને દુઃખી કરવાનો એનો ધરદોષ ન હોય. સંસ્કારને કારણે એ સત્તા ઇચ્છે, સેવા ઇચ્છે, બહુમાન ઇચ્છે, કુટુંબ પુત્રવધૂએ આ બધું સામે ચાલીને એમને આપવું. દૂંઠમાં એમને વશ કરી લેવાં. એમને જે પ્રિય હોય તે સ્વમાન અને સત્વની વિરુદ્ધ ન હોય તો બહુ આચરવું. આમ કવવાથી સાસુને લાગશે કે પોતાની પાસે સત્તા છે અને છતાં યે એ નહિ હોય. એ માનશે કે પુત્રવધૂ માગી સેવા કરે છે અને હકીકતમાં પુત્રવધૂનું જ એ વધુ ધ્યાન રાખતાં હશે. એને થશે, પુત્રવધૂ મને ગમતું જ બધું કરે છે; પણ વાસ્તવમાં સાસુ જ એમ કરતાં હશે.

સાસુમાં આ પ્રકારની જે સ્વાભાવિક નજાણાઈઓ હોય છે તે દરેક સમજી લેવી જોઈએ. જે એમ થાય તો બહુ ધર્ષણોનો અંત આવે અને ધરમાં મંગલની સ્થાપના થાય.

આમ કરવા માટે પુત્રવધૂએ પોતાના સ્વભાવને કળવવો જોઈએ. ક્યારે બોલવું ને ક્યારે મળા જવું તે જાણી લેવું જોઈએ. ક્રોધ લાગ્યે જ લાંબો વખત સજીવ રહી શકે છે. એ જ્યારે બહુ ઠી જોડે ત્યારે શાન્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. પ્રસંગ વીતી ગયા પછી એ વસ્તુ સમજાવી શકાય છે. બીજાની હાજરીમાં તો દરેક સાસુ વધુ માન ઇચ્છે છે. આ નજાણાઈને વશ થવામાં હરહત ન થવી જોઈએ.

સાદાર્ણની સાસુ ઉપર બહુ અસર થાય છે. એનો પ્રત્યાધાત એવો થાય છે કે સાસુ પોતે પુત્રવધૂના શોખ પૂરા કરવા, એ દ્વારા પોતાનું અભિમાન પેલવા તત્પર બને છે. સાસુની આ નબળાઈ પંપાળવામા પણ હરકત ન હોવી જોઈએ. અલગથી, જીવનના સિદ્ધાન્તો જાળવીને, પૂતળી બની જઈને નહિ જ.

શક્ય હોય ત્યાં સુધી પતિ પાસે ફરિયાદ કરવી નહિ અને કરવી જ પડે તો એ સાસુ પાસે ન જાય તેની સંભાળ રાખવી. દરેક સાસુને એમ લાગે છે કે પોતાનો પુત્ર હવે 'પારણી જણી'નો બની જશે. આ પૂર્વગ્રહને કારણે પુત્ર તરફથી આવતું કાંઈ પણ સૂચન એનામાં વિરોધ અને દ્વેષનો ભાવ જમાડે છે. અસહ્ય સ્થિતિ થાય ત્યારે જ પતિની મદદ લેવી જોઈએ.

આ બધાં સૂચનો, મેં ઉપર વર્ણવ્યા તે ચાર સૂત્રોમાં સમાર્પ -
-૫ છે. ફરીને એનું સ્મરણ કરાવી આ પત્રમાળા પૂરી કરું.

પ્રેમ, ત્યાગ, બ્યવહારકૌશલ્ય અને સ્વભાવની મધુરતા.

લિ૦.....ના

શુભાશિષ

ભાઈ અને બહેન

[૧]

ખાસ્તાવિક

વહાણાં ભાઈ-બહેન,

મૃને આશા જ નહોતી કે અચુક સરકારી ભાઈ અને સરકારી બહેન વચ્ચે આવેલો પત્રવ્યવહાર મારા હાથમાં આવી પડશે. હું તો વિચારી રહ્યો હતો કે લખને મારે જે કાંઈ કહેવું છે તે શી રીતે કહું,

ખતેને એક સાથે જ પત્ર લખું કે જુદા જુદા લખું ? સમાજના પ્રેક્ષક તરીકે લખું કે ભાઈ-બહેનની પુનિત લાગણી દેવામાં બરીને લખું ?

તમે જાણો તો છો કે પત્રો તો મારા માટે એક બહાનારૂપ છે. મારે જે કહેવું છે તે તો કહેવું જ છે. સી રીતે કહેવું ? વાર્તા કહું ? ચર્ચા કરું ? નાટક લખું ? વિચારો તો પણાવ આળ્યા, અંતે પત્ર લખવા ઉપર જ મન ક્યું. એમ લાગ્યું કે બીજી કાઈ પણ પદ્ધતિ કરતાં એ પદ્ધતિ જ વધુ અસરકારક નીવડશે. મારું આ લખવું સાચું છે કે ખોટું તે તો તમે જ નક્કી કરી શકો.

લખવાનો તો વિચાર કર્યો, પણ કેવી રીતે ને કેને ઉદ્દેશીને લખવું તેની મુશ્કેલીમાં હતો ત્યાં તો તમારા બેવના ખુશ્ખા અંતઃકરણ જેવો પત્રબ્યવહાર મારા હાથમાં આવી પડ્યો. મેં જોયું તો મારે જે કહેવું હતું તેમાંનું ધણું એમાં દેખાયું. બહેન અને ભાઈની આંતરિક લાગણીનાં મેં એમાં દર્શન કર્યાં. પ્રેમનો દોર તો એ બધા પત્રોની આરપાર પરાવાયેસો મેં જોઈ જ લીધો, પરંતુ સાથે સાથે વેદના, અસંતોષ, આશા, ઝંખના વગેરેનાં યે મને દર્શન થયા.

આ પત્રબ્યવહાર જ સમાજના સર્વ ભાઈ-બહેનો પાસે રળૂ કરી દઈ તો શું ખોટું-એવો વિચાર આળ્યો. જ્યું કે માત્ર એટલું પૂરતું નહિ થાય. મારે જે કહેવું છે તે બધું તો એમાં આવી જતું નથી. પણ દુરત ઉપાય સૂત્રી આળ્યો. પત્રબ્યવહાર રળૂ કર્યો પછી મારે જે કહેવું છે તે સ્વતંત્ર જ કહી દઈ, તો ! ઉપાય સારો લાગ્યો. એક સાથે જ બંને અર્થ સરસો એવો વિશ્વાસ બેઠો. જે ભાઈ હશે ને જે બહેન હશે તે-એકબીજાના અંતર પણ પામી શકશે અને આંધો સાથ મારા જેવા તટસ્થનો અભિપ્રાય પણ જાણી શકશે.

હું તટસ્થ જ છું એમ ખાતરીથી માનજો. કોઈ વફોલ બનીને લખવાનું મને રુચતું નથી. તટસ્થ છું માટે તો આ પત્રો રામદેવ

વિના રજૂ કરી દઉં છું. આ પત્રોનો મોટામાં મોટો ગુણ એની સ્વભાવિકતામાં રહેલો છે. મારી પેઠે ઉપદેશ કે સૂચના આપવા માટે એ પત્રો લખાયા નથી. એમાં બવસ્થાનો અભાવ દેખાય છે તે પણ એનો ગુણ જ છે. ભાઈ અને બહેન, બંને સુશિક્ષિત ને મંરકારી છે. માતાપિતા ય એવા જ સંસ્કારી છે. આમ છતાં એ બંનેના હૈયામાં કંઈ કંઈ આથાઓ અણપુરાયેલી પડી છે. તેઓ પોતાની વાત કરતાં કરતાં બાબા સમાજ ઉપર દ્રષ્ટિ ફેરવી જાય છે, તે બતાવે છે કે તેઓ સંકુચિત નથી. પોતાની લાગણીના સમર્થનમાં આસપાસની નિયામાં જે દેખાય છે તે પણ તેઓ રજૂ કરે છે.

આ કારણેને લઈ પત્રો જીવતાં તો બન્યા જ છે પણ એની મરક શક્તિનો પણ આપણને અનુભવ થાય છે.

પણ લાખી પ્રસ્તાવના ક્યાં વિના પત્રો જ રજૂ કરી દઉં. એ વારે ને ક્યાંથી લખાયા છે તે તો, વાંચતાં જ સમજાઈ આવશે.

[૨]

ઝંખના

મુંબઈ

તા. : જુલાઈ '૪૩

ય કુન્દન

વિનુભાષ સાથે મોકલેલો તારો સંદેશ મળ્યો. એ બિચારા સંદેશો પવા આવતાં રસ્તામાં સાવ પલળી ગયા. મુંબઈનો વરસાદ કેવો

ગાડા છે તેની તને ખબર છે ? હોય, તું ચોમાસામાં અહીં આવી છો જ ક્યારે ? પણ પલળવામાં ચે મઝા તો આવે જ હો ! વિતુભાઈએ આજે એ મઝા ભોજવી.

તું કહેવડાવે છે કે હું કાગળ કેમ નથી લખતો. મારો જવાબ હું પ્રમાથમાં જ આપું ? આપે મને કેટલા કાગળો લખી નાખ્યા ? બાપુજી ઉપર હું કાગળ લખું છું તેમાં તારું નામ તો લખું જ છું. તું એટલું ચે કાપના કાગળમાં લખે છે ?

તું કહે છે કે ઇન્ટર પૂર્વે ક્યાં પછી તારે જાવનગર નથી રહેલું અને મુંબઈ આવવું છે. હું કહું છું, તને ના કોણ પાડે છે ? બા-બાપુજીના તો તારા ઉપર ચારે ચ હાથ છે. મારા કરતાં ચે તું એમનો વિશેષ 'લાઠો હીકરો' છે. હા, જા હવે એ હીકરાની ચિંતામાં પડ્યાં હશે અને તારા કાન ઉપર એવું અચકાઈ જતું હશે કે ઇન્ટર પછી આમળ નથી બજવું, પણ 'પારકે ઘેર' જવાની તૈયારી કરવાની છે. સંભવ છે કે એટલે જ તને જાવનગરનું વાતાવરણ ઊડવાની ઇચ્છા થઈ હોય.

પણ તારા કાગળ વિના મારે લખવું શું ? મુંબઈની અને મારી કોલેજની વાતો તો પેટ ભરીને ધર ઉપરના સંયુક્ત કાગળમાં મેં લખી નાખી છે. એને એવકાવવાથી શો લાભ ? તને ચ કદાચ કંટાળો આવે. તેં વિતુભાઈ સાથે જે કાગળ માટે સંદેશો કહેવરાવ્યો છે તે આ જ કે કાંઈ બીજા પ્રકારનો ?

તારા જવાબ પછી વધુ. લખીશ.

તારો બાઈ.

ભાવનગર

તા. ૧ જુલાઈ ૧૯૪૪

પ્રિય ભાઈ

તમારા આવા કામગીર્મી મને શી મઝા આવે ! મારે તો સરસ સરસ પત્રો જોઈએ, મારી એક મિત્ર છે. એના ઉપર દર અઠવાડીએ એના ભાઈનો કામગીર્મી આવે છે. ભાઈ કલકત્તા છે ને બહેન બહીં છે પણ સાથે બેસીને વાતો કરત ૧૫ એટલાં નજીક લાગે છે. કંઈ પણ વાત કરતાં એના ભાઈનું નામ તો એક વાર આવે જ આવે.

એને જોઈ કે એની સાથે વાત કરું ત્યારે હંમેશાં મને તમારા કામગીર્મી મુઝા થાય. કોઈ વાર લાગી પણ આવે કે મારા ભાઈને આ સુશીલા ભાઈ જેટલી હું વહાલી નથી ! સુશીને કંઈ પણ મુઝવણ થાય કે બસ, કામગીર્મી બંધો જ છે અને દસમે દિવસે જવાબ પણ આપ્યો જ સમજો. એ બંને વચ્ચે પણ આપણી પેઠે ત્રણ વરસનો જ ફેર છે. હું તો 'તમે' કહું છું પણ એ તો તું કહીને જ ભાઈને બોલાવું છે. એ બે ૫ વચ્ચે છે એવો પ્રેમ આપણું ન થાય ! એવા પત્રો મને ન મળે !

પણ મારો જ વાંક છે. હું જ ક્યાં લખું છું ? કયે દિવસે તમારી સાથે મેં વાત કરી છે ? બા-બાપુજી ખૂબ ખૂબ સાગ છે એટલે 'હોકરી' છું તો મેં મુસ્કેથી તો કદી આવી જ નથી. ભાઈની મદદની સુશીને જરૂર પડે છે, મારે તો પડતી જ નથી, પણ એમ તો યથા જ કરે છે કે આપણે જાણે ભાઈનહેન છીએ જ નહિ ! અગવડાંને આપણી વચ્ચે ફેર હોય તો એટલો જ કે જીડે જીડે પ્રેમની લામણી પડી હશે. એ સિવાય તો કંઈ જ નહિ. તમારા મિત્રો જુદા ને મારા ૫ જુદા. તમારો આનંદ જુદો ને મારો ૫ જુદો, ભાઈનહેન તો માત્ર કહેવાનાં જ ને ?

પ્રે. પુ ૨૪

વિનુભાષ સાથે કહેવાબધુ ત્યારે મોટા કામળ મારે તો લખી આપવો હતો પણ દિવસ ન ચાલી. સાચું કહું તો વિનુભાષ સાથે અમારે તે દિવસે ચર્ચા જમી પડી હતી. વિનુભાષ એમ કહેવા હતા કે ‘આપણો સ્વભાવ એવો છે કે નજીકમાં નજીક હોય તેની મદદ ન લઈએ ને બહાર દોડીએ. સાત ભાષનહેન હોય તો ચે બીજા મિત્રો તો ભેદએ જ અને તે પણ ભાષનહેન ઉપરાંત નહિ, પણ એમના વિના જ.’ મેં સામે દલીલ કરી. ‘એ તો એમ જ હોય. ધરનાં સાથે તો રાજ રહેતાં હોય. એમાં શી મઝા આવે ?’

એમણે સરસ જવાબ આપ્યો : ‘ક્યાંથી મઝા આવે ? લામણી હોય તો જ આનંદ આવે ને ! અને કાણ કહે જો કે ધરમાં જ બંધાયું રહેવું ! પહેલાં સર્વા ભાષનહેનો ને પછી મિત્રો એમ રાખીએ તો બધું જળવાય.’

હું તો કંઈ ન જાણી, પણ સુધી એમના પક્ષમાં બોલી બીજી ‘મને તો બાઈ જેટલું વહાલું કેાઈ જ નથી. પ્રીતિ કલકતા નહોતો મને ત્યાં સુધી અમારાં બંનેના મિત્રો પણ એક જ હતા. અમને તો એમાં જ મઝા આવે.’

હું તે દિવસે વિચારમાં પડી ગઈ હતી. સાંજના ફરવા બધ ત્યારે પણ એ જ વિચાર મારી પાછળ પડ્યો હતો. એમ મનું હતું કે ભાઈએ આપણું મિત્ર છીએ પણ આપણી વચ્ચે સંબંધ જ ક્યાં છે ? છેક નાનપણને માદ કરતાં તો એવું લાગ્યું કે હું તમને મમતી જ નહોતી. બા હમેશાં મારા પક્ષ એવી તમને કપતો આપતાં ને કહેતાં ‘પોતાની બહેન છે પણ જરી ચે વહાલ કને છે ? પાડોશીના છોકરાને રમાડશે પણ પોતાની નાની બહેનને નહિ !’ આ શબ્દોનો અર્થ ત્યારે તો સમજાયો નહોતો, આજે જરાબર સમજાય છે.

જે પછીના દિવસે માદ ન કરું તો ચે તમને માદ આવી જશે. વિનુભાષની વાતોએ મને તો પહેલાં ચિંતામાં ડુબાડી દીધી અને પછી

‘રંગવી મૂળી.’ એમ થઈ ગયું કે મારે જાઈ છે પણ જાણનો પ્રેમ નથી !

અને બીજે દિવસે પણ વિનુભાઈએ એ જ ચર્ચા શરૂ કરી. ત્યારે પણ સુશી દાબર હતી. વિનુભાઈએ કહ્યું :

‘જ્યાં જાણજાહેનો એમ કહે છે કે અમારી વચ્ચે ખૂબ સ્નેહભાવ છે પણ મને તો એ સાચું જ લાગતું નથી. ‘એટલું દુઃખાનું છું’ કે ‘એવું બેલનારાઓમાં દેવભાવ નહિ હોય, પણ સાથે, સાથે સ્નેહભાવની ‘પણ બીજી જ હશે.’

મેં ઘૂરત પૂછ્યું : ‘સા ઉપરથી તમે કહો છો ?’

વિનુભાઈએ જવાબ આપ્યો : ‘સ્નેહ છાનો રહે નહિ. પ્રેમનો સ્વભાવ એવો છે કે બીજાને માટે કંઈ ને કંઈ કર્યા વિના જ ન વળે. જે જાણજાહેનો એમ કહેતા હોય કે અમારી વચ્ચે પ્રેમ છે તેમને ‘દુઃખ પૂછું છું’ કે એની નિશાની શો ? મને કાંઈ જવાબ જ આપતું નથી.’

સુશી ઘૂરત બોલી ઊઠી : ‘કુન્દન જવાબ આપશે.’ અને હું ‘શરમથી નીચું જોઈ મઈ.

વિનુભાઈએ વખતે સાવ ટીકા પડી જવા લાગ્યા એવું લાગ્યું, કારણ તો માગથી સમજાયું નહિ ચર્ચા છાડીને કાંઈ મંજીર વિચારમાં એ ડૂબી ગયા !

થોડીવાર પછી એ મંજીર સ્વરે બોલ્યા ત્યારે જ એમની મંજીરતાનું રહસ્ય સમજાયું અને જેવું સમજાયું તેવું જ મારા અંતરમાં ફરીને મંચન જાગી ઊઠ્યું.

વિનુભાઈએ કહ્યું : ‘આ જ્યાં વિચારો અને એટલા માટે આવે છે કે હું જાહેન વિનાનો છું. કાંઈ જાણજાહેનને સાથે રમતાં, ફરતાં કે ચર્ચા કરતાં જોઈ ત્યારે મને મારું દુર્ભાગ્ય યાદ આવી જાય છે. એમ યામ છે કે મને ય આવી જાહેન હોત તો હું સારું થાત ! એ પછી કાંઈને જાહેન બનાવવા મથું છું પણ એમાં તો સમાજ, સમાજની

ફિઓ, 'બહેન'ના કુટુંબીઓની ભાવના વગેરે હજાર વાતો આડી આવે છે.....'

હું વચ્ચે બોલી જાઉં : 'પણ તમે તો કહો છો કે બાર્ડબહેન વચ્ચે સાચો પ્રેમ અને ક્યાંય દેખાતો જ નથી !'

'એવું મેં ક્યારે કહ્યું છે ?' વિનુભાઈ બોલ્યા : 'હું તો એમ કહું છું કે એવો પ્રેમ દરેક સ્થળે નજરે પડતો નથી, સાચેસાચ કહું તો, બહેન માટેની મારી કંબનામાંથી જ આ નિરીક્ષણ કરવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી છે.' આટલું બોલી એ જરા અટક્યા ને પછી બોલ્યા : 'આવી બધી વાતો સાંભળવી તમને મમે છે !'

અમે બંનેએ ઘુરત માથું હલાવી હા પાડી એટલે વિનુભાઈએ આમળ અસામ્ય :

'હું' નાનો હતો ત્યારથી બહેનને કંબતો રહ્યો છું. અમારી પડોશમાં એક ભાઈ-બહેનની સુંદર જોડી હતી. એ બંને સાથે જ ઊઠે, સાથે જ જમે, સાથે જ નિશાળે જાય, સાથે જ રમે બીજા મિત્રો ખરા, પણ એમાંથી એકનાં નહિ, બંનેના જ. એટલે મિત્રોમાં પણ એ સાથે જ. મને માતાપિતાના લાડમાં કશી યે ખામી નહોતી પણ બહેન વિનાનો હું મને એકસો જ લાગતો હતો. એ પછી મારી બાએ મને બે બાર્ડબો આપ્યા. પણ એકે જ બહેન નહિ ! નાના ભાઈએ આવતાં મારી એકલતા તો એાછી થઈ પણ બહેનની કંબના રાખી નહિ. વમર સમનયે એમ લાગ્યા જ કરે કે જોણે ખૂબ પૂર્યો ક્યાં હોય તેને જ બહેન મળે. જેમ મોટો થતો ગયો તેમ આ લાગણી વધુ દૃઢ થવા લાગી.

'લાગણીના સૂક્ષ્મ પ્રવાહો અને ભાઈબહેનના સંબંધની જીવન અને સમાજ ઉપરની અસર વિષે તો હું અત્યારે તમને કશું નહિ કહું, પરંતુ તે દિવસથી જ હું દરેક બાર્ડબહેનનું નિરીક્ષણ કરતો થઇ ગયો. જેમ જેમ હું જોવા લાગ્યો તેમ તેમ મને દુઃખદ રીતે જણાયું કે જે ઈશ્વરદત્ત

સંબંધને હું ઝંખું છું તે સંબંધ તરફ કુર્સ કરનારાઓનો પાર નથી. પહેલાં તો મને આ નિરીક્ષણથી થોડું આશ્વાસન મળ્યું. એમ થયું કે 'મારે જેમ બહેન નથી તેમ મોટા ભાગના ભાઈઓને પણ 'બહેન' નથી. બહેનભાવ ન હોય તો બહેન હોય કે ન હોય એ સરખું જ મથાપ ને ?' આટલું બોલી વિનુભાઈ મારી સામે જોઈ રહ્યા. શા માટે જોતા હશે તે તો એ જાણે પણ મારે નીચું જોઈ જવું પાડ્યું.

એમણે આગળ ચલાવ્યું: 'જોને નથી તે ઝંખે છે અને જોને છે તે પરવા કરતા નથી. એમ સામે છે કે એ સંબંધનું મહત્ત્વ જ તેઓ નહિ સમજતા હોય. સૂક્ષ્મ તરવોને બાજુએ રાખીએ તો યે સ્થૂળ જીવનમાં, સામાજિક અને કૌટુંબિક જીવનમાં ભાઈબહેન એકમેકને કેટલાં સહાયક થઈ શકે તેનું તેમને જ્ઞાન જ નહિ હોય.'

મને કહેવાની ઇચ્છા થઈ કે 'એ મહાર સમજાવો.' પણ હિંમત ન આવી. હરે લાગ્યો કે કદાચ મારા મનમાં ભાઈની ઝંખના જગી ભી છે તેની એમને ખબર પડી જશે ?

ત્યાર પછી વિનુભાઈ બે વાર મળ્યા, પણ એ વાત ઉઘાટી જ નહિ. વિનુભાઈના મયા પછી સુશી અને હું ચર્ચા કરતાં. પરંતુ એમાં સુશીનો આનંદ વર્ણવવા ઉપરાંત કંઈ લખવા જેવું નથી.

વિનુભાઈ મુંબઈ આવવા નીકળ્યા ત્યારે મેં ભાર દબને કહેલું કે જ્યંતભાઈ મને કમળ લખે જ, એમ કહેજો—તેની પાછળ આ ચર્ચા અને આ ચિંતા પડેલાં હતાં. બોલો, હવે સમજી મયા ને કે વિનુભાઈ વરસતે વરસાદે પણ શા માટે ત્યાં ગયા હતા ?

અને તમે કહો છો ને કે મને 'રીપોર્ટ' કરતાં સરસ આવડે છે ? તેના નમૂનો પણ આ કાગળમાંથી મળી આવશે. વિનુભાઈ સાથેના 'વાર્તાલાપ'નો 'અહેવાલ' કેવો લાગ્યો તે લખજો.

અને...અને કંઈ નહિ આટલું વાંચ્યા પછી જે પ્રશ્ન મારે

વિનુભાષને પૂછવો હતો પણ દિંમત ન આપી તેનો જવાબ શું તમે નહિ લખી નાખો ?

ભાવનગર યા મટિ હોયું છે તેના કારણે બીજા પત્રમાં તમારો સગસાપત્ર આપશે તો જ લખીશ.

નાની બહેન,

કુન્દન.

મુંબઈ

તા. : જુલાઈ ૧૪૩

પ્રિય કુન્દન,

તારો આજ સવારે જ મળેલો લખો કામળ વાંચી હું તો બિડા વિચારમાં પડી ગયો છું એક વાર તો તને તારા કરી અહીં બોલાવી લેવાની ઇચ્છા થઈ આવી બીજા પત્ર એક મટિ ભાવનગર મારો જઈ એવી લાલચ થઈ, પણ એ બંને ઇચ્છાઓ રોકાતે ભાષમહેનના, મારા ને તારા વિચારમાં જ બિડા બિતરવાનું પસંદ કરું છું

તે રૂપરૂ રીતે જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે ને તારા પત્રમાંથી બીજા જે પ્રશ્નો બીઠે છે તે બધાનો જવાબ હું તને અવશ્ય લખીશ, પણ અત્યારે નહિ. મારું મન અત્યારે તો અનેક વિચારોથી ઘેરાયું મોડું છે. એમાં એકાદ વિચાર મારામા રિશ્તર થાય પછી જ હું તને વિસ્તારથી જવાબ લખીશ.

વિનુભાષ આટલા વર્ષથી મારા મિત્ર છે પણ એમની આ ઝંખનાનો પરિચય મને કદી થયો જ નહિ. હું એમને મળીશ અને તારી પાસે એમણે જે જે કહ્યું તે વિષે અંગ્રેજને ચર્ચા પૂછીશું. આ બધી 'અહેવાલ' તારી પેઠે અક્ષરશઃ તો નહિ, પણ સારરૂપે તને જરૂર જણાવીશ.

આ કામળ તો આજની સામણી વ્યક્ત કરવા પૂરતો જ છે. તથા આર દિવસમાં તું આનંદથી નાચી જીટે અને પેલી સુધી મો ફાટીને જોઈ રહે એવો કામળ હું લખવા ધારું છું.

જોઈ

તારો...ભાઈ

બહેન.

[૩]

મહત્ત '૪૩

ભાવના

કામળ આવી

ભાઈ-દસ દિવસે

તા. : જુલાઈ દિવસે

પ્રેમ ભાઈભાઈ,

તથા દિવસ, સુધી તમારા, પત્ની રાહ જોવા પછી આ કામળ લખ્યું. 'મોટાભાઈ' એટલા માટે લખું છું કે હવે, તમે મારા ભાઈ જ છો મોટાભાઈ બનવાનો નિર્ણય કરી લીધો હશે.

તમને હવે કામળ લખ્યા પછી કાલે જા માટે, પણ એમ આ જ કરે છે કે મને મારો ભાઈ મળી ગયો. હું એની વફાલુડી બેન બની ગઈ આ સામણીમાં તમારા કામળે ઉમેરો કર્યો. સુધી થે મારે સાધારણ જોળખાણુ તો હતી જ, પણ વિનુભાઈની વાતો મેં અને તો ખાસ બેનપણીએ બની ગયા છીએ. તમારો કામળ એને વંચાવ્યો. એ મો ફાટવાનો અભિનય કરીને બોલી 'તારો હ બીધમાંથી જીઠ્યો ખરો!'

સુધી બહુ સરસ છોકરી છે. એના ભાઈના એ બહુ જ વખાણુ તો એટલે મને એના પ્રત્યે થોડો કંટાળો આવેલો, પણ હવે તો

લાગે છે કે મારું ચે સુધી જવું થઈ જશે. આને બાંધે પણ કહ્યું:
 'બાંધને આટલું બધું હેત ક્યાંથી આવી ગયું કે બહેનને જુદો કાગળ
 '૧?'' એ જવાબમાં કહ્યું: 'હવે તો મોટા મોટા કામળો આવશે.'
 સરસ ૧૨ આ સાંભળીને ખાખકાટ હસી પડ્યા.

પણ બા-બાપુજી કેટલાં સરસ છે! સુધી વિચારી એ
 ભારે કમભાગી છે. બા-બાપુ જૂના વિચારનાં તો ખરા જ,
 ચે પ્રેમાળ પણ નહિ. એના બાંધને સાથ ન હોત તો
 પંદરમાં બહુવાને બદલે પરણીને સાસરે જઈને બેઠી હોત.
 મારું કમાય છે એટલે એનાં બા-બાપુજીને પરાણે મોટા-
 રાખવું પડે છે. કમણ્ણાં એના સમપણની વાતો આલે છે.
 પ્રિય કુંદન,
 ની જોય છે એટલે ગભરાતી નથી.

વારો.

વિચારમાંની સામે આપણાં બા-બાપુજીનો વિચાર કરીએ તો ? મને
 સેવાની ૨ હોડવાની કમ્પ્લેક્ષ થઈ છે તેનું તમે ધ્યાન તેવું કારણ તો
 જુદું નથી, પણ સહેજ ખરું. બા તો કંઈ બોલતાં નથી અને બાપુ-
 જી તો ક્યારે એવું બોલે છે ? પણ બાજી અને બાંધજીએ કમણ્ણાં
 બા-બાપુજીનો જીવ ખાવા માંડ્યો છે. આપણાં બીજાં સગાંએ પણ
 અવાગનવાર 'દરઆસ્તો' લઈ આવે છે. આ બધાને જવાબ આપતાં
 બા થાકે છે, અને થયું કે કું મુંબઈ હોઈ તો બાની મુશ્કેલ
 જોઈ થાય.

તમે મરહરી ન કરો તો કહ્યું. મારે એમ. એ. થઈ ગયા પહેલાં
 આ વિષે વિચાર જ કરવા નથી. બા-બાપુજી મને દબાણ કરશે જ
 નહિ, પણ જો કરે તો સુશોના બાંધની પેઠે તમારે.....પણ એનાં
 ને આપણાં બા-બાપુજીમાં કેટલો બધો ફેર છે !

વિનુભાઈને તમે મળો ને ચર્ચા થાય તે સવિસ્તાર મને લખજો.
 એમની વાતો સાંભળવી મને બહુ ગમે છે. એમની પાસે 'બહેન'

નથી એટલે એ કેવા કંબે છે? મારે હવે એરી બહેન શાધી કાઢ
છે કે જેને બાપ ન હોય અને કંબતી હોય.

તમારો કામગી હવે ક્યારે આવશે? સુધી તો મેં કાઢીને જો
રહેવાની વાટ જુએ છે.

તમારી બહેન

તા. એપ્રિલ ૧

પ્રિય મુન્ડન,

તને કામગી લખવા બેસ્યો હતો ત્યાં તારો બીજો કામગી આ
પડ્યો. સુધીને કહેજે કે તારા પ્રવૃત્તિબાધનો કામગી આઠ-દસ દિન
આવતો હશે, મારા જયંતિબાધના કામગી તો હવે દર ચાર દિન
આવશે, જો કે મ્હા કામગીને તો જરા મોડું થઈ ગયું છે.

વિનુભાઈ સાથે વાતો થઈ. એ તો મજાનના નીકળ્યા. તમા
પાસે એ જે કાંઈ બોલ્યા તે તો સાવ સામાન્ય છે. એમના મન
તો બાઈબહેનના સંબંધ વિષે હજારો વાતો અને હજારો કલ્પના
પડેલી છે. તારી પેટે અને તું કહે છે તેમ એમની સાથેની મર્યા
દાસરથઃ અહેવાલ તો વું નહિ આપી શકું. પણ એનો સાગ્ર અવ
બાપીય. આ સારમાં કંઈ પણ બૂલ રહેશે નહિ તેની ખાતરી રાખ
અને કાંઈ વાર પ્રશ્ન મળી આવે તો વિનુભાઈને પૂછીને પણ પા
ખાતરી કરી લેજે.

વિનુભાઈને મેં તારા કામગીની ત્રાટ કરી ત્યારે પ્રથમ તો તે
હસ્યા. પછી બોલ્યા: “કાલે મળે કેમ, એ બંને બહેનોને ન
મારાથી આટલું કલ્યા વિના રહેવાયું જ નહિ. પાછળથી તો
મૂંઝા જની ગયો. મને થયું કે આવી વાતોની એમના મન ઉપર કે

જાણે કેવી અસગ થશે ! પણ એમ લાગે છે કે મારી જંખના એમના હૃદયને સ્પર્શી મરું છે. ’

તારો કામળ વંચાવીને એમનું મન હળવું કરવાની મને ઇચ્છા થઈ ખરી, પણ એમણે માગ્યો નહિ એટલે મેં આપ્યો નહિ. તારો પ્રશ્ન તો એમને ઠીક સંબળાવ્યો. જવાબમાં એમણે જે કહ્યું તેનો આ સાર :

‘ મારા નાનપણની વાત તો મેં એમને કહી જ છે. એ પછી જેમ સમજતો થયો તેમ એ લાગણી દેહ બની. નાના બાઈઓ મળ્યા ત્યારે એકલતા મરું અને મિત્રો મળ્યા ત્યારે હૃદય ખોલવાનું સાધન પણ પ્રાપ્ત થયું, પરંતુ બહેન તો ન જ મળી. આજે પણ નથી.

‘ તમને ’ થરી ’ કે બહેનની આવી તે મને શી જરૂર લીધી થઈ ? જેમને બહેન છે તેમને આ જંખના નહિ સમજાય, જેમને નથી તેમના દિલમાં પણ અમુક પ્રકારના લાગણીપ્રવાહો નહિ હોય તો આના મર્મની ખબર નહિ પડે. કોઈ તો મારી વાત માનશે નહિ ને મને થેલો પણ મળી કાઢશે.

‘ પણ હું કહું છું કે બહેન અને બાઈનો સંબંધ સ્થાપિત કરનાર ઈશ્વર હોય કે મનુષ્ય હોય, તેણે આ સમાજ ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો કર્યો છે. પુરુષ અને સ્ત્રી, એ બે શબ્દો ખોલતાં ને તેના વિષે કલ્પનાની એક સૃષ્ટિ રચવા જતાં જે દરમિયાન નજરે પડે છે તે મનોહર તો જ. એમાં પ્રેમની પરાકાષ્ટા પણ કોઈ કોઈ વાર દેખાય છે, પરંતુ રમૂજ જગતમાં જે જોઈએ છીએ તે સુખ ઉત્પન્ન કરનારું નથી. એ દરમિયાન પ્રસન્નતાને બદલે દુઃખ અને, ક્યારેક તો ઘુણની લાગણી જન્માવે છે. સ્ત્રી-પુરુષ એકમેકને બોલવવા માટે જ કેમ જાણે, પ્રેમી ઉપર અવતર્યા ન હોય, એનું લાગે છે.

‘ આ દુનિયામાં એક બાઈ-બહેન જ એવાં સ્ત્રી-પુરુષ છે કે ન્યાય

ભોજવવાની વૃત્તિનો સર્વથા અભાવ છે. ભાઈ, પ્રેમ છે, પણ શાન્ત અરણ્ય જેવો. ભાઈ ત્યામની વૃત્તિ છે પરંતુ, કદાચ મેળવવાની ઇચ્છા નથી. ભાઈ આજોર્માથી અમી કરે છે પણ જેનાથી જમને લાન ગુમાવાતું નથી. આ ભાઈબહેનને ઓ-પુરુષથી જુદા મજાવાની કલ્પના જેણે માનવસમાજને 'આપી હોય તેને 'હું' કાઢી કાઢી વંદન કરે છું.

'મને દમેશાં એમ લાગ્યું છે 'હું' પશુના અને માનવના તત્ત્વનમાં ભેદ પાડનાર' આ એક મોટું તરવ છે. 'આ બહેન છે' એવી માન્યતા માણસમાં ચિત્તને કેવું ફેરવી નાખે છે ! માતા, પુત્ર કે પિતા-પુત્રી માટે મને એવું નથી લાગતું ત્યાં 'વધતું અંતર તો છે જ, ઉપરાંત એકની પાસે બીજાનો ઉઠેર થયો હોય છે તેની જે સંરક્ષણ ઉપર અસર પડે છે. ભાઈબહેન જમવચરક હોય છે અને છતાં જે ત્યાં જોરો અને બનીઆ પ્રેમની સ્થાપના થાય છે.

'હું' જાણું છું કે માનવીમાં જે પશુઓ છે, પરંતુ એક દિવસ ભાઈ આ કલ્પનાનો હસ્તી જ નહિ હોય ત્યારે તો બધા પશુઓ જ હશે. ભાઈબહેનને ભેદ સ્પર્શતો નહિ હોય એટલું જ નહિ પણ જાતીય આકર્ષણ માટે જે જ. નિકટનું સાધન બનતું હશે. માનવ-ચક્ષિતના વિકાસ માટે આ મોટો અંતરાય-તારે હશે. એમાંથી સવમની ભાવના પ્રગટી હશે ભોજ અને આકર્ષણ ઉપર ત્યારે જ પહેલી વાર મર્યાદા મુકાઈ જશે. કુદરતી રીતે કશું જે બિન્ન ન હોવા છતાં એ સંબંધો ત્યારે બિન્ન ગણાયા હશે.

'આ માનવતાની અમર કેટલી પ્રજાળ થઈ છે તેતો તે પછીના. માનવ-મતિદાસમાંથી થયે છે. ઓ-પુરુષને આ ભાવનાએ ભારે રક્ષણ આપ્યું છે, પતિ-પત્ની સિવાયના સંબંધો ભાઈબહેન રૂપ હોવાને કારણે જે વિચાર આમાંથી જ ઉદ્ભવ્યો હશે. એટલે જ કદાચ

રમી શકાયો હશે અને સમાજ વ્યવસ્થિત બન્યો હશે. લગ્નમંડપાની ઉત્પત્તિ અને તેમાં પવિત્રતાનું આરોપણ પણ ત્યારે જ થયું હશે.

‘આ સવનભાવના, પવિત્ર ભાવના જે સંબંધના મૂળમાં રહેલી છે તે સંબંધ જેને પ્રાપ્ત ન થયો હોય તે કેવો દુર્ભાગી મથાય? આવો દુર્ભાગી હું-તારો મિત્ર વિનુ છું.’

વિનુભાષના આ શબ્દો તારા મન ઉપર સી અસર કરશે, એના મર્મ તું સમજશે કે નહિ વગેરે વિચારો આ લખતાં મને આવી જાય છે, પરંતુ મારી બહેન જેટલો નાની લાગે છે તેટલી એની જીવિ નાની નથી એમ માનીને આ બધું હું લખી રહ્યો છું.

કામળ ધાર્મી કરતાં ધણે લાગેા થઈ ગયો છે. વિનુભાષની વાતોનો સાર આપવાનું પણ મારે માટે તો અધરું થઈ પડ્યું છે. કારણ કે મેં જેટલું ઉપર લખ્યું છે તે તો એમની વાતોના ચોથા ભાગનો પણ સાર નથી; ખરું જોતાં તો એમણે કહેલો આ એક જ મુદ્દો છે. એવા ખીજ મુદ્દાઓ પણ આ પત્રમાં લખું તો નાની શી ચુસ્તિકા થઈ જાય. તને કદાચ કંટાળો વે આવે.

આવા વિચારથી અત્યારે આટલું જ લખું છું. તારા મન ઉપર આની શી અસર થાય છે તે લખજે. તારો પત્ર વાંચ્યા પછી જ હું વિશેષ લખીશ.

x

x

-

x

ભાવનમર છોડવા માટેના તેં જે કારણો આપ્યાં છે તે મને સાચાં લાગે છે. આ-આપુછ ખૂબ સલા છે. પરંતુ હદ મનનાં નથી. ખીજ માણસોની વાતો એમના ઉપર અસર કરી જ જાય છે. તું નહિ જાણતી હો પણ મારા માટે ૫ તૈયારી ચાલી રહી છે. ત્યાં... મોદીની પુત્રી પ્રમિલા માટે મને પુછાવ્યું છે, મારી ઇચ્છા તો અહીંનો

અભાસ પૂરો કરી એ વર્ષ સુધી આખા દેશની સફર કરવાનો છે; અને જો લગાઇના સંયોગો અનુકૂળ હોય તો પરદેશ જવાનો પણ વિચાર છે. આ બધું પૂરું થયા પછી જ લગ્નનો વિચાર કરવો છે. સદાય પ્રેમ અને સમવડો આપનાર બા-બાપુજીની ધમ્મજાનો વિરોધ કરતાં મને દુઃખ તો ખૂબ થાય છે, પણ કરું શું? જીમની સાથે દલોતો કરું છું ત્યારે તેઓ સમજી જાય છે, પણ પાછળથી બીજા લોકો એમનું મન ફેરવો નાખે છે.

તારા માટે તું ચિંતા કરીશ જ નહિ. બા-બાપુજીને હું સમજાવીશ. મારા જેવો ભાઈ હોવા છતાં તારી ધમ્મજા વિરુદ્ધ કોઈ કશું ચે કરાવી શકે ખરું? સુદીના ભાઈ કરતાં તું મને કોઈ ચોતે-લાગણીમાં કે શક્તિમાં નબળો મહોશ નહિ.

સુદીને હું બધા કામગીરી વંચાવે છે. મને તો વધી નથી, પણ મંબીર વાતો સંભરવા જેટલું એનું હૈયું વિશાળ છે? અને એવો ભાર ઉપાડવાની એમાં તાકાત છે? આંત્ર પત્રબ્યવહાર જાહેરમાં ચર્ચાએ તે સારું નહિ એમ તો તું પણ સ્વીકારાશે.

મારો બીજો કામગીરી હવે આ કામગીરી પહેાંચ પછી.

તારો ભાઈ.

ભાવનગર

તા. : એપ્રિલ '૪૪

પ્રિય મોટાભાઈ,

તમારો લાંબો કામગીરી મળ્યો. વિનુભાઈના ઉદ્દેશો વાંચીને મને તો એમના પ્રત્યે અદ્વિતીય માન ઉપજ્યું છે. તમે પૂછીશ કે હું એમાં સમજી જેટલું? મારો જવાબ આટલો જ છે કે તમે માત્રી સમજણની ચિંતા કર્યા વિના વિનુભાઈનું કહેલું બધું જ લખો અને સાથે સાથે

તમારા સ્વતંત્ર વિચારો પણ અને જણાવો. અમે હાકર-ઓના કરતાં વધુ સમજણ ધરાવીએ છીએ એમ હું કહું તો તમે ચિદાશી-તો નહિ ને ?

પ્રમિલા માટે તમે લખ્યું, તેને હું ઝાળખું. મારા જ વર્તમાન એ અભ્યાસ કરે છે. તમારી ઇચ્છા હોય તો હું એની સાથે પરિચય કેળવું ને મારી અસર તમને જણાવું. બાએ એક વાર એને આપણે ઘેર બોલાવી હતી.

સુશીને હું પત્રો વંચાવીશ નહિ. એ મંજીર અને હિદાર તો છે જ, છતાં ન વંચાવવામાં કેઈ નુકસાન નથી. એમાં એને માનું પણ નહિ લાગે. એના પ્રવીણભાઈના પત્રો વાંચવાનું હું બંધ કરીશ, તો એને બધું સ્વાભાવિક લાગશે. ધરની વાતો બહાર ફેલાય તે ઠીક નહિ, એ વિષે તમે મારું જ્ઞાન એમ્યું તે સારું કહ્યું.

વિનુભાઈના વિચારો તમે જરૂર જરૂર લખાવો. એ બાબતમાં લખવાની આજ્ઞા કરતા નહિ. તમે જે રીતે લખ્યું છે તે જો સારું હોય તો એવા સારથી અને સંતોષ છે. બીજા મુદ્દાઓ પણ એટલા વિસ્તારથી અને સ્પષ્ટતાથી જણાવો.

અને તમારા પોતાના વિચારો જણાવવાનું તો બૂલતા જ નહિ. બહેન વિનાના ભાઈના વિચારો જણવા પછી મારા જેવી બહેન પામેલા ભાઈના વિચારો તો જણાવવા જ જોઈએ ને ?

મુંઝવે આવવાની ઇચ્છા તો ખૂબ છે અને-એટલે પછી આવવું પણ છે, પરંતુ-હવેલા થોડાક દિવસથી એમ થાય છે કે પછી કાગળો કેમ લખાશે ? તમે બહીં તો મારી સાથે કોઈ દિવસ-વાતો કરી નથી. હવે કરશો ખરા ? આ પત્રોનું એટલું પરિણામ તો આવશે જ ને !

મા, બાપુજી તમને ખૂબ માફ કરે છે. તમે એમના ઉપર હવેલા

ભાર્ગવને બહેન

૧૪૦૫

વીસ દિવસમાં કામળ લખ્યો જ નથી ને! મારો કામળ હું એમને વંચાવતી નથી તમે જુદે લખજો.

તમારા ખીમ કામળની રાહ જોતી.....જાની બહુન.

[૪]

મેરૂ

મુગધ

તા. એપ્રિલ '૪૩

પ્રેમ કુન્દન,

તારો કામળ મળ્યો. મારો મારણ સાચી પદી. વિનુભાઈએ કહેલું બધું અને મારો પોતાનો અભિપ્રાય હું તને અવશ્ય જણાવીશ. તારો જિજ્ઞાસાને પૂરેપૂરી સંતોષવાનો હું પ્રયાસ કરીશ.

મને હજિમા રાખીને પ્રમિલા સાથે તું પરિચય કેળવીશ નહિ. જો એ દિવામાં પતક મારવાનો મારો વિચાર હોય તો તારો આ મદદનો હું પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરત. વિનુભાઈએ પોતાની વાતોમાં ભાર્ગવને એકમેકને ઠેકઠો ઉપયોગી થઈ શકે તે કહેતી વખતે તારો આ મદદનો ઉત્તર પણ કર્યો હતો. તારું નામ દીધા વિના જ એમણે કશું હતું કે પસંદગીમાં પણ ભાઈ કે બહેન જ વધુ ઉપયોગી થઈ શકે. મારો દાખલો આપીને ભોલેલા કે તારા જીવનસાથીની પસંદગીમાં તારો બહેન જ વધુ મદદગાર બની શકે. એવું દિવ પછી એ જ ઉઠી શકે. રૂઢિના બંધન હોય તો એ જ એમાંથી માર્ગ કાઢી શકે.

પણ પ્રમિલા વિશે કંઈ વિચારવાનું નથી મારણ કે આ ધણે હું

લગ્ન વિષે નિષ્ફળ તો થું, વિચાર પણ કરવા મુશ્કેલી નથી એ સમય આવશે ત્યારે કુન્દનની જરૂર પડશે જ. કાંઈના પરિચયમાં આવીને લગ્ન કરવા તત્પર થઈશ તો પણ કુન્દનના તટસ્થ અભિપ્રાયની અપેક્ષા રાખીશ. મને ઝોળખનાર મારા જીવનસાથીની ચોગ્ય ઝોળખાણ મને અવશ્ય આપી શકશે. એ જ રીતે હું પણ..... પરંતુ તને એ વાત અત્યારે નહિ મગે.

સુશીને પત્રો નહિ વાંચવાવાળું નહીં હતું તે બહુ સારું હતું. મને પણ એટલા પ્રમાણમાં લખવામાં સ્વતંત્રતા રહેશે. પત્ર લખતી વખતે બૂલી શકાતું જ નથી કે એ કાણ કાણ વાંચવાળું છે ? હૃદય એ રીત એટલા પ્રમાણમાં જ લખડે છે.

તારી સમજણ ભોંઈને મને ચીક ઉપજવાને બદલે આનંદ ઉપજાવે છે. સાચું પૂછ તો આ પત્ર પછી મને એમ લાગ્યું કે આપણે મિત્રો જેમ રહી શકીએ. જીવનના અને જગતના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરી શકીએ. આ 'મિત્રો' શબ્દ વાપરતાં મને વિનુભાઈનું સ્મરણ થઈ આવે છે, કારણ કે તેઓ સહેજ ઉશ્કેરાટમાં આવીને કહે છે:

'પહેલાં પ્રેમ કહેવાતું કે અમારા વચ્ચે બાઈ-ભાઈ, બહેન-બહેન કે બાઈ-બહેન જેવો પ્રેમ છે તેને બદલે હવે જિલ્લું જ બોલાય છે. બાઈઓ વચ્ચે નિખાલસ પ્રેમ હોય તો સૌ બોલે છે-આ લોકો મિત્રોની જેમ ગ્રહે છે. એમ જ બાઈ-બહેનના સંબંધનું બની ગયું છે.'

વિનુભાઈના મત પ્રમાણે જૂના કાળમાં બાઈ-બહેનનો સંબંધ જ સૌથી નિકટનો ગણાતો. મિત્રોનો એક સંબંધ બાઈ કે બહેન જેવો શબ્દપ્રયોગો કરીને ઝોળખાવી શકાતો. આજે મિત્રોએ એ સ્થાન લીધું છે તેની ચિંતા નથી, પરંતુ બાઈ અને બહેન એ સ્થાન ખોઈ નાખ્યું છે તે દુઃખ વસ્તુ છે. બાઈ અને બહેન નિકટના મિત્રો હોય એ જ સ્વાભાવિક ગણાય. તેઓ સાથ રમે, ખેલે, ફૂટે, સ્વપ્નાં રમે અને

જગતનો પ્રવાસ કરે. આ બધું કેસા પ્રયાતન વિના થાય. એમાં જગતિની પણ જરૂર નહિ.

પણ વિનુભાઈની વાત મારે તને બ્યવસ્થિત રીતે કહેવી જોઈએ.

એમણે કહ્યું : 'આવો સંજંધ જીવનવિકાસમાં સદાચર્ય ન થાય તો કયો સંજંધ ધર્મ શકે! આ સંજંધ સ્વાર્થગ્રહિત હોય. એમાં ઉશ્કેરાટ ન હોય. એમાં જીવનભર સાથે રહેવાનું ન હોય છતાં કલ્યાણની ભાવના તો પ્રત્યે સુણે જાંનેન અંતરને ભરી દેતી હોય. બહેન દૂર દૂર પોતાના ઘરમાં બેઠી ભાઈનું શુભ ધ્રુવછતી હોય અને ભાઈ પોતાના ગૃહજીવનમાં બહેનની મીઠી માદ અનુભવતો હોય. બંને મળે હારે આંખ અને હૈયાં દસી જીરે. બાળકો વધુ પ્રેમ મેળવે.

'હી અને પુરુષ, આ પૃથ્વીના એ આકર્ષીઆ એમને કહું. એમના સાથ-સદ્કાર વિના જગતનો રચના જ ન થાય. એ બંને વચ્ચે કેવળ જાતીય આકર્ષણ જ હોય તો જગતનો નાશ થાય. હી અને પુરુષમાં માત્ર એટલું જ નથી. એ સિવાય અથવા એ ઉપરાંત પણ એમને સાથ જીવનને કેળવવામાં આવશ્યક છે. જીવાનીનું કૃષ પૃથ્વીપણે ખીસે તે પહેલાં હી-પરિચય અને પુરુષ-પરિચય સાવ સ્વાભાવિક રીતે થવો ધટે. એમાં જાતીય આકર્ષણને સ્થાન ન હોય. હી કે પુરુષ એકબીજાને ભક્ષાવનારું તરત ન હોય.

'આ રિપતિ સંયુક્ત કુટુંબમાં સદજ હોય છે. બહેન કે ભાઈનો નિર્દોષ સદવાસ અને નિર્દોષ આનંદ એમનામાં આ તરતો સદજ રીતે દાખલ કરે છે. બહેનનો ભાઈ હીને જોઈ કરતો નથી. અસ્વાભાવિક સંકેત એનામાં જામનો નથી. બીજી કન્ધા તરફ પણ એ બહેનભાવે જોઈ શકે છે.

'જેને બહેન નથી, નિઃશ્વનો એવો નિર્મળ ને સરસ સ્નેહ નથી પ્રે. પુ. ૨૫

તેનામાં આ સ્થિતિ આવતી નથી. એ ઓપી કરે છે અને કરે છે એટલે જ એનું અંતર નળણું બને છે

‘આ યુગમાં યુવક અને યુવતીને મિત્રની કંબના જાગે છે અને એવી મૈત્રીઓ તેઓ શોધે છે તેનું કારણ પણ મને તો બાર્ધબહેનના સંબંધનું અવસાન થયું છે એ જ લાગે છે. પ્રત્યેક મૈત્રીની પાછળ લક્ષ્યપ્રેમની ભાવના હોય નહિ, હોવી જોઈએ પણ નહિ. પરંતુ આ મૈત્રીઓ અસ્વાભાવિક વાતાવરણમાં થતી હોવાથી અને સમાજ-નવો સમાજ પણ એક તરફ એવી જ દૃષ્ટિથી જોતો હોવાથી માટે લાગે વિકૃતિમાં જ પરિણમે છે. આવી મૈત્રીઓમાં કાષ્ટક જ રથળે ‘બાર્ધ-બહેન’નો સંબંધ નજરે પડે છે.

‘એટલે કુટુંબોમાં પહેલેથી જ જો બાર્ધબહેનના સંબંધો કેળવવા તરફ લક્ષ્ય અપાય તો જીવનમાં સ્વાભાવિકતા અને સરળતા વૃદ્ધિ પામે.’

વિનુભાઈની વાતોનો ખીજો મુદ્દો આ હતો. ત્રીજા મુદ્દામાં એમણે એક નવી જ વાત કહી :

‘આજે સ્ત્રી-ઉદ્ધારની આપણે વાતો કરીએ છીએ. મૃદુજીવન અને સમાજજીવન સુધારવાની વાતો રતાં યે ચાકતાં નથી. જૂના રીત-રિવાજોને તિલાંજલી આપવા માટે પણ પોઠારો પાડીએ છીએ. આ બધું બાર્ધબહેન વચ્ચે સાચો પ્રેમસંબંધ સ્થપાય તો આપણે પાર પાડી શકીએ એમ જો કું કું તો તમે હસી કાઢતા નહિ. આ સંબંધને મારું હૈયું અહોરાત્ર કંઈ છે પણ તેથી મેં મારું શ્વાપણ ગુમાવી દીધું નથી. બાર્ધબહેનના જોડામાં પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ આવી જાય અને મારું માનનો નાશ થાય એવી વાત કું કરવા નથી માગતો. સાવ વ્યવહારિક રીતે જ આ પ્રશ્નને કું જોઉં છું.

‘સ્ત્રી-ઉદ્ધાર અને સમાજ સુધારાની વાતો આ યુગમાં આવી છે અને મુખ્યત્વે પુરુષ જ એ જોસે છે એમ તો તમે સ્વીકારશો.

આ પુરુષ એટલે પિતા, પતિ, પુત્ર કે ભાર્ગ. આ ત્યારે મ સ્વરૂપમાં મને સૌથી ક્રાંતિકારી રૂપ ભાર્ગનું લાગે છે. પિતા, પુત્રીમાં, પતિ, પત્નીમાં કે પુત્ર માતામાં, જેટલા પ્રમાણમાં, ક્રાંતિકારી વિચારોનું સીચન-કરી શકે તે કરતાં અનેકગણું વધુ સીચન બે છૂટે તો ભાર્ગ પોતાની બહેનમાં કરી શકે, એ બંને બેરૂઝો પણ બની શકે. એ બંને એક થાય તો આખા ઘરનું વાતાવરણ પલટાવી શકે, એકમેકને સહાય આપવા માટે દૃઢ નિશ્ચય કરે તો એકે વ બંનેની રિવાજ સ્થાન ન પામી શકે.

જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પણ પતિપત્ની જેટલી જ નિર્ભયતાથી ભાષ બહેન સુધારી શકે. વાતાવરણને તેઓ પવિત્ર કરવા ઉપરાંત અનેક યુવક-યુવતીઓને, ભાર્ગબહેનોને ખેંચી પણ શકે.

‘કુટુંબની બાજતમાં તો મને હર પળે એમ લાગે છે કે બે ભાર્ગબહેન વચ્ચે મેળ હોય તો સાસુવહુના, નથુંદમાબીના અને એવા બીજા ઝગડાઓ સંભવે જ નહિ. ભાર્ગબહેનનો પ્રેમ સાચો હોય તો તેઓ એકબીજાના સુખ માટે જ મથે. એ મથામણમાંથી બીજાનું સુખ આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય.

‘અને સૌથી મોટી વાત. એ સ્નેહ કેવો સુંદર, શાન્ત અને સ્વસ્થ લાગે છે ?’

આ ઉપરાંત પણ વિનુભાર્ગએ ઘણું કહ્યું. આ જ કામળની સરસતામાં મેં લમપ્રશ્નમાં મદદ વિશે જે લખ્યું છે તેવું ધર-કુટુંબના અનેક સત્તાસીમાં એમણે કહી ગતાવધું મને ધડીબાર તો એમ યથ મથું કે વિનુભાર્ગએ સમાજના આ એક અંગનું અદ્યક્ષત નિરીક્ષણ કર્યું છે અને અપૂર્વ કહી શકાય એવો એનો અભ્યાસ કર્યો છે.

પણ ઉપરોક્તે એ જોત્યા તે તારે જાણવું છે ? એ ઘણું કરુણ છે પણ ખૂબ દૃઢ છે એટલે કહી દઉં છું.

એમના જ સંબંધોમાં કદ :

‘બહેન બાઈના સંબંધમાં આટલું બધું માનનારો હું બહેન વિહોણો છું તેનું મને પારાવાર દુઃખ છે. મેં પણ બીજાની પેઠે ‘બહેન’ મેળવવા પ્રયત્નો કર્યા પણ સમાજનું વાતાવરણ દુષિત હોવાથી હું કરુણ રીતે નિષ્ફળ ગયો. જૂના કાળમાં આ સંબંધ એટલો વિકસેલો હતો કે એની સુવાસ ઇશ્વરદત્ત સંબંધો ન હોય ત્યાં પણ પહોંચી જતી. ‘ધરમનો બાઈ’ કે ‘ધરમની બહેન’ વળી મેં નાનપણમાં સાંભળી હતી. અહીં ધર્મ સંબંધનો ઉપયોગ શા માટે છે તે હું ખૂબ મોટા મથા પછી જ સમજ્યો. આ સંબંધ ધર્મભાવના વિના રાખી શકાય નહિ, ટકો શકે નહિ એવું મને બહુ મોટું સમજાયું.

‘આરંભમાં કું’ કાંઈ પણ સ્નેહાળ કન્યાને કહી દેતો કે તું મારી બહેન છે પણ પછી મને સમજાઈ જતું કે કહેવાથી ‘બહેન’ મળતી નથી. એવી લાગણીનું પ્રગટીકરણ ઇશ્વરના હાથમાં છે. કાંઈ વાર એ લાગણી પ્રગટતી કું જોતો ત્યારે આસપાસની ત્રાંસી નબરોથી અંતર વીંધાઈ જતું. મનમાં કમ પણ લાગતો કે ‘કું’ અંતરથી નબળો નહિ હોઈ’ તો આ લોકો મને નબળો બનાવી મૂકશે.’ છેવટે મેં નક્કી કર્યું કે ઇશ્વર દયાળુ હોવા છતાં જેમ અંધ, બધિર, અપંગ જન્માવે છે તેમ મને બહેનવિહોણો જન્માવ્યો છે. મારે હવે કંઈપણની બહેનનો સાથ શોધવો ને ભાતુભાવને આ જમતમાં પ્રકટાવવો.’

વિનુભાઈ આ બોલતી વખતે ગળગળા થઈ ગયા હતા. એમનો કંઈ રૂપાયો હોય એવું તે દિવસે મેં પહેલી જ વાર જોયું હતું. આ વાત શરૂ કરનાર કું જ હતો. મારે તો બાઈબહેનના સંબંધ વિષે ચર્ચા, સાચું કું તો વાદવિવાદ કરવાની ઇચ્છા હતી, પરંતુ વાત જરા વધી કે ઘરના એમણે પોતાની વિચારણા કાલવવા માંડી, કું સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી જ રહ્યો. તું જ કહે, આવી વાતો કરનાર સાથે વાદવિવાદ, વાતવિવાદ કે ચર્ચા શક્ય છે !

વિનુભાઈની વાતો મેં જણાવી દીધી. હું મારો મત પણ આપું એવી તારી માગણી છે. મારા પત્રોમાં ને વિનુભાઈની આ વાતોમાં એવું કેટલુંક છે કે જે વિશે મારે ખુલાસાઓ કરવા જોઈએ, પરંતુ એ બધું પત્રો દ્વારા બની શકશે? આ કામગીરી તો ખૂબ મોટો થઈ ગયો. ફરી કોઈ વાર લખું તો ?

બા-આપુણે કામગીરી સંભાળી નથી એ વાત ખરી છે. બાળે આટલું સખીને ધારી ગયો છું અને.....સામેથી વિનુભાઈ જ આવતા દેખાય છે એટલે પૂરું કરું છું. બા-આપુણે કહેલો કે આવતી કાલે જ હું એમને પત્ર લખીશ.

વધુ તારો પત્ર આવ્યો.

તારો ભાઈ.

ભાવનગર

તા. : સપ્ટેમ્બર : '૫૩

પ્રિય મોહાભાઈ

તમારો લખેલો પત્ર મળ્યો. આપુણે ઉપરનો પત્ર મળી ગયો છે. વિનુભાઈના વિચારો વાંચતાં વાંચતાં તેઓ મારી સામે એસીને બોલતા દોષ એવું જ મને લાગ્યું. આ બાબતમાં મને પણ વિચારો આવ્યા છે, પરંતુ તમારો મત જણવા પછી જ હું મારા વિચારો જણાવીશ. એટલે તમે વચર વિલંબે નિર્ણય લેવો એક પત્ર લખી નાખશો.

મેં જાણીઆમાં મારી આસપાસમાં બે બનાવો બની ગયા. તમને એ જણવાનું ગમશે એમ ધારીને લખું છું.

એક બનાવ તો સુધીનો છે. એ જટિલ કંઈક છે અને એ વિશે મને કારે ચિંતા થાય છે. સુધીના પિતાએ સુધી કે તેના ભાઈને પૂછ્યા વિના જ એનું વેવિસ્ટાજ કરી નાખ્યું છે. સુધી એધાર આપેલો છે. ભાઈને તાર ક્યો તેના જવાબમાં એ તારથી લખે છે.

‘ખૂબ કામમાં’ હું જોટલે આવી શકું તેમ નથી. તું નિર્ધિત રહે. આપણે એ સમયથી ફાક કરીશું.’ પણ સુશીની દિવસ લાગી મર્યાદા. લાઈની મદદ ન મળે તો માતાપિતાની સામે થવાની એનામાં તાકાત રહી નથી. જિયારી અભ્યાસમાં મુદ્દલ ખ્યાન આપી શકતી નથી.

ખીન્ને બનાવ આશ્ચર્યકારક છે. આપણી પાડોશમાં રહેતા ધનસુખલાલે એમના પત્નીને તજી દઈ પેલી કમળા સાથે લગ્ન કર્યાં છે. આ લગ્નનો વિરોધ થયો પણ તેની અસર થઈ નથી. આગલી પત્ની શાન્તામાં કશી ખામી નથી. એ અત્યારે ભુદી રહે છે. ધનસુખલાલ એને માસિક પચીસ રૂપિયા ખર્ચ ‘આપવા તૈયાર છે, વધુ કંઈ કરવા માગતા નથી.

પણ ‘આમાં’ એક આશ્ચર્ય જન્મ્યું છે. એક બાલુ ધનસુખલાલની વિધવા બહેન અને બીજી બાલુ કમળાના લાઈ પ્રભાકરે આ લગ્નનો વિરોધ તરીકે ઉપવાસ શરૂ કર્યા છે. આજે એથી ઉપવાસ છે. સર્ગમાં સમજાવે છે કે જો થયું તે મિશ્નમાં થઈ શકે નહિ, કાગળ કે લખ થઈ ગયાં છે. આ બંને જવાબ આપે છે: ‘મારા લાઈનું—મારી બહેનનું પાપ સહન થતું નથી. લગ્ન ફાક ન થાય, તો અમે પ્રાણ આપીએ.’ ખરું નથી પડતી કે શું થશે, પરંતુ સોના અંતરમાં એ બહેન—લાઈ માટે આદરભાવની લાગણી જન્મી છે. મને તો એમનો માર્ગ સાચો લાગે છે. બહેન અને લાઈ જે પોતાના લાઈનહેનનું પાપમાંથી રક્ષણ ન કરે તો કેવું કરે ?

x

x

■

પ્રમિલા માટે તમે લખ્યું તે જાણ્યું. એની સાથે પગિચા ફળગ્યો નથી, પરંતુ તમારા કાગળ પછી હું જેમ જેમ એના તરફ જોઉં છું તેમ તેમ મારી એના પ્રત્યેની લાગણી વધતી જાય છે તેનું શું કારણ હશે ?

જવાબ જરૂર લખજો.

તમારી બહેન.

[૫]

સ્પષ્ટતા

મુંબઈ

તા. સપ્ટેમ્બર '૪૪

પ્રિય કુન્દન,

તારો કામળ મળ્યો, જવાબ આપવામાં તને આટલી વાર લાગી એટલે મેં માન્યું કે તારા વરફાઈ મને કાર્ડ લાગે. કામળ મળવાનો છે, પરંતુ આ કામળ એવા પછી 'એમ લાગે છે કે વિનુભાઈના પત્ર ઉપર વિચાર કરવામાં, પેલા જે કિસ્સાઓનું 'અવલોકન કરવામાં અને પ્રમિલાનું નિરીક્ષણ કરવામાં તે વખત આજ્યો છે. મારી આ ધારણા સાચી છે ?

પહેલાં પ્રમિલા વિશે જ લખું. તારામાં લાગણી પ્રગટી છે તેનું કારણ સમજવાનું અધરું નથી. મારા પત્ર પછી એને જોવાની તારી દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ હતી. તારા આંતરમન ઉપર એણે એવી છાપ પાડી હતી કે એ તારા ભાઈનું એટલે કે તારું સ્વજન છે. આ લાગણી કુદર છે પરંતુ તારો પરીક્ષક શક્તિમાં એ અંતરામરૂપ ન નીવડે તે જોતું જોઈએ. આ શબ્દો કું પ્રમિલા માટે નથી લખતો, જ્યારે તારો ભાઈ કાર્ડ પણ 'પ્રમિલા' સાથે જોડાવા ઈચ્છે ત્યારે તારે કેવી જાગૃતિ, રાખતી જોઈએ તે સૂચવવા માટે લખું છું. અત્યારે આ પ્રશ્ન પૂરતો તો મારો મત એવો છે કે તારે એ વિચાર મનમાંથી પ્રવલનપૂર્વક દૂર કરવો.

જે જે કિસ્સાઓ તે લખ્યા છે તેણે મારા અંતરમાં અનેક વિચારોને જાગૃત કર્યા છે. આપણી વચ્ચે પત્રવ્યવહાર થર થયો.

ત્યારથી વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહું તો બાઈ અને બહેન તરીકે આપણે જનમૃત બન્યાં તે ક્ષણથી આવા ક્રિસ્તાઓ તરફ આપણું વધુ લક્ષ જાય છે. મારી આસપાસ પણ એવા જનારો અને છે, પહેલાં પણ બનતા હતા પરંતુ હમણાં હમણાં એમાં જેટલો રસ લેવાય છે તેટલો પહેલાં કદી લેવાને નહોતો.

..... માર્ક કાસે જ એક સદાવધાર્થીની વાત સાંભળી. બાઈ સાહેબનું નાનપણમાં જ લગ્ન થયેલું છે. આજ સુધી અવ્યાસના બદાને ધરતો દૂર રહ્યા છે. બી. એ. પૂરું કર્યા પછી ઘેર ગયેલા ત્યારે ઉશ્કેરાટમાં કદી આવેલા કે 'આ ગામમાંના ભોર્યા સાથે મારું જીવન નહિ નભે. હું મારો મામું કરી લઉં છું.' આ બાળકમાં આખું ઘર ચિંતામાં પડી ગયેલું. બાઈની પેઠે બહેને પણ નવું શિક્ષણ લીધું છે. બહેન મોટાં છે. ને પરણેલા છે. એમને ખબર પડી એટલે બાબીને પોતાને ત્યાં, અમદાવાદ લઈ ગયાં ને ત્રણ મહિનામાં સાધારણ લખતાંચિતાં શીખવી દીધું. છ મહિનામાં રીતભાત શીખવી. એક વરસ પછી તો એ પત્ર લખતી થઈ ગઈ. આ ગિરાદર એમ. એ. પૂરું કરશે ત્યાં તો એમનાં પત્ની થોડીક ચોખ્ખતા મેળવી લેશે. પતિપત્ની અને કુટુંબ આ રીતે એક મહાન આફતમાંથી બચી ગયું.

ખીજે ક્રિસ્ટો બાઈના પરાક્રમનો જાણુવા મળ્યો. જૂના વિચારના માતાપિતાએ બહેનનાં લગ્ન જે વ્યક્તિ સાથે કર્યાં હતાં તે સ્વભાવે કુદરત અને સર્વ કુચ્છોનો ભંડાર હતા. બહેન ઉપર ત્રાસ વરસવામાં કદી મથ્યા નહેતી. માતાપિતાની સદાય મુજબ ચકતી નહોતી. પેલા જાલિમથી બધા કરતા હતા. છેવટે બાઈ દિવંત કરીને બહેનને લઈ આવ્યો. પેલો પતિ કેસ કરવા તૈયાર થયો છે પણ બાઈને એની પરવા નથી. બહેન જિયારી બાઈ ઉપર લાખ આશીર્વાદ વરસાવે છે.

સુધી માટે મને ખાતરી છે કે એનો બાપ મદદરૂપ બનશે જ. પેલા ઉપવાસના ક્રિસ્તામાં શું બને છે તે લખજે. એ બાઈ-બહેન

પ્રાણ આપવા સુધી તૈયાર થયાં હશે તો હેવટે છતશે જ એમ મારું માનવું છે. પ્રાણત્યાગની ભાવના અંતરની ઊંડી લાગણી વિના સંભવી શકે નહિ.

વિનુભાઈના પત્ર ઉપર મારા વિચારો હવે જથ્થાવી દઈ, તારા પત્રની અનુસર રહેલી બાબતો પણ એમાં આવી જશે. તું વળતો કાગળ લખે ત્યારે તારા પ્રત્યાખાતો અવશ્ય જણાવજે.

વિનુભાઈએ ભાઈબહેનના સંબંધનું જે મૂળ શીખ્યું છે તે મને સાચું લાગે છે. એ સંબંધભાવના કેવળ ભાઈ-બહેન પૂરતી જ નથી, ખીજા સંબંધોમાં પણ છે અને તે પ્રવલ્નપૂર્વક જ ફેળવાઈ દરી છતાં ભાઈબહેન એમાં અમણી છે એ હકીકત બરાબર છે. આ ભાવનાએ માનવીના વિકાસક્રમમાં અદ્વિતીય ફાળો આપ્યો છે એમાં પણ શંકા નથી.

ભાઈ-બહેન જ મિત્રો બનવા બોધે એવું વિનુભાઈ ભારપૂર્વક કહે ■ તે મને બરાબર લાગતું નથી. મિત્ર બનવા માટે સ્નેહ ઉપરાંત પણ અમુક તરતોની જરૂર પડે છે. મિત્રોમાં અમુક અંશે વિચારોની સમાનતા અને અમુક અંશે શક્તિની સમાનતા પણ જરૂરી છે. ફરક ભાઈબહેનમાં આવું હોઈ શકે નહિ, પરંતુ એટલો વાત ખરી ને કે જ્યાં યુવક સ્ત્રી-મિત્ર શોધે છે તે યુવતી પુરુષ-મિત્ર શોધે છે ત્યાં પણ આવી સમાનતા બહુ ઓછા શબ્દાઓમાં નજરે પડે છે. માનવી સદાજ લાગણીને સંરક્ષાવા પૂરતી જ આ મૈત્રી હેતુ તો ખીજાં સંબંધો કરતાં ભાઈબહેનોના સંબંધ એક ■ એમાં શંકા નથી.

કુટુંબ અને સમાજની બહીઓ ને કલેશ-કંઠાસ દૂર કરવામાં આ સંબંધને એમણે જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તે મને ચોક્કસ લાગે છે. ભાઈબહેન વચ્ચે મેળ હોય તો કુટુંબના જૂનવાણી વસ્તોનું જોર ઘટી જાય અને એ બંને પ્રવલ્ન કરે તો વૃદ્ધી પણ જાય એ શંકા વિનાની

વાત છે. લગ્ન પસંદગી અને એવા જ પ્રશ્નોમાં એકેથીજને સદાચર્ય
બની શકાય એ વસ્તુ પણ સાચી જ છે. તેં જે એ કિસ્સાઓ લખ્યા
અને મેં આ પત્રમાં જે જણાવ્યા છે તે આ પ્રકારની મદદને વધુ,
સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે.

આટલું સ્વીકાર્યા પછી પણ જેને બહેન ન હોય કે બાઈ ન
હોય તે કોઈ શાપિત વ્યક્તિ છે એમ મને નથી લાગતું. અલબત્ત
એટલી ઊણપ તો છે જ, પરંતુ બીજા સંબંધોથી એ પૂરી. શકાય
છે, એ સંબંધ મૈત્રીમાંથી નથી પ્રાપ્ત થતો. હું તો કોઈ
દિવસ એમ માનતો જ નથી કે આ-પુરુષની મૈત્રી બાઈબહેનના સંબંધ
જેવી હોય. 'ધરમની બહેન' કે 'ધરમના બાઈ' વિષે વિનુબાઈએ
જે લખ્યું છે તે સાચું છે. એ બાવના આજે હુમ ધર્મ મર્ધ છે.
એમાં અદ્ભુત બળ હતું તે હું કબૂલ કરું છું પરંતુ આજની મૈત્રીઓ
પાછળ એ દૃષ્ટિ જ નથી. આજની મૈત્રી 'બાઈબહેન જેવો સંબંધ
છે' એવું ત્યાં કહેવાતું હોય ત્યાં તેને અર્થ એટલો જ છે કે
એ સંબંધ પતિપત્ની જેવો નથી. બાઈબહેનનો સંબંધ નિષ્ક્રિય
ન હોઈ શકે. એમાં પણ પરસ્પરના ધર્મો ને સ્વાભાવિક કતવ્યો
રહેલાં જ છે.

આજની મૈત્રી ખરું જોતાં એક અસ્પષ્ટ સ્થિતિનું જ બીજું નામ
છે. મિત્રો સંસ્કારી અને ચારિત્રવાન હોય તો થોડા પરિચય પછી
તેઓ પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરી લે છે. એમને લાગવા માંડે છે કે
આ મૈત્રી લગ્નપ્રેમમાં પરિણમશે કે કેવળ મૈત્રી જ રહેશે. આ કેવળ
મૈત્રીનો અર્થ બાઈબહેનનો સંબંધ જ એમ ઠીક શકાય, કારણ કે બંનેના
અંતરથી જ એવો જવાબ આવે કે અમે લગ્ન માટે સરખા નથી.
એવું આકર્ષણ ઉદ્ભવ્યું જ નથી અને છતાંયે જો સ્નેહભાવ રહેતો
હોય તો બાંધબાંધ કે બાંધનીબાંધ છે એમાં શંકા નથી.

પરંતુ આ જવાબ અંતરનો ન હોય અને સંયોજનો હોય, મુદ્દિનો હોય, તો એ બંને પતિપત્ની ન બનવા છતાં ભાર્ગબહેન બની શકતાં નથી.

આનો અર્થ એ થયો કે ભાર્ગ-બહેન એ એક મનોવૃત્તિનું પરિણામ છે. આવી મનોવૃત્તિ અન્ય સંબંધોની જેમ પરસ્પર હોવી પણ જરૂરી છે. વિનુભાર્ગને જો બહેન ન મળ્યા હોય તો તેનું કારણ આ મનોવૃત્તિનો એમનામાં કે સામા પક્ષમાં અભાવ છે.

એક બીજી વાત વિનુભાર્ગને નથી કહી તે કે કહું. ભાર્ગબહેનના સંબંધની એક વિશિષ્ટતા અને વિશેષતા એમના સંપર્કમાં આવી સાગતી નથી. મને પણ વિચાર કરતાં જ સંકેત કે ભાર્ગ અને બહેન ગમે તેટલાં હોઈ શકે. ઈશ્વરે પણ આ બાબતમાં કેટલી છૂટ મૂકી છે ! પાંચ ભાર્ગ વચ્ચે એક બહેન હોય અને પાંચ બહેન વચ્ચે એક ભાર્ગ હોય. બંને લગભગ સરખા પણ હોય. આમ છતાં ધર્માને ત્યાં સ્થાન હોય નહિ. એક બીજાના વિકાસના તત્વોને મદદ પણ આપી શકાય આ દૃષ્ટિએ ભાર્ગ-બહેનનો સંબંધ મારી દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વનો બની જાય છે. આપણે તો એકલા જ છીએ પણ એવું નથી લાગતું કે તને એકને બદલે તથા ભાર્ગ હોય તો વધુ સારું લાગે ? અને એ જ રીતે મને પણ ?

મૈત્રીઓમાં પણ આવું-હોવું જોઈએ, પરંતુ ઉપર જણાવી તેવી અસપેષતા હોવાના કારણે ત્યાં ધર્માનો ભાવ પેદા થાય છે. આ ધર્મા ભાવના મૂળમાં નજર નાખીએ તો સ્વાર્થની દુર્નિધિ આપણે અનુભવી છીએ છીએ. મને તો તકેશાસ્ત્રના નિયમ-જેવું જ આ લાગે કે ત્યાં ત્યાં ધર્મા છે ત્યાં ત્યાં સ્વાર્થ છે જ.

એક મુદ્દો વિનુભાર્ગ ચૂકી ગયા લાગે છે. બહેનનો અભાવ એમને મેટલો સામે છે કે ભાર્ગભાર્ગ અને બહેન બહેન વચ્ચેના સંબંધો વિષે તેઓ વેચારી શક્યા નથી. બીજો ભાર્ગ ન હોય તે પણ મોટી ખોટ છે અને

એ જ રીતે બહેન ન હોય તે પણ બિલુપ છે, એટલે ફેર છે ખરો કે મૈત્રીથી એ બે ખોટા અમુક અંશે પુરાય છે, પુરુષ પુરુષ કે સ્ત્રી સ્ત્રી મિત્રોમાં ધર્માભાવ જોડો હોય છે. જોડો હોય છે તેનો અર્થ એ કે સાવ અભાવ તો હોતો જ નથી. એમ તો બહુ બિંદા બિતરીએ તો ભાઈ ભાઈ કે ભાઈબહેનમાં પણ ધર્મા કે સ્વાર્થનાં દર્શન થાય, પરંતુ આપણે અહીં અતિશયતાનો જ વિચાર કરવો જોઈએ.

મને લાગે છે કે બધા મુદ્દા મેં સ્પષ્ટ કરી દીધા છે. હવે તારા વિચારો જાણ્યા પછી જ નવું કંઈ સૂઝી આવે તો જુદી વાત છે.

ફરીને માદ આપું છું કે પેલાં ભાઈબહેનનાં ઉપવાસનું શું પરિણામ આવ્યું તે લખજો.

તારો ભાઈ.

ભાવનગર.

તા. સપ્ટેમ્બર '૪૪

પ્રિય મોટાભાઈ,

તમારો કાગળ આજ સવારે મળ્યો. પેલા ઉપવાસનું પરિણામ મને કાલે રાત્રે આવી મળ્યું. ધનસુખલાલના હૃદયને તો વિધવા બહેનના ઉપવાસની કે માદગીને કશી અસર ન થઈ, પરંતુ કમળા એના ભાઈનું દુઃખ જોઈ શકી નહિ. ધનસુખલાલને કલા વિના એ પોતાના પિતાને ત્યાં ચાલો આવી છે. આખા સહેરમાં ચર્ચાનો વટોળ જાગ્યો છે. એ બંને પરણી ગયાં છે એટલે કમળા હવે શું કરશે, ધનસુખલાલ શાન્તાને પાછી બોલાવશે કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો લોકોમાં ચર્ચાઈ છે. હું તો ધારું છું કે કમળા હવે પાછી નહિ જ જાય અને એનો ભાઈ આમાંથી કંઈક માર્ગ કાઢશે.

સુશીના પિતા પ્રવીણના તાર અને કાગળથી મજરાયા છે. સત્રપણ તોડી નાખવાનો અને સાથે સાથે ભાઈ આવે તે પહેલાં જ પગથાવી

ભાર્ગ અને બહેન

૪૧૯

દેવાનો વિચાર તેઓ કરતા હતા, પણ ગર્ભ કાલે ખબર મળ્યા કે પ્રવીણ આવતી કાલે જ આવે છે. સુશી હવે હિંમતમાં આવી ગઈ છે.

x

x

x

તમારા વિચારો વાંચ્યા પછી મારે હવે કંઈ જ લખવાનું નથી. વિનુભાઈના વિચારોએ મને દેખાવી મૂકી હતી છતાં મને એમાં વિશેષ ઉમ્મતા લાગતી હતી. તમારા બંનેના વિચારો એક સાથે વાંચતા આ સંબંધનું મહત્ત્વ-જે મારે પ્રશ્ન હતો તે મને સમજાયું છે. એક વિચાર આજ સવારથી મનમાં આવ્યા કરે છે. હું વિનુભાઈની બહેન ન બની શકું? આટલી વાતો ને આટલા પત્રવ્યવહાર પછી મને તો એમના પ્રત્યે એવી જ લાગણી થઈ આવે છે. આ દિવાળી ઉપર તમે અહીં આવો ત્યારે વિનુભાઈને પણ સાથે લાવશો? તો એમને ૪ લાઈબ્રેરીનું જમણું હું જમાડું.

બા-માપુછ આપણા પત્રો વાંચતા નથી, પણ ખૂબ ખૂબ આનંદ પામતાં દેખાય છે. જુઓ આ મુદ્દો તો તમે ચૂકી જ ગયા. ભાઈ બહેન વચ્ચેનો રસ્કા માતા-પિતાને અપૂર્વ આનંદ આવે છે.

એક વિચાર અત્યારે આવે છે. આ પ્રશ્ન તો આપણે ચર્ચા લીધો. હવે પછી કામગીરી શું લખીશું? તમારા લીંબા પત્રો હવે શું બંધ થઈ જશે?

તમારો બહેન.

મુંગઢ

તા. : ઓક્ટોબર '૪૪

પ્રેમ કુંદન,

તારો પત્ર મળ્યો. તને હું લખતાં જ શૂલી ગયો કે વિનુભાઈ તે ત્રણે, તને હું કામગીરી લખી રહ્યો હતો ત્યારે આવેલા અને નો

એમણે ખૂબ ખૂબ યાદ કરેલી. તારા પત્રમાં એમની બહેન બનવાની ઇચ્છા છે તે એ સ્મરણનું તો પરિણામ ન હોય ! એમણે મને કહ્યું હતું : 'જો કુન્દન જેવી બહેન મારે હોય।' બસ, આગળ કંઈ બોલ્યા જ નહિ, મેં પૂછ્યું : 'તો શું?' જવાબમાં એમના મુખ ઉપર પ્રસન્ન દાસ્ય છવાયું.

દિવાળી ઉપર હું એમને જરૂર સાથે લેતો બાવીશ. એ માન્ય મિત્ર તો છે જ, એ મૈત્રી આ ચર્ચા પછી વધુ દૃઢ થઈ છે. તારા એ ભાઈ બને તો વિશેષ દૃઢ બનશે.

યેલા ઉપત્રાસનું પરિણામ જાણી મને તો ખૂબ આનંદ થયો. હવે મને તે યાવ, એકવાર બંધુપ્રેમનો વિજય થયો એ કાંઈ બોધું નથી. પ્રાણત્યાગની સંકિતનું જ એ પરિણામ, સચો વધુ હવે ઉતરી જશે એમ ધારું છું.

પત્રબદ્ધકાર દ્વંદ્વો થઈ જશે કે અટકી પડશે એવો ભય તું રાખીશ નહિ. બહેન અને ભાઈએ આ જગતના અનેક પ્રશ્નો સમજવા જેવા છે અને અનેક કાર્યો એમણે સાથે મળીને કરવાનાં છે. તું પૂછજે. હું જવાબ આપીશ. આપણે આટલા વર્ષ પછી પણ જાગ્યા છીએ તો તેનો સંતોષ લઈએ અને હવે જીંવી ન જઈએ. આદર્શ ભાઈબહેન બનીને જીવનની સુવાસ ચારે બાજુ ફેલાવીએ.

પત્રો લખ્યા કરજે.

તારો ભાઈ.

૪૨૧

આખરે

પ્રિય ભાઈ બહેન,

‘આશા રાખું છું’ કે આ પત્રવ્યવહારમાં તમને રસ પડ્યો હશે. એવો પણ સંભવ છે કે ભાઈ-બહેનનાં પ્રત્નોની આટલી હથાવટ પછી એમના પત્રોમાં બીજા કયા વિષયોની ચર્ચા ચાલતી હતી તે જાણવાની પણ તમને જિજ્ઞાસા હોય. આ જિજ્ઞાસા અત્યારે તો હું સંતોષી શકું એમ નથી કારણ કે એ પ્રત્નો માત્ર તમારા જ નથી અને અહીં તો જે સવાલો તમારા છે તેની જ મારે ચર્ચા કરવી. એવી મર્યાદા મેં કરવી પડી છે.

હવે આ પત્રોમાં જે નથી આગળ અને જે જથ્થું તમારા માટે આવશ્યક છે તે મારા અભિપ્રાય રૂપે અહીં રજૂ કરી દઉં છું. વિનુભાઈ, પ્રીય, બચંત, સુધી, કુન્દન વગેરેને જુદા વિના પણ આ અભિપ્રાય ઉપર તમે તમારો તટસ્થ મત જાંધી શકશો એવા મને આશા છે.

ભાઈ અને બહેન વચ્ચે જે રત્નસંબંધની દૃઢ અપેક્ષા રાખી ગયો છું તે અત્યારે નથી એમ તો મને ચોખ્ખું દેખાય છે. એનાં કારણોમાં જિંદગીતર્ક વિના એટલું જોષ શકાય છે કે આજનું સામાજિક જીવન, માતા-પિતાની બેદરકારી, પ્રેમ અને સદકાર અંગેના સાચાખેટા ખ્યાલો વગેરેમાંથી આજની રિવાજ ઉદ્ભવી છે. આપણે જો ભાઈ-બહેનના સંબંધને કામતી મણવા હોઈએ તો આ અંતરાયો દૂર કરવા જોઈએ અને સાચો રત્નસંબંધ રચાવવો જોઈએ.

મને એમ જણાયું છે કે કુટુંબના બીજા સંબંધો જેટલા પ્રમાણમાં કલુષિત થયા છે તેટલા પ્રમાણમાં આ સંબંધ થયો નથી. હું જે કહું

છું તે સરખામણીમાં જ કહું છું તે લક્ષમાં રાખજો. બાપ બાપ અને બહેન બહેન વચ્ચે જેટલું વર્ણ શ્રેણી છે તેટલું જ બાપ-બહેન વચ્ચે દેખાતું નથી.

આનો અર્થ એ કે બાપ-બહેન એક બીજાના વિશેષી બન્યા નથી, પરંતુ એક બીજા પ્રત્યે બેદરકાર બન્યા છે. તેઓ એકબેકને કશું નુકસાન કરતાં નથી પરંતુ લાભ આપી શકે એવા સ્થિતિમાં હોવા છતાં આપતાં નથી. આ બેદરકારી દૂર થવી પડે. એ કેમ થાય તે આપણે જોઈએ.

સૌથી પહેલાં તો આ સંબંધ જીવનમાં ઉપયોગી છે એવું એનું મહત્ત્વ સ્વીકારવું જોઈએ. હું ધારું છું કે કુન્દન અને જ્યંત વચ્ચેના પત્રબવહારે જેટલું કામ તો કહું જ હશે. તો રહી એમાં વિશેષ કેમ જોશે થાય છે તે જ આપણે જોઈએ.

પહેલો વિશેષ જાણતાં અજાણતાં માતાપિતા તરફથી જોશે થાય છે. ટાંક પછી કારણસર એ બાપ-બહેન વચ્ચે પશુપાત જોશે કરે છે. સામાન્ય રીતે પુત્ર તરફ તેઓ વિશેષ ચમત્ક્રમ બતાવે છે. બીજી બાજુ જે કલાતરુ દોષ તે વધુ વધાવું બની જાય છે. આવો જાણ માતાપિતાએ ન રાખવો જોઈએ, પરંતુ અહીં તો મારે બાપ-બહેનને જ કહેવાનું છે એટલે એમ કહું છું કે એના બેદ પારખવાની તમારામાં સમજણ આવે કે તુરત તેનો વિશેષ કરજો અને એકતા સ્થાપજો. માત્રાપને બંને આંખ સરખી હોવી જોઈએ એ સૂત્રનો ધરમાં પ્રચાર કરજો. આ જાણ દૂર થશે તેટલા પ્રમાણમાં એકતા વધશે.

આનો જ બેદ જ્યાં વધુ બાપ-બહેનો હોય ત્યાં અંદર અંદર થાય છે. રવજાવમેળના દરેણે અમુક બાપ કે બહેન સાથે વધુ રાવે તે સમજી શકાય છે છતાં અંતરની લાગણી અને બાહ્ય રૂપે જ્યાં મદદ

કરવાની હોય ત્યાં આ ભેદને સ્થાન ન મળવું જોઈએ. ભાઈબહેનનું સંપૂર્ણ જુથ બની શકે તો વધુ સારું.

ત્યાં બહેન એક હોય ને ભાઈ વધુ હોય ત્યાં આ સંબંધને જનજવાનો વધુ ભાર બહેન ઉપર આવી પડે છે. એણે બધા ભાઈઓને સરખા પ્રમાણમાં પોતાનું મમત્વ આપવું જોઈએ અને ભાઈઓની શક્તિના પ્રમાણમાં તેમની સહાય લેવી જોઈએ. એ જ રીતે ભાઈ માટે પણ સમજી શકાય. એ એકલો હોય તો પાંચ બહેનમાં એક બહેનના જ એણે દર્શન કરવા જોઈએ.

આનો અર્થ એ નથી કે એક બહેન કે ભાઈ જીવનમાં કોઈ પણ રીતે નબળાં હોય તો એને વિશેષ સાથ નહિ આપવો જોઈએ, પરંતુ સ્પષ્ટ અર્થ આટલો જ છે કે સૌના પ્રત્યે સમાન દષ્ટિ રેળવવી જોઈએ. જેને જેટલી મદદની જરૂર હોય તેટલી તેને મળવી જોઈએ.

ત્રીજો અંતરાય મિત્રોને લઈ જાય છે. મિત્રો ન જ કરવા કરવા એમ કું કહેતો નથી. મિત્રોનું પણ જીવનમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે, પરંતુ એ મૈત્રી ભાઈબહેનના સંબંધનું સ્થાન લઈ શકે નહિ. ભાઈ બહેનનો સંબંધ લોહીનો છે અને ઈશ્વરદત્ત છે. સ્વદેશીની વ્યાખ્યા પ્રમાણે જોઈએ તો આપણું પહેલું કર્તવ્ય આપણી નિકટમાં જે હોય તેમના પ્રત્યે છે. સહય હોય ત્યાં મિત્રો, કુટુંબ સમસનના મિત્રો અને એવી ઈચ્છા રાખવી, જ્યાં એ ન બને ત્યાં કુટુંબના બીજા સભ્યો પ્રત્યે મિત્રોનો સદ્ભાવ તો રેળવવો જ જોઈએ. સાચી મૈત્રીમાં આ વસ્તુ સદાજ હોય છે.

આ અંતરાયોમાં એકે વ એવો નથી કે જે સહેલાઈથી દૂર ન થઈ શકે. આ થઈ એક પ્રજા વિચારવાનો રહે છે. જે તમે કુટુંબોનું અવસોકન કરશો તો તમને જણાશે કે ભાઈ કે બહેન, વિશેષ ભાઈ, ત્યારથી લમજાનમાં અંધાર છે ત્યારથી ભાઈબહેનના પ્રેમમાં જિજ્ઞાસુ.

આવવા માટે છે. આ બાબતમાં હું બહેન વતી એક બાઈને એટલું કહેવા છું કે:

‘મારી બાબી પ્રત્યે તમે અનહદ પ્રેમ ઠાલવો, પરંતુ તમે અમને વીસરી ન જાઓ. બાબી બહે તમારું નિકટનું સ્વજન બને પણ અમને અમારા સ્થાન ઉપર તો રહેવા દો. બાબીને પ્રેમ કરો પણ એને વેચાર્થ ન જાઓ. અમે બહેનો પણ તમારી શક્તિના બને લાભણીના બાગીચાર છીએ. અમે અમારા જીવનમાં તમારો સાથ અને સહકાર માગીએ છીએ.’

એ જ રીતે બાઈ પણ બહેનને કહેશે: ‘તારી બાબીનો તું દેશ ન કર. એ પાસે ધેર જન્મીને અહીં આવી છે. મારા માટે જ આવી છે. અમારા પ્રેમમાં વૃદ્ધિ થાય એવા તું પ્રયત્નો કર. તારા બાઈમાં બાબીને અને બાબીમાં બાઈને તું જોવા માંડ. હવે અમે બંને મળીને એક છીએ એટલું બક્ષમાં રાખ.’

બહેન બાઈને કહેશે: ‘તારા બનેલીથી તું દૂર ન નાસજો. એને પરાયો પણ ન સમજજો. મને સુખી કરવી હોય તો તું એનો મિત્ર બની જજો.’

જવાબમાં બાઈ કહેવાનો: ‘એમા તારો, સહકાર વિશેષ જરૂરી છે. તારે અમારું-અમારા જન્મેનું સ્વાગત કરવું જોઈએ અને મારે તમારું-તમારા બનેનું માન જાળવવું જોઈએ.’

આવી આવના જો કેળવાય તો બાઈ અને બહેન વચ્ચે કરો: યે અંતરાય ન રહે. સામાન્ય રીતે બાઈ વધુ શક્તિશાળી હોય છે. બીજા બાળ બહેનમાં વ્યવહારશુદ્ધિ અને સ્નેહભાવ વિશેષ હોય છે. એ બંને પરસ્પર અસાધારણ મદદ કરી શકે એમાં શંકા નથી.

એક નાનપણથી જોઈએ તો પોતાની બહેન પ્રત્યે જો અસમાનતા રાખવામાં આવતી હોય તો બાઈ તે દૂર કરાવી શકે. બહેનનું

સ્થાન પણ બાઈના જેવું જ પ્રતિષ્ઠિત છે એમ એ ઠસાવી શકે. એને અભ્યાસ અને જીવનના અન્ય માર્ગોમાં જે સહજ અંતરાયો આવે છે તે હઠાવવામાં મદદ આપી શકે. લગ્નના પ્રશ્નમાં તો બાઈ એની પકડે હોય, અન્યાય થવાનો ભય જ ઉપરિચિત ન થાય.

મોટા થયા પછી એ બહેનનો વિસામો બને. સસરા પહે ત્રાસ હોય તો માતાપિતા તો સામાજિક રિવાજ પ્રમાણે હાથારી પ્રયત્ન કરી દે છે. જીવાન બાઈમાં એવી કાયરતા ન હોય. એ બહેનની પડખે રહેવા માટે સદા યે તૈયાર હોય.

એ જ રીતે બહેન બાઈના બ્યવહારિક પ્રશ્નો ઉકેલવામાં સહાયરૂપ બને. કુન્દનની પેઠે એ પ્રમિલાની પરીક્ષા કરી શકે. પ્રમિલા ગમાર હોય તો એને સંસ્કાર પણ આપી શકે. બાઈ કુંભારે જતો હોય તો પોતાના પ્રેમ અને તપના બળે એને પાછો વાળી શકે.

આ બધું, તમે કહેશો, કે મિત્રોથી ન થઈ શકે. શું ? હું કહું છું ના, ન થઈ શકે. મિત્રો મૃદુજીવનમાં અમુક દુઃખ સુધી જ દાખલ થઈ શકે છે, આગળ જવાનો એને અધિકાર નથી મળતો. કુન્દન પ્રત્યે વિનુબાઈને મમે તેટલો પ્રેમ હોય પરંતુ જે મદદ જઈત કરી શકે તે વિનુબાઈ ન જ કરી શકે. આવી સ્થિતિ સમાજમાં દરરોજ આપણે જોઈએ છીએ. બાઈ અને બહેન બાઈબહેન હોવાના કારણે જ અમુક વિશિષ્ટ અધિકારો ધરાવે છે. આ અધિકારોનો ઉપયોગ જીવનને સંસ્કારવામાં અને બીકને વખતે મદદ કરવામાં થવો જોઈએ.

બાઈબહેનને હું કહું છું, તમે નવા યુગના પ્રતિનિધિ બનો. સમાજે તમારા સંબંધને માન આપ્યું છે તે મનોવૃત્તિનો સન્માર્ગ ઉપયોગ કરો. તમે બને એક યશો તો કુટુંબમાં, સમાજમાં અને દેશમાં અનેક કાર્યો કરી શકશો. આજની બેદરકારી છોડો અને પરસ્પરના જીવનને સુવાસિત કરવા તત્પર બનો ! આજના યુવા-યુવતીના જીવનને વેડફી

દેતી મૈત્રીઓમાં પણ તમારો પ્રવેશ થશે તો વાતાવરણમાં બળદસ્ત પડેલો આવશે. ઓ-પુરુષતા, યુવક-યુવતીના કુમાર-કુમારીના સંબંધો પવિત્ર બનશે.

તમે એક જાવના છો, એ જાવનાની આજ્ઞા સમાજને અત્યંત જરૂર છે. આજે એ જાવના હુપ્ત થઈ છે. તમે પ્રયત્ન કરો એ સજીવન કરી શકો છો. આજે તમારો જાણ બીજી કોઈ કંઈ સાથે ધૂમે છે ને તમે બીજા કોઈ કુવક સાથે. આ રિયલિટી અંત આજો. યુવક યુવતીના સંસર્ગ અને સદાસનો વિરોધ નથી. પરંતુ આજની રિયલિટી તો ઇતિ નથી જ. એમાં સ્વાભાવિકતા નથી, સ્વતંત્રતા નથી, સ્પષ્ટતા નથી. એ સંબંધો દેખાય છે તે કરતાં ઊંડા અને ગુપ્ત બનતા જાય છે. એમાંથી અનિષ્ટો જન્મે છે. જાણજહેનનો સદાકાર અને પ્રેમ એવા સંબંધોને શુદ્ધ કરી શકે એમાં સંશય નથી.

આ રીતે બ્યક્તિના, સમાજના અને રાષ્ટ્રના જીવન માટે તમારી આત્મજાવના અને જાગૃતિની જાવના જાગૃત કરો!

સૌ સગાં ને

[૨]

કાકાભત્રીજ

પૂજ્ય કાકાશ્રીની સેવામાં,

તમારો પત્ર મેં દિવસ પહેલાં મળ્યો છે. જવાબમાં શું લખવું તેના વિચારમાં આટલી ટીલ થઈ. તમે લખો છો કે અમારે અમારી ફરજનો ખ્યાલ કરવો જોઈએ અને અત્યારે તમે મુશ્કેલીમાં છો એટલે તાણ ભોમવીને પણ તમને ફા. પાંચસો મોકલવા જોઈએ.

જવાબમાં લખવાનું કે મારી પાસે પૈસાની છાકમછોળ હોત તો હું જરૂર ફા. પાંચસો મોકલી આપત, પરંતુ તમે જાણો છો તેમ મારી

સ્થિતિ પણ સામાન્ય છે. દુ ખારું તો પાંચસો ન જ મોકલી ચકું એવું તો નથી, પરંતુ મારી નાની મૂડી, કોટુંગિક મલામતી માટે મેં એકઠી કરી છે તેમાં મોટા ખાડો પડી ગયો એમ છે એટલે રકમ મોકલવાનું દિલ થતું નથી.

તમે મને બાદ આપો છો કે મારા પિતાના મૃત્યુ પછી તમે જ પિતાને સ્થાને મળ્યાઓ, એટલે મારે પિતા સમજીને જ તમારી સાથે વર્તવું જોઈએ અને કમાણીમાં પણ તમારો હક્ક સ્વીકારવો જોઈએ. ફક્ત કરતાં તમે એમ પણ કહો છો કે કાપડેચરનો તમારો કંઈ હક્ક નથી પણ મારા જેવા નીતિ ઉપર ચાલનાર છોકરાએ કાપડાની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાને બદલે ફરજનો જ ખ્યાલ કરવો વટે.

આ બધું વાંચ્યા પછી મને એમ થયું કે આજે કે ભવિષ્યમાં આવા સવાસો ઊભા જ ન થાય તે માટે તમારા વિષે મારા અંતરમાં જે વિચારો પડેલા છે તે કું તમને જમ્યાવી દઈ. તમારા જેવા ખીજા ઠાકાઓ હશે અને તેમની નજરમાં આ વિચારો આવશે તો એમને પણ કંઈક જાણવાનું મળી આવશે. ઉપરાંત, મારી પાસે છે છતાં કું તમને શ. પાંચસો શા માટે નથી મોકલવો તેનું કારણ પણ આ ઉપરથી તમને સમજાઈ જશે.

તમે પ્રજ્ઞા વર્ષોથી મારા પિતાથી જુદા પડી ગયા છો. મારા પિતાના સુખદુઃખમાં તમે કદી સાથ આપ્યો નથી. પિતાના મૃત્યુ પછી અંમારી સંભાળ લેવાનું પણ તમને કોઈ દિવસ સૂઝ્યું નથી. આવા તમે, માત્ર ઠાકા છો એટલા ખાતર જ ખાસ હક્ક થી રીતે મોતમી ચંકો તે મારી સમજમાં આવતું નથી. કાપડાની વાત કું કરતો નથી. નીતિની દૃષ્ટિએ વિચારું છું તો મારી કમાણી ઉપર પડેલો હક્ક મારાં સ્ત્રી-બાળકો અને જાનો છે. એ પછી મારી બહેનો ને બાઈઓનો છે. એ પછી મને કે મારા પિતાને મદદ કરનારા

સત્રાઓનો છે. આટલાં પછી પણ તમારું નામ આવી શકતું નથી. કારણ કે મિત્રોના બળ ઉપર મારો કામધંધો ચાલે છે. એમના પછી સમાજમાં શુભ કાર્યો કરતી સંસ્થાઓને મારે સ્થાન આપવું જોઈએ.

આ રીતે તમારા માટે કોઈ સ્થાન જ મને દેખાતું નથી. તમે મારા કાકા છે તે સ્વીકારું છું. એટલે જ કહું છું કે મારી પાસે પૈસાની હાકમછોળ હોત તો તમને જરૂર આપત.

તમે કે કોઈ મને એવો પ્રશ્ન કરો કે 'કાકાએ મદદ નથી કરી અથવા તો એક બૂલ કરી છે એટલા ખાતર શું તમારે પણ બૂલ કરવી જોઈએ? તમે તો સુધારક છો, તો તમારી ફરજ અપકાર ઉપર પણ ઉપકાર કરવાની નથી?' દેખીતી રીતે તો આ પ્રશ્ન મૂંઝવનારો લાગે છે, પણ એના ઉપર મેં વિચાર કરી લીધો છે. કાકા-દેખા અને એવાં સત્રાઓ સાથે સંબંધ રાખવા વિષે મેં એક નિયમાવલિ જેવું જ તૈયાર કરી નાખ્યું છે. તમને એ મોઢાલું તો કદાચ અપમાન જેવું લાગે એટલે એનો સાર જ જણાવી દેવા છામ્યું છું.

કુટુંબના અને સમાજના બધા સંબંધો પરસ્પરની મદાય ઉપર જ નમે છે. જો મારે ખીજની મદદની જરૂર હોય તો મારી શક્તિ અનુસાર ખીજને મારે મદદ કરવી જ જોઈએ. જો હું કોઈ તરફથી ઉદારતાની અપેક્ષા રાખતો હોઉં તો ખીજ કોઈ તરફ મારે પણ ઉદાર બનવું જોઈએ. એકલી લાભ લેવાની વૃત્તિથી સમાજને પારાવાર નુકસાન થયું છે. આ વૃત્તિને બિત્તેજન પણ ન આપવું જોઈએ.

ઉપરાંત એ પણ સમજવું જોઈએ કે દરેક માણસની શક્તિ અને સાધનોને મર્યાદા હોય છે. આપણી સામે ફરજના તો ઢગલા પડ્યા છે. એ બધી ફરજનો કામ જોઈએ જોઈએ અને તે પ્રમાણે જ સાધનો વાપરવાં જોઈએ. આર્થ નામ વિવેકશુદ્ધિ. હું તમને જ પૂછું કે તમારા ચિરંજીવી માટે તમે જે કંઈ કરવા તૈયાર થશો તે બધું મારે.

માટે કરશે ખગ ! તમે ન કરો તો મારે તો માફુ લમાડવું થોડ્ય છે ! તમે અમાગથી 'જુદા' ન થયા હો તો પણ આટલો બેદ તો રહેવાનો જ. મને લાગે છે કે એમાં વધી પણ ન હોઈ શકે.

આમ છતાં સંકટના, મોઢગીના, દુઃખના એવા પ્રસંગો આવે કે તમારે માથાસે પોતાથી થાય તે બધું કરી છૂટવું જોઈએ. આ વખતે પણ એ વિવેક તો વાપરે જ, પોતાના સાધનો અને બીજી ફરજોને પણ ખ્યાલ કરે. તમે અત્યારે જે રકમ મગાવો છો તેને હું એવું સંકટ મણતો નથી. બાબુના લક્ષ તમારે સાદાર્પથી જ કરવાં જોઈએ. સામો પક્ષ ઇન્કાર કરતો હોય તો તમારે બીજી કંઈ અવસ્થા કરી લેવી જોઈએ.

તમને થશે કે હું ઉદ્ધત બનીને આ ડહાપણ કરી રહ્યો છું. પણ તમે શાન્તિથી વિચારશો તો મારી વાત તમને સાચી લાગશે. હું જોઈ છું કે દેખાને પણ મારા વિષે ધણી વાર દુઃખ થાય છે. દેખા સારી સ્થિતિનાં છે છતાં મારા જેવા સામાન્ય સ્થિતિના લગ્નિજ પાસેથી વારતહેવારે કંઈ ને કંઈ અપેક્ષા-રાખી રહ્યાં છે. મારા પિતાના એ બહેન છે એટલે મને તેવી સ્થિતિમાં પણ મારે એમને મદદ કરવી જોઈએ એવો એમની માન્યતા છે. હું તો સમજું જ શકતો નથી કે આ મનોવૃત્તિ કયા પ્રકારની છે ! મારી પોતાની બહેન હોય ને આવી મામણી કરતી હોય તો એ મને અથોડા લાગે, પછી દેખાની તો વાત જ ક્યાં !

મેં તો મારા મન સાથે એક સિદ્ધાંત નક્કી કરી નાખ્યો છે કે આપણું તો લામણીથી આપણું અથવા તો કર્તવ્ય સમજીને આપણું. એ રીતે ન આપી શકાય તો લોકનિંદાના ભયથી તો ન જ આપણું. હું જોઈ છું કે ધણીખરા સર્વાંગીનાં સંબંધી આજે નિંદાના ભયને કારણે જ નબી રહ્યા છે. આ સ્થિતિ દુઃખદ મણાવો જોઈએ. આવા દંડના પાદા અમારા જેવા જીવાનોએ દૂર દહાવી જ દેવા જોઈએ.

જેવું મદદ વિશે છે તેવું જ માનમર્માદ વિશે છે. વડીલોનું માન સાચવવું જોઈએ એવું માનનારો કું'હું જ અને એ પ્રકારે મારું વર્તન પણ વિનયી છે એમ માનું છું, પરંતુ મારો ને મારી પત્ની પાસે તમે ને ફેખા માન માગ્યા જ કરો છો તે મને રુચતું નથી. માગવાથી માન મળે નહિ. અમે ક્યાંક જૂલ કરતા હોઈએ તો તમે જરૂર અમને સમજાવો પરંતુ અમારા ઉપર ગુસ્સો કરો અથવા પાંચ માથુસોની વચ્ચે અમને ભોંઠા પાડવાનો પ્રયાસ કરો તે તો સહન ન જ થાય. અમે એ વખતે જો તમારું અપમાન નથી કરતા તો તેવું કારણ અમારી સમજાય અને અમારા ગ્રેહકાર છે, નહિ કે લોહનિંદાનો ભ્રમ અથવા અમારો જૂલનો સ્વીકાર. તમારો હાજરીમાં અમારે કેમ બેસવું, કેમ બોલવું, કેમ વર્તવું તે અમે સમજીએ છીએ. આ બાબતમાં તમે સૂચના આપ્યા જ કરો તો અમને કંટાળો આવે.

આજે આપણી વચ્ચે એટલો સંઘર્ષ છે કે વારતહેવારે એકબીજાને મળીએ. ક્યારેક સાથે જમીએ કે કોઈ રથને ફરવા જઈએ. મને લાગે છે કે આ પૂરતું છે. આ રતેદમાં જો વૃદ્ધિ કરવી હોય તો મેં ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે એકબીજાને પોતાની મર્માદ સમજીને વર્તવું જોઈએ.

આ કામગીરી બાવ તમે સમજશો કે નહિ તે વિશે મને બીક તો છે છતાં જો મોકલું છું.

અમારા જંનેના પ્રણામ સ્વીકારશો.

લિ. ના
પાપવંદન.

લાઇ.....,

તમારા કામ ઉપરનો તમારો પત્ર મેં પણ વાંચ્યો છે. તેઓ તો એ કામગીરી વાંચીને થોડું જ ગયા છે. એમના માટે તમે જે કંઈ લખ્યું છે તેમાંથી એકે ૫ વસ્તુ સામે તેઓ વિરોધ કરી શકે એવી રીતિમાં

નથી, પરંતુ એ કામળ વાંચ્યા પછી મને, તમારા અને તમારા કાકાના એક સંબંધીને જે વિચારો આવ્યા તે તમને ઉપયોગી થશે એમ માનીને લખવા મુશ્કેલી હતી.

પહેલેથી જ એટલું જણાવી દઉં કે તમારા પત્રમાં જે લામણી બહુત કરી છે તે યોગ્ય છે પરંતુ હું તમને એક વિચારવંત અને સુધારક યુવાન તરીકે ઓળખું છું એટલે સામાન્ય ભત્રીજા કરતાં તમારી પાસે જે હું વિશેષ અપેક્ષા રાખું તો તે ગેરબ્યાજખી નહિ ગણાય. મારે ખાસ તો તમને એ કહેવાનું છે કે તમારા કાકાએ તમારી પાસે રૂ. ૫૦૦ ની મદદ માગી તેના જવાબમાં તમે આટલું બધું ન લખ્યું હોત તો ચાલી શકત. કૌટુંબિક સંબંધો અંગેના તમારા વિચારો માટે આ પ્રસંગ શોધવાને બદલે તમે સ્વતંત્ર જ પત્ર લખ્યો હોત તો તેની અસર વધારે થાત. તમે એટલું તો કળુસ કરશો કે કોઈ પણ બહિષ્કાર પાસે આપણે નવો વિચાર રજૂ કરવા મુશ્કેલી હોઈએ તો એની માનસિક સ્થિતિ અતે અપણા પત્રના પ્રત્યાઘાતો કેવા થશે તે પહેલેથી જ વિચારી લેવું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ તમારો પત્ર તમને યોગ્ય લાગે છે ખરો ?

ખીજી વાત, તમારે નાની નાની બાબતોને મોટું રૂપ આપવું ન જોઈએ અને એ જ રીતે જૂના વિચારના લોકોનું જે વર્તન તમે જુઓ તે બાજની કસોટીએ ન તપાસતાં તેની પાછળ કદ રિવાજોનું કેટલું બળ છે તે પણ તમારે જાણવું જોઈએ. ફ્રાંસ વિષે તમે જે લખ્યું છે તે માટે હું એટલું કહી શકું કે ફ્રાંસની એમાં સ્વાયંવૃત્તિ કરતાં જૂની માન્યતાનું બળ વિશેષ છે. મારો કહેવાનો આશય એ નથી કે એવી માન્યતાને પોષવો જોઈએ. એ માન્યતાઓ તો પહેલી તકે જ ઉખેરી નાખવી પડે પરંતુ તેનો આપણને ખ્યાલ હોય તો આપણે ફ્રાંસ વિષે ઘીણો ભાવ કદી ન અનુભવીએ-એમના પ્રત્યેની ફરજમાં કે લામણીમાં પાછા ન પડીએ અને છતાં યે તેઓ જે માનતા હોય તે અયોગ્ય હોય

તો ન કરીએ. આમ આપણે જેટલું ખરાબ છે તેટલાનો વિરોધ કરીએ અને જેટલું સારું છે તેને સ્વીકારીએ અને પોષીએ. હું ધારું છું કે તમે સહેજ પશુ વિચાર કરશો તો મારી આ વાત ખરી લાગશે. ઉપરાંત બહેનો કે ફેંખાઓ પોતાનાં પિયર પાસેથી કાંઈ લેવાની અપેક્ષા રાખે છે તેની ખાછળ મુખ્ય કારણ સસરા પક્ષમાં પોતાનું અને પોતાના પિયરનું સારું દેખાડવાનું પણ હોય છે. આ વસ્તુ જો તમારા લક્ષમાં હોય તો ફક્ત સાથેના તમારા વર્તનમાં લણો ફેર પડી જાય. જૂનાં રિવાજોમાં જે અનિષ્ટ તરફ છે તેનો તો આપણે નાશ કરીએ જ. પરંતુ એટલું સમજી લઈએ કે મોટો જામના રિવાજોનો ઉદ્ભવ તો કાર્મિક શુભ હેતુમાંથી જ થયેલો હોય છે. આ હેતુને અવતોળગતો ગમવો અને અનિષ્ટોને વિદાય આપવી એ કામ આજના વિચારવંત સુધારકોનું છે.

તમે જ્યારે કાકાને ઉપદેશ આપવા બેસો છો ત્યારે તમારે તમારા પોતાના કર્તવ્યનો પણ ખ્યાલ કરી લેવો જોઈએ. ફરજો બળવવા અંગે તમે જે કંમ જોડો છો તે મને સાચો લાગે છે. પરંતુ તેને પણ જડતાપૂર્વક વળગી રહેવું યોગ્ય નથી તમે કાકાને લખો છો કે ભાષ્ટના લમ સાદાઈથી કરો ત્યારે તમે તેમની પરિસ્થિતિનો પૂરો વિચાર કરતા નથી. મારા મન પ્રમાણે તો તમારે પાંચસો નહિ તો એકસો પણ, તમારી શક્તિ અનુસાર આપવા જોઈતા હતા. તમે જો એમ ક્યું હોત તો તમારા કાકાની પાસે નવા વિચારો રજૂ કરવાનો તમારો દક્ષ તમે મેળવી શકત. એક વસ્તુ સતત લક્ષમાં રાખી જોઈએ કે કોઈપણ વસ્તુ મેળવવા માટે ભોમ તો આપવો જ પડે છે. તમે કુટુંબમાં પ્રેમભર્યો સંબંધ રચાવવા ઇચ્છતા હો તો તમારે પણ થોડી તાણ બોજવીને બીજા માટે ધસાવું જ જોઈએ. તમને હું એક વ્યવહાર-જડ વ્યક્તિ તરીકે ઓળખતો હોત તો આ બધું ન લખત, પરંતુ હું તો તમને સાચી રીતે ન્યાય અને નીતિ ઉપર ચાલનાર શુદ્ધિશાળી જુવાન.

તરીકે પિછાનું છું; એટલે જ હું છું કાકા જૂલ કરતા હોય તો પણ તમારે તો તમારી ફરજ બજાવવી જ જોઈએ.

કાકાએ તમારા પિતાને બીડને પ્રસંગે પણ કદી મદદ કરી નથી તે હું જાણું છું. તેઓ ધણી લોભી અને સ્વાર્થી છે તેની પણ મને માહિતી છે, પરંતુ આ મનોદશા કાકાના જીવાન દીકરાઓમાં ઊતરવા ન દેવી હોય તો આપણે કાકા જેવા ન થવું જોઈએ. તમારા પિતા અને કાકા બંને જુદા થયા. આજે તમે ફરીને સંયુક્ત કુટુંબની રચના ન કરી શકો તે હું સમજું છું. તમે એવો પ્રયાસ કરો તો નિષ્ફળતા જ મળે એમાં શંકા નથી. પરંતુ તમે રોકો તો તો રચી જ શકો. એ તો વડે તમારું આખું જ કુટુંબ રોકવાયથી બંધાયેલું છે. આ સિદ્ધિ કાંઈ ઓછી ન ગણાય.

જ્યાં જુદા પડ્યા છતાં આવા રોકતો કાયમ રહે છે ત્યાં એક પ્રકારની સહાનુભૂતિનો ભાવ સૌ કોઈ અનુભવે છે. દરેકને એમ લાગે છે કે મારી પીઠ પાછળ આટલા બધા ઊભા છે, આ વિશ્વાસથી માણસનું બળ અને સમૃદ્ધિ બંને વધે છે—સ્વાર્થવૃત્તિ કાંઈક ઓછી થાય છે. બીજા માટે ધસાતી વખતે માફ લૂંટાઈ જશે એવો ભય નથી રહેતો. આનું નામ કુટુંબભાવના છે. આ ભાવના તમારે કેળવવી જોઈએ અને નજીકના સગાઓમાં પ્રસરાવવી જોઈએ.

મને આશા છે કે મારા આ પત્રનું યોગ્ય રીતે વાંચન થશે. આપું બધું લખવાનો મને સૌ હક્ક છે એવું માનીને તમે એમની અવગણના નહિ કરો એટલું માની લઉં છું.

મામા ભાણેજ

પૂજ્ય મામા,

હું તમારો ભાણેજ નથી અને છતાં તમને મામા લખું છું તેનું કારણ એ કે તમે મારા નહિ તો કોકના તો મામા છો જ. એમ તો તમે પિતા હશો, બંધુ હશો, પતિ હશો પણ અત્યારે એ બધું જૂલો જલ તમને કેવળ મામા તરીકે ઝોળખીને જ આ કામળ લખું છું. આ કામળની અંદર લખેલી દરેક વિગત એક સહૃદયો અને સમજી ભાણેજને લખી છે એમ માનજો.

મારા મન ઉપર સૌથી પ્રબળ અસર બહેન અને ભાણેજ પ્રત્યેની તમારી મીઠી લાગણીની છે. વર્ષોથી હું જોઈ રહ્યો છું કે તમે એમને માટે ધમાવામાં કાંઈ બાકી રાખતા નથી. કોઈ અપવાદરૂપ સ્થળે તમે તેમના ધરના કારભારમાં માથું મારે છો ત્યારે તમે બહુ બેહદ લાગો છો. એ વખતે તમારા તરફ તિરસ્કાર પણ પેદા થાય છે. 'શૈકના સાળા' જેવી ગાળ તમામ મારે જ વપરાય છે. આવું બેહદું સ્થાન તમે ક્યાં તો ખુશામત કરીને મેળવો છો અને ક્યાં તો અનેક કાવાદવા કરી તમારી બહેનને તમારા પક્ષમાં લઈ પ્રાપ્ત કરો છો. આમ કરવાને પરિણામે તમારો સ્વાર્થ કદાચ સધાતો હશે, પરંતુ મામાના જ પવિત્ર સંબંધને તો તેથી કલંક જ લાગે છે. આજે એ અપવાદરૂપ મામાને એક બાલુ મૂકીને મોટા ભાગના મામાઓ આ પત્ર લખતી વખતે મારી નજર સમક્ષ હું રાખું છું. અને એમની મીઠી લાગણી માટે જીવનની ધન્યતા અનુભવું છું.

સામાન્ય રીતે કૌટુંબિક સંબંધોમાં એક પક્ષની ખીજ પક્ષ સામે જે મુખ્ય ફરીઆદ હોય છે તે મામા સામે તો કાંઈ બાણેજની હોતી જ નથી. દરેક સ્થળે એમ કહેવું પડે છે કે લેવા કરતાં આપવાની વૃત્તિ વિશેષ રાખો. મામાબાણેજના સંબંધમાં તો એમ છે જ. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના અપવાદો બાદ કરતાં મામા હમેશાં ધસાય છે અને બાણેજના લાગે ધસાવાનું કદી આવતું જ નથી.

આ બાબતમાં મારે એમ કહેવું છે કે તમે ધસાવાની વૃત્તિની થોડી મર્યાદા બાંધો. કું જાણું છું કે દરેક વખતે તમે લાગણીપૂર્વક જ નથી ધસાતા. કાંઈ વાર પ્રચલિત રિવાજોને માન આપી બહેન અને બાણેજ માટે તમારે ધસાવું પડે છે અને કાંઈ વાર એક જ માના બોળે રમેલાં બાંકુઓમાંથી જુદી પડી મચેલી બહેન પ્રત્યે તમને સ્વાભાવિક લાગણી જન્મે છે. એમાંથી તમે ધસાવા માટે, કંઈક કરવા માટે, કંઈક આપવા માટે તત્પર થાઓ છો. આ બધું બાણેજને સારું લાગે છે ને લાભદાયી થાય છે છતાં આજના સંસ્કારી બાણેજો મામા ઉપરનો આ બોળે ઓછો કરવા ઇચ્છે છે.

તેઓ એમ માને છે કે જે વસ્તુ રિવાજને ખાતર કરવી પડતી હોય તે તો આજે જ બંધ કરો. અમારે મદદની જરૂર પડશે તો અમે સ્પષ્ટ સંજોગોમાં એ માગી લઈશું એ વખતે તમારી શક્તિ હોય તો મદદ કરજો, પણ રિવાજને ખાતર એક પાછનો પણ ધસારો સહન કરતા નહિ. જે ધસારાની પાછળ પ્રેમનું બળ ન હોય તે ધસારો ખરું જોતાં પૈસાનો નહિ પણ સ્નેહનો જ હોય છે. એવા દરેક રિવાજને અંતે સ્નેહભાવ ઓછો થયો જાય છે. જે વસ્તુ બળપૂર્વક અને અણ-ગમતા મને કરવી પડે તેનું પરિણામ આજરે કેવું આવે ?

મને ખાસ તો લગ્ન અને એવા પ્રસંગો આ વખતે વધુ યાદ આવે છે. આવા દરેક પ્રસંગે મામાને શક્તિ હોય ?

હોય કે ન હોય છતાં સારો એવો ખસારો સહેવો પડે છે. આવા પ્રસંગે પ્રેમ વધવાને બદલે ધરી ભય એ કેવી કરુણતા ગણાય ? તમારા સંબંધ પરત્વે જ નથી કહેતો, પરંતુ સર્વ સંબંધો લક્ષ્મી રાખીને કહું છું કે આવા દરેક પ્રસંગમાં કલેશ-કંકાસ થાય છે અને મન ભૂલ પડી ભય છે તેનું કારણ આ ખોટો, પરાણે સહેવો પડતો ખસારો જ હોય છે. આ પદ્ધતિ અને મનોદયા બદલાતાં જ ભોઈ એ.

એટલે રિવાજને ખાતર તો તમે કશું કરો જ નહિ, પણ તમે લામણીપૂર્વક જે કંઈ કરી રહ્યા છો તે વિષે પણ મારે એ કહેવાનું છે કે ત્યાં તમારો મર્યાદાનો હમેશાં ખ્યાલ રાખો. તમારો પ્રેમ અમે સમજીએ છીએ અને તેની કદર પણ કરીએ છીએ. તમારી સ્થિતિ સારી હોય અને મદદ કરતા રહો તો બહુ ન લાગે, પરંતુ જમે તેવી સ્થિતિમાં પણ તમે અમારા માટે કંઈ કરો છો ત્યારે જરા લાગી આવે છે. અમારા સંસ્કારોને એ બંધબેસતું થતું નથી.

વળી તમે અમારો મદદ તો કોઈ સંયોગોમાં સ્વીકારતા જ નથી. એટલે વિશેષ લાગી આવે છે. અમે સાચે જ 'સો સાહચર્ય બરાબર એક સાણેજ' થવા નથી ઇચ્છતા. એમાં અમારું અપમાન છે. જે કાળમાં સ્ત્રી નિરાધાર ગણાતી હશે તે કાળમાં આ કહેવત શોભતી હશે, આજે એમાં શોભા નથી રહી.

એક ખીજ વસ્તુ પણ મારે તમને કહેવી છે. ઉપર જણાવેલા અપવાદરૂપ મામાને તો હું તિરસ્કારું છું. એનામાં માણસાઈનો જ અભાવ હોય છે એમ મારું માનવું છે. કોઈ વાર બહેનના ધરના કારભારમાં બહેન અને તેના બાળકોના હિનને ખાતર રસ લેવો પડે તે હું સમજી શકું છું, પરંતુ એ વખતે તો મામાની નિઃસ્વાર્થતા વિશેષ જગમગી ઊઠેલી જોઈએ. એ વખતે એ 'શેઠનો સાળો' ન હોય, પણ દુઃખિયારી બહેનનો બાંધવ હોય.

પણ આ જાને અપવાદરૂપ પ્રકારને છોડીને સર્વ સામાન્ય સંબંધો વિશે એક વસ્તુ મને ખૂંચી નહીં તે જણાવવા હું છું. મામા પોતાની બહેનના ભાણેજના ઘરમાં કેમ મુદ્દલ રસ લેતા નથી તે મારી સમજમાં નથી આવતું. એણે શા માટે એમ માની લેવું જોઈએ કે બહેન કે એના દીકરાઓ પ્રત્યે પોતાને કોઈ હક્ક જ નથી ! શરીરથી છૂટા પડી ગયેલા અંમની પંઠે એમને શા માટે મથુવા જોઈએ !

કુટુંબ બ્યવસ્થા ખાતર એટલું જરૂરી છે કે બંનેનું સંચાલન તે તે ધરના માણસો જ કરે, પરંતુ કોઈ પણ પ્રકારનો રસ ન લેવાનું પરિણામ એ આબું છે કે બહેનના કે ભાણેજના મુખદુઃખમાં ભાઈ-મામા કશો દિરસો જ લઈ શકતા નથી. દૂર બેઠાં બેઠાં આંસુ સારીને જ તેઓ બેસી રહે છે. મારો મત એવો છે કે આમાં મામા પોતાના ધર્મ ચૂકે છે. એમણે બહેન સાથેનો સંબંધ જીવંત રાખવો જ જોઈએ.

આમ કરવાથી એક પ્રકારનો સમાનભાવ પણ કેળવાશે. બહુ જતા આવતા રહેવાથી સંબંધો શુદ્ધ બનશે ને એમાં સ્નેહની પ્રમાદતા આવશે. ભાણેજ એટલે લેનારો અને મામા એટલે દેનારો એ રિયલિટીને પણ અંત આવી જશે. તમે આમ કરો તો આજે અમે માસી સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ ધરાવતા નથી તે પણ સંધારી. તમે જ આ બધા સંબંધોમાં સક્રિયરૂપ બનશો અને સૌને આપણું કુટુંબજીવન આ પદ્ધતિથી વધુ સમૃદ્ધ અને વિશાળ બનતું લાગશે.

સિં.....ના પ્રશ્નમાં

વદાલા ભાણેજ.

હું તારો મામા ન હોવા છતાં જો તેં મને મામા ગણીને પત્ર લખ્યો છે તો હું પણ તને ભાણેજ માની લઈ એનો જવાબ આપી દઉં. મેં તારો ઠાગળ જો સ્નેહથી વાંચ્યો છે તે જ સ્નેહથી મારો આ ઠાગળ તું વાંચીશ એવી આશા રાખું છું.

તારી લખેલી એકેએક વાત સો દૃઢ સોનું છે. આજના
માનવને લક્ષમાં રાખતાં તે જે કંઈ લખ્યું છે તે મને બરાબર લાગે
છે. મારે એમાં હિંમતવાનું એટલું જ છે કે ગ્રામીણજનના સંબંધમાં
મા નવીનતા આણવાનું બળ મારા કંઈ તારામાં વિશેષ છે. અમે
હા યમ તેમ તો મે જૂના જમાનાના જાણકાર છીએ. નવી ફવા અમને
પરો છે ખરી પરંતુ અમે એથી ડરીએ છીએ. શું સાચું અને શું
ખોટું તે અમે સમજીએ તો છીએ પણ સાચું અપરવાનું અમારા-
માં બળ નથી અને ખોટું ઠોઠી દેવાની હિંમત નથી. આ
મને વસ્તુ તમારી પાસે છે એટલે બધી બાબતમાં પહેલ તારે જ
કરવી જોઈએ.

તને યશ કે જે કરવાનું મારે છે તેની પહેલ તારે શી રીતે
કરવી? આનો બધકાર જમાન તારે જોઈતો હોય તો હું આપવા
ગ્રાટે તૈયાર છું. જેમ સિદ્ધાંતની વાત તને વધુ યજે છે તેમ બધકાર-
ની વાત અમારા જવાને વધારે સમજાય છે.

તું લખે છે કે રિવાજને ખાતર જે કરવું પડતું હોય તે ન કરો.
વાત તો સાવ સાચી છે પણ તું સ્ત્રી નામ છે કે અમારી દુનિયામાં
બધકાર વિના કુખે જીવી શકાય નહિ. આદ્યાદ્યું સાચ્યા પછી
પણ અમારે દીકરને પાત્ર થવું પડે છે. તું લખે છે તેવું કરીએ તો
કોઈ સાથે અમારો સંબંધ જ ન રહે અમારા પરણ-મરણમાં કોઈ
આવે નહિ અને અમને જ કોઈ પોતાના ધરના પ્રસંગમાં ખોલાવે નહિ.
અમે આખી યાત્રિમાં એકલા પડી જઈએ એટલે લાચાર થઈને એ
સૌના પગમાં પડવા જવું પડે.

આમાંથી હિંમતવાનો રસ્તો જ નથી એમ ન માનતો, પણ એ
તો તું કંઈ શકે એવો રસ્તો છે. અમે માગી તરીકે જે કંઈ કરવા
મે પુ. ૨૭

તેવાર થઈએ તે યોગ્ય ન લાગતું હોય તો તમારે જ ન સ્વીકારવું જોઈએ. તમે આમ કરો તો તે ગેરવ્યાજબી પણ ન ગણાય. અમને રક્ષણ મળે કે ‘અમે શું કરીએ, એ સુધારક છે.’ એટલે તમે, આજના યુગના ભાણેજને અમારો ઘસારો બચાવવા જ માગતા હો તો આ સીધો રસ્તો તમારે પકડવો જોઈએ. આવું થોડા કુટુંબોમાં થાય તો રિવાજનું જોર ઓછું થઈ જાય અને ધીમે ધીમે સૌ કાંઈ એમાંથી નીકળી જાય. ખોલ, આ રસ્તો તું લઈ શકશે !

લાગણીથી જે આપીએ છીએ તેમાં મર્યાદા મૂકવા બાબત તું જે લખે છે તે તો ઠીક નથી લાગતું. એ તો તમારા બાપુને કે બાને તમે ઘસાવાની ના પાડો તેના જેવું છે. આ બાબતમાં તમારે કંઈ બોલવું જ ન જોઈએ. એટલું ખરું કે આજે તમારો કંઈ ઉપયોગ જ અમે લઈ શકતા નથી તે બરાબર ન ગણાય, પરંતુ એ માટે પણ તમારે જ-ભાણેજને જ પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે. મામાના પુત્ર—પુત્રીઓને માટે એ કંઈ કરે તો અયોગ્ય ન ગણાય. એમને કરેલી મદદ અમને જ ક્યાં બરાબર છે ને ? એકલા પૈસાથી આ દુનિયામાં જીવાતું નથી અને પૈસા મેળવવામાં પણ અકલ, હોશિયારી અને કિસ્મતની સાથે લાગવગ અને સાય-સહકારની જરૂર પડે છે. આવો સાથ તમે જરૂર આપી શકો.

તમે જે અપવાદરૂપ મામાઓ ગણાવ્યા તેમાં પહેલાની અમને પણ શરમ છે અને બીજા, દુઃખિયારી બહેનના બીરૂ થનારને અમે પણ વંદન કરીએ છીએ. સાચું પૂછ તો અમારી લાગણી હમેશાં એ બીજા પ્રકારના મામા જેવી જ હોય છે. અમારી અશક્તિ કે બીકને કારણે અમે પ્રસંગ આવ્યે એમ ન વર્તી શકતા હોઈએ તે જુદી વાત છે.

હવે એક જ વસ્તુનો જવાબ આપવાનું બાકી રહે છે. અમે

તમારા ધરમાં અને તમારા જીવનમાં કેમ રસ લેતા નથી, આ તારો પ્રશ્ન છે. મારો જવાબ અમુક અંગે તો તે પોતે જ આપી દીધો છે. આપણા કુટુંબોની રચના જ એવી છે કે અમે વધુ પડતો રસ લેવા માંડીએ તો અવ્યવસ્થા અને અસતોષ જ પેદા થાય. આમ છતાં આજે અમે અભણપણની પેઠે દૂર જ બેઠા રહીએ છીએ તે તો યોગ્ય ન જ ગણાય, પરંતુ તે માટે પણ મારે તો તારા ઉપર જ ભાર નાખવાનો છે. તું ધારે તો આપણી વચ્ચે જે અંતર છે તે પૂરી શકે. તું મામાના ધરમાં રસ લેવા માંડ અને એમને તારી પ્રવૃત્તિમાં સાથે રાખે તો આપોઆપ એ રસ પેદા થશે. તારા પિતાશ્રીને પણ તારે આ વાત સમજાવવી જોઈએ અને પરસ્પર ઘાગણી વધારવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

તને થશે કે મામાએ તો મધું મારે માથે જ ઢોળી નાખ્યું, પણ તું જરા ઊંડે જોતરશે તો જોઈ શકશે કે નવા યુગના સુધારાનો ભાર જોતકવા જેટલી અમારી પીઠ મજબૂત નથી. અમારા પગ ફડિના બંધનથી બંધાયેલા છે અને એટલે અમારી કેડ વાંકી વળી ગઈ છે. અમને સુધારાને માર્ગે ચલાવવા હોય તો અમારા સંબંધમાં જે જે જીવાનો આવતા હોય તે સૌએ અમારી અવગણના કરવાને બદલે, અમારી મુશ્કેલીઓ અમજી અમને સાથ આપવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

આ મામાના બાણેને એટલું કરશે ?

લિ. મામાના આશીર્વાદ.

સાસુસસરા

પિતાતુલ્ય વડીલશ્રી,

પહેલેથી જ કબૂલ કરી લઉં છું કે આ કાગળ લખતાં મને સંકેત થાય છે. તમારી સાથે હું એટલા પરિચયમાં નથી કે મારા મનની વાત સામે બેસીને કહી શકું. જો એ વાત ન કહેવાથી કશું તુકસાન થવાનો સંભવ ન હોત તો હું મૌન રાખવાનું પસંદ કરત, પરંતુ મને મારા પોતાના જીવનથી અને મારા જેવા જમાઈઓના જીવનથી જે જાણવા મળ્યું છે તે આ પત્ર લખવા માટે પ્રેરે છે. તમને આ પત્ર લખતી વેળા કોઈ ચોક્કસ જમાઈના સસરા તરીકે હું કદપતો નથી પરંતુ આપણા સમાજના સર્વ સસરાઓના પ્રતિનિધિરૂપ ધારી લઉં છું. આમ છતાં મારે જમાઈવતી બોલવાનું છે એટલે થોડો સંકેત રહે તે સાવ સ્વાભાવિક છે. મારા આ પત્રમાં હું જે લખું છું તે 'થોડું લખ્યું ઝાઝું' કરી વાંચીનેના જેવું છે. મને આશા છે કે મારા આ કાગળ મારા માતાતુલ્ય સાસુજી પણ વાંચશે કારણ કે મારી નજર સમક્ષ તમને બનેને રાખીને આ પત્ર લખવા હું તત્પર થયો છું.

મારે એટલું બધું લખવું છે કે પહેલું શું લખવું ને પછી શું લખવું તે નક્કી થઈ શકતું નથી. પત્રમાં અવ્યવસ્થા લાગે તો માફ કરજો કારણ કે મારે તો જેવા છે તેવા મારા વિચારો નિખાલસપણે તમારી પાસે રજૂ કરી દેવા છે. એમાં હું કંઈ જીલ કરતો હોઉં તો તમે એક વડીલ તરીકે દરગુજર કરશો એવી મારી આશા છે.

સૌથી પહેલું મારે જો કહેવાનું છે કે મને મારા કુટુંબથી તમે જુદો ન ગણો. તમારી પુત્રી તમે મને સોંપી છે છતાં તમારે યાદ

રાખવું જોઈએ કે હું મારા કુટુંબને સોંપાયેલો છું એટલે તમે તમારી પુત્રી મારા આખા કુટુંબને સોંપી દે એમ કહું તો ખોટું નથી. અમારા લગ્ન પહેલાં તમારી પુત્રીને તમે કેવા વિચારો આપ્યા હશે, એનામાં કેવા સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું હશે, મારા ને મારા કુટુંબ પ્રત્યે કેવી ભાવના તમે એના હૃદયમાં કેળવી દશે તે બધું હું જાણતો નથી. તમારી પુત્રીના આજના વર્તન ઉપરથી પણ હું તે નક્કી કરવા માગતો નથી. પરંતુ તમને એટલું તો જણાવું છું કે હવે પછી એના ઉપર જે કંઈ અસરો પડવાની હોય તે મારા અને મારા કુટુંબના હિતને લક્ષમાં ગંભીરે પાડવામાં આવે. તમે એનામાં સારા સંસ્કારો સોંચશો તો તેનો લાભ એને પોતાને પણ મળશે.

ધણી ચાર મને એમ લાગે છે કે અમારા ગૃહજીવનને સુખી કરવાનું તમારા હાથમાં પણ છે. તમે તમારા કુટુંબ જેવો જ પ્રેમ અમારા કુટુંબ પ્રત્યે રાખો તો અમારા ગૃહજીવનમાં અનેરી મીઠાશ આવે એવું મારું માનવું છે. આજે ધણાખરા કુટુંબોમાં હું દુઃખ સાથે એ કરતાં જિલ્દી સ્થિતિમાં જ દર્શન કરું છું. કન્યાના માતાપિતા એના શ્વસુર પક્ષના કેમ જાણે વિરોધી હોય એમ જ વર્તે છે. પુત્રી જ્યારે પોતાને ત્યાં આવે છે ત્યારે એને ઉચ્ચેરવાનો જ તેઓ આક્રમક પ્રયત્ન કરે છે. પોતાની પુત્રીને એનાં સાસુ નાનુંદ, દિવર, નેક, સસરા તરફ ભક્તિભાવ ઉપજે તેવું કર્યું કરેવાને બદલે તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર અથવા અવઘા થાય તે પ્રકારનું જ બોલવામાં આવે છે.

આમ જા માટે થાય છે તેનાં કારણોમાં હું જોડા કિતરો છું. જૂના અને નવા વિચારના કુટુંબોનાં કારણો જુદાં જુદાં છે. એ જને અહીં રજૂ કરીશ તો તમને લગભગનાં સહેધું થશે અને તમે જાને તે વર્ગમાં દમેા છતાં આ પત્ર તમને ઉપયોગી નીવડશે.

આ કારણો શોધવા જતાં પુત્રી માટે જીવનસાથીની પસંદગી કેમ થાય છે તે આજે જોવું પડશે. જ્યાં વિચારો જૂના છે ત્યાં જમાઈ

તરફ ઓણું લક્ષ રહે છે. 'મુરતીઓ' જોવાય છે ખરો, પરંતુ તે ક્રાંતિ વિશેષ તેનું ધર, માતાપિતા અને સર્ગાઓનું નિરીક્ષણ થાય છે અહીં મુરતીઓ તો માત્ર સાધન જ હોય છે. ખીજા બાણ, નવા વિચારો ધરાવનારો માતાપિતા અને ધરકુટુંબ તરફ દુર્લક્ષ કરી 'જમાઈ'માં જ સર્વસ્વ જુએ છે.

મારી દૃષ્ટિએ એ બંને પદ્ધતિઓ મૂલ્ય ભરેલી છે. આમાંથી જ ઉપર કહેલી અવગણનાની આવના જન્મે છે, અને આમાંથી જ ખીજા અનિષ્ટો પણ ધીમે ધીમે અવતાર લે છે.

ન્યાં ધરને લક્ષમાં રાખવામાં આવ્યું હોય તો ત્યાં જમાઈની અવગણના થાય છે. બાલ્યરૂપે એને માન મળે છે ખરું, એના વિનય પણ કરવામાં આવે છે પરંતુ અંતરમાં એનું પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન રહેતું નથી. એ ધ્યાન તો એના માતાપિતાનું જ હોય છે. આ માતાપિતા પ્રત્યે પણ રૂપરૂમાં વિનય-વિવેક અને ગેરહાજરીમ મળતી દેખાય છે.

ન્યાં 'જમાઈ'ને મહત્ત્વ હોય છે ત્યાં તો ધર, જમાઈના માતાપિતા કે અન્ય સર્ગાઓનું કશું સ્થાન જ હોતું નથી. એમની મજકરી કેવળ દીકરી પાસે, નહિ, જમાઈ પાસે પણ ઘણી વાર થઈ જાય છે.

આના પ્રત્યાઘાતો બહુ ખરાબ થાય છે. તમારી પુત્રીના અંતરમાં ભક્તિભાવ પેદા થવાને બદલે અલ્પમાનો અથવા તો તોછડાઈનો ભાવ પ્રગટે છે. આ રિચનિર્મા લોકધાજને વશ થઈ અથવા તો મને ખુશ કરવા જો મારા વડોલોનું બહુમાન કરે તો એ તેમાં સંતોષ કે આનંદ પ્રગટતો નથી. સાચી લાગણી ન હોવાના કારણે ખરે પ્રસંગે એ હારી જાય છે. પોતાના કર્તવ્યમાંથી ખસી જાય છે અને સામા પક્ષના દોષો જોવાની એની વૃત્તિ કેળવાય છે.

૪ આ વસ્તુ સાવ નજીવી લાગે છે, પરંતુ તેની અસર નજીવી નથી. તમારે, ઘેર ન્યારે એ આવે ત્યારે અમારા ઘર માટે તમે શું કહો છો તે જાણવાની સ્વાભાવિક જિજ્ઞાસા એનામાં હોય છે. આરંભના દિવસોમાં તો સસરાનું ઘર એનું પોતાનું થયું હોતું નથી અને તમારું ઘર એ ભૂલી હોતી નથી એટલે આવી ચર્ચાની એના ઉપર જોડી અસર થાય છે. આને પરિણામે તમને કશો લાભ થતો નથી અને અમારા ઘરની શાન્તિ જોખમમાં મુકાય છે.

હું જાણું છું કે આવું તમે ઇરાદાપૂર્વક કરતાં નથી. તમારી પોતાની પુત્રીને દુઃખમાં મૂકવાનો વિચાર તમે કરો જ નહિ, પરંતુ સહજ બેદરકારી અને જૂની પદ્ધતિનું જ આ પરિણામ છે. તમે તમારા ઘરમાં આ વિષે જાગૃતિ રખાવી શકો તો આ દોષ સહેલાઈથી નિવારી શકાય એવો છે.

આટલું તો મારા કુટુંબ વિષે. હવે મારા પોતાના વિષે થોડું લખવા ધારું છું. આપણા સમાજમાં ચાલી આવતા ગિવાજ પ્રમાણે હું માન અને આદર આપવા લાયક વ્યક્તિ છું. પરંતુ હું જોઈું છું કે બધે સ્થળે મારા પ્રત્યે એક જ પ્રકારનું વર્તન ચલાવવામાં નથી આવતું. પુરુષ વિચાર અને અવલોકનને અતે મને એમ લાગ્યું છે કે સસરા-જમાઈના સંબંધો નીચેના ત્રણ પ્રકારોમાં વહેચાઈ જાય છે.

પહેલો પ્રકાર - પુત્રી આપી દીધા પછી એના વિષે બેદરકાર રહેનારાઓનો છે. કેટલાક વારતહેવારે દીકરી-જમાઈને પોતાને ત્યાં બોલાવે છે અને વ્યવહાર પૂરતો સંબંધ રાખે છે અને ન્યારે કેટલાક તો દીકરી જતાં એક મોટો બોબો દર થયો હોય એમ તે પછી સંબંધ જ ઊડી દે છે. વ્યવહારમાં રહેવા માટે જે થોડાક સંબંધ રાખવો પડે છે તેમાં સ્નેહભાવનો લગભગ અભાવ જ હોય છે.

હું ઈચ્છું છું કે આ સ્થિતિમાં ફેર પડે. જે દિવસથી હું તમારી પુત્રીનો સ્વીકાર કરું છું તે દિવસથી હું તમારો પુત્ર બનું છું. તમારું મારી સાથેનું વર્તન એ પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ. તમે મારા-અમારા જીવન પ્રત્યે બેદરકારી ફળવો તે હું ઈષ્ટ ગણતો નથી. તમારે અમારા જીવનમાં રસ લેવો જ જોઈએ અને તમાગ કુટુંબમાં અમે કંઈ પણ ઉપયોગી થઈ શકતા હોઈએ તો અમારી સેવા લેવાનો તમારો પણ અધિકાર હોવો ઘટે. આ પ્રકારનો સંબંધ રહે તો અમને હમેશાં એમ લાગે કે તમે અમારા વડીલ છો, આ મનોવૃત્તિનો લાભ તમારી પુત્રીને પણ મળે જ.

તમારે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે જે પુત્રીને અઢાર કે વીસ વર્ષ સુધી તમે ઉછેરી છે તે લગ્ન થતાં જ તમને બૂઝી જઈ શકે નહિ. એન અંતરની શાન્તિ માટે એ હમેશાં તમારા ઘરને ઝંખતી હોય છે. સસરાને ત્યાં એના માથે જવાબદારીનો બોજ હોય છે. આ બોજ દતારીને લહેર કરવાની, નિશ્ચિંત બનવાની પણ તેને ઇચ્છા થાય છે. તમારો લાભ લેવાની વૃત્તિથી નહિ, પણ આશ્વાસન અને નવું બળ જોળવવાની ઇચ્છાથી એ તમારે ત્યાં આવવા આહે છે.

તમે કહેશો કે એ અવાલ તો અમારો અને અમારી પુત્રીનો છે, એ માટે તમે શા માટે આટલું બધું લખો છો? જવાબમાં માટે જણાવવાનું કે આ બેદ તમે ભૂંસી નાખો, તમારી પુત્રી અને હું લગ્ન પછી એક જ શ્વાસે જીવનારા બે શરીરો છીએ એવું મોનો. અને બીજાં એ પણ પમાનમાં રાખો કે તમારી પુત્રીને મને એનું જીવન-સર્વસ્વ હું એને મારીમાં માનવતો હોય તો મારું જીવન-સર્વસ્વ એ છે. અમે બંને એમ ઇચ્છીએ કે અમારા ઉપર જે સ્નેહ વરસાવવા ઇચ્છે તે બંને ઉપર એક સરખો અને એક સંચો જ વરસાવે. એમાં અમને અપૂર્વ આનંદ મળે છે.

વેળા તમાર એ પણ જોવું જોઈએ કે તમારી પુત્રી તમારે ત્યાં આવે, તમારી સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ રાખે વગેરે મને અનુકૂળ છે કે નહિ ! તમે આ ન લેવો તો અમારા જીવનમાં તો કંઈયનાં ખાજ ન રાખાય. હું જોઉં છું કે ઘણાં પુત્રીધેલા માતાપિતા આ વસ્તુ તરફ દુર્લેક્ષ કરે છે. આમ કરવાને પરિણામે પુત્રીના દિલમાં અવગણના તો પેદા થાય જ છે, પણ જમાઈ અને સસરા વચ્ચે પણ મોટો ખાડો ખોદાય છે. એ બંને એકબીજાથી દૂર જતા જાય છે.

આ બંધાનું નિવારણ અમારાં બંને સાથે જીવતો સંબંધ રાખવામાં રહે છે. આ સંબંધ કેવળ અમારો જ લાભ માટે હું નથી માંગતો. તમારો પણ એમાં જ લાભ રહેશે છે. જે સ્નેહ આપે છે તે અધિકાર પણ ભોગવી શકે છે. અમે તો સ્નેહ અને સેવા બંનેને અંખીએ છીએ.

ખીન્ને પ્રકાર આથી જિલડી જ મનોવૃત્તિ દર્શાવતા સસરાઓનો હોય છે. તેઓ પોતાની પુત્રીને હમેશાં 'પોતાની' જ માને છે. એ 'પુત્રી' હોયે એના મધુર પક્ષની છે, એના પતિની છે વગેરે ખ્યાલો એમનો મગજમાં બેસતા જ નથી. તેઓ વધુ ને વધુ દિવસો પુત્રીને પોતાને ત્યાં રાખવાનું ચાહે છે. પુત્રીને તેઓ સ્નેહથી બીજાનાં નામે છે અને જે કંઈ આપી શકાય તે બધું એને આપે છે.

આનું પરિણામ પણ વિપરીત જ આવે છે. પુત્રીનું મન એના પતિને ઘેર સ્થિર થતું નથી. પતિને ત્યાં એ પરાયા જેમ રહે છે એટલે જે સ્નેહખીજ લમની પગથી જ રાખવા જોઈએ તે રોપાતાં નથી. પુત્રીના માતાપિતાએ આ વસ્તુ ધ્યાનમાં લઈ પોતાના સ્નેહની મર્યાદા બાધતી જોઈએ.

આ પ્રકારનાં એવાં સાસુ-સસરા પણ હોય છે કે જેઓ પુત્રીની પેડે જમાઈને પણ પોતાને ત્યાં રાખવા ઇચ્છતાં હોય. તેઓ ઘણી વાર તો એમાં અભિમાન લેતાં હોય છે. તેઓ જેમ માને છે કે અમે પુત્રી અને

જમાઈની સર્વ જવાબદારી ઉઠાવીએ તેમાં જ અમારી શોભા છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં 'ધરજમાઈ' રાખવાની આ મનોવૃત્તિ છે. આ બાબતમાં મારું કહેવું એમ છે કે પોતાના પુત્ર માટે આવી સ્થિતિ તેઓ સહન કરશે ખરાં ?

જો તમારે ત્યાં સંતાનમાં એક પુત્રી જ હોય અને મારા પિતાને ત્યાં મારા ઉપરાંત બીજા બાઈઓ પણ હોય તો તમારી આ મનોવૃત્તિ હું સમજી શકું છું. ખરું પૂછો તો મને એ યોગ્ય પણ લાગે છે. 'ધરજમાઈ' જેવું કંઈક શરમભર્યું સ્થાન લેવાનું પણ આ સ્થિતિમાં મને અયોગ્ય ન લાગે, જીલદું એમ લાગે કે તમને સ્નેહ ઠાલવવાનું અને અમને એવા-ભક્તિ ઠાલવવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય. કુટુંબબાવના એથી વધુ ઉજ્જવળ બને.

પરંતુ સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં આ વસ્તુ ઈષ્ટ નથી. એમાં બીજાંના પુત્ર અને પુત્રવધૂ જૂંટવી લેવાનું પાપ રહ્યું છે. કાઈજમાઈ આ સ્થિતિ પસંદ કરે જ નહિ, પરંતુ જો એ બેજવાબદાર, સ્વમાનહીન અને પ્રમાદી હોય તો એ તરફ લલચાય પણ ખરો. આ વખતે તમારે જ એના પુત્ર-ધર્મનું એને જ્ઞાન કરાવવું જોઈએ.

મને એમ લાગ્યું છે કે સસરા-જમાઈના સંબંધની આ મર્યાદા છે અને તેનું ખરાખર પાલન થવું જોઈએ.

'ધરજમાઈ' જેમ ન ગમી શકાય તેમ એને જ્યારે તે ત્યારે આપ્યા કરવાની રીત પણ યોગ્ય નથી. કબૂલ કરી લઉં છું કે એ આપવાની વૃત્તિ તમારા પુત્રી-ત્રેમનું પરિણામ હશે. તો પણ એ વસ્તુથી અમને લાભ થવાને બદલે જેરલાલ જ થાય છે. એટલા પ્રમાણમાં અમારો પુરુષાર્થ દણાય છે. તમારી પામે સાધન, સગવડ અને જ્ઞાન હોય તો અમે એટલું જ માગીએ છીએ કે અમારા પુરુષાર્થને માર્ગ આપવામાં તમે સહાયરૂપ બનો, એથી વિશેષ અમે કશું ઇચ્છતા જ નથી.

સૌ સગાંને

એક વસ્તુ મારે આ સ્થળે જ તમને કહી દેતી જોઈએ કે તમારી આપવાની વૃત્તિ પાછળ હમેશાં સ્નેહભાવ જ હોય છે એવી પણ અમને ખાતરી નથી થઈ. કેટલીક વાર સમાજમાં તમારા અભિમાનનું પ્રદર્શન લરવા માટે પણ તમે અમને નવાળો છો આ મનોવૃત્તિ ઈષ્ટ નથી. અમને એ તરફ તિરસ્કાર સિવાય બીજી કોઈ પ્રકારની લાગણી નથી.

સમાજમાં આવા ઘણા દાખલાઓ જોયા પછી જ હું આ શબ્દો લખી રહ્યો છું. પુત્રોને કે જમાઈને કંઈ આપવું હોય તો જોકા અંતરથી આપવું જોઈએ અને તેની કશા ચે પ્રકારની જાહેરાત ન હોવી જોઈએ. તમે દીકરી-જમાઈને એવું જાન કરાવો કે 'તમે અમારી મદદથી જ સુખે જીવી શકો છો' તો ખાતરીથી માનજો કે તમારી મદદ લેવા કરતાં આત્મહત્યા કરવાનું, તેઓ જો સ્વમાનશીલ હશે તો વધુ પસંદ કરશે.

અને તેઓ એવી કોઈડી સ્થિતિમાં મુકાયા હશે કે તમારી મદદ વિના ચાલે જ નહિ. સાચે કોઈ પણ બોગે એમાંથી છૂટવાનું મનોબળ એન.માં નહિ હોય તો તેઓ તમારી મદદ લેતાં લેતાં મનમાં તો તિરસ્કારનો ભાવ જ સેવશે અને એક દિવસે પોતાની સ્થિતિ ઠીક થતાં તમારું અપમાન કરતાં પણ નહિ અચકાવ. તે દિવસે તમને લાગશે કે 'મારા ઉપકારોનો આવો ફુલ બદલો એ લોકોએ આપ્યો!' તમે બૂલી જ જશો કે તમે જે મદદ કરી હતી તે ઉપકાર માટે નહિ, પણ સમાજમાં તમારી વાહવાહ જોલાવવા માટે કરી હતી. આ મનોદસાનું ફળ અપમાનમાં ન આવે તો શામાં આવે?

જોટલે જે આપો તે સ્નેહપૂર્વક આપો અને એની જાહેરાતની અપેક્ષા ન રાખો. જોટલું જ નહિ, પણ પ્રયત્નપૂર્વક એ જાહેર વ ન થાય તેની કાળજી રાખો. આમ કરશો તો તમારા દીકરી-જમાઈ ઉપર તેની ઘેરી અસર થશે.

જમાઈને

ચિ.....ની દીર્ઘાચુ,

સુકન્યા અને તમે તમારે ઘેર પહોંચશો કે બીજો જ દિવસે તમને આ પત્ર મળશે. પહેલાં તો તમે જને મારા હસ્તાક્ષરો જોઈને આશ્ચર્ય પામી જશો, પરંતુ જેમ જેમ વાંચવા માંડશો તેમ તેમ તમને વિદાય આપતી વખતે સુકન્યાની બાની આખોમાંથી આંસુ કેમ સરી પડ્યાં અને એ મહામહેનતે આંસુને ખાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં મારી આંખો કેમ બીની થઈ ગઈ તેના આંતરિક કારણો સમજાઈ જશે.

આ પત્રની લીટીએ લીટીએ તમે એક પ્રેમાળ માતાપિતાનું હૈયું વાંચી શકશો એવી મને આશા છે, આ હૈયું વાણીમાં વ્યક્ત ન થઈ શકે તે સમજવાનું પણ તમને અશ્વરું નહિ પડે. દૈયાની લાગ વાણી કરતાં લેખન સહેલું પડે છે છતાં તેમાં જે એ પૂરેપૂર્ણ તો પ્રગટ થઈ શકતી નથી, પરંતુ મને ખાતરી છે કે જેવા તમે આ શબ્દો દ્વારા એ લાગણીની ઝાંખી તો -

આ પત્રમાં મારી લાગણી ઉપરાંત તમારા ૨
બવહારુ સૂચનો મૂક્યાં છે તે તમે લક્ષમાં લેવાનું ચૂ-
સૂચનો આપનાર અહોરાત્ર તમારું કૃત્યાણુ ધ્વજનાર
તમે સ્વીકારશો તો એનું બળ વધી જશે. આ
આપણો સંબંધ કેમ બિંચા દરજ્જાનો રહી શકે
પરંતુ તેમાં સમગ્ર જીવનને બિંચે લાવનારું બળ
હું. જીવનનું દરેક વિશિષ્ટ કર્તવ્ય સમગ્ર જીવનને
એ એમ ખાતરીથી માનજો.

જેને તમે જીવન સોંપ્યું છે અને જેણે તમને જીવન સોંપ્યું છે તે મારી પુત્રી છે એટલું હું કહું તો તમે બધું સમજી જશો ખરા ? એ પુત્રીની અમે સાથે જ આત્માનું અમૃત પાઈને ઉછેરી છે. અનેક માઆપોની પેઠે અમે કોઈ દિવસ એને ‘પથરો’ માની નથી. અમારે ઘેરથી એક દિવસ એ ચાલી જનારી છે એ જ્ઞાનથી અમને એના પ્રત્યે બેદરકારી થવાને બદલે વધુ મમત્વ જ પેદા થયું છે. હમેશાં એમ લાગ્યું છે કે દીકરા તો અહીં જ રહેવાના છે અને આ ઘરની તમામ સમૃદ્ધિ કે સુખદુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના છે, પરંતુ જે એક દિવસ અમને સૌને જીવનભરને માટે છાંડી કોઈ અજાણ્યા સ્થળે ચાલી જવાની છે તેને તો લાડ લડાવીએ ! આ મનોવૃત્તિ સાથે સુકન્યાને અઢાર વર્ષ સુધી અમે ઉછેરીને છેવટ તમને સુપ્રત કરી છે.

તમારા બંનેનાં લગ્ન એકબીજાની ઈચ્છા અને સંમતિથી થયાં છે અને બંને પક્ષના વડીલોએ પણ એમાં આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યા છે, તે આ યુગમાં પરમ લાગ્યની નિશાની ગણાય. આવાં લગ્નમાંથી જન્મેલો પ્રેમ જીવનભર તમને સુખ, શાન્તિ અને શક્તિ આપી રહેશે એવી આશા હું વ્યક્ત કરું તો તે યોગ્ય જ ગણાયે. એ પરમ મંગલ સ્થિતિને અંગે જ મારે તમને બે શબ્દો કહેવા છે.

સુકન્યા અમને કેવી વહાલી છે તે મેં તમને કહ્યું. તેના સંસ્કારો જ્યાં છે તે તો હું નહિ કહું, કારણ કે અમારી પોતાની પ્રસંસા કરવા જેવું બે છે. આ કન્યાને અમે જે પ્રેમથી ઉછેરી છે તે જ પ્રેમથી તમને સોંપી છે. અમારી આંખના આંસુની પાછળ એ દુઃખી થશે એવી કોઈ ભાવના કતી નહિ, હોઈ શકે નહિ, એવી ભાવના સાથે પોતાની પુત્રીનું નસીબ મીળાંની સાથે જોડનાર અમે નથી. એના ભાવિ સુખ વિષે માનવીથી શક્ય એટલી ખાતરી ન મળે તો અમે એને જીવનભર કુમારિકા રાખવાનું પસંદ કરીએ. જાણીએ છીએ કે માનવીની શક્તિ મર્યાદિત છે અને ભવિષ્ય વિષે કોઈ જ કશું જાણતું નથી, છતાં પરમાત્માએ

જમાઈને

થિ.....ની દીર્ઘાધિ,

મુકન્યા અને તમે તમારે ઘેર પહોંચશો કે બીજે જ દિવસે તમને આ પત્ર મળશે. પહેલાં તો તમે બંને મારા હસ્તાક્ષરો જોઈને આશ્ચર્ય પામી જશો, પરંતુ જેમ જેમ વાંચવા માંડશો તેમ તેમ તમને વિદાય આપતી વખતે મુકન્યાની બાની આંખોમાંથી આંસુ કેમ સરી પડ્યાં અને મેં મદામહેનતે આંસુને ખાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં મારી આંખો કેમ બીની થઇ ગઈ તેના આંતરિક કારણો સમજાઈ જશે.

આ પત્રની લીટીએ લીટીએ તમે એક ગ્રેમાળ માતાપિતાનું હૈયું વાંચી શકશો એવી મને આશા છે, આ હૈયું વાણીમાં વ્યક્ત ન થઈ શકે તે સમજવાનું પણ તમને અધરું નહિ પડે. દેયાની લાગણીને વાણી કરતાં લેખન સહેલું પડે છે છતાં તેમાં જે એ પૂરેપૂરા રૂપમાં તો પ્રગટ થઈ શકતી નથી, પરંતુ મને ખાતરી છે કે મારા પુત્ર જેવા તમે આ શબ્દો દ્વારા એ લાગણીની ઝાંખી તો કરી શકશો.

આ પત્રમાં મારી લાગણી ઉપરાંત તમારા મટે મેં થોડાક વ્યવહાર સૂચનો મૂક્યાં છે તે તમે લખૂમાં લેવાનું ચૂકતા નહિ. આ સૂચનો આપનાર અંદોરાત્ર તમારું કલ્યાણ ધ્યાનનાર વ્યક્તિ છે એટલું તમે સ્વીકારશો તો એનું બળ રહી જશે. આ સૂચનામાં મુખ્યત્વે તો આપણો સંબંધ કેમ બિંચા દરજ્જાનો રહી શકે તે જ મેં લખ્યું છે પરંતુ તેમાં સમગ્ર જીવનને બિંચે લાવનારું બળ પણ છે એમ હું માનું છું. જીવનનું દરેક વિચિત્ર કર્તવ્ય સમગ્ર જીવનને બળ આપનારું હોય છે એમ ખાતરીથી માનજો.

૬

જેને તમે જીવન સોંપ્યું છે અને જેણે તમને જીવન સોંપ્યું છે તે મારી પુત્રી છે એટલું હું કહું તો તમે બધું સમજી જશો. ખરા ? એ પુત્રીની અમે સાથે જ આત્માનું અમૃત પાર્શ્વને હિછેરી છે. અનેક માળાપોની પેઠે અમે કોઈ દિવસ એને 'પયરો' માની નથી. અમારે ઘેરથી એક દિવસ એ ચાલી જનારી છે એ જાનથી અમને એના પ્રત્યે એદરકારી થવાને બદલે વધુ મમત્વ જ પેદા થયું છે. હમેશાં એમ લાગ્યું છે કે દીકરા તો અહીં જ રહેવાના છે અને આ ઘરની તમામ સમૃદ્ધિ કે સુખદુઃખમાં લાગીદાર બનવાના છે, પરંતુ જે એક દિવસ અમને સૌને જીવનભરને માટે છાંડી કોઈ અજાણવા સ્થળે ચાલી જવાની છે તેને તો લાડ લડાવીએ ! આ મનોવૃત્તિ સાથે સુકન્યાને અઢાર વર્ષ સુધી અમે હિછેરીને હવટ તમને સુપ્રત કરી છે.

તમારા બંનેનાં લગ્ન એકબીજાની પ્રવ્રજા અને સંમતિથી થયાં છે અને બંને પક્ષના વડીલોએ પણ એમાં આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યા છે, તે આ જુગમાં પરમ લાગ્યની નિશાની ગણાય. આવાં લગ્નમાંથી જન્મેલો રમ જીવનભર તમને સુખ, શાન્તિ અને શક્તિ આપી રહેશે એવી આશા હું વ્યક્ત કરું તો તે ચોગ્ય જ ગણાશે. એ પરમ મંગલ સ્થિતિને અંગે જ મારે તમને બે શબ્દો કહેવા છે.

સુકન્યા અમને કેવી વહાણી છે તે મેં તમને કહ્યું. તેના સંસ્કારો ત્યાં છે તે તો હું નહિ કહું, કારણ કે અમારી પોતાની પ્રશંસા કરવા જેવું બે છે. આ કન્યાને અમે જે પ્રેમથી હિછેરી છે તે જ પ્રેમથી તમને સોંપી છે. અમારી આખના આંસુની પાછળ એ દુઃખી થશે એવી કોઈ ભાવના કતી નહિ, હોઈ શકે નહિ, એવી ભાવના સાથે પોતાની પુત્રીનું નસીબ મીળાંની સાથે જોડનાર અમે નથી. એના ભાવિ સુખ વિષે માનવીથી ૧૩૫ એટલી ખાતરી ન મળે તો અમે એને જીવનભર કુમારિકા બાળવાનું પસંદ કરીએ. બાણીએ જીએ કે માનવીની શક્તિ મર્યાદિત છે અને ભવિષ્ય વિષે કોઈ જ કશું બાણીતું નથી, છતાં પરમાત્માએ

જે શુદ્ધ સૌને આપેલી છે તેનો ઉપયોગ તો એણે કરેલો જ નોંધો એમ માનીને અમે વર્તીએ છીએ.

એટલે અમારી સુકન્યા પ્રેમ અને વિશ્વાસથી તમને સોંપી છે. આમ છતાં માતાપિતાનું દિલ તમને એટલું તો કહી દેવા તકરે છે કે તમે એને પ્રેમ અને વિશ્વાસથી સંભાળજો. એ કન્યા છે તે કદી ભૂલતા નહિ એનું દિલ બહુ કમળ છે. આ મારા ઘરમાં એણે પ્રેમ સિવાય બીજું કોઈ લાગણીનાં દર્શન કર્યાં નથી એટલે શુભનનાં ધર્મજોમાં એ રૂગી જાય અને થાકી જાય એની છે તે હમેશાં લક્ષમાં રાખજો. એમ તો અમે કહેતાં નથી કે જે રીતે અમે એને જાળવી છે તે રીતે તમે જાળવજો, કારણ કે તમારે ત્યાં એ પત્ની, ગૃહિણી, પુત્રવધૂ વગેરે બનીને આવે છે હવે એની પુખ્ત ઉંમર ધર્મ છે, એટલે ધરનો બાર એણે ઉપાડવાનો છે. એની સેવાપરાયણ માતાએ આ શક્તિ એને આપી હશે એમ ધારુ છું, છતાં મારે તમને એટલી જાણામણ કરવાની છે કે, એના ઉપર ધીમે ધીમે બોલો મૂકજો. મને ખાતરી છે કે તમે એમ જ કરશો અને મારી સુકન્યા પણ હૈસબેર તમારા ઘરનો બોલ બોલાવશે છતાં એક પિતાનું દિલ પુત્રી વિશે બલામણુ કર્યાં વિના રહી શકતું નથી માટે લખ્યે જાઉં છું.

તમે તો જાણો જ છો કે હું વિચારેમાં મધ્યમમાર્ગી છું. ઉદામ વિચારો હું ધરાવતો નથી તેમ જૂની જડતામાં પણ હું પડ્યો રહ્યો નથી. મારી દૃષ્ટિએ તમારા લગ્નની ક્ષણે મેં પુત્રી ગુમાવી દીધી છે એમ હું માનતો નથી. એ જ રીતે મેં તમને મેળવી લીધા છે એવી મેં સારી માન્યતા નથી. હું તો એમ સમજ્યો છું કે મેં જેટલું બોલ્યું-સુકન્યાને તમારે ત્યાં મોકલીને-તેટલું મને મળી ગયું છે-તમારો સ્વજન મેળવીને. બોલો, મારી માન્યતા તમને સાચી લાગે છે? એવી લાગણીને તમે ઝીલી શકશો ખરા? તમારી શુદ્ધ આત્મવૃત્તો સ્વકાર કરે છે?

તો તમે લમની ઘણી જ મારા વિશિષ્ટ પ્રકારના પુત્ર બન્યા છો. વિશિષ્ટ શબ્દ હું ઇરાદાપૂર્વક વાપરું છું કારણ કે તમને હું પુત્ર કહું અને તમે મને પિતા કહો છતાં તમારા જે જન્મદાતા માતાપિતા છે અને અમારાં લોહી-માંસમાંથી જન્મેલા પુત્રો છે તેમાં તો અમુક ભેદ રહેશે જ. તમે પુત્ર બનશો અંતરથી, તમારી પહેલી ફરજ તમારા પિતા તરફ હશે તે બળવીને તમે મને યાદ કરશો. એવું જ હું કરીશ. એટલે આપણી વચ્ચે ફજ કરતાં યે, સામાજિક રિવાજ કરતાં યે અંતરનો સંબંધ વિશેષ રહેવો જોઈએ. સામાજિક જીવનમાં આપણાં ઘર સદા યે નિરાળાં હશે. વ્યક્તિત્વનો વિકાસ પણ જુદા ભાગે થતો હશે પરંતુ અંતરમાં પ્રેમ અને આદરની જે લાગણી પડી હશે તે આપણને એક પ્રકારની કિંમત હમેસા આપ્યા કરશે.

માટે હું કહું છું કે તમે મારા વિશિષ્ટ પ્રકારના પુત્ર છો. તમારા પ્રત્યેની મારી લાગણી કોઈ વાર સ્પષ્ટ રીતે અને કોઈ વાર મારી પુત્રી દ્વારા બહાન થતી રહેશે. તમારી પાસેથી પણ એવી જ લાગણીની હું અપેક્ષા રાખું તો તમે મને સ્વાથી તો નહિ કહો ને ! પ્રેમની કંબળા સ્વાઈ મજામ ખરી !

આ તો મેં કહી મારી માનાસક અવસ્થાની વાત. મને ખાતરી છે કે તેના તમે સ્વીકાર કરશો જ. કદાચ આ વાંચતા વાંચતા તમે પણ એવી જ કામળ અને મધુર લાગણી અનુભવતા હશો.

હવે મારે થોડીક બવદાર વાતો કરવી છે. પહેલેથી જ હું કહી દઉં કે તમારામાં કંઈ જોઈને આ સૂચનાઓ કે વાતો હું કરતો નથી. તમને મેં સંસ્કારી અને સુધરેલા યુવાન માન્યા છે. અહીં હું જે કહું છું તે તો તમને જ નહિ પણ પ્રત્યેક જમાઈને ઉદ્દેશીને કહું છું. ખરું જોતાં તો આપણા સંબંધમાં તમારી જાણુએ ક્યા ક્યા બવસ્થાનો

છે તે જ હું જણાવવા છાત્રું છું. આ લયો તમારો માર્ગ દાઢ દિવસે રુધી શકશે એમ હું માનતો નથી, પરંતુ સાથે સાથે હું એમ તો માનું છું કે આ લયોનો તમને ખ્યાલ હોય તો કશું ખોટું નથી. એટલા પ્રમાણમાં તમારો જીવનમાર્ગ સરળ બનશે.

કદ રીતે આ લયરચાનો તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા તેનો વિચાર કરું છું તો એક એવી પદ્ધતિ સૂઝે છે કે ધડીભર તમને અંમત રીતે વીસરી જઈ, જમાઈને જ ઉદ્દેશીને ચોકું લપ્પી નાખું. એમ ન કરું તો મારે કમસઃ સૂચનાઓ મૂકવી પડે અને તે પણ અધી તમને જ ઉદ્દેશીને હોઈ એવું બને નહિ. એટલે જમાઈમા જે દોષ મને દેખાય છે અથવા જેની સંભાવના છે તે કહી દેવાનું વધુ યોગ્ય થશે.

સૌથી પહેલો દોષ તમે લમકરીને અમારી પુત્રી પ્રત્યેના અમારો દક્ષ જૂંટવી લો છો તે મને સૂઝે છે. અમારી પુત્રીએ અસુરપક્ષના ધર્મો બજાવવામાં ઇન્કાર કરવો ભોઈએ એમ કહેવાનો આશય નથી પરંતુ અમારા પ્રત્યે એની કશી ફરજ જ નથી, એ લાગણી પણ ન રાખી શકે એવી જે મનોવૃત્તિ દેખાય છે તે મને દાવદપ લાગે છે. તમારા ધર પ્રત્યેની ફરજ અદા કરી પછી જે અમારા પ્રત્યેની ફરજ વિચારે તો તેમાં અભુગતું શું છે? આ ફરજ હમેશની તો હોતી જ નથી અને સાચું પૂછો તો એમાં ફરજ કરતાં વિશેષ પુત્રીની લાગણી જ દેખાતી હોય છે. આવા પ્રસંગો ક્યારેક આવે છે. ખાસ કરીને અમારે ત્યાં ઠાંઈની માલગી હોય અથવા લમ જેવો કાંઈ પ્રસંગ હોય. મેં જોયું છે કે આવે-વખતે તમારા તરફથી એક પ્રકારની છાની ઈર્ષા સેવવામાં આવે છે. તમે એને હિતજન આપવાને બદલે તમારા ધરની મુશ્કેલીઓ બતાવવા માડો છો અને-સીધી કે આડતરી રીતે અમારે ત્યાં આવતી શકવાનો પ્રયત્ન કરો છો.

હું એવા દાખલા તો આત્મારે તમારી સમક્ષ મૂકતો જ નથી કે જ્યાં વ્યવસ્થિત રીતે કન્યાના માનસ ઉપર પણ એના માતાપિતા પ્રત્યે દેષ પ્રગટે એવી અસરો મૂકવામાં આવતી હોય ! એ જ રીતે એવા દાખલા પણ મારે માઢ નથી કરવા કે જ્યાં કન્યાની તમામ લાગણી તરફ દૂર બેદરકારી બતાવીને એના માતાપિતાના ધર સામે નજર નાખવાનું પણ બંધ કરાવવામાં આવ્યું હોય ! હું તો સામાન્ય સ્થિતિ કંપીને કહું છું : ડરી પુત્રીની જે લાગણી અમારા પ્રત્યે વહે છે તેને તમે પોષજો અને ઉત્તેજન આપજો, એને રૂંધશો નહિ.

કાંઈ વાર એવું પણ બને છે કે અમે અમારી પુત્રી પ્રત્યે અમુક લાગણી બતાવતા હોઈએ અ જ્યારે તે કારણસર જમાઈ પ્રત્યે ઉદાસીન હોઈએ તો તમે અમારી રુદ્ધ થઈ જાઓ છો. તમને માન નથી મળતું તો તમે અમારી કન્યાને મળતો પ્રેમ પણ અટકાવવાનો પ્રયાસ કરો છો. હું કબૂલ કરી લઉં છું કે જ્યાં જમાઈ પ્રત્યે આવી ઉદાસીનતા સેવવામાં આવતી ત્યાં જૂલ રહેલી છે પરંતુ એ જૂલ સુધારવાનો માર્ગ કન્યાના માર્ગને રૂંધવાનો નથી. જમાઈ પ્રત્યેની લાગણી જો કાંઈ દિવસ પ્રગટવાની હોય તો તે કન્યા દ્વારા જ પ્રગટે છે કારણ કે એ સંબંધનું ઉદ્ભવસ્થાન જ એ છે

ખીજી દૃષ્ટિએ પણ આ જ વસ્તુ કું કહેવા ઇચ્છું છું. અમારી પુત્રીની લાગણી તો ન જ રૂંધવી જોઈએ, પણ અમારી લાગણીની યે તમારે કદર કરવી જોઈએ. કાંઈ વાર પ્રસંગ વિના જ, અમે અમારી દીકરીને બોલાવવા, થોડા દિવસ અમારી સાથે રહેવા ઇચ્છા રાખીએ તો તમારે એ ઇચ્છાને માન આપવું જોઈએ. એ અમારું દરખાંડ છે તે તમારે ન જૂલવું જોઈએ. માતાપિતા અને ખીજાં બાઈત્રદેનની આ લાગણી માટે તમને પ્રેમ ઉપજવો જોઈએ.

હવે બીજો દોષ એની બંને બાજુઓ સાથે બતાવું. કેટલાક જમાઈઓ અમારી પાસેથી કેમ વધુમા વધુ લાભ લેવો એ વૃત્તિ રાખે છે અને કેટલાક અલગાઈ જવાનો ભાવ હોય એટલા બધા દૂર નાસે છે. આ બંને સ્થિતિ સારી નથી. પહેલી સ્થિતિ વધુ ખરાબ છે અને એ પ્રકારના જમાઈઓની સંખ્યા પણ વિશેષ છે. મને આશ્ચર્ય થાય છે કે આ પ્રકાર જૂના જમાનામાં હતો તે કરતાં આ સુધારાના જમાનામાં અનેક ગણો વધી ગયો છે. કન્યાવિક્રયનું સ્થાન આજે વરવિક્રયે તો લઈ જ લીધું છે પરંતુ દોષ એટલેથી અટક્યો નથી. લગ્ન પછી પણ સસરાને કેમ નીચોવવો એ આજનું શિક્ષિત, સરકારી અને સુધારક કહેવાતા જમાઈઓનો મહાન બ્યવસાય થઈ પડ્યો છે. આમાં જીવાન માણસોનો પુરુષાર્થ હણાય છે, પ્રેમનો નાશ થાય છે, પતિ-પત્ની પ્રત્યે પણ સારા સંબંધ રહેતા નથી કારણ કે એની પત્નીએ જ પૈસા લઈ આવવામાં અનેકમને મદદ કરવી પડે છે. પરિણામે આખું ગૃહજીવન કલેશમય બની જાય છે.

આવા જમાઈઓને મારે એટલું જ કહેવાનું છે જો ત્રેવડ ન હોય તો એમણે પરણવું જ ન જોઈએ. કોઈ દુર્ભાગી કણે અમે તમને એવી લાલચો આપીએ તો ચે તમારે એમાં ન ફસાવું જોઈએ કારણ કે અંતે તો એનું દુઃખ અમારા કરતાં ચે તમારે જ વિશેષ બોધવું પડે છે. તમારું આખું જીવન નષ્ટ થાય છે.

સસરા પાસેથી કોઈ પણ સંયોગોમાં મદદ જ ન લઈ શકાય એમ કહેવાનો આશય નથી. જો કે મદદ ન જ લેવી પડે તે હિતમ તો છે જ, પરંતુ મદદ લેવી હોય તો કોઈ ત્રાહિત માણસ પાસે જેમ પોતાની લાયકાત પુરવાર કરવી પડે છે, પોતાની જરૂરિયાત સાચી છે એમ હસાવવું પડે છે તેવું જ આ સંબંધમાં પણ બનવું જોઈએ. કેવળ એની પુત્રી તમારા ઘરમાં છે અને તમે એના ઉપર જીવન ગુજારી શકો

છો એટલે જ મદદ માગો તો એ વૃત્તિ એક બાબુ દસાઈની છે અને બીજી બાબુ એ એક પ્રકારની હલકાઈ છે. આ રિચતિમાંથી સમગ્ર-પૂર્વક જમાઈઓએ નીકળી જવું જોઈએ.

અમકાઈ જનારાઓનો વર્ગ ઘણો નાનો છે પણ છે તો ખરો જ. આ વર્ગનું માનસ હું સમજી શકું છું. જોઈએ અભિમાન જ એને મીઠા અને પ્રેમમયી સંબંધથી અળગો ગયો છે. આ અભિમાન તબ્બું જોઈએ. મદદ આપવી અને લેવી એ તો આ જગતનો સનાતન નિયમ છે. એકમેકને મદદ દેવાથી પ્રેમમાં વૃદ્ધિ થાય છે અને ગૃહજીવનમાં મધુરતા આવે છે.

આ એ મુખ્ય દોષો મેં વર્ણવ્યા તેમાં હું માનું છું કે બધા દોષો, જે તમે અને હું આંખ ઉઘાડી રાખીએ તો જોઈ શકીએ તે આવી જાય છે. એનો પડછાયો પણ તમારા જીવન ઉપર ન પડે એમ હું ઇચ્છું છું. ઉપર લખ્યું તેમ આપણે સાચા અર્થમાં વિશિષ્ટ પ્રકારના પિતા-પુત્ર બનીએ અને બંને કુટુંબોની અંદર પ્રેમની સુરાસ પ્રસરાવીએ.

ચિ. સુકન્ધા આ પત્ર વાંચશે જ એમ હું ધારી લઉં છું. એને મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે તારો ધર્મ તું પાળજે. બીજા પેલાનો ધર્મ પાળે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરજે, પરંતુ કોઈ દિવસ એ મારે દ્વિમાણ કરતી નહિ. ધર્મપાત્રન બગપૂર્વક કરાવી શકાતું નથી. અંતરના સદાકાર વિના જે ફરજ બગાડીએ તેમાં સફળતા ન મળે. એ બધાં તો સુગંધી વિનાનાં કામળનાં ફૂલ. આપણે એનાથી દૂર રહીએ.

.....ના

૧૪૬

[૫]

વેવાઈને

શ્રીમાન,

તમને પત્ર લખનાર હું, કાચુ છું. તે પૂછ્યો જ નહિ. હું તમારો સગો નથી, તમારો વેવાઈ નથી, પણ તમારો એક દિતચિંતક તો છું જ. આ પત્રના વાંચન પછી તમને એમ લાગે કે તમારા દિતની બે વાતો આ પત્રમાં મેં કહી છે તો તેને મદદ કરી જીવનમાં ઉતારજો અને એમ લાગે કે નકામો બકવાદ જ કર્યો છે તો ફાટીને ફેંકી દેજો. હું ખાતરી આપું છું કે નકામો કાગળ ફાટી જશે તો મને મુદ્દલ અદસોર નહિ થાય.

આ કાગળ હું તમને, એટલે કે વેવાઈને લખું છું. કંઈ રીતે તમે વેવાઈ છો તે જોવાનું કામ મારું નથી. તમે કન્ખાના પિતા છો કે વરના તે તમે જાણો, મારે મન તો તમે વેવાઈ છો. તમે તમારી પુત્રી કે પુત્રનું જીવન બીજા સજ્જનના પુત્ર કે પુત્રી સાથે જોડ્યું છે. આ જોડવામાં તમારો પોતાનો ફેટલો દિરસો છે તે જોવાનું પણ મારું કામ નથી. હું તો તમે વેવાઈ બન્યા છો એટલું જાણીને આ પત્ર લખી રહ્યો છું.

તમારો સંબંધ બહુ મહત્વનો હું માનું છું. ત્યાં સુધી તમે વેવાઈ બન્યા નથી ત્યાં સુધી તમારા જાંને કુટુંબો સમાજના સામાન્ય અંગો જેવાં છે, પરંતુ જે દિવસથી તમે સંબંધ જોડો છો તે દિવસથી તમે નિશ્ચિત રચાન બોમવવા લાગો છો. એ પછી સમાજમાં તમારે સંયુક્ત રીતે જ જીવવા રહેવું પડે છે.

આપણા સમાજમાં આજે જોઈએ તો વેવાઈઓ વચ્ચે ભાગ્યે જ મીઠા સંબંધો નજરે પડે છે. એ બંને કેમ જાણે બિન્ન બિન્ન મોરચા સાચવતા માટે જ ઊભા હોય—એવા લાગે છે. એમની વચ્ચે સર્ગમાં થતા પહેલાં જે સામાન્ય સહભાવ હોય છે તે પણ સગપણ પછી ઘણી વાર નાશ પામતો દેખાય છે. બંને વચ્ચે એક વાર બનિશ્વર સંબંધ રચવામાં વિના તો તેઓ સ્વેચ્છાએ વેવાઈ બનતા નથી પરંતુ સંબંધ નક્કી થતા પછી બંનેનું અભિમાન એકબીજા સાથે અથડાવા લાગે છે. કોણ મોટો ને કોણ નાનો તેની દરીકાઈ ચાલે છે. એમાં દીકરી અને દીકરાનો બાપ કોણ છે તે વસ્તુ તો અતિ મહત્ત્વની બની જાય છે! બંને પોતાના બાળકોને એકબીજાના હાથમાં સોંપી રહ્યા છે અને જગતમાં અપૂર્વ કહેવાય એવો સંબંધ જોડી રહ્યા છે તે વસ્તુ જ સાવ વિસારી દે છે.

આ સ્થિતિના કારણે આપણે પહેલાં તપાસવા જોઈએ. મુખ્ય કારણ તો ગુમાન, મિશ્ન અભિમાન, બીજું કારણ જૂના રીતરિવાજો, 'ત્રીલુ', કારણ વર અને કન્યાના બાપની સ્થિતિ વચ્ચેનો પ્રચલિત ભેદ અને યોથું, જે યોથું નજરમાં આવે છે છતાં મહત્ત્વનું છે તે વિશેષીઓની હિરેરણી. આ વિશેષીઓ જ મોટે ભાગે બંને વચ્ચે સમાધાન થતા દેવામાં અંતરાય નાખે છે. વિશેષ ગમે તે કારણે હોય પરંતુ તે બકત કરવા માટે અસંસ્કારી લોકો આપ જ માર્ગો શોધે છે.

ઘણી વાર આ વિશેષના મૂળમાં નિરાશા પણ પડેલી હોય છે. અમુક જગ્યાએ પોતાનાં સર્ગની પુત્રી આપની હોય કે છોકરા પરણાવેલા હોય એ રથે જીજ્ઞાસુ કાંઈ કાંઈ જાણે તો તેનાથી સહન થતું નથી. આ નિરાશા વિશેષમાં પરિણમે છે. પોતાના બદલે જે 'ત્રીલુ' વર પસંદ કરવામાં આવ્યું છે તેની જાની અથવા પ્રગટ નિંદાએ યર કરે

છે. આ માણસ ખૂબ મુક્તિલાજ હોય તો બીજાઓને સાધીને વિરોધિ વાતાવરણ પેદા કરે છે.

આ ચારેય રોષો દૂર કરવા જોઈએ. તો જ વેવાઈઓ વચ્ચે રત્નસંબંધ સ્થપાઈ શકે. વેવાઈઓ જ્યારે વેવાઈ બને ત્યારે એટલું સમજી લે કે જા'ને કુટુંબોના મુખદુઃખ અને શાન્તિને ધણો મોટો આધાર તેઓના સંપ ઉપર રહ્યા છે—તો આ રોષ નિવારવાનું અધરું નથી. વેવાઈઓ વચ્ચેના કલેશમાં વહેલા અથવા મોડા પગેલા મુગલે પણ પડવું જ પડે છે. બેમાંથી એક ઘરનો ત્યાગ કરવાનો અથવા તો સાવ જુદા ઘર્ષ જવાનો પ્રસંગ કેટલીક વાર આવ્યા જગામાંથી પણ ઉભો થાય છે. વેવાઈઓ સમજી જાય તો આ સ્થિતિ પસંદવાનું મુશ્કેલ નથી જ.

ઉપર લખેલાં ચાર કાંઈ જો તમે દૂર કરી નાખો તો બા'ને કુટુંબ વચ્ચે ત્રેમની લાગણી ઝગડી શકે એમ છે. અભિમાન દૂર કરવાનું શી રીતે બની શકે એમ તો તમે નહિ પૂરો. એમ માની લઉં છું. એ વૃત્તિ માણસ માનમાં હોય છે. જરૂર છે એની મર્યાદા સમજવાની. 'આપણે બીજાને જોએ અભિમાન ન રાખવું' જોઈએ. અને સતત એ વસ્તુ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ કે આપણા સર્ગ મોટા ગણાય તેમાં આપણી પોતાની પણ શોભા રહેલી છે. જા'ને કુટુંબો વચ્ચે જ્યારે ધનિષ્ઠ સંબંધ બંધાય ત્યારે બનેલા માનાપમાનનો દિસાળ એક સાથે જ યવો જોઈએ. બને સમજપૂર્વક વતે' તો કોઈના અભિમાન ઉપર ધા પડે નહિ અને સમાજમાં બને ઉન્ન મસ્તકે રહી શકે.

જુદા સ્થિતિઓનાં એ સ્પષ્ટ રીતે સ્પર્શસ્પર્શ છે તે દૂર કરી જ નાખવા જોઈએ. આ બાબતમાં બને વેવાઈઓ વચ્ચે આ મુખમાં

મતભેદ થવાનો સંભવ છે, પરંતુ એ વસ્તુ નો પુત્રપુત્રી ઉપર, પરચુનારાંઓ ઉપર છોડી દેવામાં આવે તો મતભેદનો બહુ ઝોાછો અવકાશ રહેશે. એમ ન જ બની શકે તો છૂટછાટ મૂકી સમાધાન શોધવું જોઈએ. એવું સમાધાન પણ જીજ્ઞાસુ હોય તો અમુક મતભેદ રાખવા છતાં બંનેએ એકબીજાંનો વિનય જાળવવો જોઈએ. આ વિનયભાવના નો હોય તો પ્રેમની લાગણીને કદી હાનિ પહોંચે નહિ.

ત્રીજી વસ્તુ પુત્ર-પુત્રીના પિતા વચ્ચેના ભેદની છે. આ મુગમાં આવો ભેદ વધુ બેહુદો લાગે છે. આ બાબતમાં મુખ્ય ધ્યાન પુત્રના પિતાએ જ રાખવું જોઈએ. નો એ કુટુંબો વચ્ચે રહેઠ્ઠાઈ મળજૂત કરવી હોય તો પુત્રના પિતાએ કન્યાના પિતાને વિશિંત બનાવી સમાન માન-આદર આપવા જોઈએ. આ પ્રકારના વર્તનથી પુત્રના પિતાની આખરે વધશે જ.

ચોથી બાબતનો નિકાલ તો સહેલાઈથી લાવી શકાય એમ છે. બીજાની વાતો તરફ દુર્લ્લક્ષ કેળવવું જ જોઈએ. દુનિયા સામે નો બંને એક રૂપે જ ઊભા રહે તો એ નિંદા કરનારાંઓ ભોંકા પડીને ઉત્તર ખસી જાય.

અતે મારે એટલું જ કહેવાનું છે કે નો સર્ગ બનો તો સાથે-સાથ વહાલાં પણ જનનો વહાલાં બન્યા વિનાના સર્ગ માત્ર નામનાં જ સર્ગ રહે છે. જીવનની બીકમાં તેઓ એકબીજાને કામ આપવાને બદલે આડકતરી રીતે બોજાશય જ બને છે. તમે એ રિયલિટી તમારા જીવનમાં કદી ન આવવા દો અને સાચાં ‘સર્ગવહાલાં’ બનો એવી આશા સાથે થત પૂરા કરો છું.

સૌ સગાંને

લાંબા સમયથી લખાઈ રહેલી આ પત્રમાળાનું પહેલું વર્ષ આજે પૂરું થાય છે. પહેલું વર્ષ એટલા માટે કે ભવિષ્યમાં પત્રો નહિ જ લખાય એમ તો કેમ કહું? અંથાવલિના બાર પુસ્તકોની ચોજના પ્રમાણે આ હેલા પુસ્તકનું છેલ્લું પ્રકરણ છે માટે મેં એને પહેલું વર્ષ કહ્યું છે. બીજા વર્ષનો બારંમ કેમ કરવો તે મેં વિચારી રાખ્યું છે. આ પત્રો તમને ઉપયોગી બધાયા હશે તો બીજા વર્ષનો 'વાર્તાલાપ' એટલા જ રસ અને ખ્યાનપૂર્વક તમે સાંભળશો એવી કું આશા રાખું છું.

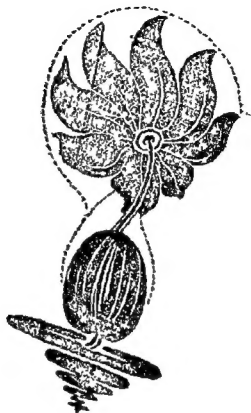
બધા પત્રોને જાંતે મારે કંઈક કહેવું એવી ઇચ્છા થાય છે, પણ કહું શું? આ લાંબા પત્રોમાં કહેવાનું બધું કહી દીધું છે. એ પત્રો લખવા પાછળ દષ્ટિ કંઈ રહી છે તે જણાવું? એમાં શું શું કહ્યું છે તેનો સાર મૂકી કહું? એમ લાગે છે કે એ બધું નકામું અથવા હવે વધારે પડ્યું છે.

છતાં એક વાત મારે કહેવી છે, આ પત્રોના વાંચકોને જાંતે નમારા માનસ ઉપર જે અસર પડી હોય તે મને બધા પંથો તો કું મારે ઉપકાર માનીય.

પુરુષાર્થની રચાપના થાય. જ્ઞાનવજ્રવનના વિકાસ માટે જે શુદ્ધિ
આવશ્યક છે તે બધાંનિ ખીલવાનો અને ખીલવવાનો કાર્ય પૂર્ણ
અવકાશ છે એ કુટુંબ-વાડી નવા યુગના પ્રયોગો ઝીલોને વધુ સુંદર
બને વધુ સ-રસ બને.

આ જાવના સાથે કુટુંબના સર્વ સભ્યોને નમ્રતાપૂર્વક પ્રણામ
કરે હું.

હૃદય જીવનનું એ રસાયન. એ વિના
 જીવનના અંજાવાનમાં મુજવાનું ગજ
 પ્રાપ્ત ન થાય. તમજીવનની મિહિની
 પ્રથમ પાંદેલી શરત અંતરના પ્રેમ. આ
 પ્રેમની પરીણા સ્વાર્પણ અને સેવા.
 ભૂંડવાની અને ભોગવવાની વૃત્તિનો સંયંધા
 અભાવ હોય ત્યાં જ પ્રેમની વીણા અહો-
 રાત વાગતી રહે અને પ્રેમના દીપક જીવન-
 માર્ગના અંધારામાં પંથ સૂઝાડતા રહે

આ નિ થ્યં

મનું જ એક સ્વરૂપ તે આતિથ્ય
 ભાવના. અતિથિ ભેતાં હૈયું નાચી ઉઠે
 અને ભેટવાનો મનમાં તલસાટ જાગે
 તે સમજવું કે ભારત વર્ષના ગૌરવસમી
 આતિથ્યભાવના હજી જીવે છે. અંતરનો
 દીવો જોતવાઈ ગયો હોય ને વ્યવહાર-
 ના ધક્કાથી જ ભે સત્કાર કરવો પડે
 તે તે જીવનનું હુભાંચ સમજવું.
 આવું હુભાંચ કોઈને પ્રાપ્ત ન થાઓ.

